ગૂજરાતપુરાતત્ત્વમંદિરગ્રન્થાવલી

વાચકશ્રીઉમાસ્વાતિપ્રણીત

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

(ગૂજરાતી વ્યાખ્યા સહિત)

અધ્યાય ૧-૧૦

વિવેચક

પંડિત સુખલાલજી

સંસ્કૃત સાહિત્ય તથા દર્શનશાસ્ત્રના અધ્યાપક

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

વિક્રમ સં૦ ૧૯૮૬

કિંમત

રૂ. ૨-૪-૦

પ્રકાશક:—
નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ
મહામાત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ સં૦ ૧૯૩૦
પ્રત. ૧૦૦૦

ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રણાલય
મુદ્રકઃ પુરૂષોત્તમદાસ શંકરદાસ
ફર્નાન્ડીઝ બ્રીજ,
રીચીરોડ, અમદાવાદ.

સન્મિત્ર કર્પૂરવિજયજી મહારાજ અને

આશ્રમનિવાસી ભાઇ રમણિકલાલ મોદી

આ પુસ્તક લખવાની પ્રેરણાના જન્મમાં આપ બન્નેના સાત્ત્વિક સહકારની સ્મૃતિને સારૂં આ પુસ્તક આપ બન્નેને અર્પણ કરૂં છું.

આપનો સુખલાલ.

વક્તવ્ય

પ્રથમ કલ્પના લગભગ બાર વર્ષ પહેલાં હું મારા સહૃદય મિત્ર શ્રી૦ રમણિકલાલ મગનલાલ મોદી બી૦ એ૦ સાથે પૂનામાં હતો તે વખતે અમે બન્નેએ મળી સાહિત્યનિર્માણ વિષે અનેક વિચાર દોડાવ્યા પછી ત્રણ ગ્રંથો લખવાની સ્પષ્ટ કલ્પના બાંધી. શ્વેતાંબર, દિગંબર બન્ને સંપ્રદાયમાં દિવસે દિવસે વધતી જતી પાઠશાળાઓ, છાત્રાલયો અને વિદ્યાલયોમાં જૈનદર્શનના શિક્ષણની જરૂરિયાત જેમ જેમ વધારે સમજાવા લાગી હતી તેમ તેમ બન્ને ફિરકાને માન્ય એવા નવી ઢબના લોકભાષામાં લખાયેલા જૈનદર્શનવિષયક પુસ્તકોની માંગણી પણ ચોમેરથી થવા લાગી હતી; એ જોઇ અમે નક્કી કરેલું કે 'તત્ત્વાર્થ' અને 'સન્મતિતર્ક' એ બે ગ્રંથોનાં તો વિવેચનો કરવાં અને તેને પરિણામે ત્રીજું પુસ્તક 'જૈન પારિભાષિક શબ્દકોશ એ સ્વતંત્ર લખવું. અમારી આ પ્રથમ કલ્પના પ્રમાણે તત્ત્વાર્થના વિવેચનનું કામ અમે બન્નેએ આગ્રામાં આજથી ૧૧ વર્ષ પહેલાં શરૂ કર્યું.

અમારી વિશાળ યોજના પ્રમાણે અમે કામ શરૂ કર્યું, અને ઇષ્ટ સહાયકો આવતા ગયા, પણ તેઓ આવી સ્થિર થાય તે પહેલાં જ એક એક પાછા જુદી જુદી દિશાઓમાં પંખીઓની પેઠે વિખરાઈ ગયા અને છેવટે એ આગ્રાના માળામાં હું એકલો જ રહી ગયો. તત્ત્વાર્થનું આરંભેલ કાર્ય અને બીજાં કાર્યો મારા એકલાથી થવાં શક્ય જ ન હતાં અને તે ગમે તે રીતે કરવાં એ નિશ્ચય પણ ચૂપ બેસી રહેવા દે તેમ ન હતો. સંયોગ અને મિત્રોનું આકર્ષણ જોઇ હું આગ્રા છોડી અમદાવાદ આવ્યો. ત્યાં મેં સન્મતિતર્કનું કામ હાથમાં લીધું અને તત્ત્વાર્થનાં બે ચાર સૂત્રો ઉપર આગ્રામાં જે લખેલું તે એમને એમ પડયું રહ્યું.

ભાવનગરમાં ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૧-૨૨ માં સન્મતિતર્કનું કામ કરતો ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે તત્ત્વાર્થનું અધુરું રહેલું કામ મનમાં આવતું અને

મને વ્યાકુલ કરી મૂકતું, માનસિક સામગ્રી છતાં જોઈતા સહાયક મિત્રોને અભાવે મેં તત્ત્વાર્થના વિવેચનની પ્રથમ નક્કી કરેલ વિશાળ યોજના મનમાંથી દૂર કરી અને તેટલો ભાર ઓછો કર્યો; પણ એ કામનો નાદ છૂટયો જ ન હતો, તેથી તબીયતના કારણે જ્યારે વિશ્રાંતિ લેવા ભાવનગરની પાસેના વાલુકડ ગામમાં ગયો ત્યારે પાછું તત્ત્વાર્થનું કામ હાથમાં લીધું અને તેની વિશાળ યોજનાને ટૂંકાવી મધ્યમ માર્ગે કામ શરૂ કર્યું. એ વિશ્રાંતિ દરમિયાન જુદે જુદે સ્થળે રહી લખ્યું. એ વખતે લખાયું થોડું પણ તેની પદ્ધતિ મનમાં નિશ્ચિત થઇ ગઇ અને એકલે હાથે પણ ક્યારેક લખી શકવાનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો.

હું તે વખતે રહેતો અને લખતો હતો ગૂજરાતમાં, પદ્ધતિ પણ પ્રથમ નક્કી કરેલી ટૂંકાવી જ હતી, છતાં પૂર્વ સંસ્કારો એક જ સાથે કદી નથી ખરી પડતા એ માનસશાસ્ત્રના નિયમથી હું પણ બદ્ધ જ હતો; એટલે આગ્રામાં લખવા ધારેલ અને શરૂ કરેલ હિંદી ભાષાનો સંસ્કાર મારા મનમાં કાયમ હતો, તેથી મેં તે જ ભાષામાં લખવાની શરૂઆત કરી હતી. બે અધ્યાય હિંદી ભાષામાં લખાયા, ન લખાયા ત્યાં તો વચ્ચે બંધ રહેલ સન્મતિના કામનું ચક્ર પાછું ચાલુ થયું અને એના વેગે તત્ત્વાર્થના કામને ત્યાં જ અટકાવ્યું. સ્થૂલ રીતે કામ ચાલતું ન દેખાતું, પણ મન તો વિશેષ અને વિશેષ જ કામ કરી રહ્યું હતું; તેનું મૂર્ત રૂપ પાછું બે વર્ષ પછી કલકત્તામાં રજાના દિવસોમાં થોડું સિદ્ધ થયું અને ચાર અધ્યાયો સુધી પહોંચ્યો. ત્યારબાદ માનસિક અને શારીરિક અનેક જાતનાં દબાણો વધતાં જ ગયાં એટલે તત્ત્વાર્થને હાથમાં લેવું કઠણ થઇ પડયું, અને એમનેએમ ત્રણ વર્ષ પાછાં બીજાં જ કામોએ લીધાં. ઇ૦સ૦ ૧૯૨૭ ના ઉનાળામાં રજા દરમિયાન લીંબડી રહેવાનું થયું ત્યારે વળી તત્ત્વાર્થ હાથમાં આવ્યું અને થોડું કામ આગળ વધ્યું. આમ લગભગ છ અધ્યાય સુધી પહોંચ્યો. પણ મને છેવટે દેખાયું કે હવે સન્મતિતર્કનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યા પછી જ તત્ત્વાર્થને હાથમાં લેવામાં એ કામને અને મને ન્યાય મળશે. આ

નિશ્ચયથી સન્મતિતર્કના કામને બેવડા વેગથી આટોપવા લાગ્યો, પણ આટલા વખત સુધીમાં ગૂજરાતમાં રહેવાથી અને ઇષ્ટ મિત્રોના કહેવાથી એમ લાગ્યું હતું કે પહેલાં તત્ત્વાર્થ ગૂજરાતીમાં બહાર પાડવું. આ નવો સંસ્કાર છૂટતો ન હતો અને જૂના સંસ્કારે હિંદી ભાષામાં છ અધ્યાય જેટલું લખાવ્યું હતું. હિંદીમાંથી ગૂજરાતી જાતે જ કરવું એ શક્ય અને ઇષ્ટ છતાં તે માટે વખત ન હતો; બાકીનું ગૂજરાતીમાં લખું તોયે પ્રથમ હિંદી લખેલ તેનું શું? યોગ્ય અનુવાદક મેળવવો એ પણ દરેક ધારે તેમ સહેલી વાત નથી. આ બધી મૂંઝવણ હતી; પણ સદ્ભાગ્યે એનો અંત આવી ગયો. વિદ્વાન અને સહૃદય મિત્ર રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે હિંદીને ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યું અને બાકીના ચાર અધ્યાયો મેં ગૂજરાતીમાં જ લખી નાંખ્યા. આ રીતે લગભગ અગિયાર વર્ષ પહેલાં શરૂ કરેલ સંકલ્પ છેવટે પૂરો થયો.

પદ્ધતિ પહેલાં તત્ત્વાર્થ ઉપર વિવેચન લખવાની કલ્પના થઇ ત્યારે તે વખતે નક્કી કરેલ યોજનાની પાછળ દૃષ્ટિ એ હતી કે સંપૂર્ણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન આચારનું સ્વરૂપ એક જ સ્થળે પ્રામાણિક રૂપમાં એના વિકાસક્રમ પ્રમાણે જ લખાયેલું દરેક અભ્યાસીને સુલભ થાય, જૈન અને જૈનેતર તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને નડતી પરિભાષા-ભેદની દિવાલ તુલનાત્મક વર્ણન દ્વારા તૂટી જાય અને અત્યાર સુધીમાં ભારતીય દર્શનોમાં કે પશ્ચિમીય તત્ત્વજ્ઞોના ચિંતનોમાં સિદ્ધ તેમજ સ્પષ્ટ થયેલ મહત્ત્વના મુદ્દાઓવડે જૈન જ્ઞાનકોશ સમૃદ્ધ થાય એ રીતે તત્ત્વાર્થનું વિવેચન લખવું. આ ધારણામાં તત્ત્વાર્થની બન્ને ફિરકાઓની કોઇ પણ એક જ ટીકાના અનુવાદને કે સારને અવકાશ ન હતો, એમાં બધી ટીકાઓના દોહન ઉપરાંત બીજા પણ મહત્ત્વના જૈન ગ્રંથોના તારણને સ્થાન હતું; પણ જ્યારે એ વિશાળ યોજનાએ મધ્યમ માર્ગનું રૂપ લીધું ત્યારે તેની પાછળની દૃષ્ટિ પણ ટૂંકાઇ, છતાં મેં આ મધ્યમમાર્ગી વિવેચનપદ્ધતિમાં મુખ્યપણે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખી છે.

૧ કોઇ પણ એક જ ગ્રંથનો અનુવાદ કે સાર ન લખતાં તેમજ કોઇ એક જ ફિરકાના મંતવ્યનું અનુસરણ ન કરતાં જે કાંઇ આજ સુધી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને અંગે વાંચવા, વિચારવામાં આવ્યું છે તેનો તટસ્થ ભાવે ઉપયોગ કરી વિવેચન લખવું. ૨ મહાવિદ્યાલય કે કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસાને અનુકૂળ આવે તેમ જ જૂની ઢબથી ભણતા વિદ્યાર્થીઓને પણ માફક આવે એ રીતે સાંપ્રદાયિક પરિભાષા કાયમ રાખ્યા છતાં તેને સરલ કરી પૃથક્કરણ કરવું. ૩ જ્યાં ઠીક લાગે અને જેટલું ઠીક લાગે તેટલા જ પ્રમાણમાં સંવાદ રૂપે અને બાકીના ભાગમાં સંવાદ સિવાય જ સીધી રીતે ચર્ચા કરવી. ૪ વિવેચનમાં સૂત્રપાઠ એક જ રાખવો અને તે પણ ભાષ્યસ્વીકૃત; અને જ્યાં જ્યાં મહત્ત્વનો અર્થભેદ હોય ત્યાં એ જુદું પડતું સૂત્ર ટાંકી એનો અર્થ નીચે ટિપ્પણીમાં આપવો. ૫ અર્થદૃષ્ટિએ બંધ બેસે તેવાં એક કે અનેક સૂત્રોને સાથે લઇને તેનો અર્થ લખવો અને સાથે જ વિવેચન કરવું. તેમ કરતાં વિષય લાંબો હોય ત્યાં તેના પેટાભાગ પાડી મથાળાંઓ દ્વારા વક્તવ્યનું પૃથક્કરણ કરવું. ૬ બહુ પ્રસિદ્ધ હોય ત્યાં જ અને બહુ ગુંચવાડો ઉભો ન થાય તેવી જ રીતે જૈન પરિભાષાની જૈનેતર પરિભાષા સાથે સરખામણી કરવી. ૭ કોઇ પણ એક બાબત પરત્વે કેવલ શ્વેતાંબરનાં કે કેવલ દિગંબરનાં કે બન્નેનાં મળી અનેક મંતવ્યો હોય ત્યાં કેટલું અને કયું લેવું અને કયું છોડવું એનો નિર્ણય સૂત્રકારના આશયના નજીકપણા અને વિવેચનના પરિમાણની મર્યાદાને લક્ષ્યમાં રાખી સ્વતંત્રપણે કરવો, અને કોઇ એક જ ફિરકાને વશ ન થતાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને અગર તો સૂત્રકારને જ અનુસરવું.

આટલી બાબતો ધ્યાનમાં રાખ્યા છતાં પ્રસ્તુત વિવેચનમાં ભાષ્ય, તેની વૃત્તિ, સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિકના જ અંશો વિશેષપણે આવે એ સ્વાભાવિક છે; કારણ કે એ જ ગ્રંથો મૂળ સૂત્રના આત્માને સ્પર્શ કરી સ્પષ્ટ કરે છે, તેમાંયે ઘણે સ્થળે ભાષ્યનું જ પ્રાધાન્ય મેં રાખ્યું છે. કારણ કે જેમ એ જૂનું છે તેમ સ્વોપજ્ઞ હોઈ સૂત્રકારના આશયને વધારે સ્પર્શનારૂં પણ છે.

પ્રસ્તુત વિવેચનમાં પ્રથમની વિશાળ યોજના પ્રમાણે સરખામણી કરવામાં નથી આવી તેથી એ ઉણપ બહુ થોડે અંશે દૂર કરવા અને સરખામણીની પ્રધાનતાવાળી આજ કાલની રસપ્રદ શિક્ષણપ્રણાલીને અનુસરવા સરખામણીનું કાર્ય પરિચયમાં કર્યું છે. દેખીતી રીતે પરિચયમાં કરેલી સરખામણી વાંચનારને પ્રમાણમાં બહુ જ ઓછી લાગશે એ ખરું, પણ બારીકીથી અભ્યાસ કરનારાઓ જોઇ શકશે કે એ જેટલે અંશે નાની લાગે છે તેટલી જ તે વધારે વિચારણીય છે. પરિચયમાં કરાતી સરખામણીમાં લાંબી લાંબી વિગતો અને હકીકતોને સ્થાન ન જ હોય તેથી સરખામણીના મુખ્ય મુદ્દાઓ પહેલાં તારવી પછી સંભવિત બાબતો વૈદિક અને બૌદ્ધ દર્શનો સાથે સરખાવવામાં આવી છે અને વિગતો વિચારી જવા માટે તે તે દર્શનના ગ્રંથોનાં સ્થળો મોટે ભાગે સૂચિત કર્યાં છે. આથી અભ્યાસીને પોતાની બુદ્ધિ અજમાવવાનો અવકાશ પણ રહેશે અને તે નિમિત્તે દર્શનાંતરના અવલોકનનો માર્ગ ખુલ્લો થશે એવી આશા મેં રાખી છે.

સહાયકો માત્ર પ્રથાને અનુસરવા નહિ પણ આ આખા કામમાં મારો ફાળો કેટલો અલ્પમાત્ર છે એ જણાવવા હું અહીં કેટલાક સહાયકોનું સ્મરણ કરવું યોગ્ય લેખું છું.

પ્રસ્તુત વિવેચનમાં શરૂઆતના અમુક અધ્યાયો ઉપર હું જે મહેનત કરી શક્યો છું તે પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજીના વિદ્યાપ્રિય પ્રશિષ્ય મુનિ શ્રી**પુણ્યવિજયજી**ના સક્રિય ઉત્સાહને જ આભારી છે. લિખિત આખી પ્રેસકોપી કાળજીપૂર્વક જોઇ જવાથી માંડી પ્રેસને લગતાં બધાં કામો તો ન્યાયવ્યાકરણતીર્થ અને સન્મતિ તર્કના સહ સંપાદક પં૦ **બેચરદાસ** જીવરાજ દોશીએ કર્યાં છે જ પણ તેમની અસાધારણ મદદ બીજી જ છે અને તે એ કે પરિચયના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ કરવામાં તથા તેના ઉપર ઐતિહાસિક ટિપ્પણો લખવામાં તેઓના જ બહુશ્રુતત્વે અને વિશાળ અવલોકને કામ કર્યું છે, એટલું જ નહિ પણ ઘણાં ટિપ્પણો તો તેઓએ પોતે જ લખેલાં છે

જે હું કરી ન જ શકત. ભાઇ શ્રી**ચીમનલાલ** દલસુખ બી૦ **કામની** મદદ પણ ઓછી નથી. પ્રુફો જોવાં, કોપી કરવી, જ્યારે કહો ત્યારે ઘેર કે પ્રેસમાં હાજર થવું એ બધું એમણે કર્તવ્યબુદ્ધિથી જ કર્યું છે. પં૦ **ભગવાનદાસ** હરખચંદ અને ભાઇ શ્રી**હીરાચંદ** દેવચંદના જૈન શાસ્ત્રના અભ્યાસનો પણ મેં પ્રસ્તુત કાર્યમાં ઉપયોગ કર્યો છે.

સહૃદય વિદ્વાન મિત્ર **રસિકલાલ** પરીખે જો હિંદીમાંથી ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યું ન હોત તો કાંતો આ પુસ્તક અધુરૂં જ પડયું હોત અને કાંતો તે પહેલું હિંદીમાં જ પ્રસિદ્ધ થાત. એટલે ગૂજરાતીમાં આ પુસ્તકને પસંદ કરનાર વર્ગ તેમનો આભાર માનવામાં મારો ભાગીદાર થશે.

સોંપણી હું વિદ્યાપીઠમાં જોડાયો ન હતો ત્યારે જ તત્ત્વાર્થનું કામ આરંભેલું અને કેટલુંક કરેલું એની સમાપ્તિ તો વિદ્યાપીઠમાં રહીને જ અત્યારે કરી છે તેથી આ પુસ્તક વિદ્યાપીઠને સોંપી દેવાનું મને યોગ્ય લાગ્યું છે. હું પુરાતત્ત્વમંદિરની સાત્ત્વિક ગુફામાં ચિંતન કરી શકયો છું અને ઉત્સાહી સાથીઓ મેળવી નિશ્ચિંતપણે આંખ, હાથ અને શરીરનું કામ લઇ રહ્યો છું, તે વિદ્યાપીઠની વિદ્યોપાસનાની નીતિને જ આભારી છે એમ મારે કબુલ કરવું જોઇએ. છેલ્લા કેટલાક માસ થયાં પ્રસ્તુત કાર્યમાં જ નિશ્ચિંતપણે જોડાઇ રહેવા બદલ અને જ્યારે જે માગણી કરી ત્યારે તે માગણી પૂરી પાડવા બદલ હું વિદ્યાપીઠનો આભારી છું.

માર્ગશીર્ષ શુ૦ ૧૧/૮૬

સુખલાલ.

અભ્યાસ વિષે સૂચન

જૈન દર્શનનો પ્રામાણિક અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર જૈન, જૈનેતર (પછી તે વિદ્યાર્થી હોય કે શિક્ષક) દરેક એમ પૂછે છે કે એવું એક પુસ્તક કયું છે કે જેનો ટૂંકાણથી અગર લંબાણથી અભ્યાસ કરી શકાય અને જેના અભ્યાસથી જૈન દર્શનમાં સમાસ પામતી મુદ્દાની દરેક બાબતનું જ્ઞાન થાય એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનાર 'તત્ત્વાર્થ' સિવાય બીજા કોઇ પુસ્તકનો નિર્દેશ ન જ કરી શકે. તત્ત્વાર્થની આટલી યોગ્યતા હોવાથી આજ કાલ જ્યાં ત્યાં જૈન દર્શનના અભ્યાસ-ક્રમમાં તે સર્વપ્રથમ આવે છે. આમ હોવા છતાં તેનો અભ્યાસ જે રીતે ચાલતો જોવામાં આવે છે તે રીત વિશેષ ફળપ્રદ થતી જણાતી નથી; તેથી તેની અભ્યાસપદ્ધતિ વિષે અત્રે કાંઇક સૂચન કરવાના હેતુથી વિચારો દર્શાવવા અયોગ્ય નહિ ગણાય.

સામાન્ય રીતે તત્ત્વાર્થના અભ્યાસી શ્વેતાંબરો તે ઉપરની દિગંબરીય ટીકાઓ નથી જોતા અને દિગંબરો તે ઉપરની શ્વેતાંબરીય ટીકાઓ નથી જોતા. આનું કારણ સાંકડી દૃષ્ટિ, સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશ કે માહિતીનો અભાવ એ ગમે તે હોય; પણ જો એ વાત સાચી હોય તો તેને લીધે અભ્યાસીનું જ્ઞાન કેટલું સંકુચિત રહે છે, તેની જિજ્ઞાસા કેટલી અણખેડાએલી રહે છે અને તેની તુલના તેમજ પરીક્ષણશક્તિ કેટલી બુટ્ઠી રહે છે અને તેને પરિણામે તત્ત્વાર્થના અભ્યાસીનું પ્રામાણ્ય કેટલું ઓછું ઘડાય છે એ વાત સમજવા માટે અત્યારની ચાલુ બધી જૈન સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓથી વધારે દૂર જવાની જરૂર નથી. જ્ઞાનના માર્ગમાં, જિજ્ઞાસાના ક્ષેત્રમાં અને સત્યની શોધમાં ચોકાવૃત્તિને અર્થાત્ દૃષ્ટિસંકોચ કે સંપ્રદાયમોહને સ્થાન હોય તો તેથી મૂળ વસ્તુ જ સિદ્ધ ન થાય. જેઓ સરખામણીના વિચાર માત્રથી ડરી જાય છે તેઓ કાંતો પોતાના પક્ષની સબળતા અને પ્રામાણિકતા વિષે શંકિત હોય છે, કાંતો બીજી સામેની બાજુ સાથે ઉભવાનું સામર્થ્ય ઓછું ધરાવે છે, કાંતો અસત્યને છોડતાં અને સત્યને સ્વીકારતાં ગભરાય છે અને કાંતો સાચી પણ પોતાની બાબતને સાબીત કરવા જેટલું ધૈર્ય અને બુદ્ધિબળ નથી ધરાવતા. જ્ઞાનનો અર્થ જ એ છે કે સંકુચિતતાઓ, બંધનો અને આડોને પાર કરી આત્માને વિસ્તારવો અને સત્ય માટે ઊંડા ઉતરવું. આ કારણથી શિક્ષકો સમક્ષ નીચેની પદ્ધતિ રજુ કરું છું. તેઓ એ પદ્ધતિને છેવટની સૂચના ન માની લેતાં, તેમાં પણ અનુભવથી ફેરફાર કરે અને પોતાની પાસે ભણતા વિદ્યાર્થીઓને સાધન બનાવી ખરી રીતે પોતે જ તૈયાર થાય.

૧ પ્રથમ મૂળ સૂત્ર લઈ તેનો સીધી રીતે જે અર્થ થતો હોય તે કરવો. ૨ ભાષ્ય કે સર્વાર્થસિદ્ધિ એ બેમાંથી એક ટીકાને મુખ્ય રાખી તે પ્રથમ શીખવવી અને પછી તુરત જ બીજી વંચાવવી.

એ વાચનમાં વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન નીચેની ખાસ બાબતો તરફ ખેંચવું. (क) કઇ કઇ બાબત ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિમાં એક સરખી છે? અને એક સરખી હોવા છતાં ભાષા અને પ્રતિપાદન-પદ્ધતિમાં કેટકેટલો ફેર પડયો છે? (ख) કઇ કઇ બાબતો એકમાં છે અને બીજામાં નથી અગર તો રૂપાંતરથી છે? જે બાબતો બીજામાં છોડાઇ હોય અગર નવી ચર્ચાઇ હોય તે કઈ અને તેમ થવાનું શું કારણ? (ग) ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ એ બંનેનું પૃથક્કરણ ઉપર પ્રમાણે કર્યા પછી જો વિદ્યાર્થી વધારે યોગ્ય હોય તો તેને આગળ પરિચયમાં આપેલ સરખામણી પ્રમાણે બીજાં ભારતીય દર્શનો સાથે સરખામણી કરવામાં ઊતારવો અને જો વિદ્યાર્થી સાધારણ હોય તો આગળ જતાં તેવી સરખામણી કરી શકે તે દૃષ્ટિથી કેટલાંક રોચક સૂચનો કરવાં. (घ) ઉપર પ્રમાણે પાઠ ચલાવ્યા પછી ચાલેલ તે સૂત્ર ઉપર રાજવાર્તિક વાંચી જવાનું વિદ્યાર્થી ઉપર છોડવું તે એ બધું રાજવાર્ત્તિક વાંચી તેમાંથી પૂછવા લાયક સવાલો અગર સમ-જવાની બાબતો કાગળ ઉપર નોંધી બીજે દિવસે શિક્ષક સમક્ષ રજુ કરે અને એ રજુઆત વખતે શિક્ષક બની શકે ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થી-ઓમાં જ અંદરોઅંદર ચર્ચા ઉભી કરાવી તેમની મારફત જ (માત્ર પોતે તટસ્થ સહાયક રહી) પોતાને કહેવાનું બધું કહેવરાવે. ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ કરતાં રાજવાર્ત્તિકમાં શું ઘટયું છે? શું વધ્યું છે? શું શું નવું છે? એ જાણવાની દષ્ટિ વિદ્યાર્થીઓમાં કેળવે. ૩ ઉપર પ્રમાણે ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિનો અભ્યાસ થઇ જાય અને તે રાજવાર્તિકના અવલોકન દ્વારા પુષ્ટ થાય ત્યાર પછી ઉક્ત ત્રણે ગ્રંથોમાં ન હોય તેવા અને ખાસ ધ્યાન આપવા જેવા જે જે મુદ્દાઓ શ્લોકવાર્તિકમાં ચર્ચાયા હોય તેટલા જ મુદ્દાઓની યાદી તૈયાર કરી રાખવી અને અનુકૂળતાએ તે વિદ્યાર્થીઓને વંચાવવી અગર વાંચવા ભલામણ કરવી. આમ કરી સૂત્ર ઉપર ઉક્ત ચારે ટીકાઓએ ક્રમશઃ કેટકેટલો અને કઈ કઈ જાતનો વિકાસ કર્યો છે

અને તેમ કરવામાં તે તે ટીકાઓએ બીજાં દર્શનોમાંથી કેટલો ફાળો મેળવ્યો છે, અગર તો બીજાઓને કેટલો ફાળો આપ્યો છે એ બધું વિદ્યાર્થીને જણાવવું. ૪ કોઈ પણ પરિસ્થિતિને કારણે રાજવાર્ત્તિક વાંચવું કે વંચાવવું શક્ય ન હોય તો છેવટે શ્લોકવાર્તિકની પેઠે રાજવાર્તિકમાં પણ જે જે મુદ્દાઓ બહુ સુંદર રીતે ચર્ચવામાં આવ્યા હોય અને જેનું મહત્ત્વ જૈન દર્શનની દૃષ્ટિએ ઘણું વધારે હોય તેવાં સ્થળોની એક યાદી તૈયાર કરી ઓછામાં ઓછું તેટલું તો શિખવવું જ. એટલે કે ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ એ બે અભ્યાસમાં નિયત હોય અને રાજવાર્ત્તિક તેમજ શ્લોકવાર્તિકનાં ઉક્ત બે ગ્રંથોમાં નહિ આવેલાં એવાં વિશિષ્ટ પ્રકરણો જ અભ્યાસમાં નિયત હોય અને બાકીનું ઐચ્છિક હોય. દા૦ ત૦ [1]રાજવાર્ત્તિકમાંથી સપ્તભંગી અને અનેકાંતવાદની ચર્ચા અને શ્લોકવાર્તિકમાંથી [2]સર્વજ્ઞ, આપ્ત, જગતકર્તા આદિની; [3]નયની, [4]વાદની અને [5]પૃથ્વીભ્રમણની ચર્ચા લેવી. એ જ રીતે તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યની સિદ્ધસેનીય વૃત્તિમાંથી વિશિષ્ટ ચર્ચાવાળા ભાગો તારવી તેને અભ્યાસમાં નિયત રાખવા. દા૦ ત૦ અ૦ ૧, ૧; ૫, ૨૯ અને ૫, ૩૧ ના ભાષ્યની વૃત્તિમાંની ચર્ચાઓ. ૫ અભ્યાસ શરૂ કરાવ્યા અગાઉ શિક્ષકે તત્ત્વાર્થનો બાહ્ય અને આંતરિક પરિચય કરાવવા વિદ્યાર્થીઓ સામે કેટલાંક સામાન્ય પરંતુ રુચિકર પ્રવચનો કરવાં અને તે રીતે વિદ્યાર્થીઓમાં રસવૃત્તિ જગાડવી; વચ્ચે વચ્ચે જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે દર્શનોના ઇતિહાસ અને ક્રમવિકાસ તરફ વિદ્યાર્થીઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચાય તે માટે યોગ્ય પ્રવચનો ગોઠવવાં. ૬ ભૂગોળ, ખગોળ, સ્વર્ગ અને પાતાળ વિદ્યાના ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયનું શિક્ષણ આપવા બાબત બે મોટા વિરોધી પક્ષો છે. એક પક્ષ તેને શિક્ષણમાં રાખવા ના પાડે છે જ્યારે બીજો તેના શિક્ષણ

---

૧ અ૦ ૧ સૂ૦ ૬. ૨ પૃ૦ ૧-૫૭. ૩ પૃ૦ ૨૬૭-૨૭૬. ૪ પૃ૦ ૨૭૭-૩૧૧. ૫ પૃ૦ ૩૪૫-૩૪૭.

વિના સર્વજ્ઞદર્શનનો અભ્યાસ અધૂરો માને છે. આ બન્ને એકાંતની છેલ્લી સીમાઓ છે; તેથી શિક્ષકે તે બે અધ્યાયનું શિક્ષણ આપવા છતાં તેની પાછળની દૃષ્ટિ બદલવી એ જ અત્યારે સલાહકારક છે. ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયનું બધું વર્ણન સર્વજ્ઞકથિત છે તેમાં લેશ પણ ફેરફાર ન જ હોઇ શકે, આજકાલની બધી શોધો અને વિચારણાઓ તદ્દન ખોટી હોઇ અગર તો જૈન શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ પડતી હોઇ ફેંકી દેવા લાયક છે એમ કહી એ અધ્યાયોના શિક્ષણ ઉપર ભાર આપવા કરતાં એક કાળે આર્ય દર્શનોમાં સ્વર્ગ, નરક, ભૂગોળ અને ખગોળ વિષે કેવી કેવી માન્યતાઓ ચાલતી અને એ માન્યતાઓમાં જૈન દર્શનનું શું સ્થાન છે એવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જ એ અધ્યાયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો ખોટું સમજી ફેંકી દેવાતા વિષયોમાંથી જાણવા જેવું ઘણું જ બાતલ ન રહી જાય અને સત્ય-શોધન માટે જિજ્ઞાસાનું ક્ષેત્ર તૈયાર થાય તેમજ જે સાચું હોય તેને સવિશેષપણે બુદ્ધિની કસોટીએ ચઢવાની તક મળે.

જો પ્રસ્તુત ગૂજરાતી વિવેચનદ્વારા જ તત્ત્વાર્થ શિખવાનું હોય તો શિક્ષકે એક એક સૂત્ર લઇ તેમાંની બધી વસ્તુઓ પહેલાં મોઢેથી જ સમજાવી દેવી અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવેશ થાય એટલે તે તે ભાગનું પ્રસ્તુત વિવેચન વિદ્યાર્થીઓ પાસે જ વંચાવવું અને કેટલાક સવાલો પૂછી તેની સમજણ વિષે ખાત્રી કરી લેવી.

પ્રસ્તુત વિવેચનદ્વારા એક સંદર્ભ પૂરતાં સૂત્રો અગર અધ્યાય પૂર્ણ શીખી જવાય ત્યારબાદ પરિચયમાં કરેલી સરખામણીની દિશાને આધારે શિક્ષકે અધિકારી વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ સ્પષ્ટ તુલના કરવી.

ઉપર સૂચવેલ પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવામાં શિક્ષકની ઉપર બોજો વધે છે ખરો, પણ તે બોજો ઉત્સાહ અને બુદ્ધિ પૂર્વક ઉચક્યા

સિવાય શિક્ષકનું સ્થાન જ ઉચ્ચ બની શકતું નથી, અને વિદ્યાર્થિ-વર્ગ પણ વિચારદરિદ્ર જ રહી જાય છે. તેથી શિક્ષકોએ વધારેમાં વધારે તૈયારી કરવી અને પોતાની તૈયારીને ફળદ્રુપ બનાવવા વિદ્યાર્થીઓનું માનસ તૈયાર કરવું એ અનિવાર્ય છે. શુદ્ધ જ્ઞાન મેળવવાની દૃષ્ટિએ તો એમ કરવું એ અનિવાર્ય છે જ, પણ ચોમેર ઝડપથી વધતા જતા વર્તમાન જ્ઞાનવેગને જોઇ સૌ સાથે સમાનપણે બેસવાની વ્યવહાર દૃષ્ટિએ પણ એમ કરવું એ અનિવાર્ય છે.

સુ૦

પરિચયનો વિષયાનુક્રમ

વિષય — પૃષ્ઠાંક

પરિચય

જન્મવંશ અને વિદ્યાવંશ એમ વંશ[1] બે પ્રકારના છે. જ્યારે કોઈના જન્મનો ઇતિહાસ વિચારવાનો હોય છે ત્યારે તેની સાથે લોહીનો સંબંધ ધરાવતી તેના પિતા, પિતામહ, પ્રપિતામહ, પુત્ર, પૌત્ર, પ્રપૌત્ર આદિ પરંપરાનો વિચાર કરવો પડે છે; અને જ્યારે કોઈ વિદ્યા-શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ જાણવાનો હોય છે ત્યારે તે શાસ્ત્રના રચનાર સાથે વિદ્યાનો સંબંધ ધરાવનાર ગુરુ, પ્રગુરુ, તથા શિષ્ય, પ્રશિષ્ય આદિ ગુરુશિષ્યભાવવાળી પરંપરાનો વિચાર આવે છે.

'**તત્ત્વાર્થ**' એ ભારતીય દાર્શનિક વિદ્યાની જૈન શાખાનું એક શાસ્ત્ર છે; તેથી તેના ઇતિહાસમાં વિદ્યાવંશનો ઇતિહાસ આવે છે. તત્ત્વાર્થમાં જે વિદ્યા તેના કર્તાએ સમાવી છે તે તેમણે પૂર્વ ગુરુપરંપરાથી મેળવી છે અને તેને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવાના હેતુથી પોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે અમુક રૂપમાં ગોઠવી છે, તેમજ તેમણે એ વિદ્યાનું તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રમાં જે સ્વરૂપ ગોઠવ્યું તે જ સ્વરૂપ કાંઈ આગળ કાયમ નથી રહ્યું. તેના અભ્યાસીઓ અને તેના ટીકાકારોએ પોત-

---

૧ આ બે વંશો આર્યપરંપરા અને આર્યસાહિત્યમાં હજારો વર્ષ થયાં જાણીતા છે. જન્મવંશ-યોનિસંબંધ પ્રધાનપણે ગૃહસ્થાશ્રમસાપેક્ષ છે અને વિદ્યાવંશ-વિદ્યાસંબંધ પ્રધાનપણે ગુરુપરંપરાસાપેક્ષ છે. આ બન્ને વંશોનો ઉલ્લેખ પાણિનીયવ્યાકરણસૂત્રમાં તો સ્પષ્ટ છે જ. "**विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ्**" ૪, ૩, ૭૭। **पाणिनीयसूत्र**. એટલે આવા બે વંશની સ્પષ્ટ કલ્પના પાણિનીથી પણ બહુ જ જૂની છે.

પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતપોતાના સમયમાં ચાલતી વિચારધારાઓમાંથી કેટલુંક લઇ એ વિદ્યામાં સુધારો, વધારો, પૂરવણી અને વિકાસ કર્યો છે; તેથી પ્રસ્તુત પરિચયમાં તત્ત્વાર્થ અને તેના કર્તા ઉપરાંત તત્ત્વાર્થના વંશવેલારૂપે વિસ્તરેલી ટીકાઓ તેમજ તે ટીકાઓના કર્તાઓનો પણ પરિચય કરાવવો પ્રાપ્ત થાય છે.

૧ મૂળકાર

તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્રના પ્રણેતા જૈન સંપ્રદાયના બધા ફીરકાઓને પહેલેથી આજ સુધી એક સરખા માન્ય છે. દિગંબરો તેમને પોતાની શાખામાં થયેલા અને શ્વેતાંબરો તેમને પોતાની શાખામાં થયેલા માનતા આવ્યા છે. દિગંબર પરંપરામાં એ 'ઉમાસ્વામિ' અને 'ઉમાસ્વાતિ' એ નામથી જાણીતા છે; જ્યારે શ્વેતાંબર પરંપરામાં ફક્ત 'ઉમાસ્વાતિ' એ નામ જાણીતું છે. બધા જ દિગંબરો અત્યારે એકમતે તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રના પ્રણેતા ઉમાસ્વાતિને કુંદકુંદના શિષ્ય [૨]તરીકે માને છે અને શ્વેતાંબરોમાં પણ થોડી ઘણી એવી [૩]સંભાવના દેખાય છે કે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના કર્તા શ્યામાચાર્યના ગુરુ હારિતગોત્રીય સ્વાતિ એ જ તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રણેતા ઉમાસ્વાતિ છે. આ બન્ને પ્રકારની માન્યતાઓ પ્રમાણભૂત આધાર વિનાની હોઇ પાછળથી

૨ જુઓ સ્વામી સમંતભદ્ર પૃ૦ ૧૪૪ થી આગળ તથા સર્વાર્થસિદ્ધિ, રાજવાર્તિક આદિ ગ્રંથો ઉપરની આધુનિક પ્રસ્તાવનાઓ.

૩ "**आर्यमहागिरेस्तु शिष्यौ बहुल-बलिस्सहौ यमलभ्रातरौ तत्र बलिस्सहस्य शिष्यः स्वातिः तत्त्वार्थादयो ग्रन्थास्तु तत्कृता एव संभाव्यन्ते। तच्छिष्यः श्यामाचार्यः प्रज्ञापनाकृत् श्रीवीरात् षट्सप्तत्यधिकशतत्रये (३७६) स्वर्गभाक्**" ધર્મસાગરીય લિખિત પટ્ટાવલી.

પ્રચલિત થયેલી જણાય છે; કારણ કે [૪]દશમા સૈકા પહેલાંના કોઈ પણ વિશ્વસ્ત દિગંબરીય ગ્રંથ, પટ્ટાવલી કે શિલાલેખ આદિમાં એવો ઉલ્લેખ જોવામાં નથી આવ્યો કે જેમાં ઉમાસ્વાતિને તત્ત્વાર્થસૂત્રના રચનાર કહ્યા હોય અને તે જ ઉમાસ્વાતિને કુંદકુંદના શિષ્ય પણ કહ્યા હોય. આવા મતલબવાળો જે ઉલ્લેખો દિગંબર સાહિત્યમાં અત્યાર સુધીમાં જોવામાં આવ્યા છે તે બધા જ દશમા અગિયારમા સૈકા પછીના છે અને તેને જૂનો વિશ્વસ્ત આધાર કાંઈ પણ દેખાતો નથી. ખાસ વિચારવા જેવી બાબત તો એ છે કે પાંચમાથી નવમા સૈકા સુધીમાં થયેલા તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રસિદ્ધ અને મહાન દિગંબરીય વ્યાખ્યાકારોએ પોતપોતાની વ્યાખ્યામાં કયાંયે પણ તત્ત્વાર્થસૂત્રને ઉમાસ્વાતિનું રચેલું [૫]સ્પષ્ટપણે કહ્યું નથી અને એ ઉમાસ્વાતિને દિગંબરીય, શ્વેતાંબરીય કે તટસ્થ તરીકે જણાવ્યા જ નથી. જો કે શ્વેતાંબરીય સાહિત્યમાં [૬]આઠમા સૈકાના ગ્રંથોમાં તત્ત્વાર્થસૂત્ર વાચક ઉમાસ્વાતિરચિત

---

૪ શ્રવણ બેલ્ગોલના જે જે શિલાલેખોમાં ઉમાસ્વાતિને તત્ત્વાર્થના રચયિતા અને કુંદકુંદના શિષ્ય કહ્યા છે તે બધા જ શિલાલેખો અગિયારમા સૈકા પછીના છે. જુઓ જૈનશિલાલેખ સંગ્રહ [માણિકચંદ પાનાચંદ ગ્રંથમાલા પ્રકાશિત] લેખ નં. ૪૦, ૪૨, ૪૩, ૪૭, ૫૦ અને ૧૦૮.

નંદિસંઘની પટ્ટાવલી પણ બહુ જ અપૂર્ણ અને ઐતિહાસિક તથ્યવિનાની હોઈ તેના ઉપર પૂરો આધાર રાખી શકાય તેમ નથી, વળી તે બહુ પ્રાચીન પણ નથી એમ બાબૂ જુગલકિશોરજીએ પોતાની પરીક્ષામાં સિદ્ધ કર્યું છે. જુઓ સ્વામી સમંતભદ્ર પૃ. ૧૪૪ થી. તેથી એ અને એના જેવી બીજી પટ્ટાવલીઓમાં મળતા ઉલ્લેખને પણ બીજા વિશ્વસ્ત પ્રમાણના આધાર સિવાય ઐતિહાસિક માની શકાય નહિ.

"**तत्त्वार्थशास्त्रकर्तारं गृध्रपिच्छोपलक्षितम् ।
वन्दे गणीन्द्रसंयातमुमास्वामिमुनीश्वरम्**" ॥

આ અને આ મતલબનાં બીજાં ગદ્યપદ્ય દિગંબરીય અવતરણો કોઈ પણ વિશ્વસ્ત અને જૂના આધાર વિનાનાં છે, તેથી તેને પણ છેવટના આધાર તરીકે મૂકી શકાય નહિ

૫ વિશેષ ખુલાસા માટે જુઓ **પુરવણી**.

૬ જુઓ ટિપ્પણ ૨૧ મું.

હોવાના વિશ્વસ્ત ઉલ્લેખો મળે છે અને એ ગ્રંથકારોની દૃષ્ટિમાં ઉમાસ્વાતિ શ્વેતાંબરીય હોય એમ લાગે છે; પણ સોળમા, સત્તરમા સૈકાની ધર્મસાગરની તપાગચ્છની પટ્ટાવલી બાદ કરીએ તો કોઈ શ્વેતાંબરીય ગ્રંથ કે પટ્ટાવલી આદિમાં તત્ત્વાર્થસૂત્રપ્રણેતા વા૦ ઉમાસ્વાતિ, શ્યામાચાર્યના ગુરુ છે એવો નિર્દેશ સુદ્ધાં જણાતો નથી.

વાચક ઉમાસ્વાતિની પોતાની જ રચેલી પોતાના કુળ અને ગુરુની પરંપરાને દર્શાવતી જરા પણ સંદેહ વિનાની તત્ત્વાર્થસૂત્રની પ્રશસ્તિ આજ સુધી કાયમ હોવા છતાં તેમના ગુરુશિષ્યભાવપરત્વે અગર તો ગોત્રપરત્વે આટલી ભ્રમણા કેમ ચાલી હશે એ એક આશ્ચર્યકારક કોયડો છે, પણ જ્યારે પૂર્વકાલીન સાંપ્રદાયિક વ્યામોહ અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિના અભાવ તરફ ધ્યાન જાય છે ત્યારે એ કોયડો ઉકેલાઈ જાય છે. વા૦ ઉમાસ્વાતિના ઇતિહાસ વિષે એમણે પોતે જ રચેલી નાનકડી શી પ્રશસ્તિ એ એક જ સાચું સાધન છે. તેમના નામની સાથે જોડાયેલી બીજી ઘણી [૭]હકીકતો બંને સંપ્રદાયની પરંપરામાં ચાલી આવે છે, પણ તે બધી હજી પરીક્ષણીય હોઈ તેને અક્ષરશઃ વળગી રહી શકાય નહિ. તેમની એ ટૂંકી પ્રશસ્તિ અને તેનો સાર આ પ્રમાણે છે:—

"वाचकमुख्यस्य शिवश्रियः प्रकाशयशसः प्रशिष्येण ।
शिष्येण घोषनन्दिक्षमणस्यैकादशाङ्गविदः ॥ १ ॥

वाचनया च महावाचकक्षमणमुण्डपादशिष्यस्य ।
शिष्येण वाचकाचार्यमूलनाम्नः प्रथितकीर्तेः ॥ २ ॥

न्यग्रोधिकाप्रसूतेन विहरता पुरवरे कुसुमनाम्नि ।
कौभीषणिना स्वातितनयेन वात्सीसुतेनार्घ्यम् ॥ ३ ॥

---

૭ જેમકે દિગંબરોમાં ગૃદ્ધપિચ્છ, બલાકપિચ્છ આદિ તથા શ્વેતાંબરોમાં પૂર્વવિત, પાંચસો ગ્રંથ રચનાર આદિ.

अर्हद्वचनं सम्यग्गुरुक्रमेणागतं समुपधार्य ।
दुःखार्तं च दुरागमविहतमतिं लोकमवलोक्य ॥ ४ ॥

इदमुच्चैर्नागरवाचकेन सत्त्वानुकम्पया दृब्धम् ।
तत्त्वार्थाधिगमाख्यं स्पष्टमुमास्वातिना शास्त्रम् ॥ ५ ॥

यस्तत्त्वाधिगमाख्यं ज्ञास्यति च करिष्यते च तत्रोक्तम् ।
सोऽव्याबाधसुखाख्यं प्राप्स्यत्यचिरेण परमार्थम् "॥ ६ ॥

" જેમના દીક્ષાગુરુ અગિયાર અંગના ધારક **ઘોષનંદિ** ક્ષમણ હતા અને પ્રગુરુ–ગુરુના ગુરુ વાચકમુખ્ય **શિવશ્રી** હતા. વાચનાથી એટલે વિદ્યાગ્રહણની દૃષ્ટિએ જેમના ગુરુ **મૂલ**નામક વાચકાચાર્ય અને પ્રગુરુ મહાવાચક **મુંડપાદ** ક્ષમણ હતા. જેઓ ગોત્રે **કૌભીષણિ** હતા. જેઓ **સ્વાતિ** પિતા અને **વાત્સી** માતાના પુત્ર હતા. જેમનો જન્મ **ન્યગ્રોધિકા**માં થયો હતો, જેઓ [૮]ઉચ્ચનાગર શાખાના હતા. તે

૮ ઉચ્ચૈર્નાગર શાખાનું પ્રાકૃત **उच्चानागर** એવું નામ મળે છે. આ શાખા કોઈ ગામ કે શહેરના નામ ઉપરથી પ્રસિદ્ધ થઈ હશે એમ તો ચોખ્ખું દેખાય છે. એ ગામ કયું નગર એ નક્કી કરવું કઠણ છે. હિંદુસ્તાનના અનેક ભાગોમાં નગર નામનાં કે જેને છેડે નગર નામ હોય એવા નામનાં અનેક શહેરો અને ગામો છે. વડનગર એ ગુજરાતનું જૂનું અને જાણીતું શહેર છે. વડનો અર્થ મોટું અને મોટું એટલે કદાચ ઉચું એવો પણ અર્થ થાય. વળી વડનગર એ નામ પણ કોઈ પૂર્વ દેશના તે અગર તેના જેવા નામના શહેર ઉપરથી ગુજરાતમાં લેવામાં આવ્યું છે, એવી પણ વિદ્વાનોની કલ્પના છે. એટલે ઉચ્ચનાગર શાખાનો વડનગર સાથે જ સંબંધ છે એમ ભાર દઇ કહી ન શકાય. ઉપરાંત જે કાળમાં ઉચ્ચનાગર શાખા ઉદ્ભવી તે કાળમાં વડનગર હતું કે નહિ અને હતું તો તેની સાથે જૈનોનો સંબંધ કેટલો હતો એ પણ વિચારવાની બાબત છે. ઉચ્ચનાગર શાખાના ઉદ્ભવસમયનો જૈનાચાર્યોનો મુખ્ય વિહાર ગંગા યમુના તરફ હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. તેથી વડનગર સાથે ઉચ્ચનાગર શાખાનો સંબંધ હોવાની કલ્પના સબળ નથી રહેતી. કનિંગહામ આ વિષે લખે છે કે "આ ભૌગોલિક નામ ઉત્તર-

ઉમાસ્વાતિ વાચકે ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ શ્રેષ્ઠ આર્હત ઉપદેશને બરાબર ધારણ કરી તેમજ તુચ્છ શાસ્ત્રોવડે હણાયેલ બુદ્ધિવાળા અને દુઃખિત લોકોને જોઇને પ્રાણીઓની અનુકંપાથી પ્રેરાઇ આ સ્પષ્ટતાવાળું તત્ત્વાર્થાધિગમનામનું શાસ્ત્ર વિહાર કરતાં કરતાં કુસુમપુર -પાટલીપુત્ર નામના મહાનગરમાં રચ્યું. જે આ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રને જાણશે અને તેમાં કહેલું આચરશે, તે મોક્ષનામક પરમાર્થને જલ્દી મેળવશે."

આ પ્રશસ્તિમાં ઐતિહાસિક હકીકત સૂચવનાર મુખ્ય છ મુદ્દા છે. ૧ દીક્ષાગુરુ અને દીક્ષાપ્રગુરુનું નામ અને દીક્ષાગુરુની યોગ્યતા ૨ વિદ્યાગુરુ અને વિદ્યાપ્રગુરુનું નામ ૩ ગોત્ર, પિતા અને માતાનું નામ ૪ જન્મસ્થાનનુ અને ગ્રંથરચનાસ્થાનનું નામ ૫ શાખા અને પદવીનું સૂચન ૬ ગ્રન્થકર્ત્તા અને ગ્રંથનું નામ.

જે પ્રશસ્તિનો સાર ઉપર આપ્યો છે અને જે અત્યારે ભાષ્યના અંતમાં મળી આવે છે તે પ્રશસ્તિ ઉમાસ્વાતિની પોતાની રચેલી નથી એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. ડો૦ હર્મન યાકોબી જેવા વિચારકો પણ એ પ્રશસ્તિને ઉમાસ્વાતિની જ માને છે, તેથી એમાં જે હકીકત નોંધાયેલી છે તેને જ યથાર્થ માની તે ઉપરથી વા૦ ઉમાસ્વાતિ વિષેની દિગંબર, શ્વેતાંબર પરંપરામાં ચાલી આવતી માન્યતાઓનો ખુલાસો કરવો એ અત્યારે રાજમાર્ગ છે.

પશ્ચિમ પ્રાંતના અત્યારના બુલંદ શહેરમાં આવેલા ઉચ્છનગર નામના કિલ્લા સાથે મળતું આવે છે" જુઓ આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇંડિયા રિપોર્ટ વોલ્યુમ ૧૪ પૃ૦ ૧૪૭

નાગરોત્પત્તિના નિબંધમાં રા. રા. માનશંકર નાગર શબ્દનો સંબંધ દર્શાવતાં અનેક નગર નામના ગામોનો ઉલ્લેખ કરે છે, એટલે એ પણ વિચારની સામગ્રીમાં આવે છે. જુઓ છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ.

ઉપર તારવેલ ૭ મુદ્દાઓ પૈકી પહેલો અને બીજો મુદ્દો કુંદ-કુંદ સાથેના દિગંબરસંમત ઉમાસ્વાતિના સંબંધને ખોટો પાડે છે. કુંદકુંદનાં મળી આવતાં અનેક નામોમાં એવું એકે નામ નથી જે ઉમાસ્વાતિએ દર્શાવેલ પોતાના વિદ્યાગુરુ અને દીક્ષાગુરુનાં નામોમાં આવતું હોય; એટલે કુંદકુંદનો ઉમાસ્વાતિ સાથે વિદ્યા અગર દીક્ષાની બાબતમાં ગુરુશિષ્યભાવ સંબંધ હતો એ કલ્પનાને સ્થાન જ નથી. તેમજ ઉક્ત પ્રશસ્તિમાં ઉમાસ્વાતિ વાચકપરંપરામાં થયાનું અને ઉચ્ચનાગરશાખામાં થયાનું સ્પષ્ટ કથન છે, જ્યારે કુંદકુંદ [૯]નંદિ સંઘમાં થયાની દિગંબર માન્યતા છે; અને ઉચ્ચનાગરનામની કોઇ શાખા દિગંબર સંપ્રદાયમાં થઈ ગઇ હોય એમ અદ્યાપિ જાણવામાં આવ્યું નથી. તેથી દિગંબર પરંપરામાં કુંદકુંદના શિષ્ય તરીકે મનાયેલા ઉમાસ્વાતિ જો ખરેખર ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોય તો પણ તેઓએ તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર રચ્યું હતું એ માન્યતા જ વિશ્વસ્ત આધાર વિનાની હોઇ [૧૦]પાછળથી બંધાયેલી હોય તેમ લાગે છે.

ઉક્ત મુદ્દાઓમાં ત્રીજો મુદ્દો શ્યામાચાર્ય સાથેના ઉમાસ્વાતિના સંબંધની શ્વેતાંબરીય સંભાવનાને ખોટી પાડે છે, કારણ કે વા૦ ઉમાસ્વાતિ પોતાને કૌભીષણિ કહી પોતાનું કૌભીષણ ગોત્ર સૂચવે છે; જ્યારે શ્યામાચાર્યના ગુરુ તરીકે પટ્ટાવલીમાં દાખલ થયેલ 'સ્વાતિ' હારિત ગોત્રના [૧૧]વર્ણવાયેલ છે; વળી તત્ત્વાર્થના પ્રણેતા ઉમાસ્વાતિ વાચકવંશમાં થયેલા હોવાનું ઉક્ત પ્રશસ્તિ સ્પષ્ટ કહે છે; જ્યારે શ્યામાચાર્ય કે તેમના ગુરુ તરીકે નિર્દેશાયેલ સ્વાતિ નામ સાથે વાચક-વંશસૂચક કોઇ વિશેષણ પટ્ટાવલીમાં દેખાતું નથી. આ પ્રમાણે ઉક્ત

---

૯ જુઓ સ્વામી સમંતભદ્ર પૃ૦ ૧૫૮ થી. તેમજ જુઓ પરિચયની પુરવણી.

૧૦ જુઓ નોટ નં. ૪ તથા પરિચયની પુરવણી.

૧૧ " **हारियगुत्तं साइं च वंदिमो हारियं च सामज्जं** " ।२६।
નંદિસૂત્રની સ્થવિરાવલી પૃ૦ ૪૯

પ્રશસ્તિ એક બાજુ દિગંબર અને શ્વેતાંબર પરંપરામાં ચાલતી ભ્રાંત કલ્પનાઓનું નિરસન કરે છે અને બીજી બાજુ તે ગ્રંથકર્તાનો ટૂંકો છતાં સાચો ઇતિહાસ પૂરો પાડે છે.

સમય વા૦ ઉમાસ્વાતિના સમય વિષે ઉક્ત પ્રશસ્તિમાં કશો જ નિર્દેશ નથી, તેમજ સમયનું ચોક્કસ નિર્ધારણ કરી આપે તેવું બીજું પણ કાંઇ સાધન હજી પ્રાપ્ત થયું નથી; આવી સ્થિતિમાં પણ એ વિષે કાંઇક વિચાર કરવા માટે ત્રણ બાબતોનો અહીં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ૧ શાખાનિર્દેશ, ૨ જૂનામાં જૂના ટીકાકારોનો સમય અને ૩ અન્ય દાર્શનિક ગ્રંથોની સરખામણી.

પ્રશસ્તિમાં જે '**उच्चैर्नागरशाखा**' નો નિર્દેશ છે તે શાખા ક્યારે નીકળી એ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું કઠણ છે, છતાં કલ્પસૂત્રની [૧૨]સ્થવિરાવલિમાં **उच्चानागरी** શાખા આવે છે; એ શાખા આર્ય **શાંતિ**-શ્રેણિકથી નીકળેલી છે. આર્યશાંતિશ્રેણિક આર્યસુહસ્તિથી ચોથી પેઢીએ આવે છે. આર્યસુહસ્તિના શિષ્ય **સુસ્થિત–સુ**પ્રતિબદ્ધ અને તેમના શિષ્ય ઇંદ્રદિન્ન, ઇંદ્રદિન્નના શિષ્ય દિન્ન અને દિન્નના શિષ્ય શાંતિશ્રેણિક નોંધાયેલ છે. શાંતિશ્રેણિક એ આર્ય**વજ્ર**ના ગુરુ જે આર્ય**સિં**હગિરિ, તેમના ગુરુભાઇ થાય; એટલે તેઓ આર્યવજ્રની પહેલી પેઢીમાં આવે છે. આર્યસુહસ્તિનો સ્વર્ગવાસસમય વીરાત્ ૨૯૧ અને વજ્રનો સ્વર્ગવાસસમય વીરાત્ ૫૮૪ નોંધાયેલો મળે છે, એટલે સુહસ્તિના સ્વર્ગવાસસમયથી વજ્રના સ્વર્ગવાસસમય સુધીનાં ૨૯૩ વર્ષમાં પાંચ પેઢીઓ મળી આવે છે. આ રીતે સરેરાશ એકએક પેઢીનો સાઠ વર્ષ કાળ લેતાં સુહસ્તિથી ચોથી પેઢીએ થનાર શાંતિ-

---

૧૨ "**थेरेहिंतो णं अज्जसंतिसेणियहिंतो माढरस-गुत्तेहिंतो एत्थ णं उच्चानागरी साहा निग्गया**"। મૂળ કલ્પસૂત્ર-સ્થવિરાવલિ પૃ૦ ૫૫. આર્યશાંતિશ્રેણિકની પૂર્વ પરંપરા જાણવા માટે આની આગળનાં કલ્પસૂત્રનાં પાનાં જુઓ.

શ્રેણિકનો પ્રારંભકાળ લગભગ વીરાત્ ૪૭૧ નો આવે. આ વખત દરમિયાન કે થોડું આગળ પાછળ શાંતિશ્રેણિકથી ઉચ્ચનાગરી શાખા નીકળી હશે. વા૦ ઉમાસ્વાતિ, શાંતિશ્રેણિકની જ ઉચ્ચનાગર શાખામાં થયા છે એમ માની લઇએ અને એ શાખા નીકળ્યાના ઉપર અટકળ કરેલ સમય સ્વીકારી આગળ ચાલીયે તો પણ એ કહેવું કઠણ છે કે વા૦ ઉમાસ્વાતિ એ શાખા નિકળ્યા પછી ક્યારે થયા ? કારણ કે પોતાના દીક્ષાગુરુ અને વિદ્યાગુરુનાં જે નામો પ્રશસ્તિમાં તેમણે આપ્યાં છે તેમાંનું એકે કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલિમાં કે બીજી કોઇ તેવી પટ્ટાવલીમાં આવતું નથી, એટલે ઉમાસ્વાતિના સમય વિષે સ્થવિરાવલિના આધારે કાંઇ કહેવું હોય તો વધારેમાં વધારે એટલું જ કહી શકાય કે તેઓ વીરાત્ ૪૭૧ અર્થાત્ વિક્રમ સંવતના પ્રારંભની લગભગ ક્યારેક થયા છે, તે પહેલાં નહિ; આથી વિશેષ માહિતી અત્યારે અંધકારમાં છે.

એ અંધારામાં તદ્દન આછો પ્રકાશ નાખે એવું એક કિરણ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરના જૂના ટીકાકારના સમયનું છે; જે ઉમાસ્વાતિના સમયની અનિશ્ચિત ઉત્તરસીમાને મર્યાદિત કરે છે. સ્વોપજ્ઞ મનાતા ભાષ્યને બાદ કરીએ તો તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર જે સીધી ટીકાઓ અત્યારે મળે છે તે બધામાં પૂજ્યપાદની સર્વાર્થસિદ્ધિ જૂની છે. પૂજ્યપાદનો સમય વિદ્વાનોએ વિક્રમનો પાંચમો છઠ્ઠો સૈકો નિર્ધાર્યો છે; એટલે સૂત્રકાર વા૦ ઉમાસ્વાતિ વિક્રમના પાંચમા સૈકા પહેલાં ક્યારેક થયા છે એમ કહી શકાય.

ઉપરની વિચારસરણી પ્રમાણે વા૦ ઉમાસ્વાતિનો વહેલામાં વહેલો સમય વિક્રમનો પહેલો સૈકો અને મોડામાં મોડો સમય વિક્રમ પછી ત્રીજો, ચોથો સૈકો આવે છે. આ ત્રણસો, ચારસો વર્ષના ગાળામાંથી જ ઉમાસ્વાતિનો નિશ્ચિત સમય શોધવાનું કામ બાકી રહે છે. સમય વિષેની આ સંભાવનામાં અને ભાવી શોધમાં ઉપયોગી

થાય એવી કેટલીક વધુ વિગતો જે તેમના તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને ભાષ્ય સાથે દર્શનાંતર તેમજ જૈન આગમની સરખામણીમાંથી ફલિત થાય છે તે પણ અહીં આપવામાં આવે છે. એ વિગતો સમયનો ચોક્કસ નિર્ણય બાંધવામાં સીધી રીતે અત્યારે સહાયક થઈ શકે તેમ નથી. છતાં જો બીજાં સબળ પ્રમાણો મળી આવે તો એ વિગતોનો કિંમતી ઉપયોગ થવા વિષે તો કશી જ શંકા નથી. અત્યારે તો એ વિગતો પણ આપણને ઉમાસ્વાતિના ઉપર અટકળેલ સમય તરફ જ લઇ જાય છે.

વધુ વિગતો (क) જૈન આગમ ઉત્તરાધ્યયન એ કણાદનાં સૂત્રો પહેલાંનું હોય એવી સંભાવના પરંપરાથી અને બીજી રીતે રહે છે. કણાદનાં સૂત્રો ઇસ્વીસન પૂર્વે પહેલા સૈકાનાં બહુધા મનાય છે. જૈન આગમોને આધારે રચાયેલાં તત્ત્વાર્થસૂત્રોમાં ત્રણ સૂત્રો એવાં છે કે જેમાં ઉત્તરાધ્યયનની છાયા ઉપરાંત કણાદસૂત્રોનું સાદશ્ય દેખાય છે. એ ત્રણ સૂત્રોમાં પહેલું દ્રવ્યના, બીજું ગુણના અને ત્રીજું કાળના લક્ષણ પરત્વે છે.

ઉત્તરાધ્યયનના અધ્ય૦ ૨૮ ગા૦ ૬માં દ્રવ્યનું લક્ષણ "**गुणाणमासओ दव्वं**"–**गुणानामाश्रयो द्रव्यम्**। અર્થાત્ જે ગુણોનો આશ્રય તે દ્રવ્ય એટલું જ છે. કણાદ દ્રવ્યના લક્ષણમાં ગુણ ઉપરાંત ક્રિયા અને સમવાયિ-કારણતાને દાખલ કરી કહે છે કે "**क्रियागुणवत् समवायि-कारणमिति द्रव्यलक्षणम्**" ૧, ૧, ૯। અર્થાત્ જે ક્રિયાવાળું ગુણવાળું તેમજ સમવાયિ કારણ હોય તે દ્રવ્ય છે. વા૦ ઉમાસ્વાતિ ઉત્તરાધ્યયન-નકથિત ગુણપદ કાયમ રાખી કણાદના સૂત્રમાં દેખાતા ક્રિયાશબ્દની જગ્યાએ જૈનપરંપરાપ્રસિદ્ધ પર્યાય શબ્દ મૂકી દ્રવ્યનું લક્ષણ બાંધે છે કે "**गुणपर्यायवद् द्रव्यम्** " ૫ ૩૭। અર્થાત્ જે ગુણ તથા પર્યાયવાળું હોય તે દ્રવ્ય.

ઉત્તરાધ્યયનના અધ્ય૦ ૨૮ ગા૦ ૬ માં ગુણનું લક્ષણ "**एगदव्वस्सिआ**

गुणा "-एक द्रव्याश्रिता गुणाः । અર્થાત્ જે એક દ્રવ્યના આશ્રિત હોય તે ગુણ એટલું જ છે. કણાદના ગુણલક્ષણમાં વિશેષ ઉમેરો દેખાય છે. તે કહે છે કે "द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्" १, १, १६ । અર્થાત્ દ્રવ્યને આશ્રિત નિર્ગુણ અને સંયોગવિભાગમાં અનપેક્ષ છતાં જે કારણ ન થાય તે ગુણ. ઉમાસ્વાતિના ગુણલક્ષણમાં ઉત્તરાધ્યયનના ગુણલક્ષણ ઉપરાંત કણાદના ગુણલક્ષણમાંનો એક નિર્ગુણ એ અંશ છે. તે કહે છે કે "द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः" ५, ४० । અર્થાત્ જે દ્રવ્યના આશ્રિત અને નિર્ગુણ હોય તે ગુણ.

ઉત્તરાધ્યયનના અધ્ય૦ ૨૮ ગા૦ ૧૦ માં કાલનું લક્ષણ "वत्तणालक्खणो कालो "-वर्तनालक्षणः कालः । અર્થાત્ વર્તના તે કાલનું સ્વરૂપ એટલું જ છે. કણાદના કાલલક્ષણમાં વર્તના પદ તો નથી જ. પણ બીજા શબ્દો સાથે અપર અને પર શબ્દ દેખાય છે. "अपरस्मिन्परं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि" २, २, ६ । ઉમાસ્વાતિકૃત કાલલક્ષણમાં વર્તના પદ ઉપરાત જે બીજાં પદો દેખાય છે તેમાં પરત્વ અને અપરત્વ એ બે શબ્દો પણ છે જેમકે "वर्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य" ५, २२ ।

ઉપર આપેલાં દ્રવ્ય, ગુણ અને કાલનાં લક્ષણવાળાં તત્ત્વાર્થનાં ત્રણ સૂત્રોને ઉત્તરાધ્યયન સિવાય કોઇ જૂના શ્વેતાંબરીય જૈન આગમ -અંગનો ઉત્તરાધ્યયન જેટલો જ શાબ્દિક આધાર હોય એમ અદ્યાપિ જોવામાં નથી આવ્યું; પરંતુ વિક્રમના પહેલા બીજા સૈકામાં થયેલા મનાતા કુંદકુંદના પ્રાકૃત વચનો સાથે તત્ત્વાર્થનાં સંસ્કૃત સૂત્રોનું ક્યાંક પૂર્ણ સાદૃશ્ય છે અને ક્યાંક બહુ જ થોડું છે. શ્વેતાંબરીય

સૂત્રપાઠમાં દ્રવ્યનાં લક્ષણવાળાં બે જ સૂત્રો છે. " **उत्पादव्ययध्रौव्य-युक्तं सत्** " ૫, ૨૯ । " **गुणपर्यायवत् द्रव्यम्** " ૫, ૩૭ । એ બે ઉપરાંત દ્રવ્યના લક્ષણ પરત્વે એક ત્રીજું સૂત્ર દિગંબરીય સૂત્ર-પાઠમાં છે " **सत् द्रव्यलक्षणम्** " ૫, ૨૯ । આ ત્રણે દિગંબરીય સૂત્રપાઠમાંનાં સૂત્રો કુંદકુંદના પંચાસ્તિકાયની આગળ અપાતી પ્રાકૃત ગાથામાં પૂર્ણપણે ભાષાંતરિત થઇ ગુંથાયેલાં હોય તેમ નજરે પડે છે.

" **दव्वं सल्लक्खणियं उप्पादव्वयधुवत्तसंजुत्तं ।**
गुणपज्जयासयं वा जं तं भण्णंति सव्वण्हू " ॥१०॥

આ ઉપરાંત કુંદકુંદના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો સાથે તત્ત્વાર્થસૂત્રોનું જે શાબ્દિક અને વસ્તુગત મહત્ત્વનું સાદૃશ્ય છે તે આકસ્મિક તો નથી જ.

(**ख**) ઉપલબ્ધ **યોગ**સૂત્રોના રચયિતા **પતંજલિ** મનાય છે, વ્યાકરણ **મહાભાષ્ય**ના કર્તા પતંજલિ જ યોગસૂત્રકાર છે કે બીજા કોઇ પતંજલિ એ વિષે આજે કાંઇ નિશ્ચય નથી. જો મહાભાષ્યકાર અને યોગસૂત્રકાર પતંજલિ એક હોય તો યોગસૂત્રો વિક્રમની પૂર્વે બીજા, પહેલા સૈકાના છે એમ કહી શકાય. યોગસૂત્રનું **વ્યાસ**ભાષ્ય કયારનું છે તે પણ નિશ્ચિત નથી, છતાં વિક્રમના ત્રીજા સૈકાથી પ્રાચીન હોય એમ માનવાને કારણ નથી.

યોગસૂત્રો અને તેના ભાષ્ય સાથે તત્ત્વાર્થનાં સૂત્રો અને તેના ભાષ્યનું [૧૩]શાબ્દિક તેમજ આર્થિક સાદૃશ્ય ઘણું છે અને આકર્ષક પણ છે; છતાં એ બેમાંથી કોઇ એક ઉપર બાજાની અસર છે એમ ખાતરીથી કહેવું શકય નથી. કારણ કે તત્ત્વાર્થનાં સૂત્રો અને ભાષ્યને યોગ-

૧૩ આના વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ મારૂં લખેલું હિંદી યોગદર્શન, પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૫૨ થી.

દર્શનથી પ્રાચીન એવા જૈન અંગ ગ્રંથોનો વારસો મળેલો છે તેમજ યોગસૂત્ર અને તેના ભાષ્યને જૂની સાંખ્ય, યોગ તેમજ બૌદ્ધ આદિ પરંપરાઓનો વારસો મળેલો સ્પષ્ટ લાગે છે; તેમ છતાં તત્ત્વાર્થના ભાષ્યમાં એક સ્થળ એવું છે કે જે જૈન અંગ ગ્રંથોમાં અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી અને યોગસૂત્રના ભાષ્યમાં તે છે.

પહેલાં નિર્મિત થયેલું આયુષ ઓછું પણ થઇ શકે અર્થાત્ વચ્ચે તૂટી પણ જાય અને તૂટી ન પણ શકે એવી ચર્ચા જૈન અંગ ગ્રંથોમાં છે, પણ એ ચર્ચામાં આયુષ તૂટી શકવાના પક્ષની ઉપપત્તિ કરવા માટે ભીના કપડા અને સૂકા ઘાસનો દાખલો અંગ ગ્રંથોમાં નથી; તત્ત્વાર્થના ભાષ્યમાં એ જ ચર્ચાને પ્રસંગે એ બન્ને દાખલા અપાયેલા છે જે યોગસૂત્રના ભાષ્યમાં પણ છે. આ દાખલામાં ખૂબી એ છે કે બન્ને ભાષ્યનું શાબ્દિક સાદૃશ્ય પણ ઘણું છે; અહીં એક વિશેષતા છે અને તે એ કે યોગસૂત્રના ભાષ્યમાં નહિ એવો ગણિતવિષયક ત્રીજો દાખલો તત્ત્વાર્થસૂત્રના ભાષ્યમા છે. બન્ને ભાષ્યનો પાઠ ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર	યોગસૂત્ર
"× × शेषा मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाः सोपक्रमा निरुपक्रमाश्चापवर्त्यायुषोऽनपवर्त्यायुषश्च भवन्ति । × × × ×अपवर्तनं शीघ्रमन्तर्मुहूर्तात्कर्मफलोपभोगः उपक्रमोऽपवर्तननिमित्तम् । × × × × संहतशुष्कतृणराशिदहनवत्। यथा हि संहतस्य शुष्कस्यापि तृणराशेरवयवशः क्रमेण दह्यमानस्य	"आयुर्विपाकं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च । तत्र यथार्द्रं वस्त्रं वितानितं ह्रसीयसा कालेन शुष्येत्तथा सोपक्रमम् । यथा च तदेव संपिण्डितं चिरेण संशुष्येदेवं निरुपक्रमम् । यथा वाग्निः शुष्के कक्षे मुक्तो वातेन समन्ततो युक्तः क्षेपीयसा कालेन दहेत् तथा सोपक्रमम् । यथा वा

चिरेण दाहो भवति तस्यैव शिथिलप्रकीर्णापचितस्य सर्वतो युगपदादीपितस्य पवनोपक्रमाभिहतस्याशुदाहो भवति तद्वत् यथा वा सङ्ख्यानाचार्यः करणलाघवार्थं गुणकारभागहाराभ्यां राशिं छेदादेवापवर्तयति न च सङ्ख्येयस्यार्थस्याभावो भवति तद्वदुपक्रमाभिहतो मरणसमुद्धातदुःखार्तः कर्मप्रत्ययमनाभोगपूर्वकं करणविशेषमुत्पाद्य फलोपभोगलाघवार्थं कर्मापवर्तयति न चास्य फलाभाव इति। किं चान्यत्। यथा वा धौतपटो जलार्द्र एव संहतश्चिरेण शोषमुपयाति स एव च वितानितः सूर्यरश्मिवाय्वभिहतः क्षिप्रं शोषमुपयाति न च संहते तस्मिन् प्रभूतस्नेहागमो नापि वितानितेऽकृत्स्नशोषः तद्वद् यथोक्तनिमित्तापवर्तनैः कर्मणः क्षिप्रं फलोपभोगो भवति। न च कृतप्रणाशाकृताभ्यागमाफल्यानि "।

२,५२ नुं भाष्य.

स एवाग्निस्तृणराशौ क्रमशोऽवयवेषु न्यस्तश्चिरेण दहेत् तथा निरुपक्रमम्। तदेकभविकमायुष्करं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च "।

३,२२ नुं भाष्य.

(ग) અક્ષપાદનું **ન્યાયદર્શન** ઇસ્વીસનના આરંભ લગભગ રચાયેલું મનાય છે. તેના ઉપરનું **વાત્સ્યાયનભાષ્ય** બીજા, ત્રીજા સૈકાની ભાષ્યકાળની પ્રાથમિક કૃતિઓમાંની એક કૃતિ છે. તેના કેટલાક શબ્દો અને વિષયો તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં છે. ન્યાયદર્શન (૧, ૧,૩)-માન્ય પ્રમાણચતુષ્કવાદનો નિર્દેશ તત્ત્વાર્થ અ૦ ૧, સૂ૦ ૬ અને ૩૫ ના ભાષ્યમાં [૧૪]છે. તત્ત્વાર્થ ૧, ૧૨ ના ભાષ્યમાં અર્થાપત્તિ, સંભવ અને અભાવ આદિ પ્રમાણના ભિન્નપણાનું નિરસન ન્યાયદર્શન (૨,૨,૧) આદિના જેવું છે. ન્યાયદર્શનમાં પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં "**इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नम्**" (૧, ૧, ૪) એવો શબ્દ છે. તત્ત્વાર્થ અ૦ ૧, સૂ૦ ૧૨ના ભાષ્યમાં અર્થાપત્તિ આદિ જુદાં મનાતાં પ્રમાણોનો મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમાં સમાવેશ કરતાં તે જ શબ્દ વપરાયેલો છે. જેમ કે:-"**सर्वाण्येतानि मतिश्रुतयोरन्तर्भूतानि इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तत्वात्**" ૧, ૧૨નું ભાષ્ય. એ જ રીતે [૧૫]પતંજલિમહાભાષ્ય અને [૧૬]ન્યાયદર્શન આદિમાં પર્યાય શબ્દને સ્થાને અનર્થાંતર શબ્દ વાપરવાની જે પદ્ધતિ છે તે [૧૭]તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ છે.

(घ) બૌદ્ધદર્શનની શૂન્યવાદ, વિજ્ઞાનવાદ આદિ શાખાઓનાં ખાસ મંતવ્યોનો કે વિશિષ્ટ શબ્દોનો જેવી રીતે સર્વાર્થસિદ્ધિમાં

"૧૪ **प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि**"
ન્યાયદ૦ ૧, ૧, ૩

"**चतुर्विधमित्येके नयवादान्तरेण** १, ६ અને "**यथा वा प्रत्यक्षानुमानोपमानाप्तवचनैः प्रमाणैरेकोऽर्थः प्रमीयते**" १, ३५। તત્ત્વાર્થભાષ્ય.

૧૫ ૧, ૧, ૫૬; ૨, ૩, ૧ અને ૫, ૧, ૫૯ નું મહાભાષ્ય.

૧૬ ૧, ૧, ૧૫.

૧૭ ૧, ૧૩.

ઉલ્લેખ છે તેવી રીતે તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં નથી, તેમ છતાં બૌદ્ધદર્શનનાં થોડાંક સામાન્ય મંતવ્યો **તંત્રાંતર**નાં મંતવ્ય તરીકે બે એક સ્થળે આવે છે. એ મંતવ્યો પાલી પિટક ઉપરથી લેવામાં આવ્યાં છે કે મહાયાને રચેલ સંસ્કૃત પિટકો ઉપરથી લેવામાં આવ્યાં છે કે કોઈ બીજા તદ્વિષયક ગ્રંથ ઉપરથી લેવામાં આવ્યાં છે એ સવાલ વિચારવા જેવો છે. તેમાં પહેલો ઉલ્લેખ જૈનમત પ્રમાણે નરકભૂમિઓની સંખ્યા બતાવતાં બૌદ્ધસમ્મત સંખ્યાનું ખંડન કરવા માટે આવેલો છે. તે આ પ્રમાણે–" **अपि च तन्त्रान्तरीया असंख्येयेषु लोकधातुष्वसंख्येयाः पृथिवीप्रस्तारा इत्यध्यवसिताः** " અ૦ ૩, સૂ૦ ૧નું ભાષ્ય. બીજો ઉલ્લેખ પુદ્‌ગલનું જૈનમત પ્રમાણે લક્ષણ બતાવતાં [૧૮]બૌદ્ધસમ્મત પુદ્‌ગલ શબ્દના અર્થનું નિરાકરણ કરતાં આવેલો છે. " **पुद्गलानिति च तन्त्रान्तरीया जीवान् परिभाषन्ते** "। અ૦ ૫, સૂ૦ ૨૩ નું ઉત્થાન ભાષ્ય.

યોગ્યતા ઉમાસ્વાતિના પૂર્વવર્તી જૈનાચાર્યોએ સંસ્કૃત ભાષામાં લખવાની શક્તિ કેળવી ન હોત અને તે ભાષામાં લખવાનો પ્રઘાત શરૂ કર્યો ન હોત તો ઉમાસ્વાતિ આટલી સરળ અને પ્રસન્ન સંસ્કૃત શૈલીમાં પ્રાકૃતપરિભાષામાં રૂઢ સાંપ્રદાયિક વિચારોને આટલી સફળતાપૂર્વક ગૂંથી શકયા હોત કે નહિ એ એક સવાલ જ છે; છતાં અત્યાર

૧૮ અહીં એક બાબત ખાસ નોંધવા જેવી છે તે એ કે ઉમાસ્વાતિ બૌદ્ધસમ્મત પુદ્‌ગલ શબ્દના જીવ અર્થને માન્ય ન રાખતા હોય તેમ તેનો મતાંતર તરીકે ઉલ્લેખ કરી પછી જ જૈનશાસ્ત્ર પુદ્‌ગલ શબ્દનો શો અર્થ માને છે એ સૂત્રમાં બતાવે છે. પરંતુ ભગવતીસૂત્ર શતક ૮ ઉદ્દેશક ૧૦ અને શ૦ ૨૦ ઉ૦ ૨ માં પુદ્‌ગલ શબ્દનો જીવ અર્થ વર્ણવાયેલો દેખાય છે. જો ભગવતીમાં વર્ણવાયેલો પુદ્‌ગલ શબ્દનો જીવ અર્થ જૈન દૃષ્ટિએ જ વર્ણવાયો છે એમ માનીએ તો ઉમાસ્વાતિએ એ જ મતને બૌદ્ધમતરૂપે કેમ અમાન્ય રાખ્યો હશે એ સવાલ છે. શું તેઓની દૃષ્ટિમાં ભગવતીમાંનો પુદ્‌ગલ શબ્દનો જીવ અર્થ એ બૌદ્ધમતરૂપે જ હશે ?

સુધીમાં ઉપલબ્ધ સમગ્ર જૈન વાઙ્મયનો ઇતિહાસ તો એમજ કહે છે કે ઉમાસ્વાતિ જ જૈનાચાર્યોમાં પ્રથમ સંસ્કૃત લેખક છે, તેમના ગ્રન્થોની પ્રસન્ન, સંક્ષિપ્ત અને શુદ્ધ શૈલી તેમના સંસ્કૃત ભાષા ઉપરના પ્રભુત્વની સાક્ષી પૂરે છે. જૈન આગમમાં આવતી જ્ઞાન, જ્ઞેય, આચાર, ભૂગોળ, ખગોળ આદિને લગતી બધી બાબતોનો જે ટૂંકમાં તેમણે સંગ્રહ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં કર્યો છે તે તેમના વાચકવંશમાં થવાની અને વાચકપદની યથાર્થતાની સાક્ષી પૂરે છે. તેમની તત્ત્વાર્થના પ્રારંભની કારિકાઓ અને બીજી પદ્યકૃતિઓ સૂચવે છે કે તેઓ ગદ્યની પેઠે પદ્યના પણ પ્રાંજલ લેખક હતા. તેમનાં સભાષ્ય સૂત્રોનું બારીક અવલોકન તેમના જૈન આગમ સંબંધી સર્વગ્રાહી અભ્યાસ ઉપરાંત વૈશેષિક, ન્યાય, યોગ અને બૌદ્ધ આદિ દાર્શનિક સાહિત્યના તેમના અભ્યાસની પ્રતીતિ કરાવે છે. [૧૯] તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં ટાંકેલાં વ્યાકરણનાં સૂત્રો એમના પાણિનીય વ્યાકરણના અભ્યાસની પણ સાક્ષી પૂરે છે.

જો કે તેમની પાંચસો ગ્રન્થના કર્તા તરીકેની પ્રસિદ્ધિ શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં છે અને અત્યારે કેટલાક ગ્રન્થો તેમની કૃતિ તરીકે [૨૦]જાણીતા છે; છતાં એ વિષે આજે ખાત્રી લાયક કાંઇ પણ કહેવાનું સાધન નથી. એવી સ્થિતિમાં પણ 'પ્રશમરતિ' [૨૧] ની ભાષા અને

---

૧૯ જુઓ ૧, ૫ અને ૨, ૧૫.

૨૦ જંબુદ્વીપસમાસપ્રકરણ, પૂજાપ્રકરણ, શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ, ક્ષેત્રવિચાર, પ્રશમરતિ. સિદ્ધસેન વૃત્તિમાં [૭, ૧૦, પૃ૦ ૭૮, પં, ૨] તેમના 'શૌચપ્રકરણ, નામના ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કરે છે. જે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી.

૨૧ વૃત્તિકાર સિદ્ધસેન પ્રશમરતિને ભાષ્યકારની જ કૃતિ તરીકે સૂચવે છે. જેમકે–" **यतः प्रशमरतौ अनेनैवोक्तम्–परमाणुरप्रदेशो, वर्णादिगुणेषु भजनीयः** "

" **वाचकेन त्वेतदेव बलसंज्ञया प्रशमरतावुपात्तम्—** "

(પ્રશમરતિકા૦ ૨૦૮ અને ૮૦) ૫, ૬ તથા ૯, ૬ ની ભાષ્યવૃત્તિ તથા

વિચારસરણી એ ગ્રન્થ ઉમાસ્વાતિકર્તૃક હોવાનું માનવાને લલચાવે છે.

ઉમાસ્વાતિ પોતાને વાચક કહે છે એનો અર્થ '[૨૨]પૂર્વવિત્' કરી પ્રથમથી જ શ્વેતાંબરાચાર્યો ઉમાસ્વાતિને 'પૂર્વવિત્' તરીકે ઓળખતા આવ્યા છે; પરંતુ એ વાત ખાસ વિચારવા જેવી લાગે છે, કારણ કે ઉમાસ્વાતિ પોતે જ પોતાના દીક્ષાગુરુને વાચક તરીકે ઓળખાવવા સાથે અગિયાર અંગના ધારક પણ કહે છે. હવે જો

તે, ભાષ્યકાર તેમ જ સૂત્રકારને એક તો સમજે જ છે. જેમકે "**स्वकृतसूत्रसंनिवेशमाश्रित्योक्तम्**" । ૯, ૨૨, પૃ૦ ૨૫૩.

"**इति श्रीमदर्हत्प्रवचने तत्त्वार्थाधिगमे उमास्वातिवाचकोपज्ञसूत्रभाष्ये भाष्यानुसारिण्यां च टीकायां सिद्धसेनगणिविरचितायां अनगारागारिधर्मप्ररूपकः सप्तमोऽध्यायः**" તત્ત્વાર્થભાષ્યના સાતમા અધ્યાયની ટીકાની પુષ્પિકા.

આ પ્રશમરતિ પ્રકરણની ૧૨૦મી કારિકા "**आचार्य आह**" કહીને નિશીથચૂર્ણિમાં ઉદ્ધરેલી છે. એ ચૂર્ણિના પ્રણેતા જિનદાસ મહત્તરનો સમય વિ૦ નો આઠમો સૈકો એમણે પોતાની નંદિસૂત્રની ચૂર્ણિમાં જણાવ્યો છે એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે પ્રશમરતિ વિશેષ પ્રાચીન છે એથી અને આ ઉપર જણાવેલાં કારણોથી એ કૃતિ વાચકની હોય તો ના નહિ.

૨૨ પૂર્વો ચૌદ હોવાનું સમવાયાંગ આદિ આગમોમાં વર્ણન છે. તે દૃષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગનો પાંચમો ભાગ હતાં એવો પણ ઉલ્લેખ છે. પૂર્વશ્રુત એટલે ભગવાન મહાવીરે સૌથી પહેલાં આપેલ ઉપદેશ એવી ચાલુ પરંપરાગત માન્યતા છે. પશ્ચિમીય વિદ્વાનોની એ વિષે કલ્પના એવી છે કે ભ૦ પાર્શ્વનાથની પરંપરાનું જે પૂર્વકાલીન શ્રુત ભ૦ મહાવીરને અગર તેમના શિષ્યોને મળ્યું તે પૂર્વશ્રુત. આ શ્રુત ક્રમે ક્રમે ભ૦ મહાવીરના ઉપદિષ્ટ શ્રુતમાં જ મળી ગયું અને તેના જ એક ભાગ તરીકે ગણાયું. જેઓ ભ૦ મહાવીરની દ્વાદશાંગીના ધારક હતા તેઓ એ પૂર્વશ્રુતને તો જાણતા જ હોય. કંઠે રાખવાના પ્રઘાત અને બીજા કારણોને લીધે ક્રમે ક્રમે પૂર્વશ્રુત નાશ પામ્યું અને આજે ફક્ત પૂર્વગતગાથારૂપે નામમાત્રથી શેષ રહેલું નોંધાયેલું મળે છે.

વાચકનો અર્થ ભાષ્યના ટીકાકારોના કહેવા મુજબ 'પૂર્વવિત્' થતો હોય તો ઉમાસ્વાતિ પોતાના ગુરુને પૂર્વવિત્ કહેત, પણ માત્ર એકાદશાંગધારક ન કહેત. પૂર્વવિત્ કરતાં એકાદશાંગધારક ઓછા દરજ્જાના છે, હવે જો પોતાના વાચકગુરુ પૂર્વવિત્ જ છે એમ ઉમાસ્વાતિ માનતા હોય તો શિષ્ય તરીકે ગુરુનો દરજ્જો કદાચ વધારીને ન લખે તોયે ઓછો તો ન જ દેખાડે; તેથી એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે કે વાચકનો જે 'પૂર્વવિત્' એવો અર્થ થાય છે તે અસલની અપેક્ષાએ સમજવો. અર્થાત્ વાચકવંશ પહેલવહેલાં સ્થપાયો ત્યારે જેઓ પૂર્વ કે પૂર્વોનું જ્ઞાન ધરાવતા તેઓ જ એ વંશમાં આવી શકતા અને વાચક કહેવાઈ શકતા; પણ કાલક્રમે જ્યારે પૂર્વજ્ઞાન ઘસાઇ ગયું ત્યારે પણ એ વંશમાં થનાર વાચક જ કહેવાતા. છતાં બીજા વંશો કરતાં વાચકવંશની એ વિશેષતા તો રહી જ હશે કે પ્રમાણમાં તેઓ બીજા કરતાં શ્રુત અભ્યાસ તરફ ખાસ ધ્યાન આપતા; તેથી એટલું તો ખરું જ કે ભલે વા૰ ઉમાસ્વાતિ 'પૂર્વવિત્' ન હોય, છતાં તેઓ ઓછામાં ઓછું પોતાના ગુરુ જેટલું અગિયાર અંગનું જ્ઞાન તો ધરાવતા જ હોવા જોઇએ. એમનો તત્ત્વાર્થ ગ્રન્થ એમના અગિયાર અંગવિષયક શ્રુતજ્ઞાનની તો પ્રતીતિ કરાવી જ રહ્યો છે. એટલે એટલી યોગ્યતા વિષે કશો જ સંદેહ નથી. એમણે પોતાને વારસામાં મળેલ આર્હતશ્રુતના બધા પદાર્થોનો[૨૩] સંગ્રહ તત્ત્વાર્થમાં કર્યો છે; એક પણ મહત્ત્વની દેખાતી બાબત તેમણે વણકહ્યે છોડી નથી; તેથી જ આ૰ હેમચંદ્ર સંગ્રહકાર તરીકે ઉમાસ્વાતિનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ આંકે છે.[૨૪] એ જ યોગ્યતાને લીધે તેમના તત્ત્વાર્થની વ્યાખ્યા કરવા બધા જ શ્વેતાંબર, દિગંબર આચાર્યો પ્રેરાયેલા છે.

---

૨૩ તત્ત્વાર્થમાં વર્ણવાયેલા વિષયોનું મૂળ જાણવા માટે સ્થાનાંગ, ભગવતી, ઉપાસકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, પ્રજ્ઞાપના, ઉત્તરાધ્યયન, નંદીસૂત્ર આદિ આગમો ખાસ લેવાં અને સરખાવવાં ઘટે.

૨૪ " उपोमास्वातिं संग्रहीतारः " २-२-३९ सिद्धहेम.

પરંપરા દિગંબરો વા૦ ઉમાસ્વાતિને પોતાની પરંપરાના માની તેમની કૃતિ તરીકે માત્ર તત્ત્વાર્થસૂત્રને જ સ્વીકારે છે, જ્યારે શ્વેતાંબરો તેમને પોતાની પરંપરામાં થયેલા માને છે અને તેમની કૃતિ તરીકે તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરાંત ભાષ્યને સ્વીકારે છે. આમ હોવાથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે ઉમાસ્વાતિ દિગંબર પરંપરામાં થયેલા છે કે શ્વેતાંબર પરંપરામાં થયેલા છે કે એ બેથી કોઇ જુદી જ પરંપરામાં થયેલા છે ? આ પ્રશ્નનો નિકાલ ભાષ્યના કર્તૃત્વની પરીક્ષા અને પ્રશસ્તિની સત્યતાની પરીક્ષાથી જેવો આવી શકે તેવો બીજા એકે સાધનથી આવી શકે તેમ અત્યારે લાગતું નથી; તેથી ઉક્ત ભાષ્ય ઉમાસ્વાતિની કૃતિ છે કે અન્યની, તેમ જ તેના અંતમાં આપેલી પ્રશસ્તિ યથાર્થ છે ? કલ્પિત છે ? કે પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત છે ? એ સવાલ ચર્ચવા પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાષ્યના પ્રારંભમાં જે ૩૧ કારિકાઓ[૨૫] છે તે જોકે ફક્ત મૂળ સૂત્રરચનાનો ઉદ્દેશ જણાવવા પૂરતી હોઇ મૂળ સૂત્રગ્રંથને જ લક્ષી લખાયેલી ભાસે છે; તેમજ ભાષ્યના અંતમાં રહેલી પ્રશસ્તિ પણ મૂળ સૂત્રકારની માનવામાં કાંઇ ખાસ અસંગતિ નથી. તેમ છતાંય એ પ્રશ્ન ઉભો જ રહે છે કે જો ભાષ્યકાર સૂત્રકારથી ભિન્ન હોય અને તેમની સામે સૂત્રકારની રચેલી કારિકાઓ તથા પ્રશસ્તિ હોય તો તેઓ પોતે પોતાના ભાષ્યના પ્રારંભમાં અને અંતમાં કાંઇ ને કાંઈ મંગલ, પ્રશસ્તિ જેવું લખ્યા વિના રહે ખરા ? વળી એમણે પોતા તરફથી આદિ કે અંતમાં કશું જ નથી લખ્યું એમ માની લઇએ તોયે એક સવાલ રહે જ છે કે ભાષ્યકારે જેમ સૂત્રનું વિવરણ કર્યું તેમ સૂત્રકારની કારિકાઓ અને પ્રશસ્તિગ્રંથનું વિવરણ કેમ ન કર્યું ? શું તેઓ સૂત્રગ્રન્થની વ્યાખ્યા કરે અને તેના આદિ તથા અંતના ગંભીર

૨૫ આ સિવાય ભાષ્યના અંતમાં પ્રશસ્તિ પહેલાં ૩૨ અનુષ્ટુપ્ છંદનાં પદ્યો છે. એ પદ્યોની વ્યાખ્યા ભાષ્યની ઉપલબ્ધ બન્ને વ્યાખ્યાઓમાં

મનોહર અને મહત્ત્વપૂર્ણું ભાગની વ્યાખ્યા કરવી છોડી દે એમ બને ખરૂં ? આ સવાલ આપણને એવી નિશ્ચિત માન્યતા ઉપર લઈ જાય છે કે ભાષ્યકાર સૂત્રકારથી ભિન્ન નથી અને તેથી જ તેમણે ભાષ્ય લખતી વખતે શરૂઆતમાં પોતાના સૂત્રગ્રન્થને લક્ષી કારિકાઓ રચી તેમજ મૂકી અને અંતમાં સૂત્ર તેમજ ભાષ્ય બંનેના કર્તા તરીકે પોતાને જણાવનારી પોતાની પ્રશસ્તિ લખી છે. આ ઉપરાંત નીચેની એ દલીલો આપણને સૂત્રકાર અને ભાષ્યકારનું ઐકત્વ માનવા પ્રેરે છે. ૧ શરૂઆતની [૨૬]કારિકાઓમાં અને [૨૭]કેટલેક સ્થળે ભાષ્યમાં

છે જ અને વ્યાખ્યાકારો એ પદ્યોને ભાષ્યનાં સમજીને જ તે ઉપર લખે છે. એમાંના ૮ મા પદ્યને ઉમાસ્વાતિકર્તૃક માની આ૦ હરિભદ્રે પોતાના શાસ્ત્ર-વાર્તાસમુચ્ચયમાં ૬૯૨ મા પદ્ય તરીકે ઉદ્ધૃત કર્યું છે. એટલે આઠમા સૈકામાં શ્વેતાંબર આચાર્યો ભાષ્યને નિર્વિવાદપણે સ્વોપજ્ઞ માનતા એ નક્કી છે.

આ પદ્યોને પૂજ્યપાદે શરૂઆતની કારિકાની પેઠે છોડી જ દીધાં છે, તેમ છતાં પૂજ્યપાદના અનુગામી અકલંકે પાછાં પોતાના રાજવાર્તિકના અંતમાં તે પદ્યો લીધાં હોય તેમ લાગે છે; કારણ કે મુદ્રિત રાજવાર્તિકને અંતે તે પદ્યો જોવાય છે. દિ૦ અમૃતચંદ્રે પણ પોતાના તત્ત્વાર્થસારમાં એ જ પદ્યો નંબરના થોડાક ફેરફાર સાથે લીધાં છે.

આ અંતનાં પદ્યો ઉપરાંત ભાષ્યમાં વચ્ચે વચ્ચે **'आह' उक्तं च' इत्यादि** નિર્દેશ સાથે અને ક્યાંઈક કશા જ નિર્દેશ વિના કેટલાંક પદ્યો આવે છે. એ પદ્યો ભાષ્યનાં કર્તાનાં જ છે કે બીજા કોઈનાં છે એ જાણવાનું કાંઈ વિશ્વસ્ત સાધન નથી. પણ ભાષા અને રચના જોતાં તે પદ્યો ભાષ્ય-કારનાં જ હોવાનો સંભવ વિશેષ લાગે છે;

૨૬ " **तत्त्वार्थाधिगमाख्यं बह्वर्थं संग्रहं लघुग्रन्थम् ।**
वक्ष्यामि शिष्यहितमिममर्हद्वचनैकदेशस्य" ॥ २२ ॥
"**नर्ते च मोक्षमार्गाद्धितोपदेशोऽस्ति जगति कृत्स्नेऽस्मिन् ।**
तस्मात्परमिममेवेति मोक्षमार्गं प्रवक्ष्यामि " ॥ ३१ ॥

૨૭ **गुणान् लक्षणतो वक्ष्यामः** ૫, ૩૭ નું ભાષ્ય, આગળનું

'કહીશું' એવા અર્થમાં 'वक्ष्यामि वक्ष्यामः' વગેરે પ્રથમ પુરુષનો નિર્દેશ છે અને એ નિર્દેશમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે પાછું સૂત્રમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે; તેથી સૂત્ર અને ભાષ્ય બંનેને એકની કૃતિ માનવા વિષે સંદેહ રહેતો નથી. ૨ પહેલેથી ઠેઠ સુધીનું ભાષ્ય જોઈ જતાં એક વાત મન પર ઠસે છે અને તે એ કે કોઈપણ સ્થળે સૂત્રનો અર્થ કરવામાં શબ્દની ખેંચતાણ થયેલી નથી, ક્યાંયે સૂત્રનો અર્થ કરવામાં સંદિગ્ધપણું અગર તો વિકલ્પ કરવામાં નથી આવ્યા, તેમજ સૂત્રની બીજી કોઇ વ્યાખ્યા મનમાં સામે રાખીને સૂત્રનો અર્થ કરવામાં નથી આવ્યો અને ક્યાંયે પણ સૂત્રનો પાઠભેદ અવલંબવામાં નથી આવ્યો. આ વસ્તુ સૂત્ર અને ભાષ્ય એકકર્તૃક હોવાની ચિરકાલીન માન્યતાને સાચી ઠરાવે છે. જ્યાં મૂળ અને ટીકાના કર્તા જુદા હોય ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક પ્રતિષ્ઠિત તેમજ અનેક સંપ્રદાયમાં માન્ય થયેલા ગ્રન્થોમાં ઉપરના જેવી વસ્તુસ્થિતિ હોતી નથી. દા૦ ત૦ વૈદિકદર્શનમાં પ્રતિષ્ઠિત બ્રહ્મસૂત્ર ગ્રન્થને લ્યો, જો તેના જ કર્તા પોતે વ્યાખ્યાકાર હોત તો તેના ભાષ્યોમાં આજે જે શબ્દોની ખેંચતાણ, અર્થના વિકલ્પો અને અર્થનું સંદિગ્ધપણું તેમજ સૂત્રના પાઠભેદ દેખાય છે તે કદી ન હોત. એ જ રીતે તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રણેતાએ જ જો સર્વાર્થસિદ્ધિ, રાજવાર્તિક અને શ્લોકવાર્તિક આદિ કોઇ વ્યાખ્યા લખી હોત તો તેમાં જે અર્થની ખેંચતાણ, શબ્દનું મચરડવાપણું, અધ્યાહાર, અર્થનું સંદિગ્ધપણું અને પાઠભેદો[૨૮] દેખાય છે તે કદી

સૂત્ર ૫, ૪૦ "अनादिरादिमांश्च तं परस्ताद्वक्ष्यामः" ૫, ૨૨નું ભાષ્ય. આગળનું સૂત્ર ૫, ૪૨.

૨૮ દાખલા તરીકે જુઓ સર્વાર્થસિદ્ધિ "चरमदेहा इति वा पाठः" ૨, ૫૩. "अथवा एकादश जिने न सन्तीति वाक्यशेषः कल्पनीयः सोपस्कारत्वात् सूत्राणाम्" ૯, ૧૧ અને "लिङ्गेन केन सिद्धिः ? अवेदत्वेन त्रिभ्यो वा वेदेभ्यः

જ ન હોત. આ વસ્તુ નિશ્ચિત રીતે એકકર્તૃક મૂળ અને ટીકા હોય તેવા ગ્રન્થો જોવાથી બરાબર સમજી શકાય તેવી છે. આટલી ચર્ચા મૂળ અને ભાષ્યના કર્તા એક હોવાની માન્યતાની નિશ્ચિત ભૂમિકા ઉપર આપણને લાવી [29]મૂકે છે.

મૂળ અને ભાષ્યના કર્તા એક જ છે એ નિશ્ચય તેઓ કઈ પરંપરાના હતા એ પ્રશ્નનો નિકાલ આણવામાં બહુ ઉપયોગી છે. ઉમાસ્વાતિ દિગંબર પરંપરાના ન જ હતા એવી ખાત્રી કરવા માટે નીચેની દલીલો બસ છે. ૧ પ્રશસ્તિમાં સૂચવેલ ઉચ્ચનાગર શાખા અગર તો નાગરશાખા કયારે પણ દિગંબર સંપ્રદાયમાં થયાનું એક પણ પ્રમાણ નથી. ૨ સૂત્રમાં[30] પ્રથમ કલ્પ પ્રમાણે બાર સ્વર્ગોનું ભાષ્યમાં વર્ણન છે તે માન્યતા દિગંબર [31]સંપ્રદાયને ઇષ્ટ નથી. કાળ એ કોઇને મતે વાસ્તવિક દ્રવ્ય છે [32]એવું સૂત્ર અને ભાષ્યનું વર્ણન દિગંબરીય [33]પક્ષથી વિરુદ્ધ છે. કેવળીમાં[34] અગિયાર પરીષહો હોવાની સૂત્ર અને ભાષ્યગત સીધી માન્યતા તથા પુલાક આદિ નિર્ગ્રંથોમાં દ્રવ્યલિંગના વિકલ્પની અને સિદ્ધમાં લિંગદ્વારનું ભાષ્યગત વક્તવ્ય દિગંબર પરંપરાથી [35]ઉલટું છે. ૩ ભાષ્યમાં જે કેવલીમાં કેવલ ઉપ-

---

सिद्धिर्भावतो न द्रव्यतः, द्रव्यतः पुंलिङ्गेनैव अथवा निर्ग्रन्थलिङ्गेन सग्रन्थलिङ्गेन वा सिद्धिर्भूतपूर्वनयापेक्षया ” १०, ९.

૨૯ ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત વાઙ્મય જોતાં મૂળકારે જ ભાષ્ય મૂળ સૂત્ર ઉપર લખ્યું હોય એવો આ પ્રથમ દાખલો છે.

30 જુઓ ૪, ૩ અને ૪, ૨૦ નું ભાષ્ય.

31 જુઓ ૪, ૧૯ની સર્વાર્થસિદ્ધિ.

32 ૫, ૩૮.

33 ૫, ૩૯.

34 ૯, ૧૧.

૩૫ સરખાવો ૯, ૪૯ અને ૧૦,૭ ના ભાષ્યને તે જ સૂત્રોની સર્વાર્થસિદ્ધિ સાથે. અહીં એ પ્રશ્ન થશે કે ૧૦, ૯ ની સર્વાર્થસિદ્ધિમાં લિંગ

રીતે બીજા ઉપયોગ માનવા ન માનવાની જુદી જુદી [36]માન્યતાઓ છે તે કોઈ પણ દિગંબરીય ગ્રન્થમાં દેખાતી નથી અને શ્વેતાંબરીય ગ્રંથોમાં છે.

ઉક્ત દલીલો વા૦ ઉમાસ્વાતિને દિગંબર પરંપરાના નથી એમ સાબિત કરે તોયે એ તો જોવાનું બાકી જ રહે છે કે ત્યારે તેઓ કઈ પરંપરાના હતા? નીચેની દલીલો તેમને શ્વેતાંબર પરંપરાના હોવાની તરફ લઈ જાય છે. ૧ પ્રશસ્તિમાં જણાવેલી [37]ઉચ્ચનાગરી શાખા શ્વેતાંબરીય પટ્ટાવલીમાં છે. ૨ અમુક વિષયપરત્વે મતભેદ કે વિરોધ[38] બતાવ્યા છતાં પણ કોઈ એવા પ્રાચીન કે અર્વાચીન શ્વેતાંબર આચાર્ય નથી કે જેણે દિગંબર આચાર્યોની પેઠે ભાષ્યને અમાન્ય રાખ્યું હોય. ૩ ઉમાસ્વાતિની કૃતિ તરીકે માનવામાં શંકાને ભાગ્યે જ અવકાશ છે એવા [39]પ્રશમરતિ ગ્રંથમાં મુનિના વસ્ત્ર-પાત્રનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ જોવામાં આવે છે જેને શ્વેતાંબર પરંપરા

અને તીર્થદ્વારની વિચારણા પ્રસંગે જૈનદૃષ્ટિને બંધ બેસે એવા ભાષ્યના વક્તવ્યને બદલી તેને સ્થાને રૂઢ દિગંબરીયત્વપોષક અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. તો પછી ૯, ૪૭ની સર્વાર્થસિદ્ધિમાં પુલાક આદિમાં લિંગદ્વારનો વિચાર કરતાં તેમ કેમ નથી કર્યું અને રૂઢ દિંગબરીયત્વથી વિરુદ્ધ જતા ભાષ્યના વક્તવ્યને અક્ષરશઃ કેમ લેવામાં આવ્યું છે? આનો ઉત્તર એ જ લાગે છે કે સિદ્ધમાં લિંગદ્વારની વિચારણામાં પરિવર્તન કરી શકાય તેવું હતું માટે ભાષ્ય છોડી પરિવર્તન કર્યું. પણ પુલાક આદિમાં દ્રવ્ય લિંગના વિચાર પ્રસંગે બીજું કાંઈ પરિવર્તન શકય હતું નહિ, તેથી ભાષ્યનું જ વક્તવ્ય અક્ષરશઃ રાખ્યું. જો કોઈ પણ રીતે પરિવર્તન શક્ય જણાયું હોત તો પૂજ્યપાદ નહિ તો છેવટે અકલંક પણ એ પરિવતન કરત.

36 જુઓ ૧, ૩૧ નું ભાષ્ય.

૩૭ જુઓ પૃ૦ ૮ અને ૫.

૩૮ જુઓ પૃ૦ ૨૯ અને ૩૦ ઉપરની ૪, ૫, ૭, ૯ નંબરની દલીલો.

૩૯ જુઓ શ્લોક નં૦ ૧૩૫ થી.

નિર્વિવાદપણે સ્વીકારે છે. ૪ ઉમાસ્વાતિના વાચકવંશનો ઉલ્લેખ અને તે જ વંશમાં થયેલ અન્ય આચાર્યોનું વર્ણન શ્વેતાંબરીય પટ્ટાવલીઓ–પન્નવણા અને નંદિની સ્થિરાવલી–માં છે.

આ દલીલો વા૦ ઉમાસ્વાતિને શ્વેતાંબર પરંપરાના મનાવે છે; અને અત્યારસુધીના સમગ્ર શ્વેતાંબર આચાર્યો તેમને પોતાની જ પરંપરાના પ્રથમથી માનતા આવ્યા છે. તેમ છતાં તેમની પરંપરા વિષે કેટલાક વાચન અને વિચાર પછી જે કલ્પના અત્યારે આવી છે તેને પણ અભ્યાસિયોના વિચાર અર્થે અહીં મૂકી દેવી યોગ્ય ધારું છું.

જ્યારે કોઇ મહાન નેતાના હાથે સ્થપાયેલ સંપ્રદાયમાં મતભેદનાં બીજો નંખાય છે, ફાંટાનાં મૂળો બંધાય છે અને ધીરે ધીરે તે વિરોધનું રૂપ લ્યે છે અને એક બીજાના પ્રતિસ્પર્ધી–પ્રતિપક્ષ તરીકે સ્થિર થાય છે ત્યારે તે મૂળ સંપ્રદાયમાં એક એવો વર્ગ ઉભો થાય છે કે જે પરસ્પર વિરોધકર્તા અને લડતા એકે ફાંટાની દુરાગ્રહી તરફેણ ન કરતાં પોતાનાથી બને ત્યાં સુધી મૂળ પ્રવર્તક પુરુષના સંપ્રદાયને તટસ્થપણે સાચવી રાખવાનો અને તે રૂપે જ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મનુષ્ય સ્વભાવના નિયમને અનુસરતી આ કલ્પના જો સાચી હોય તો પ્રસ્તુતમાં એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે જ્યારે શ્વેતાંબર અને દિગંબર બંને પક્ષોએ પરસ્પર વિરોધીપણાનું રૂપ લીધું અને અમુક બાબતો પરત્વે મતભેદના ઝઘડા તરફ તેઓ ઢળ્યા ત્યારે ભગવાન મહાવીરના શાસનને માનતો અમુક વર્ગ એ બંને પક્ષોથી તટસ્થ રહી પોતાથી બને ત્યાં સુધી મૂળ સંપ્રદાયને સાચવવાના કામમાં પડયો. એ વર્ગનું કામ મુખ્યપણે પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા શાસ્ત્રોને કંઠસ્થ રાખી તેને ભણુવા, ભણાવવાનું હતું અને પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલો તત્ત્વજ્ઞાન કે આચારને લગતી બધી બાબતો સંઘરી રાખી પોતાની શિષ્યપરંપરાને આપવી એ હતું. જેમ વેદરક્ષક પાઠકો શ્રુતિઓને બહુમાનપૂર્વક કંઠસ્થ રાખી એક પણ માત્રાનો ફેર ન પડે તેવી રીતે સાચવી રાખતા અને શિષ્ય-પરંપરાને શીખવાડતા, તે જ પ્રમાણે એ તટસ્થવર્ગ, જૈન શ્રુતને કંઠસ્થ

રાખી તેની વ્યાખ્યાઓ સમજતો, તેના પાઠભેદો તથા તેને લગતી કલ્પના સંભાળતો અને શબ્દ અને અર્થથી પઠન, પાઠન દ્વારા પોતાના શ્રુતને વિસ્તારતો. એ જ વર્ગ 'વાચક'[૪૦] તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. એ જ કારણથી તેને પટ્ટાવલીમાં વાચકવંશ કહેવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. દરેક સાધુ પછી તે સામાન્ય સાધુ હોય કે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય હોય તેનું કામ શાસ્ત્રના પઠન, પાઠનનું તો છે જ; એવી સ્થિતિમાં પટ્ટાવલીમાં એક જુદા વાચકવંશનો નિર્દેશ આવે છે અને અમુક જ આચાર્યો તે વંશમાં થયાનું વર્ણન છે તે એમ સૂચવે છે કે વાચકવંશના નામથી ઓળખાતો અમુક વર્ગ એ કાંઇ સામાન્ય સાધુવર્ગ જેવો ન હતો, પણ તે એક શ્રુતસંરક્ષક અને શ્રુતના પઠન, પાઠનનું કામ કરનાર

---

૪૦ પઠન પાઠનમાં જ મુખ્યપણે પરાયણ એવો એક વાચકવંશ હતો એ કલ્પનાની પુષ્ટિમાં વાચકવંશને નમસ્કાર કરનારી આવશ્યકનિર્યુક્તિની ગાથા ટાંકી શકાય—

" एक्कारस वि गणहरे पवायए पवयणस्स वंदामि ।
सव्वं गणहरवंसं वायगवंसं पवयणं च " ॥

જુઓ વિશેષાવસ્યક ભાષ્ય ગાથા ૧૦૬૨ પૃ૦ ૪૯૦. વાચકનો અર્થ પાઠક અને ઉપાધ્યાય છે. પાંચ પરમેષ્ઠિમાં ચોથું પદ ઉપાધ્યાયનું છે. અસલમાં ઉપાધ્યાય પદનું મહત્ત્વ તેમના શાસ્ત્રરક્ષણ અને પ્રચારના ગંભીર કર્તવ્યમાંથી જ સિદ્ધ થયું છે, નહિ કે માત્ર ઉપાધ્યાય પદવીના કર્તવ્યવિનાના આરોપણથી. આ વાત ઉક્ત ગાથાથી સૂચિત થાય છે.

આ જ મુદ્દાની પુષ્ટિ કરનારો એક સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આવશ્યકચૂર્ણિમાં છે, તેમાં ગણધરવંશ અને વાચકવંશ એ બેનો નિર્દેશ છે અને વાચકવંશની તેમાં વ્યાખ્યા આપી છે કે વાચકવંશ એટલે જેઓએ પરંપરાથી સામાયિક આદિ અર્થ અને ગ્રન્થ વંચાવ્યો છે તે. એ ચૂર્ણિનો પાઠ આ પ્રમાણે છે—

" सव्वं गणहरवंसं अज्जसुहम्मे० थेरावलिया वा जेहिं जाव अम्हं सामाइयमादीयं वादितं । वायगवंसो णाम जेहिं परंपरएणं सामाइयादि अत्थो गंथो य वादितो अण्णो गणहरवंसो अण्णो य वायगवंसो तेण पत्तेयं क्रियते," (पृ० ८६)

યથાર્થ નામધારી વિશિષ્ટ વર્ગ હતો; એ વર્ગમાં કોઈ શ્રુતાભ્યાસ વિનાનો દાખલ થઈ શકતો જ ન હતો. આજકાલ જેમ પંન્યાસ, ગણી ઉપાધ્યાય અને આચાર્યની પદવી શ્રુતના અભ્યાસ વિના પણ મેળવવી સુકર છે તેમ તે વર્ગમાં દાખલ થનાર માટે ન હતું. વાચકવંશમાં દાખલ થવું એટલે શ્રુતનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ અને એના પ્રચારનું કામ કરવાનું હોય જ. આને પરિણામે વાચકપદધારી સાધુઓ નવ નવા ગ્રંથોની રચના કરવાનું સામર્થ્ય પણ ધરાવતા અને પોતાના સમયમાં પોતાની આજુબાજુ વહેતી વિવિધ દાર્શનિક વિચારસરણીઓનો અને વિવિધ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ કરતા; એટલું જ નહિ પણ તેઓ પ્રાકૃત ભાષાના રૂઢિબદ્ધ કિલ્લાને તોડી તે સમયની દાર્શનિકપ્રિય સંસ્કૃત જેવી ભાષાઓ શીખવા પ્રેરાતા, અને વારસામાં પોતાને મળેલું જ્ઞાન જૈનેતર તત્ત્વજ્ઞોને ગ્રાહ્ય બને તે માટે વિદ્વત્પ્રિય સંસ્કૃત જેવી ભાષામાં ગ્રંથો પણ લખતા. એ વાચકવંશના વિદ્વાન સાધુઓને પક્ષાપક્ષી, ગચ્છભેદ અને તદ્દન તુચ્છ જેવી કર્મકાંડવિષયક વિરોધની વાતોમાં રસ ન હતો; તેમનો મુખ્ય રસ શાસ્ત્રચિંતન શાસ્ત્રસંરક્ષણ શાસ્ત્રનિર્માણ અને શાસ્ત્ર-પ્રચાર તરફ જ હતો. એવો વાચકવંશ કે જેને દિગંબરપણાની કશી પડી પણ ન હતી અગર શ્વેતાંબર કહેવરાવવાનો કાંઈપણ મોહ ન હતો તેમાં ઉમાસ્વાતિ થયેલા હોય એમ લાગે છે. આની પુષ્ટિમાં એ પણ જાણવું જોઈયે કે ઉમાસ્વાતિ પોતાના દીક્ષાગુરુ, વિદ્યાગુરુ અને દીક્ષા તથા વિદ્યાના પ્રગુરુ એ બધાને 'વાચક' તરીકે જ ઓળખાવે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ તે પ્રગુરુઓ બધાને 'વાચકમુખ્ય' અને 'મહાવાચક' તરીકે ઓળખાવે છે; અને પોતાના દીક્ષાગુરુને 'એકાદશ-અંગધારક' એવું વિશેષણ આપી તેમની ખાસ વિશિષ્ટતા સૂચવે છે.

વા૦ ઉમાસ્વાતિ દિગંબર કે શ્વેતાંબર એ બે વિરોધી ફાંટાથી તદ્દન તટસ્થ એવી એક પૂર્વકાલીન જૈનપરંપરામાં થયા હતા એવા આશયની ઉપરની કલ્પના જે બાબતોને લીધે મને થઈ છે તે બાબતો ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે:—

૧ શ્વેતાંબરીય આગમ આદિ બધા જ ગ્રંથોમાં નવ તત્ત્વો ગણાવવામાં આવ્યાં છે જ્યારે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં[૪૧] સાત ગણાવી સાતમાં જ નવનો સમાસ કર્યો છે. આ તત્ત્વ સંબંધી સાત સંખ્યાની પરંપરા શ્વેતાંબર ગ્રંથોથી જુદી પડે છે. એ જ રીતે દિગંબરીય કુંદકુંદના ગ્રંથોથી પણ જુદી પડે છે.

૨ શ્વેતાંબરીય કોઈપણ આગમ કે બીજા ગ્રંથમાં નયનો જે જાતનો વિભાગ નજરે પડે છે તે કરતાં તદ્દન જુદી જ જાતનો વિભાગ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં[૪૨] છે; આગમ અને આગમાનુસારી નિર્યુક્તિ આદિ ગ્રંથોમાં સાત નયો [૪૩]સીધી રીતે કહેવામાં આવ્યા છે. સિદ્ધસેન દિવાકર છ નયો કહે છે. જ્યારે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પ્રથમ પાંચ નયો બતાવી પછી જ પાંચમા નયના ત્રણ ભેદો કરવામાં આવ્યા છે અને એ ત્રણ ભેદોમાં પણ જે 'સાંપ્રત' એવું નામ છે તે તત્ત્વાર્થ સિવાય બીજે ક્યાંયે નથી. જો કે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તત્ત્વાર્થગત અને આગમગત નયોના મંતવ્યમાં ભેદ નથી, છતાં વિભાગ અને નામની બાબતમાં તત્ત્વાર્થની પરંપરા શ્વેતાંબર અને દિગંબર બંને પરંપરાથી સ્પષ્ટ રીતે જુદી પડે છે.

---

૪૧ જુઓ ૧, ૪ તત્ત્વાર્થસૂત્રોમાં તત્ત્વોની સંખ્યા સાત છે. ત્યારે પ્રશમરતિમાં કા૦ ૧૮૯માં એ સંખ્યા નવની છે. એક જ કર્તા બે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં બે જુદી જુદી સંખ્યા કેમ જણાવે ? એ એક સવાલ છે. પણ જો બીજી રીતે તે બન્ને ગ્રંથ એક જ કર્તાના હોવાનું પ્રમાણ મળતું હોય તો એ વિરોધગર્ભિત સવાલનું સમાધાન દુષ્કર નથી. એક ગ્રન્થમાં પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે નવતત્ત્વ જણાવ્યાં હોય અને બીજા ગ્રંથમાં તે જ ગ્રન્થકારે વિચાર કરી સાત સંખ્યા મૂકી પોતાનું વ્યક્તિત્વ દાખવ્યું હોય એમ બનવું સંભવિત છે. ઘણા ગ્રંથકારો પોતાની જુદી જુદી કૃતિઓમાં એક જ વસ્તુને અનેકરૂપે પ્રતિપાદન કરતા પહેલેથી દેખાય છે.

૪૨ જુઓ ૧, ૩૪–૩૫.

૪૩ સીધી રીતે એટલા માટે કે પાંચ નયોનું પ્રકારાંતરરૂપે નિર્યુક્તિમાં કથન છે જ. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગા૦ ૨૨૬૪. આ પ્રકારાંતરત ત્ત્વાર્થમાં ઉતરી આવેલી પરંપરાનું હોય એવો સંભવ છે.

૩ શ્રાવકોનાં બાર વ્રતોનાં વર્ણનમાં તત્ત્વાર્થસૂત્રનો[૪૪] ક્રમ શ્વેતાંબરીય સમગ્ર ગ્રંથોથી નિરાળો છે, તત્ત્વાર્થમાં સાતમું 'દેશવ્રત' અને અગિયારમું 'ઉપભોગપરિભોગ વ્રત' ગણાવવામાં આવ્યું છે જ્યારે શ્વેતાંબરીય બધા જ ગ્રંથોમાં એ સાતમું વ્રત 'દેશાવકાશિક' નામના દશમા વ્રત તરીકે અને અગિયારમા 'ઉપભોગપરિભોગ વ્રત'ને સાતમા વ્રત તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે, આમાં ફક્ત ક્રમનો જ પરંપરા ભેદ છે, તાત્ત્વિક ભેદ કશો જ નથી.

૪ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં[૪૫] જે પાપ અને પુણ્ય પ્રકૃતિનો વિભાગ છે તે અત્યારે ઉપલબ્ધ કોઇ પણ શ્વેતાંબરીય કે દિગંબરીય ગ્રંથની પરંપરામાં નથી. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પુરુષવેદ, હાસ્ય, રતિ અને સમ્યક્ત્વ-મોહનીય એ ચારને પુણ્યપ્રકૃતિમાં ગણાવેલ છે જ્યારે બધાય શ્વેતાંબરીય અને દિગંબરીય ગ્રંથોની પરંપરામાં એમ નથી.

૫ તપના એક ભેદરૂપ પ્રાયશ્ચિતના નવ પ્રકારો તત્ત્વાર્થના મૂળ[૪૬] સૂત્રમાં જ છે. જ્યારે જૂના શ્વેતાંબરીય આગમોમાં[૪૭] એના દશ ભેદો કહેવામાં આવ્યા છે.

૬ ૧, ૮ ના ભાષ્યમાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્દષ્ટિ શબ્દનો અર્થ અનુક્રમે છાદ્મસ્થિક સમ્યક્ત્વ અને કેવલિગત સમ્યક્ત્વ એવો કરવામાં આવ્યો છે. આવો અર્થભેદ તત્ત્વાર્થ સિવાયનાં કોઇપણ શ્વેતાંબરીય આગમોમાં અગર દિગંબરીય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં દેખાતો નથી. એ અર્થ ભેદને લીધે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્દષ્ટિ શબ્દોની પરિભાષા ફક્ત ભાષ્યમાં જ જુદી ઘડાઈ છે.

૭ જો કે અત્યારે ઉપલબ્ધ[૪૮] ભાષ્યમાં ૫૬ અંતરદ્વીપોનું

---

૪૪ જુઓ ૭, ૧૬.

૪૫ જુઓ ૮, ૨૬.

૪૬ જુઓ ૯, ૨૨.

૪૭ ઉત્તરાધ્યયન અધ્ય૦ ૩૦ ગાથા ૩૧.

૪૮ જુઓ ૩, ૧૫.

વર્ણન છે પણ એ ભાષ્ય ઉપરની ઉપલબ્ધ બન્ને ટીકાઓના રચનાર શ્વેતાંબરીય આચાર્યો કહે છે કે ૯૬ અંતરદ્વીપ ભાષ્યોમાં દેખાય છે આ કથન એમ સૂચવે છે કે તે ટીકાકારોના વખતમાં ભાષ્યોમાં[૪૯] ૯૬ અંતરદ્વીપોનું વર્ણન હતું. આ વર્ણન કોઇપણ શ્વેતાંબરીય ગ્રંથથી વિરુદ્ધ છે. જો વા૦ ઉમાસ્વાતિ શ્વેતાંબરીય પરંપરાના હોય તો કદી શ્વેતાંબરીય આગમ આદિ ગ્રંથોથી તદ્દન વિરુદ્ધ અને ફક્ત દિગંબરીય ગ્રંથોમાં જ મળે છે તેવું અંતરદ્વીપનું વર્ણન ન જ કરે.

૮ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં[૫૦] જે બીજા સંહનનનું અર્ધવજ્રર્ષભનારાચ એવું નામ છે અને પર્યાપ્તિઓની[૫૧] પાંચ સંખ્યા છે તે સામાન્ય રીતે શ્વેતાંબરીય કે દિગંબરીય ગ્રંથોની પ્રસિદ્ધ પરંપરાથી ભિન્ન છે.

૯ દશ યતિધર્મમાં તપના વર્ણન પ્રસંગે ભિક્ષુની બાર પ્રતિમાઓનું વર્ણન છે. તેમાં આઠમી નવમી અને દશમી એ ત્રણ પ્રતિમાઓને ભાષ્યમાં[૫૨] અનુક્રમે સાત ચૌદ અને એકવીશ રાતના પરિમાણવાળી કહી છે. ભાષ્યના એ કથનને કોઇ પણ શ્વેતાંબરીય સૂત્રનો ટેકો નથી. ભાષ્યની એ પરંપરા કરતાં શ્વેતાંબરીય આગમની પરંપરા જુદી જ છે. કારણ કે આગમમાં તો એ ત્રણે પ્રતિમાઓ સાત સાત રાતના પરિમાણવાળી છે. એમ ભાષ્યના જ ટીકાકારો કહે છે, એટલે એ બાબતમાં ભાષ્ય અને આગમની પરંપરા જુદી છે.

૧૦ પુલાક બકુશ આદિ નિર્ગ્રંથોમાં શ્રુત અને પ્રતિસેવના આ-

---

૪૯ વૃત્તિકારે વાપરેલ '**भाष्येषु**' એ બહુવચનથી કાંતો ભાષ્યની પ્રતિઓ એવો અર્થ હોય અને કાંતો તે વખતે મળતી બીજી ટીકાઓ એવો અર્થ હોય એમ લાગે છે.

૫૦ જુઓ ૮, ૧૨.

૫૧ બધા જ શ્વેતાંબરીય ગ્રંથોમાં છ પર્યાપ્તિની પરંપરા છે અને તે જ જાણીતી છે. માત્ર રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં પૃ૦ ૯૮ માં ભાષા અને મનને એક ગણી પાંચ પર્યાપ્તિનું કથન છે.

૫૨ જુઓ ૯, ૬.

દિનું નિરૂપણુ કરતાં [53]ભાષ્યમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તેને ભાષ્યના જ ટીકાકારો શ્વેતાંબરીય આગમપરંપરાથી ભિન્ન પ્રકારનું કહી આગમપરંપરા કેવી છે તે બતાવે છે. દા૦ ત૦ ભાષ્યમાં પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલને વધારેમાં વધારે દશપૂર્વધર કહ્યા છે ત્યારે આગમમાં નવપૂર્વધર કહ્યા છે વગેરે. દિગંબર પરંપરાના ટીકાગ્રંથોમાં આ વાત શબ્દશઃ ભાષ્ય પ્રમાણે જ છે.

૧૧ સૌથી છેલ્લી અને મહત્ત્વની દલીલ એ છે કે જો વા૦ ઉમાસ્વાતિ રૂઢ શ્વેતાંબરીય અગર રૂઢ દિગંબરીય હોત તો ગમે તેટલું મહત્ત્વનું હોવા છતાં તેઓનું તત્ત્વાર્થ મૂળ શાસ્ત્ર જે રીતે પ્રથમથી આજ સુધી ઉભય સંપ્રદાયને માન્ય થતું આવ્યું છે તે રીતે માન્ય ન થાત અને ભાષ્યમાં ક્યાંક ક્યાંક સર્વાર્થસિદ્ધિની પેઠે વિરોધી સંપ્રદાયનું થોડું કે ઘણું ખંડન અવશ્ય હોત. પણ તેમ નથી. દા૦ ત૦ ૮,૧ ની સર્વાર્થસિદ્ધિમાં મિથ્યાદર્શનની વ્યાખ્યા કરતાં પૂજ્યપાદે પ્રથમ તો જૈનેતર દર્શનોને મિથ્યાદર્શન કહ્યાં છે અને પછી સંપ્રદાયનો અભિનિવેશ ન રોકાઈ શકાવાથી '**अथवा**' એમ કહી શ્વેતાંબર માન્યતાઓને પણ મિથ્યાદર્શન કહેલ છે. આ સ્થળે ભાષ્યમાં શ્વેતાંબર કે દિગંબર કોઈની વિરુદ્ધ કાંઈ કહેવામાં નથી આવ્યું. ફક્ત જૈનદર્શનને જ પોષક થાય એવું સામાન્ય કથન છે.

શ્વેતાંબર અને દિગંબર સંપ્રદાયનાં વિરોધનું બીજ પહેલેથી આજસુધી મુખ્યપણે એ ચાલ્યું આવ્યું છે કે ભિક્ષુકોએ કપડાં રાખવાં અને ન રાખવાં; આવા પ્રબલ વિરોધની મૂળ વાત વિષે [54]સૂત્ર કે ભાષ્યમાં વા૦ ઉમાસ્વાતિ કાંઇ જ સ્પષ્ટ કહેતા નથી. સાધુઓના બાવીશ પરીષહો ગણાવતાં તેઓ 'નગ્નત્વ' પરીષહને આગમપ્રમાણે ગણાવે છે; પણ નગ્નત્વ એટલે શું? એ વિષે ભાષ્ય સુદ્ધાંમાં કશું જ કહેતા નથી. જ્યારે ભાષ્ય ઉપરની ટીકાઓમાં શ્વેતાંબર આચાર્યો ભિક્ષુકોએ વસ્ત્રધારણ કરવા વિષેની સ્વસંમત મર્યાદાનું વિસ્તૃત વર્ણન

૫૩ જુઓ ૯, ૪૯.
૫૪ જુઓ ૯, ૯.

આપે છે અને એ જ 'નગ્નત્વ' પરીષહ ઉપર લખતાં દિગંબરીય ટીકાકારો પોતાને અભિપ્રેત એવો તદ્દન નગ્ન રહેવાનો અર્થ સ્પષ્ટપણે કરે છે. નિર્વિવાદ એવા શ્વેતાંબરીય અને દિગંબરીય આચાર્યોની ટીકાઓમાં સંપ્રદાયવિરોધ જે સ્પષ્ટ દેખાય છે તે સૂત્ર કે ભાષ્ય સુદ્ધાંમાં નથી. કોઇ પણ એક રૂઢ સંપ્રદાયમાં પડ્યા પછી તે સંપ્રદાયના અભિનિવેશી વાતાવરણને વશ થયા વિના જો તત્ત્વાર્થ લખાયું હોત તો તે એ સંપ્રદાયમાં કદી પ્રમાણરૂપે મનાત નહિ એ વાત સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ જાણનાર સહજ સમજી શકે તેવી છે.

એકંદર પટ્ટાવલીઓમાં આવેલ વાચકવંશના સૂચક ઉલ્લેખથી, ઉમાસ્વાતિની પ્રશસ્તિમાં બધાઓની સાથે જોડાયેલ 'વાચક' પદના વિશેષણથી અને મથુરામાં થયેલી વાચનાના આગેવાન અનુયોગધર સ્કંદિલાચાર્યના ઇતિહાસથી તેમજ અત્યારે વિદ્યમાન આગમ-પાઠમાં અનુયોગધર નાગાર્જુનના પાઠાંતરોની ચાલી આવતી નોંધથી અને છેવટે ઉપરની ૧૧ દલીલોથી એમ માનવા લલચાઇ જવાય છે કે 'વાચક' નામનો એક વિશિષ્ટ વિદ્યાપ્રિય [૫૫]વર્ગ તટસ્થપણે ચાલ્યો આવતો અને તે જ વંશમાં ઉમાસ્વાતિ થયા.

---

૫૫ પ્રાચીન પરંપરામાં એવા કેટલાય વિદ્યાપ્રિય અને તટસ્થ વર્ગોની બહુ ઓછી નોંધ રખાઈ છે. એવા વર્ગોમાંનો એક વર્ગ જે યાપનીયતંત્ર કે યાપનીયસંઘને નામે પ્રસિદ્ધ છે, એ સંઘના કેટલાક બાહ્ય આચારો દિગંબર સંપ્રદાયને મળતા આવે છે. એટલે એઓ નગ્ન રહે છે વગેરે. અને એમના કેટલાક ધાર્મિક સિદ્ધાંતો શ્વેતાંબર સંપ્રદાયને મળતા આવે છે એટલે કેવળજ્ઞાની પણ આપણી જેમ અનાસક્તભાવે ભોજન લે છે. અને સ્ત્રીઓ પણ સ્ત્રીશરીરદ્વારા જ નિર્વાણની અધિકારી થઇ શકે છે વગેરે. એક રીતે જોઇએ તો આ વર્ગ લગભગ તટસ્થ જેવો છે. જ્યારે આ વર્ગ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં હતો ત્યારે દિગંબર પંથના કટ્ટર ધર્મ-ગુરુઓ પોતાના સંપ્રદાયના લોકોને કહેતા કે 'એ યાપનીઓથી ચેતતા રહેજો. એઓ તો અંદરથી શ્વેતાંબરીઓ જેવા છે અને માત્ર બહારથી જ દિગંબરીઓ લાગે છે. જ્યારે વલભીમાં સેવડ–શ્વેતપટ સંઘ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે તેઓ તેમાંથી નીકળ્યા છે.' અને શ્વેતાંબર પંથના ચુસ્ત ધર્મગુરુઓ

આમ હોવા છતાં તે વંશને તેમજ તે વંશની ઉચ્ચનાગર જેવી શાખાને શ્વેતાંબરીય પટ્ટાવલીમાં સ્થાન મળ્યું અને દિગંબરોએ પોતાની પટ્ટાવલીમાં તેમને સ્થાન ન આપ્યું તેનું શું કારણ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સહેલો છે અને તે એ છે કે જે પ્રબલ મતભેદ અને વિરોધની બાબતોને કારણે એક ફાંટો જુદો પડયો અને જે આગળ જતાં દિગંબર તરીકે રૂઢ થયો તે બાબતો પ્રથમથી જ વાચકવંશના શ્રુતમાં હતી અને તે મૂળ પરંપરાની હોઇ શ્વેતાંબર પક્ષ સાથે વધારે બંધ બેસતી; આથી જ એકવાર તટસ્થ રહેલો પણ એ વાચકવંશ શ્વેતાંબર પટ્ટાવલીમાં દાખલ થઈ ગયો અને એ કયારેક તટસ્થ હતો એ વાત જ ભૂલાઈ ગઈ અને શ્વેતાંબર આચાર્યોએ પોતાની સાથે ખાસ વિરોધ આવતો ન હોવાથી એ વંશને પોતાનો જ કરી લીધો. અને એ વંશમાં જે કાંઈ થોડી ઘણી તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી કે આચારને લગતી ભિન્ન માન્યતાઓ હતી તેને પણ મતભેદ તરીકે અગર સિદ્ધાંત તરીકે અપનાવી પોતામાં સમાવી દીધી.

સૂત્ર અને ભાષ્ય બંનેને પ્રમાણભૂત માની તેના ઉપર ટીકા

પોતાના સંપ્રદાયના લોકોને કહેતા કે 'એ યાપનીયમતથી સાવધાન રહેજો એઓ તો ખરા દિગંબરીય છે પણ આપણને છેતરવા થોડી થોડી વાતો આપણે માનીએ તેમ કહે છે.' ખરી રીતે વિચારીએ તો એ પક્ષ રૂઢ દિગંબર ન હતો તેમ રૂઢ શ્વેતાંબર ન હતો. એ તો તટસ્થપણે રહેનારો અને ઉપયોગી માન્યતાઓને માનનારો એક મધ્યસ્થ વર્ગ હતો. આ વિષે ડૉ૰ લ્યુડર્સે જે લખ્યું છે તે વાંચવા જેવું હોઈ તે માટે જુઓ એપિગ્રાફિયા ઇંડિકા વૉ૰ ૪ પૃ૰ ૩૩૮ પેરેગ્રાફ છેલ્લો. તેમજ હોર્નલસંપાદિત દિગંબરીય પટ્ટાવલી. ઇંડિયન એંટીકવેરી વૉ૰ ૨૧ પૃ૰ ૬૭ ફુટનોટ ૧૬, ૧૭ અને એપિગ્રાફિકા કર્ણાટિકા વૉ૰ ૧૨ પ્રસ્તાવના પૃ૰ ૫ પેરેગ્રાફ પેલો બીજો.

જેમ આ વર્ગ તટસ્થ હતો તેમજ આ વાચકવર્ગ પણ તટસ્થ હોય, એને શ્વેતાંબર કે દિગંબર કોઈની પરવા ન હોય માત્ર સત્ય અને સદાચાર મુખ્ય રાખીને એ વંશની પરંપરા ચાલતી હોય એમ એ ઉમાસ્વાતિ વાચકની કૃતિ ઉપરથી સમજી શકાય છે.

લખનાર શ્વેતાંબર આચાર્યોની દૃષ્ટિમાંથી વા૦ ઉમાસ્વાતિની તટસ્થ પરંપરા વિષેનું ઐતિહાસિક તથ્ય ભૂલાઇ ગયું જેથી તેઓ દરેક એમ જ માનતા કે વાચક તો અમારા જેવા રૂઢ શ્વેતાંબરીય હોઈ અમારી પેઠે જ આગમપરંપરાના ધારક હોવા જોઇએ. તેથી ભાષ્ય ઉપર ટીકા લખતાં જ્યાં જ્યાં શ્વેતાંબર આચાર્યોને પોતામાં ચાલતી પરંપરા કરતાં ભિન્ન જણાયું ત્યાં કાંતો તેમણે વાચકને [૫૬]'**सूत्रानभिज्ञ**' અને '**प्रमत्त**' જેવા શબ્દોથી નવાજ્યા અને કાંતો આ વસ્તુ પ્રક્ષિપ્ત છે અગર તો આગમથી જુદી છે. એટલું જ કહી [૫૭]સંતોષ પકડ્યો; અને ક્યાંક તો તેઓ પોતાની ચાલુ પરંપરા કરતાં જુદું જ વર્ણન જોઈ એટલે સુધી ભડક્યા અને ભાષ્યનો આ સ્થળનો અસલી ભાગ કોઇનો દ્વારા નાશ પામ્યો છે અને ઉપલબ્ધ ભાગ એ તો પ્રક્ષિપ્ત છે એમ કહી તેઓએ યથાર્થ પાઠને પ્રક્ષિપ્તપણાની ભ્રાંતિથી ફેંકી દીધો અને તેવી જગ્યાએ પોતાની પરંપરા પ્રમાણે આગમાનુસારી પાઠ જેવો હોવો ઘટે તેવો બનાવી અસલી ભાષ્ય તરીકે [૫૮]ગોઠવી દીધો. જો રૂઢ શ્વેતાંબરીય ટીકાકારો વા૦ ઉમાસ્વાતિને તટસ્થ પરંપરાના સમજ્યા હોત તો તેવા મતભેદવાળા સ્થળોમાં બહુ તો એટલું જ કહેત કે આ બાબત વિષે આવું પણ મતાંતર છે.

---

૫૬ "**नेदं पारमर्षप्रवचनानुसारि भाष्यं किं तर्हि ? प्रमत्तगीतमेतत् । वाचको हि पूर्ववित् कथमेवंविधमार्षविसंवादि निबध्नीयात् ? सूत्रानवबोधादुपजातभ्रान्तिना केनापि रचितमेतद् वचनकम्** ૯, ૬ની ભાષ્યવૃત્તિ પૃ૦ ૨૦૬.

૫૭ જુઓ ૩, ૯ તથા ૯, ૪૯ ના ભાષ્યની બન્ને વૃત્તિઓ.

૫૮ "**षण्णवत्यन्तरद्वीपकभाष्यं प्रायो विनाशितं सर्वत्र कैरपि दुर्विदग्धैर्येन षण्णवतिरन्तरद्वीपका भाष्येषु दृश्यन्ते । अनार्षं चैतदध्यवसीयते जीवाभिगमादिषु षट्पञ्चाशदन्तरद्वीपकाध्ययनात्** ××× "। ૩, ૧૫ ની ભાષ્યવૃત્તિ પૃ૦ ૨૬૭.

જાતિ અને જન્મસ્થાન પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ રીતે જાતિ વિષે કાંઈ કથન નથી, છતાં માતાનું ગોત્રસૂચક વાત્સી નામ એમાં છે અને કૌભીષણિ એ પણ ગોત્રસૂચક વિશેષણ છે. આ ગોત્રનો નિર્દેશ ઉમાસ્વાતિ બ્રાહ્મણ જાતિના હોવાનું સૂચન કરે છે એમ કહેવું એ ગોત્રપરંપરાને ચીવટથી વળગી રહેનાર બ્રાહ્મણ જાતિના વંશાનુક્રમના અભ્યાસીને ભાગ્યે જ ખોટું દેખાશે. વા૦ ઉમાસ્વાતિના જન્મસ્થાન તરીકે પ્રશસ્તિ 'ન્યગ્રોધિકા' ગામને નિર્દેશે છે; આ ન્યગ્રોધિકા સ્થાન ક્યાં આવ્યું, તેનો ઇતિહાસ શો છે અને અત્યારે તેની શી સ્થિતિ છે? એ બધું અંધારામાં છે; એની શોધ કરવી એ એક રસનો વિષય છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રની રચનાના સ્થાન તરીકે પ્રશસ્તિમાં 'કુસુમપુર'નો નિર્દેશ છે. કુસુમપુર એ જ અત્યારનું બિહારમાં આવેલું પટણા. પ્રશસ્તિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વિહાર કરતાં કરતાં પટણામાં તત્ત્વાર્થ રચ્યું. આ ઉપરથી નીચેની કલ્પનાઓ સ્ફુરે છે. ૧ ઉમાસ્વાતિના સમયમાં અને તેથી કાંઈ આગળ પાછળ મગધમાં જૈન ભિક્ષુકોનો ખૂબ વિહાર થતો હોવો જોઈએ અને તે તરફ જૈનસંઘનું બળ અને આકર્ષણ હોવું જોઈએ. ૨ વિશિષ્ટ શાસ્ત્રના લેખક પણ જૈન ભિક્ષુકો પોતાની અનિયત સ્થાનવાસની પરંપરાને બરાબર સાચવી રહ્યા હતા અને તેમ કરી તેઓએ પોતાના કુળને 'જંગમ વિદ્યાલય' બનાવી દીધું હતું. ૩ વિહારસ્થાન પાટલીપુત્ર (પટણા) અને મગધદેશથી જન્મસ્થાન ન્યગ્રોધિકા સામાન્ય રીતે બહુ દૂર તો નહિ જ હોય.

૨ વ્યાખ્યાકારો

તત્ત્વાર્થના વ્યાખ્યાકારો શ્વેતાંબર, દિગંબર બંને સંપ્રદાયમાં થયેલા છે; પરંતુ એ બેમાં ફેર એ છે કે મૂળ સૂત્ર ઉપર સીધી વ્યાખ્યા સૂત્રકાર ઉમાસ્વાતિ સિવાય બીજા કોઈ શ્વેતાંબરીય વિદ્વાને લખી હોય તેમ જણાયું નથી; જ્યારે દિગંબરીય બધા લેખકોએ સૂત્રો ઉપર જ પોતપોતાની વ્યાખ્યાઓ લખી છે. શ્વેતાંબરીય અનેક વિદ્વા-

નોએ સૂત્રો ઉપરના ભાષ્યની વ્યાખ્યાઓ કરી છે, જ્યારે દિગંબરીય પ્રસિદ્ધ કોઈ વિદ્વાને સૂત્રો ઉપરની વ્યાખ્યા ઉપર લખ્યું હોય તેમ જાણ્યું નથી. બંને સંપ્રદાયના એ વ્યાખ્યાકારોમાં કેટલાક એવા વિશિષ્ટ વિદ્વાનો છે કે જેમનું સ્થાન ભારતીય દાર્શનિકોમાં આવી શકે તેવું છે તેથી તેવા કેટલાક વિશિષ્ટ વ્યાખ્યાકારોનો અત્રે ટૂંક પરિચય આપવા ધાર્યો છે.

ઉમાસ્વાતિ સૂત્ર ઉપર ભાષ્યરૂપે વ્યાખ્યા લખનાર સૂત્રકાર પોતે જ ઉમાસ્વાતિ છે: તેથી તેમને વિષે જુદું લખવાપણું નથી રહેતું.

[૫૯]**ગંધહસ્તી** વાચક ઉમાસ્વાતિનાં તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યા અગર ભાષ્ય રચનાર તરીકે બે ગંધહસ્તી જૈનપરંપરામાં પ્રસિદ્ધ છે તેમાં એક દિગંબરાચાર્ય અને બીજા શ્વેતાંબરાચાર્ય મનાય છે. ગંધહસ્તી એ વિશેષણ છે. દિગંબરપરંપરામાં થયેલા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન સમંતભદ્રનું એ વિશેષણ મનાય છે અને તેથી ફલિત એમ થાય છે કે આપ્તમીમાંસાના રચનાર ગંધહસ્તિપદધારી સ્વામી સમંતભદ્રે વા૦ ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યા રચી હતી. શ્વેતાંબર પરંપરામાં ગંધહસ્તી એ વિશેષણ વૃદ્ધવાદિશિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકરનું છે એવી માન્યતા અત્યારે ચાલે છે. તે માન્યતા પ્રમાણે ફલિત એમ થાય છે કે સન્મતિના રચનાર અને વૃદ્ધવાદિશિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકરે વા૦ ઉમાસ્વાતિનાં તત્ત્વાર્થસૂત્રો ઉપર વ્યાખ્યા રચી હતી. આ બન્ને માન્યતા અને તે ઉપરથી ફલિત થતું ઉક્ત મંતવ્ય પ્રમાણ વિનાનું હોઈ ગ્રાહ્ય

૫૯ 'શક્રસ્તવ' નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ "**નમોઽત્થુ ણં**"ના પ્રાચીન સ્તોત્રમાં "**પુરિસવરગન્ધહત્થીણં**" કહીને શ્રીતીર્થંકરને ગંધહસ્તી એવું વિશેષણ આપેલું છે. તથા શકના દશમા અને અગિયારમા સૈકાના દિગંબરીય શિલાલેખોમાં એક યોદ્ધાને ગંધહસ્તીનું ઉપનામ આપેલું છે અને એક જૈનમંદિરનું નામ પણ 'સવતિ ગંધવારણ જિનાલય' છે. જુઓ પ્રો૦ હીરાલાલ-સંપાદિત જૈનશિલાલેખ સંગ્રહ પૃ૦૧૨૩ તથા ૧૨૯, ચંદ્રગિરિપર્વતપરકે શિલાલેખ.

નથી. દિગંબરાચાર્ય સમંતભદ્રની કૃતિ માટે ગંધહસ્તી વિશેષણ વપરાયલું મળે છે. પણ તે [60]ચૌદમા સૈકા પહેલાંના ગ્રન્થોમાં હજી સુધી જોવામાં આવ્યું નથી, અને જે ગ્રન્થો તથા શિલાલેખોમાં તેમને ગંધહસ્તી વ્યાખ્યાના રચયિતા તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે તે ગ્રન્થ તથા શિલાલેખ બહુ તો એટલું જ પૂરવાર કરે છે કે સ્વામી સમંતભદ્રે ગંધહસ્તી નામની કોઈ ટીકા લખી હતી. એ ટીકા વા૦ ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર ન હતી પણ બીજા દિગંબરીય સિદ્ધાંત ગ્રન્થો ઉપર હતી. આ વાત બાબૂ જુગલકિશોરજીએ[61] પોતાના લખેલ '**સ્વામી સમંતભદ્ર**' માં બહુ દલીલો આપી સાબીત કરી છે, એટલે દિગંબરપરંપરા પ્રમાણે સમંતભદ્રનું 'ગંધહસ્તી' વિશેષણ ગમે ત્યારથી પ્રચલિત થયેલું માની લઈએ તો પણ તે ઉપરથી એટલું જ નિશ્ચિતરૂપે સિદ્ધ થાય છે કે સ્વામી સમંતભદ્રે વા૦ ઉમાસ્વાતિનાં તત્ત્વાર્થસૂત્રો ઉપર કોઈ ટીકા રચી ન હતી.

વૃદ્ધવાદિશિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકર ગંધહસ્તી છે એવી શ્વેતાંબરીય માન્યતા સત્તરમા અઢારમા સૈકાના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીના એક [62]ઉલ્લેખ ઉપરથી બંધાયેલી છે. ઉ૦ યશોવિજયજીએ પોતાના મહાવીરસ્તવમાં ગંધહસ્તીના કથનરૂપે સિદ્ધસેન દિવાકરના સન્મતિની એક ગાથા ટાંકી છે તે ઉપરથી અત્યારે એમ મનાતું આવે છે કે સિદ્ધસેન દિવાકર જ ગંધહસ્તી છે, પણ ઉ૦ યશોવિજયજીનો એ ઉલ્લેખ ભ્રાંતિજનિત છે. આ મુદ્દો સાબીત કરનાર બે પુરાવાઓ અત્યારે સ્પષ્ટ છે. એક તો એ કે ઉ૦ યશોવિજયજી

૬૦ જુઓ પંડિત જુગલકિશોરજી લિખિત સ્વામી સમંતભદ્ર-ગ્રંથપરિચય પૃ૦ ૨૧૪-૨૨૦.

૬૧ જુઓ સ્વામી સમંતભદ્ર-ગ્રંથ પરિચય પૃ૦ ૨૩૦-૨૪૩

૬૨ "**अनेनैवाभिप्रायेणाह गन्धहस्ती सम्मतौ—**" ન્યાયખંડખાદ્ય શ્લો૦ ૧૬ પૃ૦ ૧૬ દ્વિ૦

પહેલાંના કોઈ પણ પ્રાચીન કે અર્વાચીન ગ્રન્થકારોએ સિદ્ધસેન દિવાકર સાથે કે તેમની નિશ્ચિત મનાતી કૃતિઓ સાથે અગર તો એ કૃતિઓમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલાં અવતરણો સાથે એકપણ સ્થળે ગંધહસ્તી વિશેષણ વાપર્યું નથી. સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિના અવતરણ સાથે ગંધહસ્તી વિશેષણ વાપરનાર માત્ર ઉક્ત યશોવિજયજી જ છે એટલે એમનું એ કથન કોઇ પણ પ્રાચીન આધાર વિનાનું છે. તે ઉપરાંત સિદ્ધસેન દિવાકરના જીવનવૃત્તાંતવાળા જે [63]પ્રાચીન કે અર્વાચીન પ્રબંધો મળે છે તેમાં ક્યાંએ પણ ગંધહસ્તિપદ વપરાયેલું નજરે નથી પડતું. જ્યારે દિવાકરપદ જૂના પ્રબંધો સુદ્ધામાં અને બીજા પ્રાચીન આચાર્યોના [64]ગ્રન્થો સુદ્ધામાં વપરાયેલું મળે છે. બીજો પ્રબળ અને અકાટ્ય પૂરાવો એ છે કે ઉ૦ યશોવિજયજી પહેલાંના [65]અનેક

---

૬૩ ભદ્રેશ્વરકૃતકથાવલીગત સિદ્ધસેનપ્રબંધ, અન્યલિખિત સિદ્ધસેનપ્રબંધ, પ્રભાવકચરિત્રગતવૃદ્ધવાદિપ્રબંધાન્તર્ગત સિદ્ધસેનપ્રબંધ, પ્રબંધચિંતામણિગત વિક્રમપ્રબંધ અને ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ.

સિદ્ધસેનના જીવન પ્રબંધોમાં જેમ દિવાકર ઉપનામ આવે છે અને તેનું સમર્થન મળે છે તેમ ગંધહસ્તી વિષે કાંઈ જ નથી. જો ગંધહસ્તિપદનો આટલો બધો જૂનો પ્રયોગ મળે છે તો એ પ્રશ્ન રહે જ છે કે જૂના ગ્રંથકારોએ દિવાકરપદની જેમ ગંધહસ્તિપદ સિદ્ધસેનના નામ સાથે કે તેમની કોઈ ઉપલબ્ધ નિશ્ચિત કૃતિ સાથે વાપરેલું કેમ નથી મળતુ ?

૬૪ જુઓ હરિભદ્રસૂરિકૃત પંચવસ્તુ ગાથા ૧૦૪૮ પૃ૦ ૧૫૬.

૬૫ સરખામણી માટે જુઓ—

"निद्रादयो यतः समधिगताया एव दर्शनलब्धेः उपयोगघाते प्रवर्तन्ते चक्षुर्दर्शनावरणादिचतुष्टयं तूद्गमोच्छेदित्वान्मूलघातं निहन्ति दर्शनलब्धिम्" इति । ૮,૯ ની તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ. પૃ૦ ૧૩૫, પં૦ ૪.	"आह च गन्धहस्ती- निद्रादयः समधिगताया एव दर्शनलब्धेरुपघाते वर्तन्ते दर्शनावरणचतुष्टयं तूद्गमोच्छेदित्वात् समूलघातं हन्ति दर्शनलब्धिमिति" પ્રવચનસારોદ્ધારની સિદ્ધસેનીય વૃત્તિ પૃ૦ ૩૫૮ પ્ર૦ પં૦ ૫.

ગ્રન્થોમાં જે ગંધહસ્તીને નામે અવતરણો મળે છે તે બધાં જ અવતરણો ક્યાંયેક જરાપણ પરિવર્તન વિના જ અને ક્યાંયેક બહુ જ

"या तु भवस्थकेवलिनो द्विविधस्य सयोगाऽयोगभेदस्य सिद्धस्य वा दर्शनमोहनीयसप्तकक्षयादपायसद्द्रव्यक्षयाच्चोदपादि सा सादिरपर्यवसाना" इति । १,७ની તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ૦૬૦ પં૦૧.

"तत्र याऽपायसद्द्रव्यवर्तिनी श्रेणिकादीनां सद्द्रव्यापगमे च भवति अपायसहचारिणी सा सादिसपर्यवसाना" १,७ની તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ૦ ૫૯ પં૦ ૨૭.

"प्राणापानावुच्छ्वासनिःश्वासक्रियालक्षणौ" ૮,૧૨ ની તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ૦ ૧૬૧ પં૦ ૧૩.

ઉપર્યુક્ત પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિમાંનો પાઠ જ તેરમા સૈકાના દેવેંદ્રસૂરિના પહેલા કર્મગ્રંથની બારમી ગાથાની ટીકામાં ગંધહસ્તીના નામ સાથે છે.

"यदाह गन्धहस्ती-भवस्थकेवलिनो द्विविधस्य सयोगायोगभेदस्य सिद्धस्य वा दर्शनमोहनीयसप्तकक्षयाविर्भूता सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसाना इति ।" નવપદવૃત્તિ પૃ૦ ૮૮ દ્વિ.

"यदुक्त गन्धहस्तिना तत्र याऽपायसद्द्रव्यवर्तिनी अपायो–मतिज्ञानांशः सद्द्रव्याणि– शुद्धसम्यक्त्वदलिकानि तद्वर्तिनी श्रेणिकादीनां च सद्द्रव्यापगमे भवत्यपायसहचारिणी सा सादिसपर्यवसाना" इति નવપદવૃત્તિ પૃ. ૮૮ દ્વિ.

"यदाह गन्धहस्ती-प्राणापानौ उच्छ्वासनिःश्वासौ इति" ધર્મસંગ્રહણીવૃત્તિ (મલયગિરિ) પૃ૦ ૪૨, પૃ૦ પં૦ ૨.

થોડા પરિવર્તન સાથે અને ક્યાંયેક ભાવસામ્ય સાથે સિંહસૂરના પ્રશિષ્ય અને ભાસ્વામિના શિષ્ય સિદ્ધસેનની તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપરની વૃત્તિમાં મળે છે. આ ઉપરથી એટલું નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ થાય છે કે ગંધહસ્તી ચાલુ માન્યતા પ્રમાણે સિદ્ધસેન દિવાકર નહિ પણ ઉપલબ્ધ તત્ત્વાર્થભાષ્યની વૃત્તિના રચયિતા ભાસ્વામિશિષ્ય સિદ્ધસેન જ છે. નામની સમાનતાથી અને પ્રકાંડવાદી તરીકે અને કુશળ ગ્રન્થકાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલ સિદ્ધસેન દિવાકર જ ગંધહસ્તી સંભવી શકે એવી સંભાવનામાંથી ઉ૦ યશોવિજયજીની દિવાકરમાટે ગંધહસ્તી વિશેષણ વાપરવાની ભ્રાંતિ જન્મી હોય એવો સંભવ છે.

ઉપરની દલીલો ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે શ્વેતાંબર પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ ગંધહસ્તી એ તત્ત્વાર્થસૂત્રના ભાષ્યની ઉપલબ્ધ વિસ્તીર્ણ વૃત્તિના રચનાર સિદ્ધસેન જ છે. આ ઉપરથી આપણને નિશ્ચિત રૂપે એમ માનવાને કારણ મળે છે કે સન્મતિના ટીકાકાર દશમા સૈકાના અભયદેવે પોતાની ટીકામાં[૬૬] બે સ્થળે જે ગંધહસ્તિ-પદ વાપરી તેમની રચેલ તત્ત્વાર્થવ્યાખ્યા જોઇ લેવાની સૂચના કરી

"अत एव च भेदः प्रदेशानामवयवानां च, ये न जातुचिद् वस्तुव्यतिरेकेणोपलभ्यन्ते ते प्रदेशाः ये तु विशकलिताः परिकलितमूर्तयः प्रज्ञापथमवतरन्ति तेऽवयवा इति" ૫, ૭–૮ની તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ૦ ૩૨૮ પં૦૨૧

"यद्यप्यवयवप्रदेशयोर्गन्धहस्त्यादिषु भेदोऽस्ति" સ્યાદ્વાદમંજરી પૃ૦ ૬૩ શ્લો૦ ૯.

૬૬ સન્મતિના બીજા કાંડની પ્રથમગાથાની વ્યાખ્યાની સમાપ્તિમાં ટીકાકાર અભયદેવે તત્ત્વાર્થનાં પ્રથમ અધ્યાયનાં ૯, ૧૦, ૧૧

છે તે ગંધહસ્તી બીજા કોઈ નહિ પણ ઉપલબ્ધ ભાષ્યવૃત્તિના રચનાર ઉક્ત સિદ્ધસેન જ છે, એટલે સન્મતિટીકામાં અભયદેવે તત્ત્વાર્થ ઉપરની જે ગંધહસ્તિકૃત વ્યાખ્યા જોઈ લેવાની ભલામણ કરી છે તે વ્યાખ્યા માટે હવે નષ્ટ કે અનુપલબ્ધ સાહિત્ય તરફ નજર દોડાવવાની જરૂર નથી. આ જ અનુસંધાનમાં એ પણ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે કે [૬૭]નવમા દસમા સૈકાના ગ્રંથકાર **શીલાંકે** પોતાની **આચારાંગ-સૂત્ર** ઉપરની ટીકામાં જે ગંધહસ્તિકૃત[૬૮] વિવરણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વિવરણ પણ તત્ત્વાર્થભાષ્યની વૃત્તિના રચયિતા સિદ્ધસેનનું જ હોવું જોઈએ. કારણ કે બહુ જ થોડું અંતર ધરાવતા શીલાંક અને અભયદેવ એ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યો માટે ગંધહસ્તિપદ વાપરે એ

અને ૧૨ એમ ચાર સૂત્રો ટાંકેલાં છે અને ત્યાં એ સૂત્રોની વ્યાખ્યા વિષે ગંધહસ્તીની ભલામણ કરતાં તેઓ જણાવે છે કે "**अस्य च सूत्रसमूहस्य व्याख्या गन्धहस्तिप्रभृतिभिर्विहितेति न प्रदर्श्यते**"—પૃ૦ ૫૯૫ પં૦ ૨૪. એ જ પ્રમાણે તૃતીયકાંડની ૪૪ મી ગાથામાં આવેલા 'હેતુવાદ' પદની વ્યાખ્યા આપતાં તેમણે "**सम्यग्दर्शनज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः**" ૧, ૧ આ સૂત્ર મૂકી તે માટે પણ "**तथा गन्धहस्तिप्रभृतिभिर्विक्रान्तमिति नेह प्रदर्श्यते विस्तरभयात्**"–પૃ૦ ૬૫૧ પં૦ ૨૦.

૬૭ જુઓ આ૦ શ્રીજિનવિજયજીસંપાદિત જીતકલ્પની પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૧૯ પરિશિષ્ટ, શીલાંકાચાર્ય વિષે વધારે વિગત.

૬૮ "**शस्त्रपरिज्ञाविवरणमतिबहुगहनं च गन्धहस्तिकृतम्**" તથા

शस्त्रपरिज्ञाविवरणमतिगहनमितीव किल वृतं पूज्यैः ।
श्रीगन्धहस्तिमिश्रैर्विवृणोमि ततोऽहमवशिष्टम् "॥

આચારાંગટીકા પૃ૦ ૧ તથા ૮૨ની શરૂઆત.

સંભવિત નથી, અને અભયદેવ જેવા બહુશ્રુત વિદ્વાને જૈન આગમોમાં પ્રથમ પદ ધરાવતા આચારાંગસૂત્રની પોતાની નજીકમાં જ પૂર્વે થઈ ગયેલા શીલાંકસૂરિની રચેલી ટીકા જોઈ ન હોય એ પણ કલ્પવું કઠણ છે. વળી શીલાંકે પોતે જ પોતાની ટીકાઓમાં જ્યાં જ્યાં સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત સન્મતિની ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરી છે ત્યાં કોઇ પણ સ્થળે ગંધહસ્તિપદ વાપર્યું નથી એટલે શીલાંકના ગંધહસ્તી પણ દિવાકર નથી એ ખુલ્લું છે.

ગંધહસ્તી વિષેના ઉપર કરેલા વિચાર ઉપરથી પ્રસ્તુતમાં ઉપયોગી બે મુદ્દાઓ ફલિત થાય છે. પહેલો એ કે તત્ત્વાર્થ ઉપર ગંધહસ્તિરચિત મનાતી વ્યાખ્યા માત્ર શ્વેતાંબર પરંપરામાં જ છે. દિગંબર પરંપરામાં નહિ અને બીજું એ કે એ વ્યાખ્યા નષ્ટ કે અનુપલબ્ધ નથી પણ અત્યારે સર્વત્ર સુલભ તત્ત્વાર્થભાષ્યની બૃહદ્વૃત્તિ એ જ છે.

સિદ્ધસેન તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપર શ્વેતાંબરાચાર્યની રચેલી બે આખી વૃત્તિઓ અત્યારે મળે છે. તેમાં એક મોટી છે અને બીજી તેથી નાની છે, મોટી વૃત્તિના રચનાર સિદ્ધસેન એ જ અહીં પ્રસ્તુત છે. એ સિદ્ધસેન દિન્નગણિના શિષ્ય સિંહસૂરના શિષ્ય ભાસ્વામિના શિષ્ય હતા, એ વાત એમની ભાષ્યવૃત્તિને અંતે આપેલી પ્રશસ્તિ ઉપરથી સિદ્ધ છે. ગંધહસ્તીની વિચારણા પ્રસંગે ઉપર આપેલી દલીલોથી આપણે એ પણ જાણ્યું કે ગંધહસ્તી એ પ્રસ્તુત સિદ્ધસેન જ છે. એટલે બીજું કોઈ ખાસ પ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી તેમની બે કૃતિઓ માનવા વિષે શંકા રહેતી નથી. એક તો આચારાંગવિવરણ જે અનુપલબ્ધ છે અને બીજી તત્ત્વાર્થભાષ્યની ઉપલબ્ધ મોટી વૃત્તિ. એમનું ગંધહસ્તી નામ કોણે અને કેમ પાડ્યું તે વિષે ફક્ત કલ્પના

જ કરી શકાય. એમણે પોતે તો પોતાની પ્રશસ્તિમાં ગંધહસ્તિપદ યોજ્યું નથી તેથી એમ લાગે છે કે જેમ સામાન્ય રીતે બધા માટે બને છે તેમ તેમના માટે પણ બન્યું હોવું જોઇએ. એટલે કે તેમના કોઈ શિષ્ય કે ભક્ત અનુગામીએ તેમને ગંધહસ્તી તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યા હોય. એમ કરવાનુ કારણ એ લાગે છે કે પ્રસ્તુત સિદ્ધસેન સૈદ્ધાંતિક હતા અને આગમોનું વિશાળ જ્ઞાન ધરાવવા ઉપરાંત આગમવિરુદ્ધ તેમને જણાતી ગમે તેવી તર્કસિદ્ધ બાબતનું પણ બહુ જ આવેશ-પૂર્વક ખંડન કરતા અને સિદ્ધાંત પક્ષનું સ્થાપન કરતા. આ વાત તેમની તાર્કિક વિરુદ્ધની કટુક ચર્ચા જોવાથી વધારે સંભવિત લાગે છે, વળી તેમણે તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપર જે વૃત્તિ લખી છે તે અઢાર હજાર શ્લોક-પ્રમાણ હોઇ ત્યાર સુધીમાં રચાયલી તત્ત્વાથભાષ્ય ઉપરની બધી જ વ્યાખ્યાઓમાં કદાચ મોટી હશે અને જો રાજવાર્તિક તથા શ્લોકવા-ર્તિકના પહેલાં જ એમની વૃત્તિ રચાઇ હશે તો એમ પણ કહેવું જોઈએ કે તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરની ત્યાર સુધીમાં હયાત બધી જ શ્વેતાંબરીય દિગંબરીય વ્યાખ્યાઓમાં એ સિદ્ધસેનની જ વૃત્તિ મોટી હશે. આ મોટી વૃત્તિ અને તેમાં કરવામાં આવેલ આગમનું સમર્થન જોઇ તેમના કોઈ શિષ્યે કે ભક્ત અનુગામીએ તેમની હયાતીમાં અગર તેમની પછી તેમને માટે ગંધહસ્તી વિશેષણ વાપરેલું હોય એમ લાગે છે. તેમના સમય વિષે ચોક્કસપણે કહેવું અત્યારે શક્ય નથી. તેમ છતાં તેઓ સાતમા સૈકા અને નવમા સૈકાની વચ્ચે થયા હોવા જોઈએ, એ ચોખ્ખું છે. કારણ કે તેઓ પોતાની ભાષ્ય-વૃત્તિમાં [૬૯]વસુબંધુ આદિ અનેક બૌદ્ધ વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ કરે છે.

---

૬૯ પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન વસુબંધુને **'आमिषगृद्ध'** કહી તેઓ નિર્દેશે છે. **तस्मादेनःपदमेतत् वसुबन्धोरामिषगृद्धस्य गृद्ध-स्येवाऽप्रेक्ष्यकारिणः ।" "जातिरुपन्यस्ता वसुबन्धुवैधेयेन"** । ૭, ૭ ની તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ૦ ૬૮, પં૦ ૧ તથા ૨૯. નાગાર્જુનરચિત ધર્મ-

તેમાં એક[70] સાતમા સકાના ધર્મકીર્તિ પણ આવે છે એટલે સાતમા સૈકા પહેલાં તેઓ નથી થયા એટલું તો નક્કી થાય છે. બીજી બાજુ નવમા સૈકાના વિદ્વાન શીલાંકે ગંધહસ્તી નામથી તેમનો [71]ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલે તેઓ નવમા સૈકા પહેલાં ક્યારેક થયેલા હોવા જોઇએ આઠમા નવમા સકાંના વિદ્વાન યાકિનીસૂનુ હરિભદ્રના ગ્રંથોમાં પ્રસ્તુત સિદ્ધસેનને લગતો ઉલ્લેખ જોવામાં આવ્યો નથી. અને પ્રસ્તુત સિદ્ધસેનની ભાષ્યવૃત્તિમાં એ હરિભદ્રનો અગર તેમની કૃતિઓનો ઉલ્લેખ હજી જોવામાં આવ્યો નથી. તેથી વધારે સંભવિત એમ લાગે છે કે યાકિનીસૂનુ હરિભદ્ર અને પ્રસ્તુત સિદ્ધસેન એ બન્ને કાંતો સમકાલીન હોય અગર તો એમની વચ્ચે બહુજ થોડું અંતર હોય. પ્રશસ્તિમાં લખ્યા પ્રમાણે પ્રસ્તુત સિદ્ધસેનના પ્રગુરુ સિંહસૂર[72] (સૂરિ) એ જો મલ્લવાદકૃત નયચક્રના ટીકાકાર સિંહસૂરિ જ હોય તો એમ કહી શકાય કે નયચક્રની ઉપલબ્ધ સિંહસૂરિકૃત ટીકા સાતમા સકા લગભગની કૃતિ હોવી જોઇએ.

હરિભદ્ર ઉપર જણાવેલી તત્ત્વાર્થભાષ્યની નાની વૃત્તિ જે હજી મુદ્રત થઇ નથી. તે હરિભે પ્રારંભેલી પણ તેમનાથી કોઈ પણ કારણને લીધે અધૂરી જ રહી ગયેલી. આ હરિભદ્ર કયા તે એક પ્રશ્ન

સંગ્રહ પૃ૦ ૧૩ માં આવતાં પાંચ આનંતર્ય પાપો જેનું વર્ણન શીલાંક, સૂત્રકૃતાંગની (પૃ૦ ૨૧૫) ટીકામાં પણ આપે છે તેનો ઉલ્લેખ પણ સિદ્ધસેન કરે છે ૭, ૮ ની ભાષ્યવૃત્તિ પૃ૦ ૬૭.

૭૦ "**भिक्षुवरधर्मकीर्तिनाऽपि विरोध उक्तः प्रमाणविनिश्चयादौ**" અ૦ ૫ તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ૦ ૩૯૭ પં૦ ૪.

૭૧ જુઓ ટિપ્પણ ૬૮ મું.

૭૨ "**तस्याभूत् परवादिनिर्जयपटुः शैष्टीं दधच्छूरतां नाम्ना व्यश्यत सिंहसूर इति च ज्ञाताखिलार्थागमः**"। તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પ્રશસ્તિ શ્લો૦ ૩.

છે. વૃત્તિનું અવલોકન કરતાં એમ ચોખ્ખું લાગે છે કે આ વૃત્તિના રચયિતા યાકિનીસૂનુ હરિભદ્ર ન હોવા જોઈએ. આ સંભાવનાની પુષ્ટિમાં અત્યારે બે દલીલો ખાસ આપી શકાય તેવી છે. પહેલી એ કે તેમની વૃત્તિમાં અધ્યાયને અંતે **હરિભદ્રોદ્ધૃતાયાં** એમ લખેલું છે જો પ્રસ્તુત વૃત્તિ રચનાર યાકિનીસૂનુ હરિભદ્ર હોય તો તેઓ એટલા યોગ્ય અને સ્વતંત્ર ગ્રંથકાર તરીકે જાણીતા છે કે તેમને વિષે એમ ધારવું જરા વધારે પડતું છે કે તેમણે કોઈ બીજી વ્યાખ્યામાંથી પોતાની વ્યાખ્યા ઉદ્ધૃત કરી છે અને બીજી દલીલ એ છે કે જે બીજી ટીકામાંથી હરિભદ્રે પોતાની વૃત્તિ ઉદ્ધૃત કરી હોય એટલે ટુંકાવીને લખી હોય તે બીજી ટીકા સિદ્ધસેનની મોટી વૃત્તિ જ હોવાનો સંભવ છે. હવે આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે સિદ્ધસેન અને હરિભદ્ર એ બન્નેના સમય વચ્ચે ખાસ અંતર હોવું ન જોઈએ. એટલે લગભગ પોતાના સમકાલીન અગર તો સહેજ પૂર્વકાલીન સિદ્ધસેનની મોટી વૃત્તિમાંથી સેંકડો ગ્રંથના સ્વતંત્ર રચયિતા યાકિનીસૂનુ હરિભદ્ર પોતાની વૃત્તિ બનાવે એટલે તેમાંથી ઉદ્ધૃત કરે એ વિના ભાગ્યે જ માની શકાય.

૭૩હરિભદ્ર નામના ઘણા આચાર્ય થયા છે. પ્રસ્તુત હરિભદ્ર કદાચ વિ૦ સં૦ ૧૧૮૫ માં પ્રશમરતિની ટીકા રચનાર હરિભદ્ર જ હોય એવી કલ્પના થાય છે. કારણકે પ્રશમરતિ એ વા૦ ઉમાસ્વાતિની કૃતિ છે એટલે એમ કલ્પી શકાય કે એ જ હરિભદ્રે ઉમાસ્વાતિની બીજી કૃતિ તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપર ટીકા લખી હોય. જો આ કલ્પના સાચી હોય તો પ્રસ્તુત હરિભદ્ર બારમા તેરમા સૈકાના વિદ્વાન છે એમ કહી શકાય. પણ આની સેજ વિરુદ્ધ જાય એવી પણ દલીલ છે અને તે એ કે વિક્રમ સં૦ ૧૨૩૮ માં રચાયેલ પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિમાં

---

૭૩ વિસ્તૃત પરિચય માટે જુઓ ધર્મસંગ્રહણીની શોધક વિદ્વાન મુનિશ્રીકલ્યાણવિજયજીએ લખેલી પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૨થી.

તેના કર્તા "तथा च तत्त्वार्थमूलटीकायां हरिभद्रसूरिः" (પૃ૦ ૩૩૭) એમ કહી એક ઉલ્લેખ ટાંકે છે. અહીં બે વાત જોવાની છે એક તો મૂલ ટીકા એ કથનમાં મૂલપદને લગતી અને બીજી બાબત નજીકના જ હરિભદ્રનો ઉલ્લેખ કેમ કર્યો હશે? તે પ્રવચનસારોદ્ધારની ટીકાના કર્તાએ હરિભદ્રની તત્ત્વાર્થટીકાને મૂલટીકા કેમ કહી હશે? શું તેઓ ભાસ્વામિશિષ્ય સિદ્ધસેનની તત્ત્વાર્થીય ભાષ્યવૃત્તિ કરતાં હરિભદ્રીય વૃત્તિને જૂની માનતા હશે? જો જૂની માનતા ન હોય તો મૂલપદ શા માટે વાપરે? એ જ રીતે જો ભાષ્યવૃત્તિકાર હરિભદ્ર પ્રશમરતિટીકાકાર હરિભદ્ર જ હોય તો તેઓ પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિના રચયિતાથી બહુ જ નજીકના સમયમાં થયેલા છે એમ માનવું જોઇએ. પોતાથી તદ્દન નજીકમાં થઈ ગયેલા હરિભદ્રને પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિના કર્તા, મૂળ ટીકાકાર માને અને એમનાથી જૂની તત્ત્વાર્થની વૃત્તિના કર્તા ભાસ્વામિશિષ્ય સિદ્ધસેનને મૂળ ટીકાકાર ન માને એ કેમ સંભવે? એટલે પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિના રચયિતા જો ભ્રાંત ન હોય તો એવી જ કલ્પના થાય છે કે તત્ત્વાર્થની લઘુવૃત્તિના કર્તા હરિભદ્ર પ્રશમરતિની ટીકાના કર્તા હરિભદ્ર કરતાં જુદા જ હોવા જોઇએ. પછી ભલે તે યાકિનીસૂનુ હરિભદ્રથી પણ જુદા હોય.

દેવગુપ્ત અને યશોભદ્ર દેવગુપ્તે ભાષ્યની કારિકાઓની કરેલી વ્યાખ્યા મળે છે; તેમણે ભાષ્ય ઉપર લખવા ધારેલ વ્યાખ્યા લખી હશે કે નહિ તે અજ્ઞાત છે. તેમની બીજી કૃતિઓ અને સમય વિષે કશી માહિતી નથી મળી. યશોભદ્રે ઉક્ત હરિભદ્રે લખેલી સાડા પાંચ અધ્યાયની ટીકા પછીનો બાકીનો બધો ભાગ પૂર્ણ કર્યો એવી પ્ર[illegible] છે, અને તે હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય જ હતા એમ મનાય છે; પણ એ બધું તદ્દન પરીક્ષણીય છે. કારણ કે આ બાબતમાં હરિભદ્રની વૃત્તિવાળી લખેલી પોથીમાં આઠમા અને નવમા અધ્યાયને અંતે "**हरिभद्रोद्धृतायां तत्रैव अन्यकर्तृकायां**" એવા ઉલ્લેખો છે અને દશમા અધ્યાયને અંતે

" इत्याचार्यश्रीहरिभद्रप्रारब्धायां यशोभद्रसूरिशिष्यनिर्वाहितायां तत्त्वार्थटीकायां दशमोऽध्यायः समाप्तः " એવો ઉલ્લેખ છે. જો આ ઉલ્લેખો વૃત્તિકારના પોતાના જ હોય તો એટલું નક્કી કહી શકાય કે કોઈ હરિભદ્ર નામના આચાર્યે પ્રથમ વૃત્તિ પ્રારંભેલી અને તે બીજા કોઈ આચાર્યે પૂર્ણું કરી. બીજા આચાર્ય એટલે યશોભદ્ર એમ કહેવાય છે પણ નામસૂચક ઉલ્લેખમાં તો યશોભદ્રસૂરિશિષ્ય એવું પદ છે એટલે સવાલ થાય છે કે શું અધુરી વૃત્તિ પૂર્ણું કરનાર યશોભદ્રસૂરિ પોતે જ છે કે યશોભદ્રસૂરિના શિષ્ય છે ? કારણકે સૂરિશિષ્ય એ જો કર્મધારય સમાસ હોય તો યશોભદ્ર જ પૂર્ણું કરનાર છે એવો અર્થ નીકળે છે અને જો તત્પુરુષસમાસ હોય તો તેમના શિષ્ય, વૃત્તિના પૂર્ણું કરનાર છે એવો અર્થ નીકળે છે. તેમના શિષ્ય હોય તો તે કયા ? એ વિચારવું બાકી જ રહે છે અને જો તેઓ પોતે વૃત્તિ પૂર્ણું કરનાર હોય તો તે કોના શિષ્ય હતા ? એ વિચારવું બાકી રહે છે શું તેઓ વૃત્તિના પ્રારંભક હરિભદ્રના જ શિષ્ય હશે કે અન્ય કોઈના ? અહીં એક વાત નોંધવી યોગ્ય છે અને તે એ કે યાકિનીસૂનુ હરિભદ્રની કૃતિ ષોડશક ઉપર યશોભદ્ર નામના સૂરિએ ટીકા લખી છે. શું એ જ યશોભદ્ર પ્રસ્તુત યશોભદ્ર હશે કે બીજા કોઈ ?

[૭૪]**મલયગિરિ** એમણે લખેલી તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપરની વ્યાખ્યા નથી મળતી. તેઓ વિક્રમના બારમા, તેરમા સૈકામાં થઇ ગયેલા વિશ્રુત શ્વેતાંબર વિદ્વાનોમાંના એક છે. તેઓ આ૦ હેમચંદ્રના

---

૭૪ મલયગિરિએ તત્ત્વાર્થટીકા લખી હતી એવી માન્યતા તેમની પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિમાં મળતા " **तच्चाप्राप्तकारित्वं तत्त्वार्थटीकादौ सविस्तरेण प्रसाधितमिति ततोऽवधारणीयम्** " પદ ૧૫ પૃ૦ ૨૯૮ આ અને આના જેવા બીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી બંધાયેલી છે.

સમકાલીન અને સર્વશ્રેષ્ઠ ટીકાકાર તરીકે જાણીતા છે. તેમની કોડી-બંધ મહત્ત્વપૂર્ણ [૭૫]કૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે.

ચિરંતનમુનિ આ એક અજ્ઞાત નામના શ્વેતાંબર સાધુ છે. તેમણે તત્ત્વાર્થ ઉપર સાધારણ ટિપ્પણ લખ્યું છે. તેઓ વિક્રમની ચૌદમી સદી પછી ક્યારેક થયેલા છે; કારણ કે તેમણે અ૦ ૫, સૂ૦ ૩૧ ના ટિપ્પણમાં ચૌદમા સૈકામાં થયેલ મલ્લિષેણની સ્યાદ્વાદ-મંજરીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વાચક યશોવિજય એમણે ભાષ્ય ઉપર લખેલી વૃત્તિનો અપૂર્ણ પ્રથમ અધ્યાય પૂરતો ભાગ મળે છે. એઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં જ નહિ પણ આખા જૈન સંપ્રદાયમાં છેલ્લામાં છેલ્લા થયેલા સર્વોત્તમ પ્રામાણિક વિદ્વાન તરીકે જાણીતા છે. એમની સંખ્યાબંધ [૭૬]કૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે. સત્તરમા અઢારમા સૈકા સુધીમાં થયેલ ન્યાયશાસ્ત્રના વિકાસને અપનાવી એમણે જૈન શ્રુતને તર્કબદ્ધ કર્યું છે અને ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર અનેક પ્રકરણો લખી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના સૂક્ષ્મ અભ્યાસનો માર્ગ તૈયાર કર્યો છે.

ગણી યશોવિજય આ યશોવિજય ઉપરના વાચક યશોવિજયથી જુદા છે. એ ક્યારે થયા તે માલૂમ નથી, એમના વિષે બીજી પણ ઐતિહાસિક માહિતી અત્યારે કાંઈ નથી. એમની કૃતિ તરીકે અત્યારે ફક્ત તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરનો ગૂજરાતી ટબો પ્રાપ્ત છે; આ ઉપરાંત એમણે બીજું કાંઈ રચ્યું હશે કે નહિ તે જ્ઞાત નથી. ટબાની ભાષા અને શૈલી જોતાં તેઓ ૧૭–૧૮ મા સૈકામાં થયા હોય એમ લાગે છે. એમની નોંધવા જેવી વિશેષતા બે છે.

૧ જેમ વાચક યશોવિજયજી વગેરે શ્વેતાંબર વિદ્વાનોએ 'અષ્ટસહસ્રી' જેવા દિગંબરીય ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ રચી છે તેમ એ

---

૭૫ જુઓ ઉક્ત મુનિલિખિત ધર્મસંગ્રહણીની પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૩૬–

૭૬ જુઓ પ્રતાપવિજયજીસંપાદિત પ્રતિમાશતકની પ્રસ્તાવના.

ગણી યશોવિજયજીએ પણ તત્ત્વાર્થના દિગંબરીય સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠને લઈ તેના ઉપર માત્ર સૂત્રના અર્થ પૂરતો ટબો લખ્યો છે; અને ટબો લખતાં તેમણે જ્યાં જ્યાં શ્વેતાંબર અને દિગંબરનો મતભેદ કે મતવિરોધ આવે છે ત્યાં સર્વત્ર શ્વેતાંબર પરંપરાને અનુસરીને જ સૂત્રનો અર્થ કર્યો છે. આમ સૂત્રપાઠ દિગંબરીય છતાં અર્થ શ્વેતાંબરીય છે.

૨ આજ સુધીમાં તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર ગૂજરાતીમાં ટબો લખનાર પ્રસ્તુત યશોવિજય ગણી જ પહેલા આવે છે; કારણકે તેમના સિવાય તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર કોઈનું ગૂજરાતીમાં કાંઇ લખેલ અદ્યાપિ જાણવામાં આવ્યું નથી.

ગણી યશોવિજયજી શ્વેતાંબર છે એ વાત તો નક્કી છે, કારણકે [૭૭]ટબાના અંતમાં એવો ઉલ્લેખ છે; અને બીજું સબલ પ્રમાણ તો તેમનો ટબો જ છે. સૂત્રનો [૭૮]પાઠભેદ અને સૂત્રોની સંખ્યા દિગંબરીય સ્વીકાર્યા છતાં તેનો અર્થ કોઇ પણ જગ્યાએ તેમણે દિગંબર પરંપરાને અનુકૂળ કર્યો જ નથી. અલબત્ત અહીં એક સવાલ થાય છે અને તે એકે યશોવિજયજી શ્વેતાંબર હોવા છતાં તેમણે દિગંબરીય સૂત્રપાઠ કેમ લીધો હશે ? શું તેઓ શ્વેતાંબરીય સૂત્રપાઠથી પરિચિત નહિ જ હોય ? કે પરિચિત હોવા છતાં તેમને દિગંબરીય સૂત્રપાઠમાં જ

---

૭૭ "**इति श्वेतांबराचार्यश्रीउमास्वामिगण(णि)कृततत्त्वार्थसूत्रं तस्य बालावबोधः श्रीयशोविजयगणिकृतः समाप्तः**" પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજીના શાસ્ત્રસંગ્રહમાંની લિખિત ટબાની પોથી.

૭૮ આ સ્વીકારમાં અપવાદ પણ છે જે બહુ જ થોડો છે દાખલા તરીકે અ૦ ૪ નું ૧૯ મું સૂત્ર એમણે દિગંબરીય સૂત્રપાઠમાંથી નથી લીધું. દિગંબરો સોળ સ્વર્ગ માનતા હોવાથી તેમનો પાઠ લેવામાં શ્વેતાંબરીયતા રહી શકે નહિ એટલે એમણે એ સ્થળે શ્વેતાંબરીય સૂત્રપાઠમાંથી જ બાર સ્વર્ગોના નામવાળું સૂત્ર લીધું છે.

શ્વેતાંબરીય સૂત્રપાઠ કરતાં વધારે મહત્ત્વ દેખાયું હશે? આનો ઉત્તર એજ વાજબી લાગે છે કે તેઓ શ્વેતાંબર સૂત્રપાઠથી પરિચિત તો અવશ્ય હશે જ અને તેમની દૃષ્ટિમાં તે જ પાઠનું મહત્ત્વ પણ હશે જ, કારણ કે તેમ ન હોત તો તેઓ શ્વેતાંબરીય પરંપરા પ્રમાણે ટબો રચત જ નહિ; તેમ છતાં તેમણે દિગંબરીય સૂત્રપાઠ લીધો તેનો સબબ એવો હોવો જોઈએ કે જે સૂત્રપાઠને આધારે દિગંબરીય બધા વિદ્વાનો હજાર વર્ષ થયાં દિગંબર[૭૯]પરંપરા પ્રમાણે જ શ્વેતાંબર આગમોથી વિરુદ્ધ અર્થ કરતા આવ્યા છે તે જ સૂત્રપાઠમાંથી શ્વેતાંબર પરંપરાને બરાબર બંધ બેસે એવો અર્થ નીકળવો અને કરવો તદ્દન શક્ય અને સંગત છે એવી છાપ દિગંબરીય પક્ષ ઉપર પાડવી અને સાથે જ શ્વેતાંબરીય અભ્યાસીઓને જણાવવું કે દિગંબરીય સૂત્રપાઠ કે શ્વેતાં-બરીય સૂત્રપાઠ ગમે તે લ્યો એ બન્નેમાં પાઠભેદ હોવા છતાં અર્થ તો એક જ પ્રકારનો નીકળે છે અને તે શ્વેતાંબર પરંપરાને બંધ બેસે તેવો જ. તેથી દિગંબરીય સૂત્રપાઠથી ભડકવાની કે તેને વિરોધી પક્ષનો સૂત્રપાઠ માની ફેંકી દેવાની કશી એ જરૂર નથી. તમે ઇચ્છો તો ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠ શીખો અગર સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠ યાદ કરો. તત્ત્વ બન્નેમાં એક જ છે. આ રીતે એક બાજુ દિગંબરીય વિદ્વાનોને તેમના સૂત્રપાઠમાંથી સીધી રીતે સાચો અર્થ શો નીકળી શકે છે તે જણાવવાના અને બીજી બાજુ શ્વેતાંબરીય અભ્યાસિયો પક્ષભેદના કારણે દિગંબરીય સૂત્રપાઠથી ન ભડકે તેમ સમજાવવાના ઉદ્દેશથી જ, એ યશોવિજયજીએ શ્વેતાંબરીય સૂત્રપાઠ છોડી દિગંબરીય સૂત્રપાઠ ઉપર ટબો રચ્યો હોય તેમ લાગે છે.

પૂજ્યપાદ એમનું અસલી નામ દેવનંદિ છે, એ વિક્રમના પાંચમા, છઠ્ઠા સૈકામાં થયેલા છે. એમણે વ્યાકરણ આદિ અનેક

૭૯ જુઓ ૬, ૧૩ ની સર્વાર્થસિદ્ધિ તથા ચાલુ ટિપ્પણ નં૦ ૨૮.

વિષયો ઉપર ગ્રંથો લખ્યા છે. જેમાંના કેટલાક તો [૮૦]ઉપલબ્ધ છે. દિગંબર વ્યાખ્યાકારોમાં પૂજ્યપાદ પહેલાં ફક્ત [૮૧]શિવકોટિ જ થયા-નું સૂચન મળે છે. તેમની જ દિગંબરીયત્વ સમર્થક સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની તત્ત્વાર્થવ્યાખ્યા પછીના બધા દિગંબરીય વિદ્વાનોને આધાર-ભૂત થઈ છે.

ભટ્ટ અકલંક એ નવમા સૈકાના વિદ્વાન છે; સર્વાર્થસિદ્ધિ પછી તત્ત્વાર્થ ઉપર એમની જ વ્યાખ્યા મળે છે, જે રાજવાર્તિકના નામથી જાણીતી છે. જૈન ન્યાયપ્રસ્થાપક વિશિષ્ટ ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્વા-નોમાંના એ એક છે. તેમની કેટલીક કૃતિઓ [૮૨]ઉપલબ્ધ છે, જે દરેક જૈન ન્યાયના અભ્યાસી માટે મહત્ત્વની છે.

વિદ્યાનંદિ એમનું બીજું નામ પાત્રકેસરી જાણીતું છે. તેઓ પણ વિક્રમના નવમા સૈકામાં થયેલા છે, તેમની કેટલીક કૃતિઓ [૮૩]ઉપલબ્ધ છે. તેઓ ભારતીય દર્શનોના વિશિષ્ટ અભ્યાસી છે અને તેમણે તત્ત્વાર્થ ઉપર શ્લોકવાર્તિક નામની પદ્યબંધ મોટી વ્યાખ્યા લખી કુમારિલ જેવા પ્રસિદ્ધ મીમાંસક ગ્રંથકારોની હરીફાઈ કરી છે અને જૈનદર્શન ઉપર થયેલ મીમાંસકોનાં પ્રચંડ આક્રમણનો સબળ ઉત્તર આપ્યો છે.

શ્રુતસાગર આ નામના બે દિગંબર પંડિતોએ તત્ત્વાર્થ ઉપર બે જુદી જુદી ટીકા રચી છે.

---

૮૦ જુઓ જૈનસાહિત્યસંશોધક પ્રથમ પુસ્તક પૃ૦ ૮૩.

૮૧ શિવકોટિકૃત તત્ત્વાર્થવ્યાખ્યા કે તેનો ઉતારો વગેરે આજે ઉપલબ્ધ નથી તેમણે તત્ત્વાર્થ ઉપર કાંઇક લખ્યું હતું એવું સૂચન કેટલાક અર્વાચીન શિલાલેખોમાંની પ્રશસ્તિ ઉપરથી થાય છે. શિવકોટિ સમંતભદ્રના શિષ્ય હોવાની માન્યતા છે. જુઓ સ્વામી સમંતભદ્ર પૃ૦ ૯૬.

૮૨ જુઓ **લઘીયસ્ત્રયીની પ્રસ્તાવના.**

૮૩ જુઓ **અષ્ટસહસ્રી અને તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકની પ્રસ્તાવના.**

વિશુધસેન, યોગીન્દ્રદેવ, યોગદેવ, લક્ષ્મીદેવ અને અભયનંદિસૂરિ આ બધા દિગંબર વિદ્વાનો છે અને એમણે તત્ત્વાર્થ ઉપર સાધારણ વ્યાખ્યાઓ લખી છે. એઓને વિષે ખાસ માહિતી નથી મળી. આટલા સંસ્કૃત વ્યાખ્યાકારો ઉપરાંત તત્ત્વાર્થ ઉપર ભાષામાં લખનાર અનેક દિગંબર વિદ્વાનો થયા છે જેમાંના એકે તો કર્ણાટક ભાષામાં પણ ટીકા લખી છે અને બાકીના બધાએ [૮૪]હિંદી ભાષામાં ટીકા લખી છે.

૩ મૂળ

તત્ત્વાર્થ શાસ્ત્રની બાહ્ય તથા આભ્યંતર સવિશેષ માહિતી મેળવવા માટે પહેલાં મૂળ ગ્રંથને અવલંબી નીચે લખેલી ચાર બાબતો ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છેઃ ૧ પ્રેરક સામગ્રી ૨ રચનાનો ઉદ્દેશ ૩ રચનાશૈલી અને ૪ વિષયવર્ણન.

પ્રેરક સામગ્રી જે સામગ્રીએ કર્ત્તાને તત્ત્વાર્થ લખવા પ્રેર્યા તે મુખ્યપણે ચાર ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. ૧ આગમ જ્ઞાનનો વારસો–વૈદિક દર્શનોમાં વેદની જેમ જૈન દર્શનમાં આગમ ગ્રંથો જ મુખ્ય પ્રમાણ મનાય છે; બીજા ગ્રંથોનું પ્રામાણ્ય આગમને અનુસરવામાં છે. એ આગમ જ્ઞાનનો પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવતો વારસો વા૦ ઉમાસ્વાતિને બરાબર મળ્યો હતો, તેથી આગમિક બધા વિષયોનું તેમનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ તથા વ્યવસ્થિત હતું. ૨ સંસ્કૃતભાષા–કાશી, મગધ, બિહાર આદિ પ્રદેશોમાં રહેવા અને વિચરવાને લીધે અને કદાચિત્ બ્રાહ્મણત્વ જાતિને લીધે પોતાના સમયમાં પ્રધાનતા ભોગવતી સંસ્કૃતભાષાનો ઊંડો અભ્યાસ વા૦ ઉમાસ્વાતિએ કર્યો હતો. જ્ઞાન મેળવવાનું પ્રાકૃતભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષાનું દ્વાર બરાબર ઉઘડવાથી સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલ વૈદિક દર્શન સાહિત્ય અને બૌદ્ધ દર્શન સાહિત્ય જાણવાની તેમને તક મળી અને એ તકનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી

---

૮૪ આ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થભાષ્ય હિંદી અનુવાદની પ્રસ્તાવના પં૦ શ્રીનાથુરામજી પ્રેમીલિખિત.

તેમણે પોતાના જ્ઞાનભંડોળને ખૂબ સમૃદ્ધ કર્યું. ૩ દર્શનાન્તરનો પ્રભાવ–સંસ્કૃત ભાષાદ્વારા તેમણે જે વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો તેને લીધે જે નવનવી તત્કાલીન રચનાઓ જોઈ તેમાંથી વસ્તુઓ અને વિચારસરણીઓ જાણી તે બધાનો તેમના ઉપર ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો. અને એ જ પ્રભાવે તેમને જૈન સાહિત્યમાં પહેલાં સ્થાન નહિ પામેલી એવી ટૂંકી દાર્શનિક સૂત્રશૈલી અને સંસ્કૃતભાષામાં ગ્રંથ લખવા પ્રેર્યા. ૪ પ્રતિભા–ઉક્ત ત્રણે હેતુઓ હોવા છતાંય જો તેમનામાં પ્રતિભા ન હોત તો તત્ત્વાર્થનો આ સ્વરૂપમાં કદી જન્મ જ ન થાત. તેથી ઉક્ત ત્રણે હેતુઓ સાથે પ્રેરક સામગ્રીમાં તેમની પ્રતિભાને સ્થાન આપ્યા વિના ન જ ચાલે.

રચનાનો ઉદ્દેશ કોઈપણ ભારતીય શાસ્ત્રકાર જ્યારે પોતાના વિષયનું શાસ્ત્ર રચે છે ત્યારે તે પોતાના વિષયના નિરૂપણના અંતિમ ઉદ્દેશ તરીકે મોક્ષને જ મૂકે છે; પછી ભલે તે વિષય અર્થ, કામ, જ્યોતિષ કે વૈદ્યક જેવો આધિભૌતિક દેખાતો હોય કે તત્ત્વજ્ઞાન અને યોગ જેવો આધ્યાત્મિક દેખાતો હોય. બધાં જ મુખ્ય મુખ્ય વિષયના શાસ્ત્રોના પ્રારંભમાં તે તે વિદ્યાના અંતિમ ફળ તરિકે મોક્ષનો જ નિર્દેશ હોવાનો અને તે તે શાસ્ત્રના ઉપસંહારમાં પણ છેવટે તે વિદ્યાથી મોક્ષ સિદ્ધ થયાનું કથન આવવાનું.

[૮૫]વૈશેષિક દર્શનના પ્રણેતા કણાદ પોતાની પ્રમેયની ચર્ચા કરતાં પહેલાં તે વિદ્યાના નિરૂપણને મોક્ષના સાધન તરીકે જણાવીને જ તેમાં પ્રવર્તે છે. [૮૬]ન્યાય દર્શનના સૂત્રધાર ગૌતમ પ્રમાણપદ્ધતિના જ્ઞાનને મોક્ષનું દ્વાર માનીને જ તેના નિરૂપણમાં ઉતરે છે. [૮૭]**સાંખ્ય** દર્શનનું નિરૂપણ કરનાર પણ મોક્ષના ઉપાયભૂત જ્ઞાનની પૂરવણી

---

૮૫ ૧, ૧, ૪ કણાદસૂત્ર.

૮૬ ૧, ૧, ૧. ન્યાયસૂત્ર.

૮૭ કા૦ ૨ ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત સાંખ્યકારિકા.

ખાતર જ પોતાની વિશ્વોત્પત્તિ વિદ્યાનું વર્ણન કરે છે. બ્રહ્મમીમાંસાનું બ્રહ્મ અને જગત વિષેનું નિરૂપણ પણ મોક્ષના સાધનની પૂર્તિ માટે જ છે. યોગ દર્શનમાં યોગક્રિયા અને બીજી પ્રાસંગિક આવતી બધી બાબતોનું વર્ણન એ માત્ર મોક્ષનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે જ છે. ભક્તિમાર્ગીઓનાં શાસ્ત્રો કે જેમાં જીવ, જગત અને ઇશ્વર આદિ વિષયોનું વર્ણન છે તે પણ ભક્તિની પુષ્ટિદ્વારા છેવટે મોક્ષ મેળવવા માટે જ છે. બૌદ્ધ દર્શનના ક્ષણિકવાદનો અગર ચાર આર્ય સત્યોમાં સમાવેશ પામતા આધિભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક વિષયના નિરૂપણનો ઉદ્દેશ પણ મોક્ષ વિના બીજો કશો જ નથી. જૈન દર્શનનાં શાસ્ત્રો પણ એ જ માર્ગને અવલંબીને રચાયેલાં છે. વા૦ ઉમાસ્વાતિએ પણ અંતિમ ઉદ્દેશ મોક્ષનો જ રાખી તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયો [૮૮]સિદ્ધ કરવા માટે પોતે વર્ણવવા ધારેલ બધી વસ્તુઓનું વર્ણન તત્ત્વાર્થમાં કરેલું છે.

રચનાશૈલી પહેલેથી જ જૈન આગમોની રચનાશૈલી બૌદ્ધ પિટકો જેવી લાંબાં વર્ણનાત્મક સૂત્રરૂપે ચાલી આવતી અને તે પ્રાકૃત ભાષામાં હતી. બીજી બાજુ બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતભાષામાં શરૂ કરેલી ટૂંકાં ટૂંકાં સૂત્રો રચવાની શૈલી ધીરે ધીરે બહુ જ પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગઇ હતી; એ શૈલીએ વા૦ ઉમાસ્વાતિને આકર્ષ્યા અને તેમાં જ લખવા પ્રેર્યા. આપણે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી જૈન સંપ્રદાયમાં સંસ્કૃત

---

૮૮ વા૦ ઉમાસ્વાતિની તત્ત્વાર્થ રચવાની કલ્પના ઉત્તરાધ્યયનના ૨૮ મા અધ્યયનને આભારી હોય એમ લાગે છે; એ અધ્યયનનું નામ મોક્ષ-માર્ગ છે. એ અધ્યયનમાં મોક્ષના માર્ગો સૂચવી તેના વિષય તરીકે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું તદ્દન ટૂંકમાં નિરૂપણ કરેલું છે. એ જ વસ્તુને વા૦ ઉમાસ્વાતિએ વિસ્તારી તેમાં સમગ્ર આગમનાં તત્ત્વો ગોઠવી દીધાં છે. તેમણે પોતાના સૂત્રગ્રંથની શરૂઆત પણ મોક્ષમાર્ગપ્રતિપાદક સૂત્રથી જ કરી છે. દિગંબર સંપ્રદાયમાં તો તત્ત્વાર્થસૂત્ર 'મોક્ષશાસ્ત્ર'ના નામથી અતિ જાણીતું છે.

ભાષામાં ટૂંકાં ટૂંકાં સૂત્રો રચનાર તરીકે સૌથી પહેલા ઉમાસ્વાતિ જ છે; તેમના પછી જ એવી સૂત્રશૈલી જૈન પરંપરામાં બહુ જ પ્રતિષ્ઠિત થઇ અને વ્યાકરણ, અલંકાર, આચાર, નીતિ, ન્યાય આદિ અનેક વિષયો ઉપર શ્વેતાંબર, દિગંબર બંને સંપ્રદાયના વિદ્વાનોએ તે શૈલીમાં સંસ્કૃતભાષાબદ્ધ ગ્રંથો લખ્યા.

ઉમાસ્વાતિનાં તત્ત્વાર્થસૂત્રો કણાદનાં વૈશેષિક સૂત્રોની પેઠે દશ અધ્યાયમાં વહેંચાયેલાં છે; એની સંખ્યા ફક્ત ૩૪૪ જેટલી છે. જ્યારે કણાદનાં સૂત્રોની સંખ્યા ૩૩૩ જેટલી જ છે. એ અધ્યાયોમાં વૈશેષિક આદિ સૂત્રોની પેઠે આહ્નિકવિભાગ અગર તો બ્રહ્મસૂત્ર આદિની માફક પાદવિભાગ નથી. જૈન સાહિત્યમાં અધ્યયનને સ્થાને અધ્યાયનો આરંભ કરનાર પણ ઉમાસ્વાતિ જ છે. તેમણે શરૂ નહિ કરેલો આહ્નિક અને પાદ વિભાગ પણ આગળ જતાં તેમના અનુગામી અકલંક આદિએ પોતપોતાના ગ્રંથમાં શરૂ કરી દીધો છે. બાહ્ય રચનામાં કણાદ અને યોગસૂત્ર સાથે તત્ત્વાર્થસૂત્રનું વિશેષ સામ્ય હોવા છતાં તેમાં એક ખાસ જાણવા જેવો ફેર છે જે જૈન દર્શનના પરંપરાગત માનસ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. કણાદ પોતાનાં મંતવ્યો સૂત્રમાં રજુ કરી તેને સાબિત કરવા અક્ષપાદ ગોતમની પેઠે પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ નથી કરતા, છતાં તેની પુષ્ટિમાં હેતુઓનો ઉપન્યાસ તો બહુધા કરે જ છે; જ્યારે વા૦ ઉમાસ્વાતિ પોતાના એક પણ સિદ્ધાંતની સાબીતી માટે ક્યાંય યુક્તિ પ્રયુક્તિ કે હેતુ મૂકતા જ નથી. તેઓ પોતાના વક્તવ્યને સ્થાપિત સિદ્ધાંત રૂપે જ કોઇપણ દલીલ કે હેતુ આપ્યા વિના અગર પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ કર્યા સિવાય જ યોગસૂત્રકાર પતંજલિની પેઠે વર્ણવ્યે જ જાય છે. ઉમાસ્વાતિનાં સૂત્રો અને વૈદિક દર્શનોનાં સૂત્રો સરખાવતાં એક છાપ મન ઉપર પડે છે અને તે એ કે જૈન પરંપરા શ્રદ્ધા-પ્રધાન છે તે પોતે સર્વજ્ઞના વક્તવ્યને અક્ષરશઃ સ્વીકારી લ્યે છે અને તેમાં શંકા, સમાધાનનો અવકાશ જોતી જ નથી; જેને પરિણામે

સુધારો વધારો અને વિકાસ કરવા જેવા અનેક બુદ્ધિના વિષયો તર્કવાદના જમાનામાં પણ અણખેડાયેલા રહી માત્ર શ્રદ્ધાના પાયા ઉપર આજ સુધી [૮૯]ટકી રહ્યા છે. જ્યારે વૈદિક દર્શનપરંપરા બુદ્ધિપ્રધાન હોઈ પોતે માનેલ સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરે છે; તેમાં શંકા, સમાધાન-વાળી ચર્ચા કરે છે, અને ઘણીવાર તો પ્રથમથી મનાતા આવેલા સિદ્ધાંતોને તર્કવાદના બળે ઉથલાવી નાંખી નવા સિદ્ધાંતો સ્થાપે છે અગર તો તેમાં સુધારો વધારો કરે છે. સારાંશ એ છે કે વારસામાં મળેલ તત્ત્વજ્ઞાન અને આચારને સાચવવામાં જેટલો ફાળો જૈન પરંપરાએ આપ્યો છે તેટલો નવા સર્જનમાં નથી આપ્યો.

વિષયવર્ણન

વિષયની પસંદગી કેટલાંક દર્શનોમાં વિષયનું વર્ણન જ્ઞેય-મીમાંસાપ્રધાન છે. જેમકે–વૈશેષિક, સાંખ્ય અને વેદાંત દર્શન. વૈશેષિક દર્શન પોતાની દૃષ્ટિએ જગતનું નિરૂપણ કરતાં તેમાં મૂળ દ્રવ્યો કેટલાં

---

૮૯ સિદ્ધસેન, સમંતભદ્ર આદિ જેવા અનેક ધુરંધર તાર્કિકોએ કરેલ તર્કવિકાસ અને તાર્કિકચર્ચા ભારતીય વિચારવિકાસમાં ખાસ સ્થાન ભોગવે છે એ વાતનો ઇન્કાર થઈ શકે તેમ નથી. છતાં પ્રસ્તુત કથન ગૌણપ્રધાન-ભાવ અને દૃષ્ટિભેદની અપેક્ષાએ જ સમજવાનું છે એને એકાદ દાખલાથી સમજવું હોય તો તત્ત્વાર્થસૂત્રો અને ઉપનિષદો આદિ લઇએ. તત્ત્વાર્થના વ્યાખ્યાકારો ધુરંધર તાર્કિકો હોવા છતાં અને સંપ્રદાયભેદમાં વહેંચાયા છતાં જે ચર્ચા કરે છે અને તર્કબળ વાપરે છે તે બધું પ્રથમથી સ્થાપિત જૈનસિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરવા અગર તો તેનું સમર્થન કરવા પૂરતું છે. એમાંથી કોઈ વ્યાખ્યાકારે નવું વિચારસર્જન કર્યું નથી કે શ્વેતાંબર દિગંબરની તાત્ત્વિક માન્યતામાં કશો જ ફેર પડયો નથી. જ્યારે ઉપનિષદો, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રના વ્યાખ્યાકારો તર્કબળથી એટલે સુધી સ્વતંત્ર ચર્ચા કરે છે કે તેમના વચ્ચે તાત્ત્વિક માન્યતામાં પૂર્વ પશ્ચિમ જેટલું અંતર ઊભું થયું છે. આમાં કયો ગુણ અને કયો દોષ એ વક્તવ્ય નથી. વક્તવ્ય ફક્ત વસ્તુસ્થિતિ પૂરતું છે. ગુણ અને દોષ સાપેક્ષ હોઈ બન્ને પરંપરામાં હોઈ અગર ન હોઈ શકે.

છે ? કેવાં છે ? અને તેને લગતા બીજા પદાર્થો કેટલા અને કેવા છે વગેરે વર્ણવી મુખ્યપણે જગતના પ્રમેયોની જ મીમાંસા કરે છે. સાંખ્ય દર્શન પ્રકૃતિ અને પુરુષનું વર્ણન કરી પ્રધાનપણે જગતના મૂળભૂત પ્રમેય તત્ત્વોની જ મીમાંસા કરે છે; એ જ રીતે વેદાંત દર્શન પણ જગતના મૂળભૂત બ્રહ્મતત્ત્વની જ મીમાંસા પ્રધાનપણે કરે છે. વળી કેટલાંક દર્શનોમાં ચારિત્રની મીમાંસા મુખ્ય છે; જેમકે–યોગ અને બૌદ્ધ દર્શન. જીવનની શુદ્ધિ એટલે શું ? તે કેમ સાધવી ? તેમાં શું શું બાધક છે ? વગેરે જીવનને લગતા પ્રશ્નોનો નિકાલ યોગ દર્શને હેય–દુઃખ, હેયહેતુ–દુઃખનું કારણ, હાન–મોક્ષ અને હાનોપાય–મોક્ષનું કારણ એ ચતુર્વ્યૂહનું નિરૂપણ કરીને અને બૌદ્ધ દર્શને ચાર આર્યસત્યોનું નિરૂપણ કરીને કર્યો છે; એટલે કે પ્રથમના દર્શનવિભાગનો વિષય જ્ઞેયતત્ત્વ છે અને બીજા દર્શનવિભાગનો વિષય ચારિત્ર છે.

ભગવાન મહાવીરે પોતાની મીમાંસામાં જ્ઞેયતત્ત્વ અને ચારિત્રને સરખું જ સ્થાન આપ્યું છે તેથી જ તેમની તત્ત્વમીમાંસા એક બાજુ જીવ, અજીવના નિરૂપણ દ્વારા જગતનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે અને બીજી બાજુ આસ્રવ, સંવર આદિ તત્ત્વોને વર્ણવી ચારિત્રનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. એમની તત્ત્વમીમાંસા એટલે જ્ઞેય અને ચારિત્રનો સમાનપણે વિચાર. એ મીમાંસામાં ભગવાને નવ તત્ત્વો મૂકી એ તત્ત્વો ઉપરની અડગ શ્રદ્ધાને જૈનત્વની પ્રાથમિક શરત તરીકે કહી છે. ત્યાગી કે ગૃહસ્થ કોઈપણ મહાવીરના માર્ગનો અનુગામી તો જ માની શકાય કે જો તેણે એ નવતત્ત્વનું જ્ઞાન ન મેળવ્યું હોય તો પણ ઓછામાં ઓછું એના ઉપર શ્રદ્ધા તો કેળવી જ હોય; અર્થાત્ 'જિનકથિત એ તત્ત્વો જ સત્ય છે' એવી ખાત્રી બરાબર કરી હોય. આ કારણથી જૈન દર્શનમાં નવ તત્ત્વના જેટલું બીજા કશાનું મહત્ત્વ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિને લીધે જ વા૦ ઉમાસ્વાતિએ પોતાના પ્રસ્તુત શાસ્ત્રના વિષય તરીકે એ નવ તત્ત્વો પસંદ કર્યા અને તેનું જ વર્ણન સૂત્રોમાં કરી તે સૂત્રોને વિષયાનુરૂપ 'તત્ત્વાર્થાધિગમ' એવું નામ આપ્યું. વા૦ ઉમાસ્વાતિએ

નવ તત્ત્વની મીમાંસામાં જ્ઞેયપ્રધાન અને ચારિત્રપ્રધાન બંને દર્શનોનો સમન્વય જોયો છતાં તેમને તેમાં પોતાના સમયમાં વિશેષ ચર્ચાતી પ્રમાણ-મીમાંસાના નિરૂપણની ઉણપ જણાઈ; એથી એમણે પોતાના ગ્રંથને પોતાના ધ્યાનમાં આવેલ બધી મીમાંસાઓથી પરિપૂર્ણ કરવા નવતત્ત્વ ઉપરાંત જ્ઞાનમીમાંસાને પણ વિષય તરીકે સ્વીકારી અને ન્યાયદર્શનની પ્રમાણમીમાંસાના સ્થાને જૈન જ્ઞાનમીમાંસા કેવી છે તે જણાવવાની પોતાનાં જ સૂત્રોમાં ગોઠવણ કરી. એટલે એકંદર એમ કહેવું જોઈએ કે વા૦ ઉમાસ્વાતિએ પોતાના સૂત્રના વિષય તરીકે જ્ઞાન, જ્ઞેય અને ચારિત્ર એ ત્રણે મીમાંસાઓને જૈન દૃષ્ટિ અનુસાર લીધેલી છે.

વિષયનો વિભાગ પસંદ કરેલ વિષયને વા૦ ઉમાસ્વાતિએ પોતાની દશાધ્યાયીમાં આ પ્રમાણે વહેંચી નાંખ્યો છે. તેમણે પહેલા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની, બીજાથી પાંચમા સુધીના ચાર અધ્યાયોમાં જ્ઞેયની અને છઠ્ઠાથી દશમા સુધીના પાંચ અધ્યાયોમાં ચારિત્રની મીમાંસા કરી છે. ઉક્ત ત્રણે મીમાંસાના અનુક્રમે મુખ્ય મુદ્દાઓ આપી તે દરેકની બીજાં દર્શનો સાથે ટૂંકમાં સરખામણી અહીં કરવામાં આવે છે.

મુદ્દાઓ અધ્યાય ૧ લો-જ્ઞાનમીમાંસામાં જ્ઞાનને લગતી મુખ્ય બાબતો આઠ છે; ૧ નય અને પ્રમાણરૂપે જ્ઞાનનો વિભાગ. ૨ મતિ આદિ આગમ પ્રસિદ્ધ પાંચ જ્ઞાનો અને તેની પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ બે પ્રમાણમાં વહેંચણી. ૩ મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનાં સાધનો, તેના ભેદ પ્રભેદ અને તેની ઉત્પત્તિનો ક્રમ સૂચવતા પ્રકારો. ૪ જૈનપરંપરામાં પ્રમાણ મનાતા આગમશાસ્ત્રનું શ્રુતજ્ઞાનરૂપે વર્ણન. ૫ અવધિ આદિ ત્રણ દિવ્ય પ્રત્યક્ષો અને તેના ભેદ પ્રભેદો તથા પારસ્પરિક અંતર. ૬ એ પાંચે જ્ઞાનનું તારતમ્ય જણાવતો તેમનો વિષય નિર્દેશ અને તેમની એક સાથે સંભવનીયતા. ૭ કેટલાં જ્ઞાનો ભ્રમાત્મક પણ હોઇ શકે ? તે અને જ્ઞાનના યથાર્થ અયથાર્થપણાનાં કારણો. ૮ નયના ભેદ પ્રભેદો.

સરખામણી જ્ઞાનમીમાંસામાં જ્ઞાનચર્ચા છે, તે પ્રવચનસારના

જ્ઞાનાધિકાર જેવી તર્કપુરઃસર અને દાર્શનિકશૈલીની નથી; પણ નંદીસૂત્રની જ્ઞાનચર્ચા જેવી આગમિક શૈલીની હોઈ જ્ઞાનના બધા ભેદ પ્રભેદોનું તથા તેના વિષયોનું માત્ર વર્ણન કરનારી અને જ્ઞાન, અજ્ઞાન વચ્ચેનો તફાવત બતાવનારી છે. એમાં જે અવગ્રહ, ઈહા આદિ લૌકિકજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો ક્રમ [૯૦]સૂચવવામાં આવ્યો છે તે [૯૧]ન્યાયશાસ્ત્રમાં આવતી નિર્વિકલ્પ, સવિકલ્પ જ્ઞાનની અને બૌદ્ધ [૯૨]અભિધમ્મત્થસંગહમાં આવતી જ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયાનું સ્મરણ કરાવે છે; એમાં જે અવધિ આદિ ત્રણ દિવ્ય[૯૩] પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોનું વર્ણન છે તે વૈદિક[૯૪] અને બૌદ્ધ દર્શનના સિદ્ધ, યોગી અને ઈશ્વરના જ્ઞાનનું સ્મરણ કરાવે છે. એના દિવ્ય જ્ઞાનમાં આવતું મનઃપર્યાયનું નિરૂપણ [૯૫]યોગ દર્શન અને [૯૬]બૌદ્ધ દર્શનના પરચિત્તજ્ઞાનની યાદ આપે છે. એમાં જે પ્રત્યક્ષ [૯૭]પરોક્ષરૂપે પ્રમાણનો વિભાગ છે તે વૈશેષિક[૯૮] અને બૌદ્ધ દર્શનમાં આવતા બે પ્રમાણના, [૯૯]સાંખ્ય અને યોગ દર્શનમાં આવતા ત્રણ પ્રમાણના; [૧૦૦]ન્યાયદર્શનમાં આવતા ચાર પ્રમાણના

---

૯૦ તત્ત્વાર્થ ૧, ૧૫–૧૯.

૯૧ જુઓ મુક્તાવલિ કા૦ ૫૨ થી આગળ.

૯૨ અભિધમ્મ૦ પરિચ્છેદ ૪ પેરેગ્રાફ ૮ થી.

૯૩ ત૦ ૧, ૨૧–૨૬ અને ૩૦.

૯૪ પ્રશસ્તપાદ કંદલી પૃ૦ ૧૮૭.

૯૫ ૩, ૧૯ યોગદર્શન.

૯૬ અભિધમ્મત્થસંગહો પરિ૦ ૯ પેરેગ્રાફ ૨૪ અને નાગાર્જુનનો ધર્મસંગ્રહ પૃ૦ ૪.

૯૭ ત૦ ૧, ૧૦–૧૨.

૯૮ પ્રશસ્તપાદ કં૦ પૃ૦ ૨૧૩ પં૦ ૧૨ અને ન્યાયબિંદુ ૧, ૨.

૯૯ ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત સાંખ્યકારિકા કા૦ ૪ અને યોગદ૦ ૧, ૭.

૧૦૦ ૧, ૧, ૩ ન્યાયસૂત્ર.

અને [101]મીમાંસા દર્શનમાં આવતા છ આદિ પ્રમાણના વિભાગોનો સમન્વય છે. એ [102]જ્ઞાનમીમાંસામાં જે જ્ઞાન અજ્ઞાનનો વિવેક છે તે [103]ન્યાયદર્શનના યથાર્થ અયથાર્થ બુદ્ધિના તથા [104]યોગદર્શનના પ્રમાણ અને વિપર્યયના વિવેક જેવો છે. એમાં જે [105]નયનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ છે તેવું દર્શનાન્તરમાં ક્યાંય નથી. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે વૈદિક અને બૌદ્ધ દર્શનમાં આવતી પ્રમાણમીમાંસાના સ્થાનમાં જૈનદર્શન શું માને છે તે બધું વિગતવાર પ્રસ્તુત જ્ઞાનમીમાંસામાં વા૦ ઉમાસ્વાતિએ દર્શાવ્યું છે.

જ્ઞેયમીમાંસામાં જગતનાં મૂળભૂત જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વોનું વર્ણન છે; તેમાંથી માત્ર જીવતત્ત્વની ચર્ચા બીજાથી ચોથા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોમાં છે. બીજા અધ્યાયમાં જીવતત્ત્વના સામાન્ય સ્વરૂપ ઉપરાંત સંસારી જીવના અનેક ભેદ પ્રભેદોનું અને તેને લગતી અનેક બાબતોનું વર્ણન છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં અધોલોકમાં વસતા નારકો અને મધ્યમ લોકમાં વસતા મનુષ્ય તથા પશુ, પક્ષી આદિનું વર્ણન હોવાથી તેને લગતી અનેક બાબતો સાથે પાતાળ અને મનુષ્યલોકની આખી ભૂગોળ આવે છે. ચોથા અધ્યાયમાં દેવસૃષ્ટિનું વર્ણન હોઈ તેમાં ખગોળ ઉપરાંત અનેક જાતનાં દિવ્ય ધામોનું અને તેની સમૃદ્ધિનું વર્ણન છે. પાંચમા અધ્યાયમાં દરેક દ્રવ્યના ગુણ-ધર્મનું વર્ણન કરી તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ જણાવી સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય દ્વારા દ્રવ્યમાત્રની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.

જ્ઞેય મીમાંસામાં મુખ્ય ૧૬ બાબતો આવે છે જે નીચે પ્રમાણે છે:

---

૧૦૧ મીમાંસાસૂત્ર ૧, ૫ નું શાબરભાષ્ય.

૧૦૨ ત૦ ૧, ૩૩.

૧૦૩ તર્કસંગ્રહ—બુદ્ધિનિરૂપણ.

૧૦૪ યોગસૂત્ર ૧, ૬.

૧૦૫ ત૦ ૧, ૩૪–૩૫.

મુદ્દાઓ અધ્યાય ૨ જો—૧ જીવતત્ત્વનું સ્વરૂપ. ૨ સંસારી જીવના પ્રકારો. ૩ ઇંદ્રિયના ભેદ પ્રભેદો, તેનાં નામો, તેના વિષયો અને જીવ-રાશિમાં ઇંદ્રિયોની વહેંચણી. ૪ મૃત્યુ અને જન્મ વચ્ચેની સ્થિતિ. ૫ જન્મના અને તેનાં સ્થાનોના પ્રકારો તથા તેની જાતિવાર વહેંચણી. ૬ શરીરના પ્રકારો, તેમનું તારતમ્ય, તેમના સ્વામીઓ અને એક સાથે તેમનો સંભવ. ૭ જાતિઓનો લિંગવિભાગ અને ન તૂટી શકે એવા આયુષ્યને ભોગવનારાઓનો નિર્દેશ. અધ્યાય ૩ જો અને ૪ થો —૮ અધોલોકના વિભાગો, તેમાં વસતા નારક જીવો અને તેમની દશા તથા જીવનમર્યાદા વગેરે. ૯ દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, ક્ષેત્ર આદિ દ્વારા મધ્યમલોકનું ભૌગોલિક વર્ણન તથા તેમાં વસતા મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિનો જીવનકાળ. ૧૦ દેવની વિવિધ જાતિઓ, તેમનો પરિ-વાર, ભોગ, સ્થાન, સમૃદ્ધિ, જીવનકાળ અને જ્યોતિર્મંડળ દ્વારા ખગોળનું વર્ણન. અધ્યાય ૫ મો—૧૧ દ્રવ્યના પ્રકારો, તેમનું પરસ્પર સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય; તેમનું સ્થિતિક્ષેત્ર અને તે દરેકનું કાર્ય. ૧૨ પુદ્ગલનું સ્વરૂપ, તેના પ્રકારો અને તેની ઉત્પત્તિનાં કારણો. ૧૩ સત્ અને નિત્યનું સહેતુક સ્વરૂપ. ૧૪ પૌદ્ગલિક બંધની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા. ૧૫ દ્રવ્ય સામાન્યનું લક્ષણ, કાળને દ્રવ્ય માનનાર મતાંતર અને તેની દૃષ્ટિએ કાળનું સ્વરૂપ. ૧૬ ગુણ અને પરિણામનાં લક્ષણો અને પરિણામના પ્રકારો.

સરખામણી ઉક્ત બાબતોમાંની ઘણીક બાબતો આગમો અને પ્રકરણ ગ્રંથોમાં છે, પણ તે બધી અહીંના જેવી ટૂંકાણમાં સંકલિત અને એક જ સ્થળે ન હોતાં છૂટીછવાઈ છે. પ્રવચનસારના જ્ઞેયાધિકારમાં અને પંચાસ્તિકાયના દ્રવ્યાધિકારમાં ઉપર જણાવેલ પાંચમા અધ્યાયનો જ વિષય છે પણ તેનું નિરૂપણ અહીંનાથી જુદું પડે છે. પંચાસ્તિકાય અને પ્રવચનસારમાં તર્કપદ્ધતિ તેમજ લંબાણ છે, જ્યારે ઉક્ત પાંચમા અધ્યાયમાં ટૂંકું તેમજ સીધું વર્ણન માત્ર છે.

ઉપર જે બીજા, ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયના મુદ્દા મૂક્યા છે તેવું સળંગ, વ્યવસ્થિત અને સાંગોપાંગ વર્ણન કોઈપણ બ્રાહ્મણ કે બૌદ્ધ મૂળ દાર્શનિક સૂત્રગ્રંથમાં નથી દેખાતું. બાદરાયણે પોતાના બ્રહ્મસૂત્રના[૧૦૬] ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉક્ત બીજા, ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયની કેટલીક બાબતો સાથે સરખાવવા જેવું છે; કેમકે એમાં પણ મરણ પછીની સ્થિતિ, ઉત્ક્રાંતિ જુદી જુદી જાતિના જીવો, જુદા જુદા લોકો અને તેમના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

ઉક્ત બીજા અધ્યાયમાં જીવનું જે ઉપયોગ [૧૦૭]લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું છે તે આત્મવાદી બધાં દર્શનોએ સ્વીકારેલ તેના જ્ઞાન કે ચૈતન્ય લક્ષણથી જુદું નથી. વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનના ઇંદ્રિયવર્ણન કરતાં ઉક્ત બીજા [૧૦૮]અધ્યાયનું ઇંદ્રિયવર્ણન જુદું દેખાવા છતાં તેના ઇંદ્રિયસંબંધી પ્રકારો—તેના નામો અને તે દરેકનો વિષય ન્યાય[૧૦૯] અને વૈશેષિક દર્શન સાથે લગભગ શબ્દશ: સમાન છે. [૧૧૦]વૈશેષિક દર્શનમાં જે પાર્થિવ, જલીય, તૈજસ અને વાયવીય શરીરોનું વર્ણન છે તથા સાંખ્ય દર્શનમાં[૧૧૧] જે સૂક્ષ્મ લિંગ અને સ્થૂલ શરીરનું વર્ણન છે તે [૧૧૨]તત્ત્વાર્થના શરીરવર્ણનથી જુદું દેખાવા છતાં ખરી રીતે એક જ અનુભવની ભિન્ન બાજુઓનું સૂચક છે. [૧૧૩]તત્ત્વાર્થમાં જે વચ્ચેથી તૂટી શકે અને ન તૂટી શકે એવા

---

૧૦૬ હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઈતિહાસ બીજો ભાગ પૃ૦ ૧૬૨ થી આગળ.

૧૦૭ ત૦ ૨, ૮.

૧૦૮ ત૦ ૨, ૧૫-૨૧.

૧૦૯ ન્યાયસૂત્ર ૧, ૧, ૧૨, અને ૧૪.

૧૧૦ જુઓ તર્કસંગ્રહ પૃથ્વીથી વાયુસુધીનું નિરૂપણ.

૧૧૧ ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત સાંખ્યકારિકા કા૦ ૪૦ થી ૪૨.

૧૧૨ ત૦ ૨, ૩૭-૪૯.

૧૧૩ ત૦ ૨, ૫૨.

આયુષનું વર્ણન છે અને તેની જે ઉપપત્તિ દર્શાવવામાં આવી છે તે [૧૧૪]યોગસૂત્ર અને તેના ભાષ્ય સાથે શબ્દશઃ સામ્ય ધરાવે છે. ઉક્ત ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં દર્શાવેલી ભૂગોળવિદ્યા કોઈપણ દર્શનાન્તરના સૂત્રકારે સ્પર્શી નથી; તેમ છતાં યોગસૂત્ર ૩,૨૬ ના ભાષ્યમાં નરકભૂમિઓનું, તેના આધારભૂત ઘન, સલિલ, વાત, આકાશ આદિ તત્ત્વોનું, તેમાં રહેતા નારકોનું; મધ્યમ લોકનું, મેરુનું; નિષધ, નીલ આદિ પર્વતોનું; ભરત, ઇલાવૃત્ત આદિ ક્ષેત્રોનું; જંબુદ્વીપ, લવણ-સમુદ્ર આદિ દ્વીપ સમુદ્રોનું; તથા ઊર્ધ્વલોકને અંગે વિવિધ સ્વર્ગોનું, તેમાં રહેતી દેવ જાતિઓનું, તેમના આયુષોનું; તેમના સ્ત્રી, પરિવાર આદિ ભોગોનું અને તેમની રહેણીકરણીનું જે લાંબુ વર્ણન છે તે તત્ત્વાર્થના ત્રીજા, ચોથા અધ્યાયની ત્રૈલોક્યપ્રજ્ઞપ્તિ કરતાં ઓછું લાગે છે. એ જ રીતે બૌદ્ધ[૧૧૫] ગ્રંથોમાં આવતું દ્વીપો, સમુદ્રો, પાતાળો, શીતઉષ્ણ નારકો, અને વિવિધ દેવોનું વર્ણન પણ તત્ત્વાર્થની ત્રૈલોક્યપ્રજ્ઞપ્તિ કરતાં ટૂંકું જ છે. તેમ છતાં એ વર્ણનોનું શબ્દ-સામ્ય અને વિચારસરણીની સમાનતા જોઈ આર્યદર્શનોની જુદી જુદી શાખાઓનું એક મૂળ શોધવાની પ્રેરણા થઈ આવે છે.

પાંચમો અધ્યાય વસ્તુ, શૈલી અને પરિભાષામાં બીજા કોઈ પણ દર્શન કરતાં વૈશેષિક અને સાંખ્ય દર્શન સાથે વધારે સામ્ય ધરાવે છે. એનો ષડ્દ્રવ્યવાદ વૈશેષિક દર્શનના [૧૧૬]ષટ્પદાર્થવાદની યાદ આપે છે. એમાં આવતી સાધર્મ્ય–વૈધર્મ્યવાળી શૈલી [૧૧૭]વૈશેષિક

---

૧૧૪ યોગસૂત્ર ૩, ૨૨ વિસ્તાર માટે જુઓ પૃ૦ ૧૩–૧૪.

૧૧૫ ધર્મસંગ્રહ પૃ૦ ૨૯–૩૧ તથા અભિધમ્મત્થસંગહો પરિચ્છેદ ૫ પેરેગ્રાફ ૩ થી આગળ.

૧૧૬ વૈશેષિકદ૦ ૧, ૧, ૪.

૧૧૭ પ્રશસ્તપાદ પૃ૦ ૧૬ થી.

દર્શનની એ શૈલીનું પ્રતિબિંબ હોય તેમ ભાસે છે. જો કે [118]ધર્મા-સ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય એ દ્રવ્યની કલ્પના બીજા કોઈ દર્શનકારે કરી નથી અને જૈનદર્શનનું [119]આત્મસ્વરૂપ પણ બીજા બધાંય દર્શનો કરતાં જુદા જ પ્રકારનું છે. છતાં આત્મવાદ અને પુદ્ગલવાદને લગતી ઘણી બાબતો વૈશેષિક, સાંખ્ય આદિ સાથે વધારે સામ્ય ધરાવે છે. [120]જૈન-દર્શનની જેમ ન્યાય, [121]વૈશેષિક [122]સાંખ્ય આદિ દર્શનો પણ આત્મબહુત્વવાદી જ છે. જૈન દર્શનનો [123]પુદ્ગલવાદ વૈશેષિક દર્શનના [124]પરમાણુવાદ અને [125]સાંખ્ય દર્શનના પ્રકૃતિવાદના સમન્વયનું ભાન કરાવે છે. કારણ કે એમાં આરંભ અને પરિણામ ઉભયવાદનું સ્વરૂપ આવે છે. એક બાજુ તત્ત્વાર્થમાં કાલને દ્રવ્ય [126]માનનાર મતાંતરનાં કરેલ ઉલ્લેખ અને બીજી બાજુ તેના નિશ્ચિતપણે બતાવેલાં [127]લક્ષણો ઉપરથી એમ માનવા લલચાઈ જવાય છે કે જૈન તત્ત્વ-જ્ઞાનના વ્યવસ્થાપકો ઉપર કાલ દ્રવ્યની બાબતમાં [128]વૈશેષિક અને

---

૧૧૮ ત૦ ૫, ૧ અને ૫, ૧૭ વિશેષ વિગત માટે જુઓ જૈનસાહિત્ય સંશોધક ખંડ ત્રીજો અંક પહેલો તથા ચોથો.

૧૧૯ ત૦ ૫, ૧૫–૧૬.

૧૨૦ ત૦ ૫, ૨.

૧૨૧ "व्यवस्थातो नाना" ૩, ૨, ૨૦.

૧૨૨ "पुरुषबहुत्वं सिद्धम्" ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત સાંખ્યકા૦ ૧૮.

૧૨૩ ત૦ ૫, ૨૩–૨૮.

૧૨૪ જુઓ તર્કસંગ્રહ પૃથ્વી આદિ ભૂતોનું નિરૂપણ.

૧૨૫ ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત સાં૦ કા૦ ૨૨ થી આગળ.

૧૨૬ ત૦ ૫, ૩૮.

૧૨૭ ત૦ ૫, ૨૨.

૧૨૮ વૈશેષિકદ૦ ૨, ૨, ૬.

સાંખ્ય દર્શન એ બન્નેના મંતવ્યની સ્પષ્ટ છાપ છે, કારણ કે વૈશેષિક દર્શન કાલને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે; જ્યારે સાંખ્ય દર્શન એમ નથી માનતું. તત્ત્વાર્થમાં સૂચવાતા કાલ દ્રવ્યના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનાસ્તિત્વવિષયક બન્ને પક્ષો જે આગળ જતાં [૧૨૯]દિગંબર અને શ્વેતાંબર પરંપરાની જુદી જુદી માન્યતારૂપે વહેંચાઈ ગયા છે, તે પ્રથમથી જ જૈન દર્શનમાં હશે કે વૈશેષિક અને સાંખ્ય દર્શનના વિચારસંઘર્ષણને પરિણામે ક્યારેક જૈન દર્શનમાં સ્થાન પામ્યા હશે એ એક શોધનો વિષય છે. પણ એક વાત તો દીવા જેવી છે કે તત્ત્વાર્થ મૂળ અને તેની [૧૩૦]વ્યાખ્યાઓમાં જે કાળનાં લિંગોનું વર્ણન છે તે વૈશેષિકસૂત્ર સાથે શબ્દશઃ મળતું આવે છે. સત્ અને નિત્યની તત્ત્વાર્થગત વ્યાખ્યા જો કોઈપણ દર્શન સાથે વિશેષ સાદૃશ્ય ધરાવતી હોય તો તે સાંખ્ય અને યોગ દર્શન જ છે; એમાં આવતું પરિણામિનિત્યનું સ્વરૂપ, તત્ત્વાર્થના સત્ અને નિત્યના સ્વરૂપ સાથે શબ્દશઃ મળે છે. વૈશેષિક દર્શનમાં પરમાણુઓમાં દ્રવ્યારંભની જે [૧૩૧]યોગ્યતા બતાવવામાં આવી છે તે તત્ત્વાર્થમાં વર્ણવેલ પૌદ્ગલિકબંધ–દ્રવ્યારંભની [૧૩૨]યોગ્યતા કરતાં જુદા જ પ્રકારની છે. [૧૩૩]તત્ત્વાર્થની દ્રવ્ય અને ગુણની વ્યાખ્યા વૈશેષિક [૧૩૪]દર્શનની તે વ્યાખ્યા સાથે વધારેમાં વધારે સાદૃસ્ય ધરાવે છે. તત્ત્વાર્થ અને સાંખ્ય દર્શનની પરિણામસંબંધી પરિભાષા સમાન જ છે. તત્ત્વાર્થનો દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાય રૂપે સત્ પદાર્થનો વિવેક સાંખ્યના

---

૧૨૯ જુઓ કુંદકુંદના પ્રવચનસાર અને પંચાસ્તિકાયનું કાલનિરૂપણ તથા ૫, ૩૯ ની સર્વાર્થસિદ્ધિ.

૧૩૦ જુઓ પૃ૦ ૧૧ તથા ૫, ૨૨ ની ભાષ્યવૃત્તિ.

૧૩૧ પ્રશસ્તપાદ, વાયુનિરૂપણ પૃ૦ ૪૮.

૧૩૨ ત૦ ૫, ૩૨–૩૫.

૧૩૩ જુઓ પૃ૦ ૧૦.

૧૩૪ જુઓ પૃ૦ ૧૦.

સત્ અને પરિણામવાદની તથા વૈશેષિક દર્શનના દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મને મુખ્ય સત્ માનવાના વલણની યાદ આપે છે.

જીવનમાં કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ હેય છે? એની હેય પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ બીજ શું છે? હેય પ્રવૃત્તિઓ સેવનારના જીવનમાં કેવાં પરિણામો આવે છે? હેય પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ શક્ય હોય તો કયા કયા પ્રકારના ઉપાયો દ્વારા થઈ શકે અને હેય પ્રવૃત્તિના સ્થાનમાં કયા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ જીવનમાં દાખલ કરવી? તેનું પરિણામ જીવનમાં ક્રમશઃ અને છેવટે શું આવે? એ બધો વિચાર છઠ્ઠાથી દશમા અધ્યાય સુધીની ચારિત્રમીમાંસામાં આવે છે. આ બધો વિચાર જૈનદર્શનની તદ્દન જુદી પડતી પરિભાષા અને સાંપ્રદાયિક પ્રણાલીને લીધે જાણે કોઈપણ દર્શન સાથે સામ્ય ન ધરાવતો હોય એવો આપાતતઃ ભાસ થાય છે; છતાં બૌદ્ધ અને યોગ દર્શનનો બારીકીથી અભ્યાસ કરનારને એમ જણાયા વિના કદી પણ ન રહે કે જૈન ચારિત્રમીમાંસાનો વિષય ચારિત્રપ્રધાન ઉક્ત બે દર્શનો સાથે વધારેમાં વધારે અને અદ્ભુત રીતે સામ્ય ધરાવે છે. એ સામ્ય ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓમાં વહેંચાયેલા જુદી જુદી પરિભાષાઓમાં ઘડાયેલા અને તે તે શાખાઓમાં ઓછોવત્તો વિકાસ પામેલા છતાં અસલમાં એક જ એવા આર્ય જાતિના આચારવારસાનું ભાન કરાવે છે.

મુદ્દાઓ ચારિત્રમીમાંસાની મુખ્ય બાબતો અગિયાર છે. છઠ્ઠો અધ્યાય–૧ આસ્રવનું સ્વરૂપ, તેના પ્રકારો અને કઈ કઈ જાતના આસ્રવસેવનથી કયાં કયાં કર્મો બંધાય છે તેનું વર્ણન. સાતમો અધ્યાય–૨ વ્રતનું સ્વરૂપ, વ્રત લેનાર અધિકારીઓના પ્રકારો અને વ્રતની સ્થિરતાના માર્ગો. ૩ હિંસા આદિ દોષોનું સ્વરૂપ. ૪ વ્રતમાં સંભવતા દોષો. ૫ દાનનું સ્વરૂપ અને તેના તારતમ્યના હેતુઓ. આઠમો અધ્યાય–૬ કર્મબંધના મૂળ હેતુઓ અને કર્મબંધના પ્રકારો. નવમો અધ્યાય–૭ સંવર અને તેના વિવિધ ઉપાયો અને તેના ભેદ પ્રભેદો. ૮ નિર્જરા અને તેનો ઉપાય.

૯ જુદા જુદા અધિકારવાળા સાધકો અને તેમની મર્યાદાનું તારતમ્ય. દશમો અધ્યાય–૧૦ કેવળજ્ઞાનના હેતુઓ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ. ૧૧ મુક્તિ મેળવનાર આત્માની કઈ રીતે કયાં ગતિ થાય છે તેનું વર્ણન.

સરખામણી તત્ત્વાર્થની ચારિત્રમીમાંસા પ્રવચનસારના ચારિત્રવર્ણનથી જુદી પડે છે કેમકે એમાં તત્ત્વાર્થની પેઠે આસ્રવ, સંવર આદિ તત્ત્વોની ચર્ચા નથી; એમાં તો ફક્ત સાધુની દશાનું અને તે પણ દિગંબર સાધુને ખાસ લાગુ પડે તેવું વર્ણન છે. પંચાસ્તિકાય અને સમયસારમાં તત્ત્વાર્થની પેઠે જ આસ્રવ, સંવર, બંધ આદિ તત્ત્વોને લઈ ચારિત્રમીમાંસા કરવામાં આવી છે, છતાં એ બે વચ્ચે તફાવત છે અને તે એ કે તત્ત્વાર્થના વર્ણનમાં નિશ્ચય કરતાં વ્યવહારનું ચિત્ર વધારે ખેંચાયું છે, એમાં દરેક તત્ત્વને લગતી બધી હકીકતો છે અને ત્યાગી ગૃહસ્થ તથા સાધુના બધા પ્રકારના આચાર તથા નિયમો વર્ણવાયેલા છે જે જૈનસંઘનું બંધારણ સૂચવે છે. જ્યારે પંચાસ્તિકાય અને સમયસારમાં તેમ નથી. એમાં તો આસ્રવ, સંવર આદિ તત્ત્વોની નિશ્ચયગામી તેમજ ઉપપત્તિવાળી ચર્ચા છે, એમાં તત્ત્વાર્થની પેઠે જૈન ગૃહસ્થ તેમજ સાધુના પ્રચલિત વ્રતો, નિયમો અને આચારો આદિનું વર્ણન નથી.

યોગ દર્શન સાથે પ્રસ્તુત ચારિત્રમીમાંસાની સરખામણીને જેટલો અવકાશ છે તેટલો જ તે વિષય રસપ્રદ છે; પરંતુ એ વિસ્તાર એક સ્વતંત્ર લેખનો વિષય હોઇ અહીં તેને સ્થાન નથી, છતાં અભ્યાસિયોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે તેમની સ્વતંત્ર તુલનાશક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખી નીચે ટૂંકમાં એક સરખામણી કરવા યોગ્ય મુદ્દાઓની યાદી આપવામાં આવે છે.

તત્ત્વાર્થ	યોગદર્શન
કાયિક, વાચિક, માનસિક પ્રવૃત્તિરૂપ આસ્રવ (૬,૧)	કર્માશય (૨,૧૨)
માનસિક આસ્રવ (૮,૧)	નિરોધના વિષય તરીકે લેવામાં આવતી ચિત્તવૃત્તિઓ (૧,૬)
સકષાય અને અકષાય એ બે પ્રકારનો આસ્રવ (૬,૫)	ક્લિષ્ટ અને અક્લિષ્ટ બે પ્રકારનો કર્માશય (૨,૧૨)
સુખદુઃખજનક શુભ, અશુભ આસ્રવ (૬,૩–૪)	સુખદુઃખજનક પુણ્ય, અપુણ્ય કર્માશય (૨,૧૪)
મિથ્યાદર્શન આદિ પાંચ બંધ હેતુઓ (૮,૧)	અવિદ્યા આદિ પાંચ બંધક ક્લેશો (૨,૩
પાંચમાં મિથ્યાદર્શનની પ્રધાનતા	પાંચમાં અવિદ્યાની પ્રધાનતા (૨,૪)
આત્મા અને કર્મનો વિલક્ષણ સંબંધ તે બંધ (૮,૨–૩)	પુરુષ અને પ્રકૃતિનો વિલક્ષણ સંયોગ તે બંધ (૨,૧૭)
બંધ જ શુભ, અશુભ હેય વિપાકનું કારણ છે	પુરુષ, પ્રકૃતિનો સંયોગ જ હેય દુઃખનો હેતુ છે (૨,૧૭)
અનાદિબંધ મિથ્યાદર્શનને અધીન છે	અનાદિસંયોગ અવિદ્યાને અધીન છે (૨,૨૪)
કર્મોના અનુભાગ બંધનો આધાર કષાય છે (૬,૫)	કર્મોના વિપાકજનનનું મૂળ ક્લેશ છે (૨,૧૩)
આસ્રવનિરોધ એ સંવર (૯,૧)	ચિત્તવૃત્તિનિરોધ એ યોગ (૧,૨)
ગુપ્તિ, સમિતિ આદિ અને વિવિધ તપ આદિએ સંવરના ઉપાયો (૯, ૨–૩)	યમ, નિયમ આદિ અને અભ્યાસ, વૈરાગ્ય આદિ યોગના ઉપાયો (૧, ૧૨થી અને ૨, ૨૯થી)
અહિંસા આદિ મહાવ્રતો (૭, ૧)	સાર્વભૌમ યમો (૨, ૩૦)

હિંસા આદિ વૃત્તિઓમાં ઐહિક, પારલૌકિક દોષોનું દર્શન કરી તે વૃત્તિઓને રોકવી (૭, ૪)	પ્રતિપક્ષ ભાવનાવડે હિંસા આદિ વિતર્કોને રોકવા. (૨, ૩૩–૩૪)
હિંસા આદિ દોષોમાં દુઃખપણાની જ ભાવના કરી તેને ત્યજવા (૭, ૫)	વિવેકીની દૃષ્ટિમાં બધો કર્માશય દુઃખરૂપ જ છે (૨, ૧૫)
મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ (૭, ૬)	[૧૩૫]મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ (૧, ૩૩)
પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર અને એકત્વ-વિતર્કનિર્વિચાર આદિ ચાર શુક્લધ્યાનો (૯, ૪૧–૪૬)	[૧૩૬]સવિતર્ક નિર્વિતર્ક સવિચાર અને નિર્વિચાર રૂપ ચાર સંપ્રજ્ઞાત સમાધિઓ(૧,૧૬ અને ૪૧,૪૪)
નિર્જરા અને મોક્ષ (૯, ૩ અને ૧૦, ૩)	આંશિકહાન–બંધોપરમ અને [૧૩૭]સર્વથાહાન (૨, ૨૫)
જ્ઞાનસહિત ચારિત્ર એ જ નિર્જરા અને મોક્ષનો હેતુ (૧, ૧)	સાંગયોગસહિત વિવેકખ્યાતિ એ જ હાનનો ઉપાય (૨, ૨૬)
જાતિસ્મરણ, અવધિજ્ઞાન આદિ દિવ્યજ્ઞાનો અને ચારણવિદ્યા આદિ લબ્ધિઓ (૧, ૧૨ અને ૧૦, ૭નું ભાષ્ય)	[૧૩૮]સંયમજનિત તેવી જ વિભૂતિઓ (૨, ૩૯ અને ૩, ૧૬થી આગળ)
કેવળજ્ઞાન (૧૦, ૧)	વિવેકજન્ય તારકજ્ઞાન (૩, ૫૪)
શુભ અશુભ, શુભાશુભ અને ન શુભ ન અશુભ એવી કર્મની ચતુર્ભંગી.	શુક્લ, કૃષ્ણ, શુક્લાકૃષ્ણ અને અશુક્લાકૃષ્ણ એવી ચતુષ્પદી કર્મજાતિ (૪, ૭)

---

૧૩૫ આ ચાર ભાવનાઓ બૌદ્ધપરંપરામાં બ્રહ્મવિહાર કહેવાય છે અને તેના ઉપર બહુ ભાર આપવામાં આવે છે.

૧૩૬ આ ચાર ધ્યાનના ભેદો બૌદ્ધ દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૧૩૭ આને બૌદ્ધ દર્શનમાં નિર્વાણ કહે છે, જે ત્રીજું આર્ય સત્ય છે.

૧૩૮ બૌદ્ધ દર્શનમાં આના સ્થાનમાં પાંચ અભિજ્ઞાઓ છે. જુઓ ધર્મસંગ્રહ પૃ૦ ૪ અને અભિધમ્મત્થસંગહ પરિચ્છેદ ૯ પેરેગ્રાફ ૨૪.

આ સિવાય કેટલીક બાબતો એવી પણ છે કે જેમાંથી એક બાબત ઉપર એક દર્શને તો બીજી બાબત ઉપર બીજા દર્શને ભાર આપેલો હોવાથી તે તે બાબત તે તે દર્શનના એક ખાસ વિષય તરીકે અથવા એક વિશેષતા રૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. દા૦ ત૦ કર્મના સિદ્ધાંતો. બૌદ્ધ અને [૧૩૯]યોગ દર્શનમાં કર્મના મૂળ સિદ્ધાંતો તો છે જ. યોગ દર્શનમાં તો એ સિદ્ધાંતોનું મુદ્દાવાર વર્ણન પણ છે; છતાં એ સિદ્ધાંતો વિષેનું જૈન દર્શનમાં એક વિસ્તૃત અને ઊંડું શાસ્ત્ર બની ગયેલું છે, જેવું બીજા કોઈ પણ દર્શનમાં દેખાતું નથી. તેથી જ ચારિત્રમીમાંસામાં કર્મના સિદ્ધાંતોનું વર્ણન કરતાં જૈનસંમત આખું કર્મશાસ્ત્ર[૧૪૦] વા૦ ઉમાસ્વાતિએ ટૂંકાણમાં પણ દાખલ કર્યું છે. તેવી જ રીતે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ ચારિત્રની મીમાંસા જૈન, બૌદ્ધ અને યોગ ત્રણે દર્શનોમાં સમાન હોવા છતાં કેટલાંક કારણોથી વ્યવહારમાં ફેર પડી ગયેલો નજરે પડે છે; અને એ ફેર જ તે તે દર્શનના અનુગામીઓની વિશેષતારૂપ થઇ પડ્યો છે. ક્લેશ અને કષાયનો ત્યાગ એ જ બધાને મતે ચારિત્ર છે; તેને સિદ્ધ કરવાના અનેક ઉપાયોમાંથી કોઈએ એક ઉપર તો બીજાએ બીજા ઉપર વધારે ભાર આપ્યો છે. જૈન આચારના બંધારણમાં [૧૪૧]દેહદમનની પ્રધાનતા દેખાય છે, બૌદ્ધ આચારના બંધારણમાં દેહદમનની જગ્યાએ ધ્યાનપર ભાર મૂકાયો છે અને યોગ-દર્શનાનુસારી પરિવ્રાજકોના આચારના બંધારણમાં પ્રાણાયામ, શૌચ આદિ ઉપર વધારે ભાર અપાયો છે. જો મુખ્ય ચારિત્રની સિદ્ધિમાં જ દેહદમન, ધ્યાન અગર પ્રાણાયામ આદિનો બરાબર ઉપયોગ થાય તો તો એ દરેકનું સરખું જ મહત્ત્વ છે; પણ જ્યારે એ બાહ્ય અંગો માત્ર વ્યવહારના ચીલા જેવાં બની જાય છે અને તેમાંથી મુખ્ય ચારિત્રની સિદ્ધિનો આત્મા ઊડી જાય છે ત્યારે જ એમાં વિરોધની દુર્ગંધ

---

૧૩૯ ૨, ૩–૧૪.

૧૪૦ ત૦ ૬, ૧૧–૨૬ અને ૮, ૪–૨૬.

૧૪૧ ત૦ ૬, ૯. "देहदुक्खं महाफलं" દશવૈકાલિક અધ્યયન ૮ ઉ૦ ૨.

આવે છે, અને એક સંપ્રદાયનો અનુગામી બીજા સંપ્રદાયના આચારનું નિરર્થકપણું બતાવે છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં અને બૌદ્ધ અનુગામી વર્ગમાં જૈનોના દેહદમનની પ્રધાનતાવાળા તપની[૧૪૨] વગોવણી નજરે પડે છે; જૈન સાહિત્ય અને જૈન અનુગામી વર્ગમાં બૌદ્ધોના [૧૪૩]સુખશીલ વર્તન અને ધ્યાનનો તેમજ પરિવ્રાજકોના પ્રાણાયામ અને શૌચનો પરિહાસ દેખાય છે. આમ હોવાથી તે તે દર્શનની ચારિત્રમીમાંસાના ગ્રંથોમાં વ્યાવહારિક જીવનને લગતું વર્ણન વિશેષ જુદું દેખાય તે સ્વાભાવિક છે; એથી જ તત્ત્વાર્થની ચારિત્રમીમાંસામાં આપણે પ્રાણાયામ કે શૌચ ઉપર એકે સૂત્ર નથી જોતા, તેમજ ધ્યાનનું પુષ્કળ વર્ણન તેમાં હોવા છતાં તેને સિદ્ધ કરવાના બૌદ્ધ કે યોગ દર્શનમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેવા વ્યાવહારિક ઉપાયો આપણે નથી જોતા, એ જ રીતે તત્ત્વાર્થમાં જે પરીષહો અને તપનું વિસ્તૃત તેમજ વ્યાપક વર્ણન છે તેવું આપણે યોગ કે બૌદ્ધની ચારિત્રમીમાંસામાં નથી જોતા.

આ સિવાય ચારિત્રમીમાંસાને અંગે એક વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે અને તે એ કે ઉક્ત ત્રણે દર્શનોમાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર–ક્રિયા બંનેને સ્થાન હોવા છતાં જૈન દર્શનમાં ચારિત્રને જ મોક્ષના સાક્ષાત્ કારણ તરીકે સ્વીકારી જ્ઞાનને તેના અંગ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે; જ્યારે બૌદ્ધ અને યોગ દર્શનમાં જ્ઞાનને જ મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ માની જ્ઞાનના અંગ તરીકે ચારિત્રને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ વસ્તુ ઉક્ત ત્રણે દર્શનોના સાહિત્યનો અને તેમના અનુયાયી-વર્ગના જીવનનો બારીકીથી અભ્યાસ કરનારને જણાયા વિના નહિ રહે; આમ હોવાથી તત્ત્વાર્થની ચારિત્રમીમાંસામાં ચારિત્ર લક્ષી ક્રિયાઓનું અને તેના ભેદ પ્રભેદોનું વધારે વર્ણન હોય તે સ્વાભાવિક છે.

---

૧૪૨ મજ્ઝિમનિકાય સુ૦ ૧૪.

૧૪૩ સૂત્રકૃતાંગ અધ્યયન ત્રણ ઉદ્દેશ ૪ ગા૦ ૬ની ટીકા તથા અધ્ય૦ ૭ ગા૦ ૧૪ થી આગળ.

સરખામણી પૂરી કરીએ તે પહેલાં ચારિત્રમીમાંસાના અંતિમ સાધ્ય મોક્ષના સ્વરૂપ વિષે ઉક્ત દર્શનોની કઇ અને કેવી કલ્પના છે તે પણ જાણી લેવી આવશ્યક છે. દુઃખના ત્યાગમાંથી જ મોક્ષની કલ્પના જન્મેલી હોવાથી બધાં દર્શનો દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિને જ મોક્ષ માને છે. [૧૪૪]ન્યાય, [૧૪૫]વૈશેષિક, યોગ અને બૌદ્ધ એ ચારે એમ માને છે કે દુઃખના નાશ ઉપરાંત મોક્ષમાં બીજી કાંઈ ભાવાત્મક વસ્તુ નથી; તેથી એમને મતે મોક્ષમાં જો સુખ હોય તો તે કાંઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ નહિ, પણ તે દુઃખના અભાવ પૂરતું જ છે; જ્યારે જૈન દર્શન વેદાંતની પેઠે એમ માને છે કે મોક્ષ અવસ્થા એ માત્ર દુઃખનિવૃત્તિ નથી, પણ એમાં વિષયનિરપેક્ષ સ્વાભાવિક સુખ જેવી સ્વતંત્ર વસ્તુ પણ છે; માત્ર સુખ જ નહિ પણ તે ઉપરાંત જ્ઞાન જેવા બીજા સ્વાભાવિક ગુણોનો આવિર્ભાવ જૈન દર્શન એ અવસ્થામાં સ્વીકારે છે, જ્યારે બીજાં દર્શનોની પ્રક્રિયા એમ સ્વીકારવાની ના પાડે છે. મોક્ષના સ્થાન વિષે જૈન દર્શનનો મત સૌથી નિરાળો છે. બૌદ્ધ દર્શનમાં તો સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વને સ્પષ્ટ સ્થાન ન હોવાથી મોક્ષના સ્થાન વિષે તેમાંથી કાંઇપણ વિચાર મેળવવાની આશા અસ્થાને છે, પ્રાચીન બધાં વૈદિક દર્શનો આત્મવિભુત્વવાદી હોવાથી તેમને મતે મોક્ષનું સ્થાન કોઇ અલાયદું હોય એવી કલ્પના જ થઈ શકતી નથી; પરંતુ જૈન દર્શન સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વવાદી છે અને છતાં આત્મવિભુત્વવાદી નથી, તેથી તેને મોક્ષનું સ્થાન ક્યાં છે એનો વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે અને એ વિચાર એણે દર્શાવ્યો પણ છે: તત્ત્વાર્થના અંતમાં વા૦ ઉમાસ્વાતિ કહે છે કે 'મુક્ત થયેલ જીવ દરેક પ્રકારના શરીરથી છૂટી ઊર્ધ્વગામી થઈ છેવટે લોકના અંતમાં સ્થિર થાય છે અને ત્યાં જ હંમેશને માટે રહે છે.'

---

૧૪૪ ૧, ૧, ૨૨.

૧૪૫ ૫, ૨, ૧૮.

૪ વ્યાખ્યાઓ

પોતાના ઉપર રચાયેલી સાંપ્રદાયિક વ્યાખ્યાઓની બાબતમાં તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની સરખામણી બ્રહ્મસૂત્ર સાથે થઈ શકે. જેમ ઘણી બાબતોમાં પરસ્પર તદ્દન જુદો મત ધરાવનાર અનેક [૧૪૬]આચાર્યોએ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યાઓ લખી છે અને તેમાંથી જ પોતાના વક્તવ્યને ઉપનિષદોને આધારે સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; તેમ શ્વેતાંબર દિગંબર એ બંને સંપ્રદાયના વિદ્વાનોએ તત્ત્વાર્થ ઉપર વ્યાખ્યાઓ લખી છે અને એમાંથી જ પોતાનાં પરસ્પર વિરોધી મંતવ્યોને પણ આગમને આધારે ફલિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આટલા ઉપરથી સામાન્ય બાબત એટલી જ સિદ્ધ થાય છે કે જેમ બ્રહ્મસૂત્રની વેદાંત સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠા હોવાને લીધે ભિન્ન ભિન્ન મતધરાવનાર પ્રતિભાશાળી આચાર્યોને તે બ્રહ્મસૂત્રનો આશ્રય લઇને તે દ્વારા જ પોતાનાં વિશિષ્ટ વક્તવ્યો દર્શાવવાની જરૂર જણાઈ તેમ જૈન વાઙ્મયમાં જામેલી તત્ત્વાર્થાધિગમની પ્રતિષ્ઠાને લીધે જ તેનો આશ્રય લઈ બંને સંપ્રદાયના વિદ્વાનોને પોતપોતાનાં મંતવ્યો દર્શાવવાની જરૂર જણાઈ. આટલું સ્થૂલ સામ્ય છતાં બ્રહ્મસૂત્રની અને તત્ત્વાર્થની સાંપ્રદાયિક વ્યાખ્યાઓમાં એક ખાસ મહત્ત્વનો ભેદ છે અને તે એ કે જગત, જીવ, ઇશ્વર આદિ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનના મૌલિક વિષયોમાં બ્રહ્મસૂત્રના પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાકારો એક બીજાથી બહુ જ જુદા પડે છે અને ઘણીવાર તો તેમના વિચારોમાં પૂર્વ, પશ્ચિમ જેટલું અંતર દેખાય છે ત્યારે શ્વેતાંબર, દિગંબર સંપ્રદાયને અનુસરનારા તત્ત્વાર્થના વ્યાખ્યાકારોમાં તેમ નથી. તેઓ વચ્ચે તત્ત્વજ્ઞાનના મૌલિક વિષયો પરત્વે કશો જ ભેદ નથી; જે કાંઇ થોડો ઘણો ભેદ છે તે તદ્દન સાધારણ જેવી બાબતોમાં છે અને તે પણ એવો નથી કે જેમાં સમન્વયને અવકાશ જ ન હોય અગર તો પૂર્વ પશ્ચિમ જેટલું અંતર હોય. ખરી રીતે તો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળ સિદ્ધાંતો

૧૪૬ શંકર, નિંબાર્ક, મધ્વ, રામાનુજ, વલ્લભ આદિ.

પરત્વે શ્વેતાંબર, દિગંબર સંપ્રદાયમાં ખાસ મતભેદ જ નથી પડયો; એટલે તેમની તત્ત્વાર્થની વ્યાખ્યાઓમાં દેખાતો મતભેદ એ બહુ ગંભીર ન ગણાય.

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની જ ઉપર લખાયેલી પ્રાચીન, અર્વાચીન, નાની, મોટી સંસ્કૃત અગર લૌકિક ભાષામય અનેક વ્યાખ્યાઓ છે; પણ તેમાંથી જેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ હોય, જેણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કરવામાં અને વિકસાવવામાં ફાળો આપ્યો હોય અને જેનું દાર્શનિક મહત્ત્વ હોય એવી ચાર જ વ્યાખ્યાઓ અત્યારે મોજુદ છે. તેમાંની ત્રણ તો દિગંબર સંપ્રદાયની છે, જે માત્ર સાંપ્રદાયિક ભેદની જ નહિ પણ, વિરોધની તીવ્રતા થયા પછી પ્રસિદ્ધ દિગંબર વિદ્વાનો દ્વારા લખાયેલી છે, અને એક તો સૂત્રકાર વા૦ ઉમાસ્વાતિની સ્વોપજ્ઞ જ છે. સાંપ્રદાયિક વિરોધ જામ્યા પછી કોઈ પણ શ્વેતાંબર આચાર્યે મૂળ સૂત્રો ઉપર લખેલી બીજી તેવી મહત્ત્વની વ્યાખ્યા હજી જાણમાં આવી નથી. તેથી એ ચાર વ્યાખ્યાઓ વિષે જ પ્રથમ અત્રે કાંઈક ચર્ચા કરવી યોગ્ય ધારી છે.

ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ આ બંને ટીકાઓ વિષે કાંઈક વિચાર કરીએ તે પહેલાં તે બંનેના સૂત્રપાઠો વિષે વિચારવું પ્રાપ્ત થાય છે. અસલમાં એક જ છતાં પાછળથી સાંપ્રદાયિક ભેદને કારણે સૂત્રપાઠો બે થઈ ગયા છે: જેમાં એક શ્વેતાંબરીય અને બીજો દિગંબરીય તરીકે જાણીતો છે. શ્વેતાંબરીય મનાતા સૂત્રપાઠનું સ્વરૂપ ભાષ્ય સાથે બંધબેસતું હોઈ તેને ભાષ્યમાન્ય કહી શકાય અને દિગંબરીય મનાતા સૂત્રપાઠનું સ્વરૂપ સર્વાર્થસિદ્ધિ સાથે બંધબેસતું હોઈ તેને સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય કહી શકાય. બધા જ શ્વેતાંબરીય આચાર્યો ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠને જ અનુસરે છે; અને બધા જ દિગંબરીય આચાર્યો સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠને અનુસરે છે. સૂત્રપાઠપરત્વે નીચેની ચાર બાબતો અત્રે જાણવી જરૂરી છે.

૧ સંખ્યા—ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠની સંખ્યા ૩૪૪ અને સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય

સૂત્રપાઠની સંખ્યા ૩૫૭ની છે, ૨ અર્થફેર—સૂત્રની સંખ્યા અને ક્યાંક ક્યાંક શાબ્દિક રચનામાં ફેર હોવા છતાં માત્ર મૂળ સૂત્રો ઉપરથી જ અર્થમાં મહત્ત્વપૂર્ણ ફેરફાર દેખાય એવાં ત્રણ સ્થળો છે બાકી બધે મૂળ સૂત્રો ઉપરથી ખાસ અર્થમાં ફેર નથી પડતો એ ત્રણ સ્થળોમાં સ્વર્ગની બાર અને સોળ સંખ્યા વિષેનું પહેલું (૪, ૧૯), કાળનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનાસ્તિત્વ માનવા વિષેના સિદ્ધાંતનું બીજું (૫, ૩૮) અને ત્રીજું સ્થળ પુણ્યપ્રકૃતિઓમાં હાસ્ય આદિ ચાર પ્રકૃતિઓ હોવા ન હોવાનું (૮, ૨૬) એ છે. ૩ પાઠાંતરવિષયક ફેર—બંને સૂત્રપાઠોના પારસ્પરિક ફેર ઉપરાંત પાછો એ પ્રત્યેક સૂત્રપાઠમાં પણ ફેર આવે છે. સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠમાં એવો ફેર ખાસ નથી, એકાદ સ્થળે [૧૪૭]સર્વાર્થસિદ્ધિના કર્તાએ જે પાઠાંતર નોંધ્યું છે તેને બાદ કરીએ તો સામાન્ય રીતે એમ જ કહી શકાય કે બધા જ દિગંબરીય ટીકાકારો સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠમાં કશો જ પાઠભેદ સૂચવતા નથી. તેથી એમ કહેવું જોઈએ કે પૂજ્યપાદે સર્વાર્થસિદ્ધિ રચતી વખતે જે સૂત્રપાઠ પ્રાપ્ત કર્યો અને સુધાર્યો વધાર્યો તેને જ નિર્વિવાદપણે પાછળના બધા દિગંબરીય ટીકાકારોએ માન્ય રાખ્યો. જ્યારે ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠની બાબતમાં એમ નથી; એ સૂત્રપાઠ શ્વેતાંબરીય તરીકે એક જ હોવા છતાં તેમાં કેટલેક સ્થળે ભાષ્યનાં વાક્યો સૂત્રરૂપે દાખલ થઈ ગયાંનું, કેટલેક સ્થળે સૂત્રરૂપ મનાતાં વાક્યો ભાષ્યરૂપે પણ ગણાયાનું, કેટલક સ્થળે અસલનું એક જ સૂત્ર બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયાનું અને ક્યાંક અસલનાં બે સૂત્રો મળી અત્યારે એક જ સૂત્ર થઈ ગયાનું સૂચન ભાષ્યની લભ્ય બંને ટીકાઓમાં [૧૪૮]સૂત્રના પાઠાંતરપરત્વેની ચર્ચા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ૪ અસલીપણા વિષે—ઉક્ત બંને સૂત્રપાઠોમાં અસલી કયો અને ફેરફાર પામેલો કયો એ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્‌ભવે છે; અત્યાર સુધી કરેલા વિચાર ઉપરથી મારી ખાત્રી થઇ છે કે ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠ જ અસલી છે અથવા તે સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠ કરતાં અસલી સૂત્રપાઠને બહુ જ નજીક છે.

---

૧૪૭ ૨, ૫૩.

૧૪૮ ૨, ૧૯. ૨, ૩૭. ૩, ૧૧. ૫, ૨–૩. ૭, ૩ અને ૫ વગેરે.

સૂત્રપાઠ વિષે આટલી ચર્ચા કર્યા પછી હવે તેઓની ઉપર સર્વ પ્રથમ રચાયેલ ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ એ બે ટીકાઓ વિષે કાંઇક વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠનું અસલીપણું અગર તો અસલીપાઠની વિશેષ નજીક હોવાપણું તેમજ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ભાષ્યનું વા૦ ઉમાસ્વાતિકર્તૃકપણું દિગંબર પરંપરા કદી કબુલ કરી શકે નહિ એ ખુલ્લું છે કારણ કે દિગંબરપરંપરામાન્ય બધી જ તત્ત્વાર્થ ઉપરની ટીકાઓનો મૂળ આધાર સર્વાર્થસિદ્ધિ અને તેનો માન્ય સૂત્રપાઠ એ જ છે; એટલે ભાષ્ય કે ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠને જ ઉમાસ્વાતિકર્તૃક માનવા જતાં તેણે માનેલા સૂત્રપાઠ અને ટીકાગ્રન્થોનું પ્રામાણ્ય પુરેપુરું ન રહે. તેથી કોઇપણ સ્થળે લિખિત પ્રમાણ ન હોવા છતાં દિગંબરપરંપરાનું ભાષ્ય અને ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠ વિષે શું કહેવું હોઇ શકે તે સાંપ્રદાયિકત્વનો દરેક અભ્યાસી કલ્પી શકે એમ છે. દિગંબર પરંપરા સર્વાર્થસિદ્ધિ અને તેના માન્ય સૂત્રપાઠને પ્રમાણસર્વસ્વ માને છે અને એમ માની સ્પષ્ટ સૂચવે જ છે કે ભાષ્ય એ સ્વોપજ્ઞ નથી અને તેનો માન્ય સૂત્રપાઠ પણ અસલી નથી. આમ હોવાથી ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ બંનેનું પ્રામાણ્યવિષયક બળાબળ તપાસ્યા સિવાય પ્રસ્તુત પરિચય અધૂરો જ રહે. ભાષ્યની સ્વોપજ્ઞતા વિષે કશો જ સંદેહ ન હોવા છતાં થોડીવાર દલીલ ખાતર એમ માની લેવામાં આવે કે એ સ્વોપજ્ઞ નથી તો પણ એટલું નિર્વિવાદ કહી શકાય તેમ છે કે ભાષ્ય એ સર્વાર્થસિદ્ધિ કરતાં પ્રાચીન અને કોઇ રૂઢ શ્વેતાંબરીય નહિ એવા તટસ્થ વિદ્વાનદ્વારા લખાયેલી તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરની પ્રથમ જ ટીકા છે; એટલે કે તે સર્વાર્થસિદ્ધિ જેવું સાંપ્રદાયિક નથી. આ મુદ્દો સમજવા માટે અહીં ત્રણ બાબતોની પર્યાલોચના કરવામાં આવે છેઃ ૧ શૈલીભેદ, ૨ અર્થવિકાસ અને ૩ સાંપ્રદાયિકતા.

શૈલીભેદ કોઇપણ એક જ સૂત્ર ઉપરનું ભાષ્ય અને તેની સર્વાર્થસિદ્ધિ સામે રાખી સરખામણીની દૃષ્ટિએ જોનાર અભ્યાસીને એમ

જણાયા વિના કદી જ નહિ રહે કે સર્વાર્થસિદ્ધિ કરતાં ભાષ્યની શૈલી પ્રાચીન છે અને ડગલે અને પગલે સર્વાર્થસિદ્ધિમાં ભાષ્યનું પ્રતિબિંબ છે. એ બંને ટીકાઓથી જુદી અને બંનેથી પ્રાચીન એવી ત્રીજી કોઈ ટીકા તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર હોવાનું પ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિની સરખામણી કરનાર એમ કહ્યા વિના કદી જ નહિ રહે કે ભાષ્યને સામે રાખી સર્વાર્થસિદ્ધિની રચના કરવામાં આવી છે. ભાષ્યની શૈલી પ્રસન્ન અને ગંભીર હોવા છતાં દાર્શનિકત્વની દૃષ્ટિએ સર્વાર્થસિદ્ધિની શૈલી ભાષ્યની શૈલી કરતાં વધારે વિકસિત અને વધારે ખેડાયેલી છે એમ ચોખ્ખું લાગે છે. સંસ્કૃત ભાષાના લેખન અને દાર્શનિક શૈલીનો જૈનસાહિત્યમાં જે વિકાસ થયા પછી સર્વાર્થસિદ્ધિ લખાઈ છે તે વિકાસ ભાષ્યમાં દેખાતો નથી; તેમ છતાં એ બંનેનો જે ભાષામાં બિંબપ્રતિબિંબભાવ છે તે સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે બંનેમાં ભાષ્ય જ પ્રાચીન છે.

દા૦ ત૦ પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રના ભાષ્યમાં 'સમ્યક્' શબ્દ વિષે લખ્યું છે કે ' સમ્યક્ ' એ નિપાત છે અથવા ' સમ્ ' ઉપસર્ગપૂર્વક ' અઞ્ચ ' ધાતુનું રૂપ છે; આ જ બાબતમાં સર્વાર્થસિદ્ધિકાર લખે છે કે ' સમ્યક્ ' એ શબ્દ અવ્યુત્પન્ન એટલે વ્યુત્પત્તિ વિનાનો અખંડ છે અથવા વ્યુત્પન્ન એટલે ધાતુ અને પ્રત્યય બંને મળી વ્યુત્પત્તિપૂર્વક સિદ્ધ થયેલો છે. 'અઞ્ચ' ધાતુને 'ક્વિપ્' પ્રત્યય લગાડવામાં આવે ત્યારે 'સમ્+ અઞ્ચતિ' એ રીતે 'સમ્યક્' શબ્દ બને છે. 'સમ્યક્' શબ્દવિષયક નિરૂપણની ઉક્ત એ શૈલીમાં ભાષ્ય કરતાં સિદ્ધિની સ્પષ્ટતા વિશેષ છે. એ જ રીતે ભાષ્યમાં ' દર્શન ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિષે ફક્ત એટલું જ લખ્યું છે કે દર્શન એ ' દૃશિ ' ધાતુનું રૂપ છે; જ્યારે સિદ્ધિમાં ' દર્શન ' શબ્દની ત્રણ રીતે વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવી છે. ભાષ્યમાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ જણાવી નથી; જ્યારે સિદ્ધિમાં એ બંને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ત્રણ રીતે સ્પષ્ટ

જણાવી છે અને પછી તેનું જૈન દૃષ્ટિએ સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. એ જ રીતે દર્શન અને જ્ઞાન શબ્દમાંથી પહેલો સમાસમાં કોણ આવે અને પછી કોણ આવે એ સામાસિક ચર્ચા ભાષ્યમાં નથી; જ્યારે સિદ્ધિમાં તે સ્પષ્ટ છે. એ જ રીતે પહેલા અધ્યાયના બીજા સૂત્રના ભાષ્યમાં 'તત્ત્વ' શબ્દના બે અર્થ ફક્ત સૂચવવામાં આવ્યા છે; જ્યારે સિદ્ધિમાં એ બંને અર્થોની ઉપપત્તિ કરવામાં આવી છે અને 'દૃશિ' ધાતુનો શ્રદ્ધા અર્થ કેમ લેવો એ બાબત પણ દર્શાવવામાં આવી છે, જે ભાષ્યમાં નથી.

[૧૪૯]**અર્થવિકાસ** અર્થની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો પણ ભાષ્ય કરતાં સર્વાર્થસિદ્ધિ અર્વાચીન છે એમ જ જણાય છે. જે એક બાબત ભાષ્યમાં હોય છે તેને વિશેષ વિસ્તૃત કરી તેના ઉપર વધારે ચર્ચા કરી સર્વાર્થસિદ્ધિમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને જૈનેતર દર્શનોની જેટલી ચર્ચા સર્વાર્થસિદ્ધિમાં છે તેટલી ભાષ્યમાં નથી. જૈન પરિભાષાનું જે ટૂંક છતાં સ્થિર વિશદીકરણ અને વક્તવ્યનું જે પૃથક્કરણ સર્વાર્થસિદ્ધિમાં છે તે ભાષ્યમાં ઓછામાં ઓછું છે. ભાષ્ય કરતાં સર્વાર્થસિદ્ધિની તાર્કિકતા વધી જાય છે, અને ભાષ્યમાં નથી તેવાં વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ આદિનાં મંતવ્યો તેમાં ઉમેરાય છે અને દર્શનાંતરનું ખંડન જોર પકડે છે. એ બધું સર્વાર્થસિદ્ધિ કરતાં ભાષ્યની પ્રાચીનતા પૂરવાર કરે છે.

[૧૫૦]**સાંપ્રદાયિકતા** ઉક્ત બે બાબતો કરતાં વધારે મહત્ત્વની બાબત સાંપ્રદાયિકતાની છે. કાળતત્ત્વ, કેવળીકવલાહાર, અચેલકત્વ અને સ્ત્રીમોક્ષ જેવી બાબતોએ તીવ્ર મતભેદનું રૂપ ધારણ કર્યા પછી

---

૧૪૯ દાખલા તરીકે સરખાવો ૧, ૨. ૧, ૧૨. ૧, ૩૨ અને ૨, ૧ વગેરે સૂત્રોની ભાષ્ય અને સિદ્ધિ.

૧૫૦ ૫, ૩૯. ૬, ૧૩. ૮, ૧. ૯, ૯. ૯, ૧૧. ૧૦, ૯ વગેરે સૂત્રોની સિદ્ધિ સાથે તે જ સૂત્રોનું ભાષ્ય.

અને એ બાબતો પરત્વે સાંપ્રદાયિક આગ્રહ બંધાયા પછી જ સર્વાર્થસિદ્ધિ લખાઈ છે; જ્યારે ભાષ્યમાં એ સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશનું તત્ત્વ દેખાતું નથી. જે જે બાબતોમાં રૂઢ શ્વેતાંબર સંપ્રદાય સાથે દિગંબર સંપ્રદાયનો વિરોધ છે તે બધી જ બાબતો સર્વાર્થસિદ્ધિના પ્રણેતાએ સૂત્રમાં ફેરફાર કરીને કે તેના અર્થમાં ખેંચતાણ કરીને કે અસંગત અધ્યાહાર આદિ કરીને ગમે તે રીતે દિગંબર પરંપરાને અનુકૂલ થાય તે રીતે સૂત્રમાંથી ઉપજાવી કાઢવાનો સાંપ્રદાયિક પ્રયત્ન કરેલો છે જેવો પ્રયત્ન ભાષ્યમાં ક્યાંય દેખાતો નથી; તેથી એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે સર્વાર્થસિદ્ધિ એ સાંપ્રદાયિક વિરોધનું વાતાવરણ જામ્યા પછી પાછળથી લખાઈ છે અને ભાષ્ય એ વિરોધના વાતાવરણથી મુક્ત છે.

ત્યારે અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે જો એ રીતે ભાષ્ય તટસ્થ અને પ્રાચીન હોય તો તેને દિગંબર પરંપરાએ છોડયું કેમ? એનો ઉત્તર એ છે કે સર્વાર્થસિદ્ધિના કર્તાને જે બાબતોમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની માન્યતાઓનું સ્પષ્ટ ખંડન કરવું હતું તેવું ખંડન ભાષ્યમાં ન જ હતું એટલું જ નહિ પણ, ભાષ્ય મોટે ભાગે રૂઢ દિગંબર પરંપરાનું પોષક થઈ શકે તેમ પણ ન હતું અને ઘણે સ્થળે તો ઉલટું તે દિગંબર પરંપરાથી બહુ વિરુદ્ધ જતું હતું. તેથી પૂજ્યપાદે ભાષ્યને પડતું મૂકી સૂત્રો ઉપર સ્વતંત્ર ટીકા લખી અને તેમ કરતાં સૂત્રપાઠમાં ઇષ્ટ [૧૫૧]સુધારો વધારો કર્યો અને તેની વ્યાખ્યામાં મતભેદવાળી બાબતો આવી ત્યાં સ્પષ્ટપણે દિગંબર મંતવ્યોનું જ સ્થાપન કર્યું; આ કરવામાં પૂજ્યપાદને કુંદકુંદના ગ્રંથો મુખ્ય આધારભૂત થઈ પડેલા લાગે છે.

---

૧૫૧ જ્યાં જ્યાં અર્થ ખેંચ્યો છે અથવા પુલાક આદિ જેવા સ્થળે બંધબેસતું વિવરણ નથી થઇ શક્યું તે સૂત્રો જ કેમ ન કાઢી નાખ્યાં એનો ઉત્તર સૂત્રપાઠની અતિપ્રસિદ્ધિ અને ફેંકવા જતાં અપ્રામાણ્યનો આક્ષેપ આવવાનો ભય હોય એમ લાગે છે.

આમ થવાથી દિગંબર પરંપરાએ સર્વાર્થસિદ્ધિને મુખ્ય પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી અને ભાષ્ય સ્વાભાવિક રીતે જ શ્વેતાંબર પરંપરામાં માન્ય રહી ગયું. ભાષ્ય ઉપર કોઈ પણ દિગંબર આચાર્યે ટીકા નથી લખી કે તેનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો એટલે તે દિગંબર પરંપરાથી દૂર જ રહી ગયું; અને અનેક શ્વેતાંબર આચાર્યોએ ભાષ્ય ઉપર ટીકાઓ લખી છે તેમ જ [૧૫૨]ક્વચિત્ ક્વચિત્ ભાષ્યનાં મંતવ્યનો વિરોધ કર્યા છતાં એકંદર તેનું પ્રામાણ્ય સ્વીકાર્યું છે તેથી જ કોઇ તટસ્થ પરંપરાના પ્રાચીન વિદ્વાને રચેલું હોવા છતાં તે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયનો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ થઇ પડચો છે.

બે વાર્ત્તિકો ગ્રંથોનાં નામકરણ પણ આકસ્મિક નથી હોતાં; મેળવી શકાય તો તેનો પણ વિશિષ્ટ ઈતિહાસ છે જ. પૂર્વકાલીન અને સમકાલીન વિદ્વાનોની ભાવનામાંથી તેમજ સાહિત્યના નામકરણ-પ્રવાહમાંથી પ્રેરણા મેળવીને જ ગ્રંથકારો પોતાની કૃતિનું નામકરણ કરે છે. પતંજલિના વ્યાકરણ ઉપરના મહાભાષ્યની પ્રતિષ્ઠાની અસર પાછલા અનેક ગ્રંથકાર ઉપર થયેલી આપણે તેમની કૃતિના ભાષ્ય નામથી જાણી શકીએ છીએ. એ જ અસરે વા૦ ઉમાસ્વાતિને ભાષ્ય નામકરણ કરવા પ્રેર્યા હોય એમ સંભવે છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં એક ગ્રંથનું નામ સર્વાર્થસિદ્ધિ હોવાનું સ્મરણ છે તેનો અને પ્રસ્તુત સર્વાર્થસિદ્ધિના નામનો પૌર્વાપર્યસંબંધ અજ્ઞાત છે; પણ વાર્ત્તિકોની બાબતમાં એટલું નક્કી છે કે એકવાર ભારતીય વાઙ્મયમાં વાર્ત્તિકયુગ આવ્યો અને ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયમાં ભિન્ન ભિન્ન વિષય ઉપર વાર્ત્તિક નામના અનેક ગ્રંથો લખાયા. તેની અસર તત્ત્વાર્થ ઉપરના પ્રસ્તુત વાર્ત્તિકોનાં નામકરણ ઉપર છે. અકલંકે પોતાની ટીકાનું રાજવાર્ત્તિક નામ રાખ્યું છે, તે નામનો બીજો કોઇ ગ્રંથ પૂર્વકાલીન અન્ય વિદ્વાનનો હજી મારી જાણમાં નથી આવ્યો; પરંતુ

૧૫૨ જુઓ ૩, ૯. ૮, ૨૬. ૬, ૬. ૯, ૪૯ ની ભાષ્ય ઉપરની સિદ્ધસેનીયવૃત્તિ.

વિદ્યાનંદિનું શ્લોકવાર્તિક એ નામ કુમારિલના શ્લોકવાર્તિક નામની અસરને આભારી છે એમાં કશી જ શંકા નથી.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર અકલંકે જે રાજવાર્તિક લખ્યું છે અને વિદ્યાનંદિએ જે શ્લોકવાર્તિક લખ્યું છે તે બંનેનો મૂળ આધાર સર્વાર્થસિદ્ધિ જ છે. જો સર્વાર્થસિદ્ધિ અકલંકને મળી ન હોત તો રાજવાર્તિકનું વર્તમાન સ્વરૂપ આવું વિશિષ્ટ ન જ હોત અને જો રાજવાર્તિકનો આશ્રય ન હોત તો વિદ્યાનંદિના શ્લોકવાર્તિકમાં જે વિશિષ્ટતા દેખાય છે તે પણ ન જ હોત એ નક્કી છે. રાજવાર્તિક અને શ્લોકવાર્તિક એ બંને સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી સર્વાર્થસિદ્ધિનાં ઋણી હોવા છતાં એ બંનેમાં સર્વાર્થસિદ્ધિ કરતાં વિશેષ વિકાસ થયેલો છે. ઉદ્યોતકરના ન્યાયવાર્તિક અને ધર્મકીર્તિના પ્રમાણવાર્તિકની જેમ રાજવાર્તિક ગદ્યમાં છે જ્યારે શ્લોકવાર્તિક કુમારિલના શ્લોકવાર્તિકની જેમ પદ્યમાં છે. કુમારિલ કરતાં વિદ્યાનંદિની વિશેષતા એ છે કે તેણે પોતે જ પોતાના પદ્ય વાર્તિકની ટીકા લખી છે. રાજવાર્તિકમાં લગભગ આખી સર્વાર્થસિદ્ધિ આવી જાય છે છતાં તેમાં નવીનતા અને પ્રતિભા એટલી બધી છે કે સર્વાર્થસિદ્ધિ સાથે રાખીને રાજવાર્તિક વાંચવા છતાં તેમાં કશું જ પૌનરુક્ત્ય દેખાતું નથી. લક્ષણનિષ્ણાત પૂજ્યપાદના સર્વાર્થસિદ્ધિગત પ્રત્યેક મુદ્દાવાળાં વાક્યોને અકલંકે પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ પૂર્વક વાર્તિકમાં ફેરવી નાંખ્યાં છે અને પોતાને ઉમેરવા લાયક દેખાતી બાબતો કે તેવા પ્રશ્નો વિષે નવાં પણ વાર્તિકો રચ્યાં છે અને બધાં ગદ્ય વાર્તિકો ઉપર પોતે જ સ્ફુટ વિવરણ લખ્યું છે. એથી એકંદર રીતે જોતાં રાજવાર્તિક એ સર્વાર્થસિદ્ધિનું વિવરણ હોવા છતાં વસ્તુતઃ તે સ્વતંત્ર જ ગ્રંથ છે. સર્વાર્થસિદ્ધિમાં દેખાતા દાર્શનિક અભ્યાસ કરતાં રાજવાર્તિકનો દાર્શનિક અભ્યાસ બહુ જ ચઢી જાય છે. રાજવાર્તિકનો એક ધ્રુવમંત્ર છે કે તેને જે બાબત ઉપર જે કાંઈ કહેવું હોય તે અનેકાંતનો આશ્રય કરીને જ કહે છે. અનેકાંત એ રાજવાર્તિકની પ્રત્યેક ચર્ચાની ચાવી છે. પોતાના સમય

સુધીમાં ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયના વિદ્વાનોએ જે અનેકાંત ઉપર આક્ષેપો મૂકેલા અને અનેકાંતવાદની જે ત્રુટિઓ બતાવેલી તે બધાનું નિરસન કરવા અને અનેકાંતનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જણાવવા માટે જ અકલંકે પ્રતિષ્ઠિત તત્ત્વાર્થસૂત્રના પાયા ઉપર સિદ્ધલક્ષણવાળી સર્વાર્થસિદ્ધિનો આશ્રય લઈ પોતાના રાજવાર્તિકની ભવ્ય ઇમારત ઉભી કરી છે. સર્વાર્થસિદ્ધિમાં જે [૧૫૩] આગમિક વિષયોનો અતિ વિસ્તાર છે તેને રાજવાર્તિકકારે ઘટાડી ઓછો કર્યો છે અને દાર્શનિક વિષયોને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વસતા વિદ્યાનંદિએ જોયું કે પૂર્વકાલીન અને સમકાલીન અનેક જૈનેતર વિદ્વાનોએ જૈન દર્શન ઉપર કરેલ હુમલાઓનો ઉત્તર આપવો ઘણો જ બાકી છે; અને ખાસ કરી મીમાંસક કુમારિલ આદિએ કરેલ જૈન દર્શનના ખંડનનો ઉત્તર આપ્યા વિના તેમનાથી કોઇપણ રીતે રહી શકાયું નહિ ત્યારે જ તેમણે શ્લોકવાર્તિકની રચના કરી. આપણે જોઇએ છીએ કે એમણે પોતાનો એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કર્યો છે. તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકમાં જેટલું અને જેવું સબળ મીમાંસાદર્શનનું ખંડન છે તેવું બીજી કોઇ તત્ત્વાર્થની ટીકામાં નથી. તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકમાં સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિકમાં ચર્ચાયેલા મુખ્ય કોઇપણ વિષયો છૂટયા નથી; ઉલટું ઘણે સ્થળે તો સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિક કરતાં શ્લોકવાર્તિકની ચર્ચા વધી જાય છે. કેટલીક બાબતોની ચર્ચા તો શ્લોકવાર્તિકમાં તદ્દન અપૂર્વ જ છે. રાજવાર્તિકમાં દાર્શનિક અભ્યાસની વિશાળતા છે તો શ્લોકવાર્તિકમાં એ વિશાળતા સાથે સૂક્ષ્મતાનું તત્ત્વ ઉમેરાયેલું નજરે પડે છે. સમગ્ર જૈન વાઙ્મયમાં જે થોડી કે ઘણી કૃતિઓ મહત્ત્વ ધરાવે છે તેમાંની બે કૃતિઓ રાજવાર્તિક અને શ્લોકવાર્તિક પણ છે. તત્ત્વાર્થ ઉપરના ઉપલબ્ધ શ્વેતાંબરીય સાહિત્યમાંથી એકે ગ્રંથ રાજવાર્તિક કે શ્લોકવાર્તિકની સરખામણી કરી શકે તેવો દેખાયો નથી. ભાષ્યમાં દેખાતો

---

૧૫૩ સરખાવો ૧, ૭–૮ ની સિદ્ધિ તથા રાજવાર્તિક.

આછો દાર્શનિક અભ્યાસ સર્વાર્થસિદ્ધિમાં કાંઇક ઘેરો બને છે અને તે રાજવાર્તિકમાં વિશેષ ઘટ્ટ થઇ છેવટે શ્લોકવાર્તિકમાં ખૂબ જામે છે. રાજવાર્તિક અને શ્લોકવાર્તિકના ઇતિહાસજ્ઞ અભ્યાસીને એમ જણાવાનું જ કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં જે દાર્શનિક વિદ્યા અને સ્પર્ધાનો સમય આવેલો અને અનેકમુખી પાંડિત્ય વિકસેલું તેનું જ પ્રતિબિંબ આ બે ગ્રંથોમાં છે. પ્રસ્તુત બે વાર્તિકો જૈન દર્શનનો પ્રામાણિક અભ્યાસ કરવામાટે દરેકને સાધન પુરું પાડે છે; પણ તેમાંયે રાજવાર્તિક ગદ્ય, સરળ અને વિસ્તૃત હોવાથી બધા તત્ત્વાર્થના ટીકા ગ્રંથોની ગરજ એકલું જ સારે છે. આ બે વાર્તિકો ન હોત તો દશમા સૈકા પહેલાંના દિગંબરીય સાહિત્યમાં જે વિશિષ્ટતા આવી છે અને તેની જે પ્રતિષ્ઠા બંધાઈ છે તે ખાત્રીથી જ અધૂરી રહેત. એ બે વાર્તિકો સાંપ્રદાયિક છતાં અનેક દૃષ્ટિએ ભારતીય દાર્શનિક સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવે તેવી યોગ્યતા ધરાવે છે. એનું અવલોકન બૌદ્ધ અને વૈદિક પરંપરાના અનેક વિષયો ઉપર તેમજ અનેક ગ્રંથો ઉપર ઐતિહાસિક પ્રકાશ પાડે છે.

બે વૃત્તિઓ મૂળ સૂત્ર ઉપર રચાયેલી વ્યાખ્યાઓનો ટૂંક પરિચય કર્યા પછી વ્યાખ્યા ઉપર રચાયેલી વ્યાખ્યાઓનો પરિચય કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. એવી બે વ્યાખ્યાઓ પૂરેપૂરી અત્યારે ઉપલબ્ધ છે. જે બન્ને શ્વેતાંબરીય છે. આ બન્નેનું મુખ્ય સામ્ય ટૂંકમાં એટલું જ છે કે તે બન્ને વ્યાખ્યાઓ ઉમાસ્વાતિના સ્વોપજ્ઞભાષ્યને શબ્દશઃ સ્પર્શે છે અને તેનું વિવરણ કરે છે. ભાષ્યનું વિવરણ કરતાં ભાષ્યને આશ્રી સર્વત્ર આગમિક વસ્તુનું જ પ્રતિપાદન કરવું અને જ્યાં ભાષ્ય આગમથી વિરુદ્ધ જતું દેખાતું હોય ત્યાં પણ છેવટે આગમિક-પરંપરાનું જ સમર્થન કરવું એ બન્ને વૃત્તિઓનું સમાન ધ્યેય છે. આટલું સામ્ય છતાં એ બે વૃત્તિઓમાં પરસ્પર ફેર પણ છે. એક વૃત્તિ જે પ્રમાણમાં મોટી છે તે એક જ આચાર્યની કૃતિ છે. જ્યારે બીજી નાની વૃત્તિ બે આચાર્યોની મિશ્ર કૃતિ છે. લગભગ બાવીશ

હજાર શ્લોક પ્રમાણ મોટી વૃત્તિમાં અધ્યાયને અંતે બહુ તો '**भाष्यानुसारिणी**' એટલો જ ઉલ્લેખ મળે છે. જ્યારે ૧૧ હજાર શ્લોક પ્રમાણ નાની વૃત્તિમાં શરૂઆતના કેટલાક અધ્યાયોને અંતે '**हरिभद्रोद्धृतायां डुपडुपिकाभिधानायां**' એવો ઉલ્લેખ અને પાછલા કેટલાક અધ્યાયોને અંતે '**हरिभद्राचार्यप्रारब्धायां डुपडुपिकाभिधानायां तस्यामेवान्यकर्तृकायां**' એવો ઉલ્લેખ મળે છે. આ ઉલ્લેખો એમ સૂચવે છે કે મોટી વૃત્તિનું કોઈ ખાસ નામ નથી જ્યારે નાની વૃત્તિનું **डुपडुपिका** એવું નામ છે. [૧૫૪]**डुपडुपिका** એવો અત્યારે વંચાતો પાઠ સાચો હોય તો તેનો અર્થ શો વિવક્ષિત હશે તે કશું જ સમજાતું નથી. વળી એ ઉલ્લેખો ઉપરથી થતી બીજી ખાસ સૂચના ઉદ્ધાર વિષેની છે. નાની વૃત્તિ કોઈ બીજી વૃત્તિમાંથી ટૂંકાવીને ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. એ જ અર્થ ઉદ્ધારની સૂચનામાંથી ફલિત થાય છે. જે વૃત્તિમાંથી પ્રસ્તુત નાની વૃત્તિ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી હશે તે વૃત્તિ ઉદ્ધૃત વૃત્તિ કરતાં પ્રમાણમાં મોટી હોય એ તો સ્વાભાવિક જ છે. પ્રસ્તુત એ વૃત્તિઓમાંની સિદ્ધસેનીય મોટી વૃત્તિથી

---

૧૫૪ અમારી પાસે જે પ્રવર્તક કાંતિવિજયજીના શાસ્ત્રસંગ્રહમાંની લખેલી પોથી છે. તેમાં ફક્ત નવમા અધ્યાયને છેડે જ '**डुपडुपिका**' એવું નામ સ્પષ્ટ છે બીજા અધ્યાયોને છેડે જ્યાં એ નામ છે ત્યાં ચાર અક્ષર છોડી '**काभिधानायां**' એટલું જ લખેલું છે. એમ લાગે છે કે જૂની લખેલી પોથીઓમાં ચાર અક્ષરો નહી વંચાવવાથી લહિયે એટલી જગા છોડી હશે. આમ ખંડિત નામ છતાં નવમા અધ્યાયને છેડે **डुपडुपि** એ ચાર અક્ષરોની પૂરવણી સાથે '**डुपडुपिकाभिधानायाम्**' એવો પાઠ સ્પષ્ટ લખેલો છે. એટલે તેની મૌલિકતા વિષે શંકા થાય છે.

જો '**डुपडुपिका**' એ શબ્દ દેશીય પ્રાકૃત કે સંસ્કૃત સાચો જ હોય અને તેનો અર્થ એક નાનું નાવડું એવો હોય તો એમ કહી શકાય કે આ નાની વૃત્તિ મોટી વૃત્તિરૂપ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવા માટે હોડકાની ગરજ સારવા રચાયેલી છે.

જૈમિનીય સૂત્ર ઉપરની કુમારિલકૃત વૃત્તિના છેલ્લા ભાગનું એવું નામ છે. એમાં પણ ટુપ શબ્દ અસ્પષ્ટાર્થક લાગે છે.

જુદી બીજી કોઇ મોટી વૃત્તિ હોવાની સાબિતી ન મળે ત્યાં સુધી તો એમજ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે કે સિદ્ધસેનીય મોટી વૃત્તિમાંથી જ હરિભદ્રીય નાની વૃત્તિનો ઉદ્ધાર થયેલો છે. આ માન્યતાની પુષ્ટિમાં બન્ને વૃત્તિઓના શબ્દસાદશ્યને પ્રમાણ તરીકે મૂકી શકાય તેમ છે. નાની વૃત્તિમાં મોટી વૃત્તિનું જ શબ્દશઃ પ્રતિબિંબ છે. મોટી વૃત્તિમાં જે સૂત્રપાઠપરત્વે અને મંતવ્યો પરત્વે અનેક મતભેદો નોંધાયેલા છે, જે લાંબાં લાંબાં પ્રતિપાદનો છે, ભાષ્યના સમર્થનમાં અથવા તેના વિરોધમાં જે લાંબી લાંબી ચર્ચાઓ છે, દાર્શનિક મંતવ્યોની જે વિસ્તારપૂર્વક સમાલોચના અને ખંડનમંડન છે અને જે બીજો પ્રાસંગિક ઉહાપોહ છે તે બધું નાની વૃત્તિમાં નથી અગર તો તદ્દન ટુંકાવી દેવામાં આવ્યું છે. બન્ને વૃત્તિઓનું અવલોકન કરતાં એમ લાગે છે કે સંક્ષેપરુચિ અભ્યાસિયોની સરળતા ખાતર મોટી વૃત્તિની જટિલતા ઘટાડીને જ નાની વૃત્તિ રચવામાં આવી છે. આ સિવાય નાની વૃત્તિના રચયિતાનું કોઇ ખાસ કૌશળ મન ઉપર અંકિત થતું નથી. નાની વૃત્તિમાં જે જે છે તે બધું મોટી વૃત્તિમાં તો છે જ તે ઉપરથી અહીં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે નાની વૃત્તિ એ પ્રસ્તુત મોટી વૃત્તિનો ઉદ્ધાર છે. આ કથનથી એ સ્વાભાવિક રીતે જ ફલિત થાય છે કે નાની અને મોટી પ્રસ્તુત બન્ને વૃત્તિઓમાં સ્વીકારાયેલો મૂળ ભાષ્યપાઠ એક જ છે અને હોવો જોઇએ. પરંતુ આ બાબત અહીં એક અપવાદભૂત સ્થળ નોંધવા જેવું છે; જે એકનો બીજામાંથી ઉદ્ધાર થયા વિષે શંકા ઉત્પન્ન કરે છે. પાંચમા અધ્યાયનું ૨૯ મું સૂત્ર "**उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्**" એ છે. એ સૂત્રનો જે ભાષ્યપાઠ અવલંબી સિદ્ધસેને વૃત્તિ રચી છે તે ભાષ્યપાઠ હરિભદ્રની ઉદ્ધૃતવૃત્તિમાં નથી અને હરિભદ્રે અવલંબેલ એ સૂત્રનો ભાષ્યપાઠ સિદ્ધસેનની વૃત્તિમાં નથી. જૈનતત્ત્વજ્ઞાનના મર્મભૂત ઉક્ત સૂત્ર ઉપરની બન્ને વૃત્તિઓમાં ભાષ્યપાઠપરત્વે આટલો બધો ગોટાળો કેમ થયો હશે એ કોયડાનો ઉકેલ હજી કરી શકાયો નથી. જો સિદ્ધસેનીયવૃત્તિ સામે

રાખીને જ હરિભદ્રે પોતાની વૃત્તિ ટુંકાવી હોય તો તેમાં સિદ્ધસેને અવલંબેલો ભાષ્યપાઠ હોવો જોઇએ અને કોઈ કારણસર હરિભદ્રે એ ભાષ્યપાઠને પડતો મૂકયો હોય અને પોતાને સુલભ એવો જ બીજો ભાષ્યપાઠ સ્વીકાર્યો હોય તો પણ તેમણે પોતાની વૃત્તિમાં પાઠાંતર તરીકે સિદ્ધસેને અવલંબેલ ભાષ્યપાઠને નોંધેલો હોવો જોઇએ એવી સંભાવના રાખવામાં આવે તો તે વધારે પડતું નથી. પણ આપણે હરિભદ્રીય વૃત્તિમાં તેમ જોતા નથી. એટલે વળી પ્રશ્ન થાય છે કે શું હરિભદ્રે સિદ્ધસેનીયથી જુદી બીજી જ કોઇ વૃત્તિનો આશ્રય લીધો નહિ હોય કે જેમાં તેમણે સ્વીકારેલ ઉક્ત સૂત્રનો ભાષ્યપાઠ હશે. બીજી બાજુ એવી પણ કલ્પના થાય છે કે કદાચ ઉક્ત સૂત્રના સિદ્ધસેનસમ્મત ભાષ્યપાઠને પાઠાંતર તરીકે નોંધ્યા સિવાય જ હરિભદ્રે પડતો મૂકયો હોય અને સર્વત્ર સિદ્ધસેનીય વૃત્તિનો જ આધાર લેવા છતાં ઉક્ત સૂત્રમાં બીજી કોઇ વ્યાખ્યાને આધારભૂત માની તેમાં સ્વીકારાયેલ ભાષ્યપાઠને જ અથવા તે વ્યાખ્યાના અંશને જ અવલંબી હરિભદ્રે પોતાની વૃત્તિ કાં ન રચી હોય ? હરિભદ્રે પોતાની વૃત્તિના આધાર તરીકે સ્વીકારેલ ઉક્ત સૂત્રના વ્યાખ્યાપાઠની પરીક્ષા કરતાં એટલું તો લાગે છે કે એ વ્યાખ્યાપાઠ ઉમાસ્વાતિના ભાષ્યનો અંશ ન હોતાં કોઇ બીજી જ વ્યાખ્યાનો અંશ હોવો જોઇએ. કારણ કે એમાં ભાષ્ય જેવું સરળ પ્રતિપાદન ન હોતાં તાર્કિક લેખકને છાજે તેવું સહેતુક પ્રતિપાદન છે. ગમે તેમ હો પણ આ એક અપવાદભૂત સ્થળને બાદ કરીને વિચાર કરીએ તો નાની વૃત્તિ એ પ્રસ્તુત મોટી વૃત્તિનો ઉદ્ધાર છે એમ અત્યારે માનવું પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિક સાથે સિદ્ધસેનીય વૃત્તિનું તોલન કરીએ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે ભાષાનો પ્રસાદ રચનાની વિશદતા અને અર્થનું પૃથક્કરણ સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિકમાં છે; તે સિદ્ધસેનીય વૃત્તિમાં નથી. આનાં બે કારણો છે. એક તો

ગ્રંથકારનો પ્રકૃતિભેદ અને બીજું કારણ પરાશ્રિત રચના છે. સર્વાર્થસિદ્ધિકાર અને રાજવાર્તિકકાર સૂત્રો ઉપર પોતપોતાનું વક્તવ્ય સ્વતંત્રપણે જ કહે છે જ્યારે સિદ્ધસેનને ભાષ્યનું શબ્દશઃ અનુસરણ કરવાનું હોઈ પરાશ્રિતપણે ચાલવાનું છે. આટલો તફાવત હોવા છતાં સમગ્ર રીતે સિદ્ધસેનીયવૃત્તિનું અવલોકન કરતાં મન ઉપર બે વાત તો અંકિત થાય છે જ. તેમાં પહેલી એ કે સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિક કરતાં સિદ્ધસેનીયવૃત્તિની દાર્શનિક યોગ્યતા ઓછી નથી. પદ્ધતિભેદ છતાં એકંદર એ વૃત્તિમાં પણ ઉક્ત બે ગ્રંથ જેટલો જ ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ અને બૌદ્ધ દર્શનની ચર્ચાનો વારસો છે; અને બીજી વાત એ છે કે સિદ્ધસેન પોતાની વૃત્તિમાં દાર્શનિક અને તાર્કિક ચર્ચા કરીને પણ છેવટે જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણની પેઠે આગમિક પરંપરાનું પ્રબળપણે સ્થાપન કરે છે અને એ સ્થાપનમાં તેમનો આગમિક અભ્યાસ પ્રચુરપણે દેખાય છે. સિદ્ધસેનની વૃત્તિ જોતાં માલુમ પડે છે કે તેમના સમય સુધીમાં તત્ત્વાર્થ ઉપર અનેક વ્યાખ્યાઓ રચાયેલી હતી. કોઈ કોઈ સ્થળે એક જ સૂત્રના ભાષ્યનું વિવરણ કરતાં તેઓ પાંચ, છ મતાંતરો[૧૫૫] ટાંકે છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન બાંધવાને કારણ મળે છે કે સિદ્ધસેને વૃત્તિ રચી ત્યારે તેમની સામે ઓછામાં ઓછી તત્ત્વાર્થ ઉપર રચાયેલી પાંચ ટીકાઓ હોવી જોઈએ જે સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિ પ્રસિદ્ધ દિગંબરીય ત્રણ વ્યાખ્યાઓથી જુદી હશે એમ લાગે છે; કારણકે રાજવાર્તિક અને શ્લોકવાર્તિકની રચના પહેલાં જ સિદ્ધસેનીય વૃત્તિ રચાઈ જવાનો બહુ સંભવ છે કદાચ તે પહેલાં એ રચાઈ ન હોય તો પણ એની રચના વચ્ચે એટલું તો ઓછું અંતર છે કે સિદ્ધસેનને રાજવાર્તિક અને શ્લોકવાર્તિકનો પરિચય થવાનો પ્રસંગ જ આવ્યો નથી. સર્વાર્થસિદ્ધિની રચના પૂર્વકાલીન હોઈ સિદ્ધસેનના સમયમાં તે નિશ્ચયરૂપે હતી ખરી

---

૧૫૫ જુઓ ૫, ૩ની સિદ્ધસેનીયવૃત્તિ પૃ૦ ૩૨૧.

પણ દૂરવર્તી દેશભેદને કારણે કે બીજા કોઈ કારણે સિદ્ધસેનને સર્વાર્થસિદ્ધિ જોવાની તક મળી હોય એમ લાગતું નથી. સિદ્ધસેન એ પૂજ્યપાદ આદિ દિગંબરીય આચાર્યો જેવા સંપ્રદાયાભિનિવેશી છે એમ તેમની વૃત્તિ જ કહે છે. હવે જો એમણે સર્વાર્થસિદ્ધિ કે બીજો કોઈ દિગંબરીયત્વાભિનિવેશી ગ્રંથ જોયો હોત તો તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે તેઓ પણ તે તે સ્થળે દિગંબરીયત્વનું સર્વાર્થસિદ્ધિના વચનોના નિર્દેશઃ-પૂર્વક ખંડન કર્યા વિના સંતોષ પકડી શકત જ નહિ, વળી કોઈપણ સ્થળે દિગંબરીય સાંપ્રદાયિક વ્યાખ્યાઓની તેમણે સમાલોચના કરી જ નથી. જે પોતાના પૂર્વવર્તી વ્યાખ્યાકારોના સૂત્ર કે ભાષ્યવિષયક મત-ભેદોની તેમજ ભાષ્યવિવરણ સંબંધી નાનીમોટી માન્યતાઓની ટૂંકી પણ નોંધ લીધા સિવાય ન રહે, અને પોતે માન્ય રાખેલ શ્વેતાંબર પરંપરા કરતાં તર્કબળથી સહજ પણ વિરુદ્ધ કહેનાર શ્વેતાંબરીય મહાન આચાર્યોની કટુક સમાલોચના કર્યા વિના સંતોષ ન પકડે તે સિદ્ધસેન વ્યાખ્યાપરત્વે પ્રબળ વિરોધ ધરાવનાર દિગંબરીય આચાર્યોની પૂરેપૂરી ખબર લીધા વિના રહી શકે એ કલ્પવું જ અશક્ય છે. તેથી એવી કલ્પના થાય છે કે ઉત્તર કે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં થયેલ અને રહેલ એ શ્વેતાંબર આચાર્યને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં રચાયેલ અને પોષાયેલ તત્ત્વાર્થ ઉપરની પ્રસિદ્ધ દિગંબર વ્યાખ્યા જોવાની તક સાંપડી ન હોય. એ જ રીતે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થયેલ અકલંક આદિ દિગંબરીય ટીકાકારોને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં રચાયેલ તત્કાલીન શ્વેતાંબરીય તત્ત્વાર્થના ટીકાગ્રંથો જોવાની તક મળેલી લાગતી જ નથી; તેમ છતાં સિદ્ધસેનની વૃત્તિ અને રાજવાર્તિકમાં જે ક્વચિત્ ધ્યાન ખેંચનારૂં શબ્દસાદૃશ્ય દેખાય છે તે બહુ તો એટલું જ સૂચવે છે કે એ કોઈ ત્રીજા જ સમાન ગ્રંથના[૧૫૬] અભ્યાસના વારસાનું પરિણામ છે.

---

૧૫૬ એક બાજુ સિદ્ધસેનીય વૃત્તિમાં દિગંબરીય સૂત્રપાઠવિરુદ્ધ સમાલોચના ક્યાંઈક ક્યાંઈક દેખાય છે દા૦ ત૦ "**अपरे पुनर्विद्वांसोऽतिबहूनि स्वयं विरचय्यास्मिन् प्रस्तावे सूत्राण्यधीयते**" ઇત્યાદિ

સિદ્ધસેનની વૃત્તિમાં તત્ત્વાર્થગત વિષયપરત્વે જે વિચાર અને ભાષાનો પુષ્ટ વારસો નજરે પડે છે તે જોતાં એમ ચોખ્ખું લાગે છે કે એ વૃત્તિ પહેલાં ફક્ત શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પુષ્કળ સાહિત્ય રચાયેલું અને ખેડાયેલું હોવું જોઈએ.

ખંડિત વૃત્તિ ભાષ્ય ઉપર ત્રીજી વૃત્તિ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીની છે; જો એ પૂર્ણ મળતી હત તો તે સત્તરમા, અઢારમા સૈકા સુધીમાં થયેલ ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રના વિકાસનો એક નમુનો પુરો પાડત એમ અત્યારે ઉપલબ્ધ એ વૃત્તિના એક નાના ખંડ ઉપરથી જ કહેવાનું મન થઈ જાય છે, એ ખંડ પૂરા પ્રથમ અધ્યાય ઉપર પણ નથી, અને તેમાં ઉપરની બે વૃત્તિઓની પેઠે જ શબ્દશઃ ભાષ્યને અનુસરી વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે; તેમ છતાં તેમાં જે ઊંડી તર્કાનુગામી ચર્ચા, જે બહુશ્રુતતા અને જે ભાવસ્ફોટન દેખાય છે તે યશોવિજયજીની ન્યાય-

---

૩, ૧૧ ની વૃત્તિ પૃ૦ ૨૬૧ તથા "**अपरे सूत्रद्वयमेतदधीयते-द्रव्याणि जीवाश्च**" ઈત્યાદિ ૫, ૨ની વૃત્તિ પૃ૦ ૩૨૦ તેમજ "**अन्ये पठन्ति सूत्रम्**" ૭, ૨૩ પૃ૦ ૧૦૧ પં૦ ૯ તેમજ ક્યાંઈક ક્યાંઈક સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિકમાં દેખાય છે તેવી વ્યાખ્યાઓનું ખંડન પણ છે દા૦ ત૦ "**ये त्वेतद् भाष्यं गमनप्रतिषेधद्वारेण चारणविद्याधरर्द्धि-प्राप्तानामाचक्षते तेषामागमविरोधः**" ઈત્યાદિ ૩, ૧૩ની વૃત્તિ પૃ૦ ૨૬૩ તથા ક્યાંઈક ક્યાંઈક વાર્તિક સાથે શબ્દસાદૃશ્ય છે "**निन्त्य-प्रजल्पितवत्**" ઇત્યાદિ ૫, ૩ની વૃત્તિ પૃ૦ ૩૨૧.

બીજી બાજુ શ્વેતાંબર પંથનું ખંડન કરનારો સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિની ખાસ વ્યાખ્યાઓનું સિદ્ધસેનીય વૃત્તિમાં નિરસન નથી; આથી એમ સંભાવના થાય છે કે સર્વાર્થસિદ્ધિમાં સ્વીકારાયેલ સૂત્રપાઠને અવલંબી રચાયેલ કોઈ દિગંબરાચાર્યની કે અન્ય તટસ્થ આચાર્યની ભાષ્યવ્યાખ્યા જેમાં શ્વેતાંબરીય વિશિષ્ટ માન્યતાઓનું ખંડન નહિ હોય અને જે પૂજ્યપાદ કે અકલંકને પણ પોતાની ટીકાઓ લખવામાં આધારભૂત થઈ હશે તે સિદ્ધસેનની સામે હશે.

વિશારદતાની ખાત્રી કરાવે છે. જો એ વૃત્તિ એમણે સંપૂર્ણ રચી હશે તો અઢીસો જ વર્ષમાં તેનો સર્વ નાશ થઇ ગયો હોય એમ માનતાં જીવ અચકાય છે, એટલે એની શોધ માટેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાનો સંભવ નથી.

ઉપર જે તત્ત્વાર્થ ઉપરના મહત્ત્વપૂર્ણ અને અભ્યાસયોગ્ય થોડાક ગ્રંથોનો પરિચય આપ્યો છે તે ફક્ત અભ્યાસીઓની જિજ્ઞાસા જાગરિત કરવા અને એ દિશામાં વિશેષ પ્રયત્ન કરવાની સૂચના પૂરતો છે. વસ્તુતઃ તે પ્રત્યેક ગ્રંથનો પરિચય એક એક સ્વતંત્ર નિબંધની અપેક્ષા રાખે છે અને એ બધાનો સંમિલિત પરિચય તો એક દળદાર પુસ્તકની અપેક્ષા રાખે છે; જે કામ આ સ્થળની મર્યાદા બહારનું છે, તેથી આટલા જ પરિચયમાં સંતોષ ધારણ કરી વિરમવું યોગ્ય લેખું છું.

પૂરવણી

મેં પં૦ નાથુરામ પ્રેમીજી અને પં૦ જુગલકિશોરજીને ઉમાસ્વાતિ તેમજ તત્ત્વાર્થને લગતી બાબતો વિષે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછેલા એનો જે ઉત્તર તેમના તરફથી મને મળ્યો છે. તેનો મુખ્ય ભાગ તેમની જ ભાષામાં મારા પ્રશ્નોની સાથે જ નીચે આપવામાં આવે છે. એ બન્ને મહાશયો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ધરાવે છે અને અત્યારના દિગંબરીય વિદ્વાનોમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ બન્નેની યોગ્યતા ઉચ્ચ પ્રતિની છે. એટલે તેમના વિચારો અભ્યાસી માટે કામના હોઇ પૂરવણીરૂપે અહીં મુકું છુ. પં૦ જુગલકિશોરજીના ઉત્તરમાથી જે અંશપરત્વે મારે કાંઇક પણ કહેવાનું છે તે તેમના પત્ર પછી **મારી વિચારણા** એ મથાળા નીચે હું અહીં જણાવી આપીશ.

પ્રશ્નો ૧ ઉમાસ્વાતિ કુંદકુંદકા શિષ્ય યા વંશજ હૈ ઇસિ ભાવકા ઉલ્લેખ સબસે પુરાના કિસ ગ્રંથમેં પટ્ટાવલીમેં યા શિલાલેખમેં આપકે દેખનેમેં અબ તકમેં આયા હૈ ? અથવા યોં કહિયે કિ દસવીં સદીકે પૂર્વવર્તી કિસ ગ્રંથ, પટ્ટાવલી આદિમેં ઉમાસ્વાતિકા કુંદકુંદકે શિષ્ય હોના યા વંશજ હોના અબ તકમેં પાયા ગયા હૈ ?

૨ આપકે વિચારમેં પૂજ્યપાદકા સમય ક્યા હૈ? તત્ત્વાર્થકા શ્વેતાંબરીય ભાષ્ય આપકી વિચારણાસે સ્વોપજ્ઞ હૈ યા નહી યદિ સ્વોપજ્ઞ નહી હૈ તો ઉસ પક્ષમેં મહત્ત્વકી દલીલેં ક્યા હૈં?

૩ દિગમ્બરીય પરંપરામેં કોઇ 'ઉચ્ચનાગર' નામક શાખા કભી હુઇ હૈ ઔર વાચકવંશ યા વાચકપદધારી કોઇ મુનિગણ પ્રાચીન કાલમેં કભી હુઆ હૈ ઔર હુઆ હૈ તો ઉસકા વર્ણન યા ઉલ્લેખ કિસમેં હૈ?

૪ મુઝે સંદેહ હૈ કિ તત્ત્વાર્થસૂત્ર કે રચયિતા ઉમાસ્વાતિ કુંદકુંદકે શિષ્ય હોં ક્યોં કિ કોઈ ભી પ્રાચીન પ્રમાણ અભી તક મુઝે નહીં મિલા, જો મિલે વે સબ બારહવીં સદીકે બાદકે હૈં. ઇસલિએ ઉક્ત પ્રશ્ન પુછ રહા હૂં જો સરસરી તૌરસે ધ્યાનમેં આવે સો લિખના.

૫ પ્રસિદ્ધ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રકી રચના કુંદકુંદકે શિષ્ય ઉમાસ્વાતિને કી હૈ ઇસ માન્યતા કે લિએ દસવીં સદીસે પ્રાચીન કયા કયા સબુત યા ઉલ્લેખ હૈં ઔર વે કોનસે? કયા દિગંબરીય સાહિત્યમેં દસવીં સદીસે પુરાના કોઈ એસા ઉલ્લેખ હૈ જિસમેં કુંદકુંદકે શિષ્ય ઉમાસ્વાતિકે દ્વારા તત્ત્વાર્થસૂત્રકી રચના કિયે જાનેકા સૂચન હો યા કથન હો.

૬ "**तत्त्वार्थसूत्रकर्तारं गृध्रपिच्छोपलक्षितम्**"। ઇત્યાદિ પદ્ય કહાંકા હૈ ઔર કિતના પુરાના હૈ?

૭ પૂજ્યપાદ, અકલંક, વિદ્યાનંદિ આદિ પ્રાચીન ટીકાકારોનેં કહીં ભી તત્ત્વાર્થસૂત્રકે રચયિતા રૂપસે ઉમાસ્વાતિકા ઉલ્લેખ કિયા હૈ? ઔર નહીં કિયા હૈ તો પીછેસે યહ માન્યતા ક્યોં ચલ પડી!

પ્રેમીજીના પત્ર—આપકા તા૦ ૬કા કૃપાપત્ર મિલા. ઉમાસ્વાતિ કુંદકુંદકે વંશજ હૈં, ઇસ બાત પર મુઝે જરા ભી વિશ્વાસ નહીં હૈ. યહ વંશકલ્પના ઉસ સમય કી ગઇ હૈ જબ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર સર્વાર્થ-સિદ્ધિ, શ્લોકવાર્તિક, રાજવાર્તિક આદિ ટીકાયેં બન ચુકી થીં ઔર

દિગંબર સંપ્રદાયને ઇસ ગ્રંથકો પૂર્ણતયા અપના લિયા થા. દસવીં શતાબ્દીકે પહલેકા કોઇ ભી ઉલ્લેખ અભી તક મુઝે ઇસ સંબંધમેં નહીં મિલા. મેરા વિશ્વાસ હૈ કિ દિગંબર સંપ્રદાયમેં જો બડે બડે વિદ્વાન ગ્રંથકર્તા હુએ હૈં, પ્રાય: વે કિસી મઠ યા ગદ્દીકે પટ્ટધર નહીં થે. પરંતુ જિન લોગોંને ગુર્વાવલી યા પટ્ટાવલી બનાઈ હૈં ઉનકે મસ્તકમેં યહ બાત ભરી હુઇ થી કિ જિતને ભી આચાર્ય યા ગ્રંથકર્તા હોતે હૈં વે કિસી ન કિસી ગદ્દીકે અધિકારી હોતે હૈં. ઇસલિએ ઉન્હોંને પૂર્વવર્તી સભી વિદ્વાનોંકી ઇસી ભ્રમાત્મક વિચારકે અનુસાર ખતૌની કર ડાલી હૈ ઔર ઉન્હેં પટ્ટધર બના ડાલા હૈ. યહ તો ઉન્હેં માલૂમ નહીં થા કિ ઉમાસ્વાતિ ઔર કુંદકુંદ કિસ કિસ સમયમેં હુએ હૈં; પરંતુ ચૂંકિ વે બડે આચાર્ય થે ઔર પ્રાચીન થે, ઇસલિએ ઉનકા સંબંધ જોડ દિયા ઔર ગુરુશિષ્ય યા શિષ્યગુરુ બના દિયા. યહ સોચ-નેકા ઉન્હોંને કષ્ટ નહીં ઉઠાયા કિ કુંદકુંદ કર્ણાટક દેશકે કુંડકુંડ ગ્રામકે નિવાસી થે ઔર ઉમાસ્વામી બિહારમેં ભ્રમણ કરનેવાલે. ઉનકે સંબંધકી કલ્પના ભી એક તરહસે અસંભવ હૈ.

શ્રુતાવતાર, આદિપુરાણ, હરિવંશપુરાણ, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ આદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમેં જો પ્રાચીન આચાર્યપરંપરા દી હુઈ હૈ ઉસમેં ઉમાસ્વાતિકા બિલ્કુલ ઉલ્લેખ નહીં હૈ. શ્રુતાવતારમેં કુંદકુંદકા ઉલ્લેખ હૈ ઔર ઉન્હેં એક બડા ટીકાકાર બતલાયા હૈ પરંતુ ઉનકે આગે યા પીછે ઉમાસ્વામિકા કોઇ ઉલ્લેખ નહીં હૈ. ઇંદ્રનંદિકા શ્રુતાવતાર યદ્યપિ બહુત પુરાના નહીં હૈ ફિર ભી ઐસા જાન પડતા હૈ વહ કિસી પ્રાચીન રચનાકા રૂપાન્તર હૈ ઔર ઇસિ દૃષ્ટિસે ઉસકા કથન પ્રમાણ-કોટિકા હૈ. દર્શનસાર ૯૯૦ સંવતકા બનાયા હુઆ હૈ, ઉસમેં પદ્મનંદિ યા કુંદકુંદકા ઉલ્લેખ હૈ. પરંતુ ઉમાસ્વાતિકા નહીં. જિનસેનકે સમય રાજવાર્તિક ઔર શ્લોકવાર્તિક બન ચુકે થે; પરંતુ ઉન્હોંને ભી બીસોં આચાર્યોં ઔર ગ્રંથકર્તાઓંકી પ્રશંસાકે પ્રસંગમેં ઉમાસ્વાતિકા ઉલ્લેખ

પરંપરાકા નહીં સમઝતે થેં એક બાત ઔર હૈ આદિપુરાણ, હરિ-વંશપુરાણ આદિકે કર્તાઓંને કુંદકુંદકા ભી ઉલ્લેખ નહીં કિયા હૈ યહ એક વિચારણીય બાત હૈ.

મેરી સમઝમેં કુંદકુંદ એક ખાસ આમ્નાય યા સંપ્રદાયકે પ્રવર્તક થે. ઇન્હોંને જૈનધર્મકો વેદાંતકે સાઁચેમેં ઢાલા થા ! જાન પડતા હૈ કિ જિનસેન આદિકે સમય તક ઉનકા મત સર્વમાન્ય નહીં હુઆ ઔર ઇસી લિએ ઉનકે પ્રતિ ઉન્હેં કોઈ આદરભાવ નહીં થા.

" **तत्त्वार्थशास्त्रकर्तारं गृद्धपिच्छोपलक्षितम्** " આદિ શ્લોક માલૂમ નહીં કહાંકા હૈ ઔર કિતના પુરાના હૈ ? તત્ત્વાર્થસૂત્રકી મૂલ પ્રતિયોંમેં યહ પાયા જાતા હૈ. કહીં કહીં કુંદકુંદકો ભી ગૃદ્ધપિચ્છ લિખા હૈ. ગૃદ્ધપિચ્છ નામકે એક ઔર ભી આચાર્યકા ઉલ્લેખ હૈ. જૈનહિતૈષી ભાગ ૧૦ પૃષ્ઠ ૩૬૯ ઔર ભાગ ૧૫ અંક ૬કે કુંદકુંદ-સંબંધી લેખ પઢવા કર દેખ લિજિએગા.

ષટ્પાહુડકી ભુમિકા ભી પઢવા લિજિએગા.

શ્રુતસાગરને આશાધરકે મહાભિષેકકી ટીકા સંવત ૧૫૮૨મેં સમાપ્ત કી હૈ. અત એવ યે વિક્રમકી સોલહવીં શતાબ્દિકે હૈં. તત્ત્વાર્થકી વૃત્તિકે ઔર ષટ્પાહુડકા તથા યશસ્તિલક ટીકાકે કર્તા ભી યહી હૈ. દૂસરે શ્રુતસાગરકે વિષયમેં મુઝે માલૂમ નહીં હૈ.

બાબુ જુગલકિશોરજીનો પત્ર–આપકે પ્રશ્નોંકા મૈં સરસરી તૌરસે કુછ ઉત્તર દિયે દેતા હૂઁ.

૧ અભી તક જો દિગંબર પટ્ટાવલિયાઁ ગ્રંથાદિકોંમેં દી હુઈ ગુર્વાવલિયોંસે ભિન્ન ઉપલબ્ધ હુઈ હૈં વે પ્રાયઃ વિક્રમકી ૧૨વીં શતાબ્દીકે બાદકી બની હુઇ જાન પડતી હૈં, ઐસા કહના ઠીક હોગા. ઉનમેં સબસે પુરાની કોનસી હૈ ઔર વહ કબકી બની હુઇ અથવા કિસકી બનાઈ હુઈ હૈ, ઇસ વિષયમેં મૈં ઇસ સમય કુછ નહીં કહ સકતા. અધિકાંશ પટ્ટાવલિયોં પર નિર્માણકે સમયાદિકકા કુછ ઉલ્લેખ

નહીં હૈ ઔર ઐસા ભી અનુભવ હોતા હૈ કિ કિસી કિસીમેં અંતિમ આદિ કુછ ભાગ પીછેસે ભી શામિલ હુઆ હૈ.

કુંદકુંદ તથા ઉમાસ્વાતિકે સમ્બંધવાલે કિતને હી શિલાલેખ તથા પ્રશસ્તિયાઁ હૈં પરંતુ વે સબ ઇસ વક્ત મેરે સામને નહીં હૈ. હાઁ શ્રવણબેલ્ગોલકે જૈન શિલાલેખોંકા સંગ્રહ ઇસ સમય મેરે સામને હૈ. જો માણિકચંદ ગ્રંથમાલાકા ૨૮ વાઁ ગ્રંથ હૈ. ઇસમેં ૪૦, ૪૨, ૪૩, ૪૭, ૫૦, ૧૦૫ ઔર ૧૦૮ નંબરકે ૭ શિલાલેખ દોનોંકે ઉલ્લેખ તથા સંબંધકો લિયે હુએ હૈં. પહલે પાઁચ લેખોંમેં '**तदन्वये**' પદકે દ્વારા ઔર નં૦ ૧૦૮ મેં '**वंशे तदीये**' પદોંકે દ્વારા ઉમાસ્વાતિકો કુંદકુંદકે વંશમેં લિખા હૈ. પ્રકૃત વાક્યોંકા ઉલ્લેખ સ્વામીસમંતભદ્રકે પૃ૦ ૧૫૮ પર ફુટનોટમેં ભી કિયા ગયા હૈ. ઇનમેં સબસે પુરાના શિલાલેખ નં૦ ૪૭ હૈ. જો શક સં૦ ૧૦૩૭ કા લિખા હુઆ હૈ.

૨ પૂજ્યપાદકા સમય વિક્રમકી છઠી શતાબ્દી હૈ. ઇસકો વિશેષ જાનનેકે લિયે સ્વામીસમંતભદ્રકે પૃ૦ ૧૪૧ સે ૧૪૩ તક દેખિયે. તત્ત્વાર્થકે શ્વેતાંબરીય ભાષ્યકો મૈં અભી તક સ્વોપજ્ઞ નહીં સમઝતા હૂ. ઉસ પર કિતના હી સંદેહ હૈ, જિસ સબકા ઉલ્લેખ કરનેકે લિયે મૈં ઇસ સમય તયાર નહીં હૂઁ.

૩ દિગંબરીય પરંપરામેં મુનિયોંકી કોઇ '**उच्चनागर**' શાખા ભી હુઇ હૈ, ઇસકા મુઝે અભી તક કુછ પતા નહીં હૈ ઔર ન વાચકવંશ યા વાચકપદધારી મુનિયોંકા હી કોઇ વિશેષ હાલ માલૂમ હૈ. હાઁ ઇતના સ્મરણ હોતા હૈ કિ કિસી દિ૦ ગ્રંથમેં ઉમાસ્વાતિકે સાથ વાચક શબ્દ ભી લગા હુઆ હૈ.

૪ કુંદકુંદ ઔર ઉમાસ્વાતિકે સંબંધકા ઉલ્લેખ નં૦ ૨ મેં કિયા જા ચૂકા હૈ. મૈં અભીતક ઉમાસ્વાતિકો કુંદકુંદકા નિકટાન્વયી માનતા હૂ—શિષ્ય નહીં. હો સકતા હૈ કિ વે કુંદકુંદકે પ્રશિષ્ય રહે હોં ઔર ઇસકા ઉલ્લેખ મેંને 'સ્વામીસમંતભદ્ર'મેં પૃ૦ ૧૫૮, ૧૫૯

પર ભી કિયા હૈ. ઉક્ત ઇતિહાસમેં 'ઉમાસ્વાતિસમય' ઔર ' કુંદકુંદ-સમય ' નામકે દોનોં લેખોંકો એકવાર પઢ જાના ચાહિયે.

૫ વિક્રમકી ૧૦વીં શતાબ્દીસે પહલેકા કોઇ ઉલ્લેખ મેરે દેખનેમેં ઐસા નહીં આયા જિસમેં ઉમાસ્વાતિકો કુંદકુંદકા શિષ્ય લિખા હો.

૬ " **तत्त्वार्थसूत्रकर्तारं गृद्धपिच्छोपलक्षितम्** " ઇત્યાદિ પદ્ય તત્ત્વાર્થસૂત્રકી બહુત સી પ્રતિયોંકે અંતમેં દેખા જાતા હૈ, પરંતુ વહ કહાઁકા હૈ ઔર કિતના પુરાના હૈ યહ અભી કુછ નહીં કહા જા સકતા.

૭ પૂજ્યપાદ ઔર અકલંક દેવકે વિષયમેં તો મૈં અભી ઠીક નહીં કહ સકતા પરંતુ વિદ્યાનંદિને તો તત્ત્વાર્થસૂત્રકે કર્તારૂપસે ઉમા-સ્વાતિકા ઉલ્લેખ કિયા હૈ—શ્લોકવાર્તિકમેં ઉનકા દ્વિતીય નામ ગૃદ્ધપિચ્છાચાર્ય દિયા હૈ ઔર શાયદ આપ્તપરીક્ષાકી ટીકા આદિમેં ઉમાસ્વાતિ નામકા ભી ઉલ્લેખ હૈ.

ઇસિ તરહ પર યહ આપકે દોનોં પત્રોંકા ઉત્તર હૈ, જો ઇસ સમય બન સકા હૈ. વિશેષ વિચાર ફિર કિસી સમય કિયા જાયગા.

મારી વિચારણા નવમા સૈકાના દિગંબરાચાર્ય વિદ્યાનંદિએ આપ્તપરીક્ષા (શ્લો૦ ૧૧૯) ની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં " **तत्त्वार्थसूत्रकारैरुमास्वामिप्रभृतिभिः** " એવું કથન કર્યું છે અને તત્ત્વાર્થ-શ્લોકવાર્તિકની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ (પૃ૦ ૬–પં૦ ૩૧) માં એ જ આચાર્યે " **एतेन गृद्धपिच्छाचार्यपर्यन्तमुनिसूत्रेण व्यभिचारिता निरस्ता** " એવું કથન કર્યું છે. આ બન્ને કથનો તત્ત્વાર્થ-શાસ્ત્ર ઉમાસ્વાતિરચિત હોવાનું અને ઉમાસ્વાતિ તથા ગૃદ્ધપિચ્છ આચાર્ય બન્ને અભિન્ન હોવાનું સૂચવે છે એવી પં૦ જુગલકિશોરજીની માન્યતા છે. પરંતુ એ માન્યતા વિચારણીય છે તેથી એ બાબતમાં મારી વિચારણા શી છે તે ટૂંકમાં જણાવી દેવું યોગ્ય થશે.

પહેલા કથનમાં તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર એ, ઉમાસ્વામિ વગેરે આચાર્યોનું

વિશેષણ છે, નહિ કે માત્ર ઉમાસ્વામિનું. હવે બાબુજીએ બતાવેલ રીતે અર્થ કરીએ તો ફલિત એમ થાય છે કે ઉમાસ્વામિ વગેરે આચાર્યો તત્ત્વાર્થસૂત્રના કર્તા છે. અહીં તત્ત્વાર્થસૂત્રનો અર્થ જો તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર કરવામાં આવે તો એ ફલિત અર્થ ખોટો ઠરે છે. કારણ કે તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર એકલા ઉમાસ્વામિએ રચેલું મનાયેલું છે નહિ કે ઉમાસ્વામિ વગેરે અનેક આચાર્યોએ. તેથી વિશેષણગત તત્ત્વાર્થસૂત્રપદનો અર્થ માત્ર તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર ન કરતાં જિનકથિત તત્ત્વપ્રતિપાદક બધા જ ગ્રંથો એટલો કરવો જોઈએ. એ અર્થ કરતાં ફલિત એ થાય છે કે જિનકથિત તત્ત્વપ્રતિપાદક ગ્રંથના રચનાર ઉમાસ્વામિ વગેરે આચાર્યો. આ ફલિત અર્થ મુજબ સીધી રીતે એટલું જ કહી શકાય કે વિદ્યાનંદિની દૃષ્ટિમાં ઉમાસ્વામિ પણ જિનકથિત તત્ત્વપ્રતિપાદક કોઈ પણ ગ્રંથના પ્રણેતા છે. એ ગ્રંથ તે ભલે વિદ્યાનંદિની દૃષ્ટિમાં તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર જ હોય પણ એમનો એ આશય ઉક્ત કથનમાંથી બીજા આધારો સિવાય સીધી રીતે નીકળતો નથી. એટલે વિદ્યાનંદિના આપ્તપરીક્ષાગત પૂર્વોક્ત પ્રથમ કથન ઉપરથી આપણે એમનો આશય સીધી રીતે એટલો જ કાઢી શકીએ છીએ કે ઉમાસ્વામિએ જૈન તત્ત્વ ઉપર કોઈ ગ્રંથ અવશ્ય રચેલો છે.

પૂર્વોક્ત બીજું કથન તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્રનું પહેલું મોક્ષમાર્ગ-વિષયકસૂત્ર સર્વજ્ઞ વીતરાગપ્રણીત છે એ વસ્તુને સિદ્ધ કરનારી અનુમાનચર્ચામાં આવેલું છે. એ અનુમાનચર્ચામાં મોક્ષમાર્ગ વિષયકસૂત્ર પક્ષ છે, સર્વજ્ઞવીતરાગપ્રણીતત્વ એ સાધ્ય છે અને સૂત્રત્વ એ હેતુ છે. એ હેતુમાં વ્યભિચારદોષનું વારણ કરતાં વિદ્યાનંદિએ **'एतेन'** ઈત્યાદિ કથન કરેલું છે. વ્યભિચારદોષ પક્ષથી જુદા સ્થળમાં સંભવિત બને છે. પક્ષ તો મોક્ષમાર્ગવિષયક પ્રસ્તુત તત્ત્વાર્થસૂત્ર જ છે એટલે વ્યભિચારનું વિષયભૂત મનાયેલું ગૃદ્ધપિચ્છઆચાર્ય સુધીના મુનિઓનું સૂત્ર એ વિદ્યાનંદિની દૃષ્ટિમાં ઉમાસ્વાતિના પક્ષભૂત મોક્ષમાર્ગવિષયક પ્રથમસૂત્રથી ભિન્ન જ હોવું જોઈએ એ વાત ન્યાયવિદ્યાના અભ્યાસીને ભાગ્યે જ

સમજાવવી પડે તેમ છે. વિદ્યાનંદિની દૃષ્ટિમાં પક્ષરૂપ ઉમાસ્વાતિના સૂત્ર કરતાં વ્યભિચારનું વિષયભૂત કલ્પાતું સૂત્ર જુદું જ છે માટે જ તેમણે એ વ્યભિચારદોષનું વારણ કર્યાં બાદ હેતુમાં અસિદ્ધતા દોષ નિવારતાં "**પ્રકૃતસૂત્ર**" એમ કહેલું છે. પ્રકૃત એટલે જેની ચર્ચા પ્રસ્તુત છે તે ઉમાસ્વામિનું મોક્ષમાર્ગવિષયકસૂત્ર. અસિદ્ધતાદોષ નિવારતાં સૂત્રને 'પ્રકૃત' એવું વિશેષણ આપ્યું છે અને વ્યભિચારદોષ નિવારતાં તે વિશેષણ નથી આપ્યું તેમજ પક્ષરૂપસૂત્રની અંદર વ્યભિચાર નથી આવતો એમ પણ નથી કહ્યું. ઊલટું ખુલ્લી રીતે એમ કહ્યું છે કે ગૃદ્ધપિચ્છ આચાર્ય સુધીનાં મુનિઓના સૂત્રોમાં વ્યભિચાર નથી આવતો. આ બધું નિર્વિવાદપણે એ જ સૂચવે છે કે વિદ્યાનંદિ ઉમાસ્વામિથી ગૃદ્ધપિચ્છને જુદા જ સમજે છે, બન્નેને એક નહિ. આ જ મુદ્દાની પુષ્ટિમાં એક દલીલ એ પણ છે કે વિદ્યાનંદિ જો ગૃદ્ધપિચ્છ અને ઉમાસ્વામિને અભિન્ન જ સમજતા હોત તો એક જગોએ ઉમાસ્વામી અને બીજી જગોએ ગૃદ્ધપિચ્છ આચાર્ય એટલું વિશેષણ જ તેમને માટે ન વાપરત બલ્કે ગૃદ્ધપિચ્છ પછી તેઓ ઉમાસ્વામી શબ્દ વાપરત. ઉક્ત બન્ને કથનની મારી વિચારણા જો ખોટી ન હોય તો તે પ્રમાણે ફલિત એમ થાય છે કે વિદ્યાનંદિની દૃષ્ટિમાં ઉમાસ્વામિ તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્રના પ્રણેતા હશે. પણ તેમની દૃષ્ટિમાં ગૃદ્ધપિચ્છ અને ઉમાસ્વામિ એ બન્ને ખાતરીથી જુદા જ હોવા જોઇએ.

ગૃદ્ધપિચ્છ બલાકપિચ્છ મયૂરપિચ્છ વગેરે વિશેષણોની સૃષ્ટિ નગ્નત્વમૂલક વસ્ત્રપાત્રના ત્યાગવાળી દિગંબર ભાવનામાંથી થયેલી છે. જો વિદ્યાનંદિ ઉમાસ્વામિને દિગંબરીય ખાતરીથી સમજતા હોત તો તેમના નામની સાથે પાછળના વખતમાં લગાડાતું ગૃદ્ધપિચ્છ આદિ વિશેષણ તેઓ જરૂર યોજત. તેથી એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે વિદ્યાનંદિએ ઉમાસ્વામિનો શ્વેતાંબર, દિગંબર કે કોઇ ત્રીજો સંપ્રદાય સૂચવ્યો જ નથી.

ખાસ સૂચન ૧ પાછળ પૃ૦ ૬ માં પ્રો૦ યાકોબીનો અભિપ્રાય ટાંકવામાં આવ્યો છે તે તેમણે તેમના તત્ત્વાર્થના જર્મન અનુવાદની ભૂમિકામાં દર્શાવ્યો છે. જિજ્ઞાસુ ત્યાંથી જોઈ લે. ૨ આ૦ મલ્લિષેણે

સ્યાદ્વાદમંજરીના શ્લોક ૨૮ ની વ્યાખ્યા (પૃ૦ ૨૨૮) માં નયોની ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું છે કે **ભાષ્યતત્ત્વમહોદધિ, ગંધહસ્તિટીકા** અને **ન્યાયાવતાર** એ ત્રણ ગ્રંથો જોવા તેમના આ ઉલ્લેખમાં ભાષ્યતત્ત્વ-મહોદધિની સાથે જે ગંધહસ્તિટીકાનો બીજા ગ્રંથ તરીકે ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે એ ઉલ્લેખથી તત્ત્વાર્થની મોટી ટીકા જે વિદ્યમાન છે તે જ વિવક્ષિત હોય. ૩ **પરિચયમાં** પાછળ ઉમાસ્વાતિ અને ગંધહસ્તી વિષે જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તેથી વિરુદ્ધ વિચારો હમણાં જ પં૦ હીરાલાલ હંસરાજ દ્વારા અનુવાદિત હિમવંતપટ્ટાવલિમાં જોવામાં આવ્યા છે. પં૦ હીરાલાલના અનુવાદનું પ્રામાણ્ય તપાસવા તેની મૂળ લખેલ પ્રતિ મેળવવા બહુ જ પ્રયત્ન કર્યો. છતાં અત્યાર સુધીમાં તે પ્રતિ મળી શકી નથી. તે પ્રતિ છે કે નહિ અને હોય તો ક્યારની છે એ બધું પાકે પાયે તપાસ્યા સિવાય કેવળ એ અનુવાદ ઉપર આધાર રાખી શકાય તેમ નથી. ૪ પાછળ પૃ૦ ૨૩ અને ૭૫માં દિગંબરો સોળ સ્વર્ગ માને છે એ વાત લખી છે. આ બાબતમાં એટલું સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે દિગંબરીય પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં બાર કલ્પ હોવાનું કથન છે. એ જ બાર કલ્પો સોળ સ્વર્ગરૂપે વર્ણવાયલા છે. તેથી અસલમાં બારની જ સંખ્યા હતી અને ત્યાર પછી ક્યારેક સોળની સંખ્યા દિગંબરીય ગ્રન્થોમાં આવી છે. આ બાબત જૈનજગત્ વર્ષ ૫ અંક ૨ પૃ૦ ૧૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખ જોવો. ૫ પાછળ પૃ૦ ૫૧ માં વિદ્યાનંદિને પાત્રકેસરી કહેલ છે, પણ પાત્રકેસરી વિદ્યાનંદિથી જુદા હતા એવો વિચાર હમણાં જ પં૦ જુગલકિશોરજીએ રજુ કર્યો છે. જે તેમના અનેકાંત માસિકના બીજા અંકમાં જોવો જોઈએ. ૬ બન્ને સંપ્રદાયના સૂત્રપાઠોનું અને સૂત્ર તથા અનુવાદગત શબ્દકોશનું એમ બે પરિશિષ્ટો તૈયાર છતાં અત્યારે છાપવાં બંધ રાખ્યાં છે. પ્રેસ અને બીજી ખાસ અગવડોને કારણે એ છપાવવા જતાં આ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિમાં બહુ જ મોડું થવાનો સંભવ છે. માટે હવે તે પરિશિષ્ટો કાંતો બીજી અને કાંતો હિંદી આવૃત્તિમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

સુખલાલ.

વિષયાનુક્રમ.

અધ્યાય ૧.

અધ્યાય ૨.

અધ્યાય ૩.

અધ્યાય ૪

અધ્યાય ૫.

અધ્યાય ૬

અધ્યાય ૭

અધ્યાય ૮

અધ્યાય ૯

અધ્યાય ૧૦

ગૂજરાતી વ્યાખ્યા સહિત

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિ વાચક પ્રણીત

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

અધ્યાય ૧

પ્રાણી અનંત છે અને બધાંએ સુખને ચાહે છે. સુખની કલ્પના પણ બધાંની એકસરખી નથી. છતાંયે વિકાસના ઓછાપણા વધતાપણા પ્રમાણે પ્રાણીઓના અને એમના સુખના સંક્ષેપમાં બે વર્ગ કરી શકાય છે. પહેલા વર્ગમાં અલ્પ વિકાસવાળાં પ્રાણીઓનો સમાવેશ થાય છે. તેમના સુખની કલ્પના બાહ્ય સાધનો સુધી પહોંચે છે. બીજા વર્ગમાં અધિક વિકાસવાળાં પ્રાણીઓ આવે છે. તેઓ બાહ્ય અર્થાત્ ભૌતિક સાધનોની સંપત્તિમાં સુખ ન માનતાં ફક્ત આધ્યાત્મિક ગુણોની પ્રાપ્તિમાં જ સુખ માને છે. બન્ને વર્ગે માનેલા સુખમાં તફાવત એ છે કે પહેલું સુખ પરાધીન છે, જ્યારે બીજું સુખ સ્વાધીન છે. પરાધીન સુખને કામ અને સ્વાધીન સુખને મોક્ષ કહે છે. કામ અને મોક્ષ બે જ પુરુષાર્થ છે. તે બે સિવાય બીજી કોઇ પણ વસ્તુ પ્રાણીઓને માટે મુખ્ય સાધ્ય નથી. પુરુષાર્થોમાં અર્થ અને ધર્મને ગણવામાં આવે છે તં મુખ્ય સાધ્યરૂપે નહિ પણ કામ અને મોક્ષના સાધનરૂપે. અર્થ એ કામનું અને ધર્મ એ મોક્ષનું પ્રધાન સાધન છે. પ્રસ્તુત શાસ્ત્રનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય મોક્ષ

છે. તેથી મોક્ષના સાધનભૂત ધર્મના ત્રણ વિભાગ કરી શાસ્ત્રકાર પહેલા સૂત્રમાં તેનો નિર્દેશ કરે છે;

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ।१।

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણે મળી મોક્ષનું સાધન છે.

આ સૂત્રમાં મોક્ષનાં સાધનોનો માત્ર નામનિર્દેશ છે. જો કે મોક્ષ, એનાં સાધનોનું સ્વરૂપ તથા પ્રકાર આગળ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. છતાં અહીં સંક્ષેપમાં માત્ર સ્વરૂપ આપી દેવામાં આવે છે.

મોક્ષનું સ્વરૂપ બંધનાં કારણોનો અભાવ થવાથી જે આત્મિક વિકાસ પરિપૂર્ણ થાય છે તે મોક્ષ છે અર્થાત્ જ્ઞાન અને વીતરાગ ભાવની પરાકાષ્ઠા એ જ મોક્ષ છે.

સાધનોનું સ્વરૂપ જે ગુણ એટલે કે શક્તિના વિકાસથી તત્ત્વની અર્થાત્ સત્યની પ્રતીતિ થાય, જેનાથી હેય–છોડી દેવા યોગ્ય અને ઉપાદેય–સ્વીકારવા યોગ્ય તત્ત્વના યથાર્થ વિવેકની અભિરુચિ થાય તે સમ્યગ્દર્શન.

[1]નય અને [2]પ્રમાણથી થનારું જીવાદિ તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

૧–૨ જે જ્ઞાન, શબ્દમાં ઊતારી શકાય છે અર્થાત્ જેમાં ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય રૂપથી વસ્તુ કહેવાય છે તે જ્ઞાન નય અને જેમાં

સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક કાષાયિક ભાવોની એટલે કે રાગ-દ્વેષની અને [1]યોગની નિવૃત્તિ થવાથી જે સ્વરૂપરમણ થાય છે એ જ [2]સમ્યક્ચારિત્ર છે.

સાધનોનું સાહચર્ય ઉપર જણાવેલાં ત્રણે સાધનો જ્યારે પરિપૂર્ણરૂપમાં પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સંપૂર્ણ મોક્ષનો સંભવ છે, અન્યથા નહિ. એક પણ સાધન જ્યાં સુધી અપૂર્ણ હોય છે ત્યાં સુધી પરિપૂર્ણ મોક્ષ થઇ શકતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે–સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પરિપૂર્ણરૂપમાં પ્રાપ્ત થઇ જાય છે છતાં સમ્યક્ચારિત્રની અપૂર્ણતાને લીધે [3]તેરમા ગુણસ્થાનમાં પૂર્ણ મોક્ષ અર્થાત્ અશરીરસિદ્ધિ અથવા

ઉદ્દેશ્ય–વિધેયના વિભાગ સિવાય જ એટલે કે અવિભકત વસ્તુનું સંપૂર્ણ અથવા અસંપૂર્ણ યથાર્થ ભાન થાય છે તે જ્ઞાન પ્રમાણ. વિશેષ ખુલાસા માટે જુઓ અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૬, ૩૪, ૩૫ તેમજ ન્યાયાવતાર શ્લોક ૨૯, ૩૦ નો ગૂજરાતી અનુવાદ.

૧ યોગ એટલે માનસિક વાચિક તેમજ કાયિક ક્રિયા.

૨ હિંસાદિ દોષોનો ત્યાગ અને અહિંસાદિ મહાવ્રતોનું આચરણ પણ સમ્યક્ચારિત્ર કહેવાય છે. કારણ કે તે દ્વારા રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ કરી શકાય છે અને એમની નિવૃત્તિથી દોષોનો ત્યાગ અને મહાવ્રતોનું પાલન સ્વતઃસિદ્ધ થઇ જાય છે.

૩ જો કે તેરમા ગુણસ્થાનમાં વીતરાગભાવરૂપ ચારિત્ર તો પૂર્ણ જ છે છતાં અહીં જે અપૂર્ણતા કહેવામાં આવી છે તે વીતરાગત્વ અને અયોગતા એ બન્નેને પૂર્ણ ચારિત્ર માનીને જ. આવું પૂર્ણ ચારિત્ર ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને તરત જ અશરીરસિદ્ધિ થાય છે.

વિદેહમુક્તિ થતી નથી અને ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં [1]શૈલેશી અવસ્થા રૂપ પરિપૂર્ણ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થતાં જ ત્રણે સાધનોની પરિપૂર્ણતાના બળથી પૂર્ણ મોક્ષ શક્ય થાય છે.

સાહચર્યનિયમ ઉપરનાં ત્રણે સાધનોમાંથી પહેલાં બે એટલે કે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન અવશ્ય [2]સહચારી હોય છે. જેમ સૂર્યનો તાપ અને પ્રકાશ એક બીજાને છોડીને રહી શકતાં નથી તેમજ સમ્યગ્દર્શન

---

૧ શૈલેશી અવસ્થા એટલે આત્માની એક એવી અવસ્થા કે જેમાં ધ્યાનની પરાકાષ્ઠાના કારણથી મેરુ સરખી નિષ્પ્રકંપતા કે નિશ્ચલતા આવે છે. વધારે ખુલાસા માટે જુઓ હિંદી કર્મગ્રંથ બીજો પૃ. ૩૦.

૨ એક એવો પણ પક્ષ છે જે દર્શન અને જ્ઞાનનું અવશ્યંભાવી સાહચર્ય ન માનતાં વૈકલ્પિક સાહચર્ય માને છે. એ મત પ્રમાણે કોઇક વાર દર્શનકાળમાં જ્ઞાન ન પણ હોય. એનો અર્થ એવો છે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયાં છતાં દેવ, નારક, તિર્યંચોને અને કેટલાક મનુષ્યોને પણ વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન એટલે કે આચારાદિ અંગોનું જ્ઞાન હોતું નથી. આ મત પ્રમાણે દર્શનના સમયે જ્ઞાન ન હોવાનો અર્થ એ છે કે તે સમયે વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન હોતું નથી. પરંતુ દર્શન અને જ્ઞાનને અવશ્ય સહચારી માનતા પક્ષનો આશય એ છે કે દર્શન પ્રાપ્તિના પહેલાં જે મતિ આદિ અજ્ઞાનરૂપે જીવોમાં હોય છે તે સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિ અથવા મિથ્યાદષ્ટિની નિવૃત્તિથી સમ્યગ્-રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે, અને તે મતિ આદિ જ્ઞાન કહેવાય છે. આ મત પ્રમાણે જે અને જેટલો વિશેષ બોધ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ-કાલમાં હોય તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન સમજવું, માત્ર વિશિષ્ટ શ્રુત નહિ.

અને સમ્યગ્જ્ઞાન એક બીજા સિવાય રહેતાં નથી. પરંતુ સમ્યક્ચારિત્રની સાથે એમનું સાહચર્ય અવશ્યંભાવી નથી. કારણ કે સમ્યક્ચારિત્ર સિવાય પણ કેટલાક સમય સુધી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન જોવામાં આવે છે. આમ હોવા છતાં પણ ઉત્ક્રાંતિના ક્રમ પ્રમાણે સમ્યક્ચારિત્ર માટે એવો નિયમ છે કે જ્યાં તે હોય ત્યાં એની પૂર્વેનાં સમ્યગ્દર્શન આદિ બન્ને સાધન અવશ્ય હોય છે.

પ્ર૦—જો આત્મિક ગુણોનો વિકાસ એ જ મોક્ષ છે અને સમ્યગ્દર્શન આદિ એનાં સાધન પણ આત્માના ખાસ ખાસ ગુણોનો વિકાસ જ છે તો પછી મોક્ષ અને એના સાધનમાં શું તફાવત છે?

ઉ૦—કાંઈ પણ નહિ.

પ્ર૦—જો તફાવત નથી તો મોક્ષ સાધ્ય અને સમ્યગ્દર્શન આદિ રત્નત્રય એનું સાધન એવો સાધ્યસાધનભાવ કેવી રીતે સમજવો? કારણ કે સાધ્યસાધનસંબંધ ભિન્ન વસ્તુઓમાં દેખાય છે.

ઉ૦—સાધક અવસ્થાની અપેક્ષાએ મોક્ષ અને રત્નત્રયનો સાધ્યસાધનભાવ કહ્યો છે સિદ્ધ અવસ્થાની અપેક્ષાએ નહિ. કેમકે સાધકનું સાધ્ય પરિપૂર્ણ રત્નત્રયરૂપ મોક્ષ હોવા છતાં પણ એની પ્રાપ્તિ એને રત્નત્રયના ક્રમિક વિકાસથી જ થાય છે. આ શાસ્ત્ર સાધકને માટે છે, સિદ્ધને માટે નથી, આથી આમાં સાધકને માટે ઉપયોગી એવા સાધ્યસાધનના ભેદનું જ કથન છે.

પ્ર૦—સંસારમાં તો ધન સ્ત્રી આદિ સાધનોથી સુખ-પ્રાપ્તિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તો પછી એને છોડીને મોક્ષના પરોક્ષ સુખ માટે ઉપદેશ શા માટે કરવામાં આવે છે?

ઉ૦—મોક્ષનો ઉપદેશ એટલા માટે છે કે એમાં સાચું સુખ મળે છે, સંસારમાં સુખ મળે છે પણ સાચું સુખ નહિ, સુખાભાસ મળે છે.

પ્ર૦—મોક્ષમાં સાચું સુખ અને સંસારમાં સુખાભાસ એટલે શું?

ઉ૦—સાંસારિક સુખ, ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરવાથી થાય છે. હવે ઇચ્છાનો એવો સ્વભાવ છે કે એક પૂરી થાય ન થાય એટલામાં તો બીજી સેંકડો ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, આ બધી ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ થવાનો સંભવ નથી; અને ધારો કે હોય તો પણ તેટલામાં એવી બીજી હજારો ઇચ્છાઓ પેદા થઇ જવાની કે જેની તૃપ્તિ થવાનો સંભવ નથી. આથી જ સંસારમાં ઇચ્છાઓની તૃપ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખના પલ્લા કરતાં અતૃપ્ત ઇચ્છાઓથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખનું પલ્લું ભારે જ રહેવાનું. તેથી સંસારના સુખને સુખાભાસ કહ્યો છે. મોક્ષની સ્થિતિ એવી છે કે એમાં ઇચ્છાઓનો જ અભાવ થઇ જાય છે. અને સ્વાભાવિક સંતોષ પ્રગટ થાય છે. તેથી એમાં સંતોષથી ઉત્પન્ન થતું સુખ એ સુખ જ છે અને એ જ સાચું સુખ છે. ૧

સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ—

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ।२।

યથાર્થ રૂપથી પદાર્થોનો નિશ્ચય કરવાની જે રુચિ તે સમ્યગ્દર્શન છે.

સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિનાં નિમિત્તો—

तन्निसर्गादधिगमाद्वा ।३।

તે (સમ્યગ્દર્શન) નિસર્ગથી એટલે કે પરિણામમાત્રથી અથવા અધિગમથી એટલે કે બાહ્ય નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે.

જગતના પદાર્થોને યથાર્થ રૂપથી જાણવાની રુચિ સાંસારિક અને આધ્યાત્મિક બન્ને પ્રકારના અભિલાષોથી થાય છે. ધન, પ્રતિષ્ઠા આદિ કોઇ સાંસારિક વાસનામાટે જે તત્ત્વજિજ્ઞાસા થાય છે તે સમ્યગ્દર્શન નથી. કેમકે એનું પરિણામ મોક્ષપ્રાપ્તિ ન હોવાથી એનાથી સંસાર જ વધે છે. પરન્તુ આધ્યાત્મિક વિકાસનેમાટે જે તત્ત્વનિશ્ચયની રુચિ ફક્ત આત્માની તૃપ્તિમાટે થાય છે તે સમ્યગ્દર્શન છે.

નિશ્ચય અને વ્યવહાર દૃષ્ટિથી પૃથક્કરણ આધ્યાત્મિક વિકાસથી ઉત્પન્ન થએલ એક પ્રકારનો આત્માનો પરિણામ તે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે. તે જ્ઞેયમાત્રને તાત્ત્વિક

રૂપમાં જાણવાની, હેયને છોડી દેવાની અને ઉપાદેયને ગ્રહણ કરવાની રુચિરૂપ છે.

રુચિના બળથી ઉત્પન્ન થતી ધર્મતત્ત્વનિષ્ઠા એ વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ છે.

સમ્યક્ત્વના લિંગો સમ્યગ્દર્શનની પિછાન કરાવે એવાં પાંચ લિંગ માનવામાં આવે છે. જેવાં કે પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય.

૧ તત્ત્વના મિથ્યા પક્ષપાતથી ઉત્પન્ન થતા કદાગ્રહ આદિ દોષોનો ઉપશમ એ જ પ્રશમ છે. ૨ સાંસારિક બંધનોનો ભય એ સંવેગ છે. ૩ વિષયોમાં આસક્તિ ઓછી થવી એ નિર્વેદ છે. ૪ દુઃખી પ્રાણીઓનું દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા એ અનુકંપા છે. ૫ આત્મા આદિ પરોક્ષ કિન્તુ યુક્તિપ્રમાણથી સિદ્ધ પદાર્થોનો સ્વીકાર એ આસ્તિક્ય છે.

હેતુભેદ સમ્યગ્દર્શનને યોગ્ય આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિ થતાં જ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે. પણ આમાં કોઈ આત્માને એના આવિર્ભાવ માટે બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષા રહે છે, જ્યારે કોઇને રહેતી નથી. એ તો પ્રસિદ્ધ છે કે કોઇ વ્યક્તિ, શિક્ષક આદિની મદદથી શિલ્પ આદિ કેટલીક કળાઓ શીખે છે; જ્યારે કેટલાક બીજાની મદદ સિવાય પોતાની જાતે જ શીખી લે છે. આન્તરિક કારણોની સમાનતા હોવા છતાં પણ બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષા અને અનપેક્ષાને લઇને

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શનના નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન અને અધિગમસમ્યગ્દર્શન એવા બે ભેદ કર્યા છે. બાહ્ય નિમિત્તો પણ અનેક પ્રકારનાં હોય છે. કોઇ પ્રતિમા આદિ ધાર્મિક વસ્તુઓના માત્ર અવલોકનથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે, કોઇ ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળી, કોઈ શાસ્ત્રો ભણીને અને કોઇ સત્સંગથી.

[1]**ઉત્પત્તિક્રમ** અનાદિકાળના સંસારપ્રવાહમાં તરેહ-તરેહનાં દુઃખોનો અનુભવ કરતાં કરતાં યોગ્ય આત્મામાં કોઇક વાર એવી પરિણામશુદ્ધિ થઇ જાય છે, જે એ આત્માને તે ક્ષણ માટે અપૂર્વ જ છે. એ પરિણામશુદ્ધિને અપૂર્વકરણ કહે છે. અપૂર્વકરણથી તાત્ત્વિક પક્ષપાતની બાધક રાગદ્વેષની તીવ્રતા મટી જાય છે. એવી રાગદ્વેષની તીવ્રતા મટી જતાં આત્મા સત્યને માટે જાગરૂક બની જાય છે. આ આધ્યાત્મિક જાગરણ એ જ સમ્યક્ત્વ છે. ૨-૩

તાત્ત્વિક અર્થોનો નામનિર્દેશ—

जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ।४।

જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ [2]તત્ત્વો છે.

---

૧ ઉત્પત્તિક્રમની સ્પષ્ટતા માટે જુઓ હિંદી બીજો કર્મગ્રંથ પૃ. ૭ તથા ચોથા કર્મગ્રંથની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૩.

૨ બૌદ્ધ દર્શનમાં જે દુઃખ, સમુદય, નિરોધ અને માર્ગ એ ચાર આર્ય-સત્યો છે. સાંખ્ય તથા યોગદર્શનમાં જે હેય, હેયહેતુ, હાન અને

ઘણા ગ્રંથોમાં પુણ્ય અને પાપ ઉમેરી નવ તત્ત્વો કહ્યાં છે, પરંતુ અહીં પુણ્ય અને પાપ બન્ને તત્ત્વનો આસ્રવ અથવા બંધ તત્ત્વમાં અંતર્ભાવ કરી ફક્ત સાત જ તત્ત્વો કહ્યાં છે. એ અંતર્ભાવ આ રીતે સમજવો જોઇએ.

પુણ્ય, પાપ બન્ને દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપથી બબ્બે પ્રકારનાં છે, શુભ કર્મપુદ્‌ગલ દ્રવ્યપુણ્ય અને અશુભ કર્મપુદ્‌ગલ દ્રવ્યપાપ છે. આથી દ્રવ્યરૂપ પુણ્ય તથા પાપ, બંધ તત્ત્વમાં અંતર્ભૂત થાય છે, કેમકે આત્મસંબદ્ધ કર્મપુદ્‌ગલ અથવા આત્મા અને કર્મપુદ્‌ગલનો સંબંધવિશેષ એ જ દ્રવ્યબંધ તત્ત્વ કહેવાય છે. દ્રવ્યપુણ્યનું કારણ શુભ અધ્યવસાય જે ભાવ-પુણ્ય કહેવાય છે અને દ્રવ્યપાપનું કારણ અશુભ અધ્યવસાય જે ભાવપાપ કહેવાય છે, તે પણ બંધ તત્ત્વમાં અંતર્ભૂત છે, કેમકે બંધનો કારણભૂત કાષાયિક અધ્યવસાય–પરિણામ એ જ ભાવબંધ કહેવાય છે. ભાવબંધ એ જ ભાવઆસ્રવ છે, તેથી પુણ્ય પાપને આસ્રવ પણ કહી શકાય.

પ્ર૦—આસ્રવથી લઈ મોક્ષસુધીનાં પાંચ તત્ત્વો જીવ અજીવની જેમ સ્વતન્ત્ર નથી તેમજ અનાદિ અનન્ત પણ નથી. પણ તે જીવ અથવા અજીવની યથાસંભવ અમુક અમુક અવસ્થારૂપ છે. તો પછી તેમની, જીવ અજીવની સાથે તત્ત્વ તરીકે કેમ ગણત્રી કરી ?

હાનોપાય એ ચતુર્વ્યૂહ છે. ન્યાયદર્શનમાં જેને અર્થપદ કહ્યાં છે તેના સ્થાનમાં આસ્રવથી લઇ મોક્ષ સુધીનાં પાંચ તત્ત્વો જૈનદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ઉ૦—વસ્તુસ્થિતિ એવી જ છે અર્થાત્ અહિંયાં તત્ત્વશબ્દનો અર્થ અનાદિ—અનન્ત અને સ્વતન્ત્ર ભાવ નથી, કિન્તુ મોક્ષ-પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી થાય એવું જ્ઞેય એવો અર્થ છે. આ શાસ્ત્રનો મુખ્ય વિષય મોક્ષ હોવાથી મોક્ષના જિજ્ઞાસુઓ માટે જે વસ્તુઓનું જ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક છે એ જ વસ્તુ-ઓને અહિંયાં તત્ત્વ તરીકે ગણાવી છે. મોક્ષ તો મુખ્ય સાધ્ય જ રહ્યું એટલે એને તથા એના કારણને જાણ્યા વિના મોક્ષમાર્ગમાં મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ જ થઈ શકતી નથી. એ રીતે જો મુમુક્ષુ મોક્ષના વિરોધી તત્ત્વોનું અને એ વિરોધી તત્ત્વોના કારણોનું સ્વરૂપ ન જાણે તોપણ પોતાના માર્ગમાં તે અસ્ખલિત પ્રવૃત્તિ કરી શકે નહિ. અને એ તો મુમુક્ષુને સૌથી પહેલું જ જાણી લેવું પડે છે કે હું જો મોક્ષનો અધિ-કારી છું તો મારામાં જણાતું સામાન્ય સ્વરૂપ કોનામાં છે અને કોનામાં નથી. આ જ્ઞાનની પૂર્તિ માટે સાત તત્ત્વોનું કથન છે. જીવ તત્ત્વના કથનથી મોક્ષના અધિકારીનો નિર્દેશ થાય છે. અજીવ તત્ત્વથી એમ સૂચિત થાય છે કે જગતમાં એક એવું પણ તત્ત્વ છે, જે જડ હોવાથી મોક્ષમાર્ગના ઉપ-દેશનું અધિકારી નથી. બંધ તત્ત્વથી મોક્ષનો વિરોધી ભાવ અને આસ્રવ તત્ત્વથી એ વિરોધી ભાવનું કારણ બતાવ્યું છે. સંવર તત્ત્વથી મોક્ષનું કારણ અને નિર્જરા તત્ત્વથી મોક્ષનો ક્રમ બતાવ્યો છે. ૪

નિક્ષેપોનો નામનિર્દેશ—

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ।५।

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપથી એમનો એટલે કે સમ્યગ્દર્શન આદિ અને જીવ આદિનો ન્યાસ એટલે કે વિભાગ થાય છે.

બધા વ્યવહારનું કે જ્ઞાનની આપલેનું મુખ્ય સાધન ભાષા છે. ભાષા, શબ્દોની બનેલી છે. એક જ શબ્દ, પ્રયોજન અથવા પ્રસંગ પ્રમાણે અનેક અર્થમાં વપરાય છે. દરેક શબ્દના ઓછામાં ઓછા ચાર અર્થ જોવામાં આવે છે. એ જ ચાર અર્થ એ શબ્દના અર્થસામાન્યના ચાર વિભાગ છે. એ વિભાગને જ નિક્ષેપ—ન્યાસ કહે છે. એ જાણવાથી તાત્પર્ય સમજવામાં સરળતા થાય છે. એ માટે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં એ ચાર અર્થનિક્ષેપ બતાવ્યા છે. એનાથી એટલું પૃથક્કરણ થઇ જશે કે મોક્ષમાર્ગ રૂપે સમ્યગ્દર્શન આદિ અર્થ, અને તત્ત્વ રૂપે જીવાજીવાદિ અર્થ અમુક પ્રકારના લેવા જોઇએ, બીજા પ્રકારના નહિ. એ ચાર નિક્ષેપ આ પ્રમાણે છે—

૧ જે અર્થ વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ નથી પણ ફક્ત માત-પિતા અથવા બીજા લોકોના સંકેતબળથી જાણી શકાય છે. તે અર્થ નામનિક્ષેપ. જેમકે કોઇ એક એવી વ્યક્તિ છે જેનામાં સેવક યોગ્ય કોઈ પણ ગુણ નથી પણ કોઇએ એનું નામ સેવક રાખ્યું છે આ નામસેવક. ૨ જે વસ્તુ

મૂળ વસ્તુની પ્રતિકૃતિ, મૂર્ત્તિ અથવા ચિત્ર હોય અથવા જેમાં મૂળ વસ્તુનો આરોપ કરાયો હોય તે સ્થાપનાનિક્ષેપ. જેમકે કોઇ સેવકનું ચિત્ર, છબી અથવા મૂર્ત્તિ એ સ્થાપના-સેવક. ૩ જે અર્થ ભાવનિક્ષેપનો પૂર્વરૂપ અથવા ઉત્તરરૂપ હોય અર્થાત્ એની પૂર્વ અથવા ઉત્તર અવસ્થા રૂપ હોય તે દ્રવ્યનિક્ષેપ. જેમકે એક એવી વ્યક્તિ હોય કે જે વર્તમા-નમાં સેવાકાર્ય કરતી નથી, પણ જેણે કાંતો ભૂતકાળમાં સેવા કરી છે અથવા આગળ કરનાર છે તે દ્રવ્યસેવક. ૪ જે અર્થમાં શબ્દનું વ્યુત્પત્તિ[1]નિમિત્ત કે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત

---

૧ ટુંકમાં નામ બે જાતનાં છે—યૌગિક અને રૂઢ. રસોયો, કલઇગરો વગેરે યૌગિક શબ્દો છે. ગાય, ઘોડો વગેરે રૂઢ શબ્દો છે. રસોઇ કરે તે રસોયો અને કલઇ કરે તે કલઇગરો. અહીં રસોઇ અને કલઇ કરવાની ક્રિયા એ જ રસોયો અને કલઇગરો શબ્દની વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત છે, અર્થાત્ એ શબ્દો એવી ક્રિયાને લીધે જ સાધિત થયા છે ને તેથી જ એ ક્રિયા એવા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત કહેવાય. સંસ્કૃત શબ્દો લઇને ઘટાવવું હોય તો પાચક, કુંભકાર આદિ શબ્દોમાં અનુ-ક્રમે પાકક્રિયા અને ઘટનિર્માણક્રિયાને વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત સમજવું જોઇએ. સારાંશ કે યૌગિક શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત એ જ તેની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે. પણ રૂઢ શબ્દોમાં એમ નહિ ઘટે, એવા શબ્દો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વ્યવહારમાં નથી આવતા પરંતુ રૂઢિ પ્રમાણે તેનો અર્થ થાય છે. ગાય (**गो**) ઘોડો (**अश्व**) આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ખાસ થતી નથી અને કોઇ કરે તો પણ તેનો વ્યવહાર તો છેવટે વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નહિ કિંતુ રૂઢિ પ્રમાણે જ દેખાય છે. અમુક અમુક પ્રકારની આકૃતિ, જાતિ એ જ ગાય, ઘોડો આદિ રૂઢ શબ્દોના વ્યવહારનું નિમિત્ત છે.

બરાબર ઘટતું હોય તે ભાવનિક્ષેપ. જેમકે એક એવી વ્યક્તિ છે કે જે સેવક યોગ્ય કાર્ય કરે છે તે ભાવસેવક કહેવાય.

સમ્યગ્દર્શન આદિ મોક્ષમાર્ગના અને જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોના પણ ચાર ચાર નિક્ષેપ–અર્થવિભાગ સંભવે છે. પરન્તુ ચાલુ પ્રકરણમાં એ ભાવરૂપે સમજવાના છે. ૫

તત્ત્વોને જાણવાના ઉપાયો—

प्रमाणनयैरधिगमः ।६।

પ્રમાણો અને નયોથી જ્ઞાન થાય છે.

નય અને પ્રમાણમાં તફાવત નય અને પ્રમાણ બન્ને જ્ઞાન જ છે. પરંતુ એમાં તફાવત એ છે કે નય વસ્તુના એક અંશનો બોધ કરે છે અને પ્રમાણ અનેક અંશોનો; અર્થાત્ વસ્તુમાં અનેક ધર્મ હોય છે, એમાંથી જ્યારે કોઇ એક ધર્મદ્વારા વસ્તુનો નિશ્ચય કરવામાં આવે ત્યારે તે નય કહેવાય છે. જેમકે નિત્યત્વ ધર્મદ્વારા આત્મા અથવા પ્રદીપ આદિ વસ્તુ નિત્ય છે એવો નિશ્ચય, અને જ્યારે અનેક ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો અનેક રૂપથી નિશ્ચય કરવામાં આવે ત્યારે તે પ્રમાણ કહે-

---

તેથી તે તે આકૃતિ કે જાતિ એવા શબ્દોનું વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત નહિ પણ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત કહેવાય છે.

યૌગિક શબ્દ (વિશેષણરૂપ)હોય ત્યાં વ્યુત્પત્તિનિમિત્તવાળો અર્થ ભાવનિક્ષેપ અને રૂઢ શબ્દ (જાતિનામ) હોય ત્યાં પ્રવૃત્તિનિમિત્ત-વાળો અર્થ ભાવનિક્ષેપ જાણવો.

વાય. જેમકે—નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ આદિ ધર્મો દ્વારા આત્મા અથવા પ્રદીપ આદિ વસ્તુઓ નિત્યાનિત્ય આદિ અનેક રૂપ છે એવો નિશ્ચય. અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો નય એ પ્રમાણનો માત્ર એક અંશ છે અને પ્રમાણ એ અનેક નયોનો સમૂહ છે. કેમકે નય, વસ્તુને એક દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરે છે અને પ્રમાણ એને અનેક દૃષ્ટિઓથી ગ્રહણ કરે છે. ૬

તત્ત્વોના વિસ્તૃત જ્ઞાનને માટે કેટલાંક [1]વિચારણા-દ્વારોનું કથન—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः । ७ ।

सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च । ८ ।

નિર્દેશ, સ્વામિત્વ, સાધન, અધિકરણ, સ્થિતિ અને વિધાનથી તથા

સત્, સંખ્યા, ક્ષેત્ર, સ્પર્શન, કાળ, અન્તર, ભાવ અને અલ્પબહુત્વથી સમ્યગ્દર્શનાદિ વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે.

નાનો કે મોટો કોઈ પણ જિજ્ઞાસુ જ્યારે તે

---

[1] કોઈ પણ વસ્તુમાં પ્રવેશ કરવો એટલે તેની માહિતી મેળવવી અગર વિચારણા કરવી. એમ કરવાનું મુખ્ય સાધન તે વસ્તુ વિષે વિવિધ પ્રશ્નો કરવા એ છે. પ્રશ્નનો ખુલાસો મળે તે પ્રમાણમાં પ્રવેશ કર્યો ગણાય. તેથી પ્રશ્નો એ જ વસ્તુમાં પ્રવેશ કરવાનાં અર્થાત્ વિચારણા મારફત તેમાં ઊંડા ઊતરવાનાં દ્વારો છે. તેથી વિચારણા-દ્વાર એટલે પ્રશ્નો એમ સમજવું અને શાસ્ત્રોમાં તેને અનુયોગદ્વાર કહ્યાં છે. અનુયોગ—વ્યાખ્યા કે વિવરણ, તેનાં દ્વારો એટલે તે તે પ્રશ્નો.

પહેલ વહેલો કોઇ વિમાન કે બીજી એવી નવી વસ્તુ જુએ છે અને એનું નામ સાંભળે છે ત્યારે એની જિજ્ઞાસા-વૃત્તિ જાગી ઊઠે છે. અને એથી તે પૂર્વે નહિ જોયેલી અથવા નહિ સાંભળેલી વસ્તુના સંબંધમાં અનેક પ્રશ્ન કરવા લાગી જાય છે.

તે એ વસ્તુનો આકાર, રૂપ, રંગ, એનો માલિક, એને બનાવવાના ઉપાય, એને રાખવાની જગ્યા, એના ટકાઉપણાની મર્યાદા અને એના પ્રકાર આદિના સંબંધમાં વિવિધ પ્રશ્નો કરે છે. અને એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર પ્રાપ્ત કરી પોતાની જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરે છે. આ રીતે જ અંતર્દષ્ટિવાળી વ્યક્તિ પણ મોક્ષ માર્ગ વિષે સાંભળીને અથવા હેય, ઉપાદેય એવાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વ વિષે સાંભળીને એના સંબંધમાં વિવિધ પ્રશ્નો દ્વારા પોતાનું જ્ઞાન વધારે છે. આ જ આશય ચાલુ બે સૂત્રોમાં પ્રગટ કર્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે નિર્દેશ આદિ સૂત્રોક્ત ચોદ પ્રશ્નોને લઇને સમ્યગ્દર્શન વિષે સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે વિચાર કરવામાં આવે છે.

૧ નિર્દેશ—સ્વરૂપ. તત્ત્વ તરફ રુચિ એ સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ છે. ૨ સ્વામિત્વ—અધિકારિત્વ. સમ્યગ્દર્શનનો અધિકારી જીવ જ છે, અજીવ નહિ; કેમકે તે જીવનો જ ગુણ અથવા પર્યાય છે. ૩ સાધન—કારણ. દર્શનમોહનીય કર્મનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષય એ ત્રણે સમ્યગ્દર્શનનાં અંતરંગ કારણ છે. એનાં બહિરંગ કારણો અનેક છે; જેવાં કે—શાસ્ત્રજ્ઞાન, જાતિસ્મરણ,

પ્રતિમાદર્શન, સત્સંગ ઇત્યાદિ. ૪ અધિકરણ–આધાર. સમ્યગ્દર્શનનો આધાર જીવ જ છે, કેમકે એ એનો પરિણામ હોવાથી એમાં જ રહે છે. સમ્યગ્દર્શન ગુણ છે, તેથી એનો સ્વામી અને અધિકરણ જુદા જુદા નથી. તોપણ જ્યાં જીવ આદિ દ્રવ્યના સ્વામી અને અધિકરણનો વિચાર કરવાનો હોય ત્યાં એ બન્નેમાં જુદાઇ પણ જોવામાં આવે છે. જેમકે–વ્યવહારદૃષ્ટિથી જોતાં એક જીવનો સ્વામી કોઇ બીજો જીવ હોય પણ એનું અધિકરણ તો કોઇ સ્થાન અથવા શરીર જ કહેવાય. ૫ સ્થિતિ–કાળમર્યાદા. સમ્યગ્દર્શનની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાદિ અનન્ત છે, ત્રણે પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વો અમુક સમયમાં ઉત્પન્ન થાય છે એથી એ સાદિ એટલે કે પૂર્વ અવધિવાળાં છે. પરંતુ ઉત્પન્ન થયેલું પણ ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કાયમ રહેતું નથી તેથી એ બન્ને તો સાન્ત એટલે કે ઉત્તર અવધિવાળાં પણ હોય છે; પરંતુ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થયા પછી નષ્ટ જ થતું નથી તેથી તે અનંત છે. આ અપેક્ષાએ સામાન્ય રીતે સમ્યગ્દર્શનને સાદિ સાન્ત અને સાદિ અનન્ત સમજવું જોઇએ. ૬ વિધાન–પ્રકાર. સમ્યક્ત્વના ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એવા ત્રણ પ્રકાર છે. ૭ સત્–સત્તા. જો કે સમ્યક્ત્વ ગુણ સત્તારૂપથી બધા જીવોમાં હયાત છે તો પણ એનો આવિર્ભાવ ફક્ત ભવ્ય જીવોમાં જ થઈ શકે છે, અભવ્યોમાં નહિ. ૮ સંખ્યા–સમ્યક્ત્વની સંખ્યાનો આધાર એને પ્રાપ્ત

કરનારાઓની સંખ્યા ઉપર છે. આજ સુધીમાં અનંત જીવોને સમ્યક્ત્વનો લાભ થયો છે અને આગળ પણ અનંત જીવો એને પ્રાપ્ત કરશે. આ દૃષ્ટિથી સમ્યગ્દર્શન, સંખ્યામાં અનંત છે. ૯ ક્ષેત્ર—લોકાકાશ. સમ્યગ્દર્શનનું ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ લોકાકાશ નથી કિન્તુ એનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. સમ્યગ્દર્શનવાળા એક જીવને લઇ અથવા અનંત જીવને લઇ વિચાર કરીએ તો પણ સામાન્યરૂપથી સમ્યગ્દર્શનનું ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ સમજવો જોઇએ. કેમકે બધાએ સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવોનું નિવાસક્ષેત્ર પણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ છે. હા, એટલો તફાવત અવશ્ય હોવાનો કે એક સમ્યક્ત્વી જીવના ક્ષેત્ર કરતાં અનંત જીવોનું ક્ષેત્ર પ્રમાણમાં મોટું હશે. કેમકે લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ પણ તરતમભાવથી અસંખ્યાત પ્રકારનો છે. ૧૦ સ્પર્શન— નિવાસસ્થાનરૂપ આકાશના ચારે બાજુના પ્રદેશોને અડકવું એ જ સ્પર્શન છે. ક્ષેત્રમાં ફક્ત આધારભૂત આકાશ જ લેવાય છે, અને સ્પર્શનમાં આધાર ક્ષેત્રના ચારે બાજુના આકાશપ્રદેશ; જેને અડકીને આધેય રહેલું હોય તે પણ લેવાય છે. આ જ ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનનો તફાવત છે. સમ્યગ્દર્શનનું સ્પર્શનસ્થાન પણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ સમજવો જોઇએ. પરન્તુ આ ભાગ એના ક્ષેત્ર કરતાં કાંઇક મોટો હોવાનો, કેમકે એમાં ક્ષેત્રભૂત આકાશના પર્યંતવર્તી પ્રદેશો પણ આવી જાય છે. ૧૧ કાળ—સમય. એક જીવની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શનનો કાળ વિચારીએ તો તે સાદિ સાન્ત

અથવા સાદિ અનંત થાય., પણ બધા જીવોની અપેક્ષાએ તે અનાદિ અનંત સમજવો જોઇએ. કેમકે ભૂતકાળનો એવો કોઇ પણ ભાગ નથી કે જેમાં સમ્યક્ત્વી બિલકુલ ન હોય. ભવિષ્યકાળના વિષયમાં પણ એ જ બાબત છે. તાત્પર્ય કે અનાદિ કાળથી સમ્યગ્દર્શનના આવિર્ભાવનો ક્રમ ચાલુ છે જે અનંતકાળ સુધી ચાલતો જ રહેશે. ૧૨ અંતર–વિરહકાળ. એક જીવને લઇને સમ્યગ્દર્શનના વિરહકાળનો વિચાર કરીએ તો તે જઘન્ય [1]અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ [2]અપાર્દ્ધપુદ્ગલપરાવર્ત પ્રમાણ સમજવો જોઇએ. કેમકે એક વાર સમ્યક્ત્વ ચ્યુત થઈ ગયા પછી ફરીથી તે જલદીમાં જલદી અંતર્મુહૂર્તમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને એમ ન થાય તો છેવટે અપાર્દ્ધપુદ્ગલપરાવર્ત પછી અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ તો વિરહકાળ

---

૧ નવ સમયથી માંડી બે ઘડી–૪૮ મિનિટ–માં એક સમય ઓછો હોય ત્યાં સુધીના વખતને અંતર્મુહૂર્ત કહે છે. નવ સમય એ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને એક સમય ઓછી બે ઘડી એ ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત. વચલા બધા સમયો મધ્યમ અંતર્મુહૂર્ત.

૨ જીવ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી શરીર, ભાષા, મન અને શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપે પરિણમાવે છે. જ્યારે કોઇ એક જીવ જગતમાંનાં સમગ્ર પુદ્ગલ પરમાણુઓને આહારક શરીર સિવાય બીજાં શરીરોરૂપે તથા ભાષા, મન અને શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપે પરિણમાવી પરિણમાવી મૂકી દે અને એમાં જેટલો કાળ લાગે તે પુદ્ગલપરાવર્ત; એમાં થોડો કાળ ઓછો હોય તે અપાર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય છે.

બિલકુલ હોતો નથી. કેમકે વિવિધ જીવોમાં તો કોઇને અને કોઇને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતું જ રહે છે. ૧૩ ભાવ-અવસ્થા-વિશેષ. સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણ અવસ્થાવાળું હોય છે. એ ભાવ, સમ્યક્ત્વના આવરણભૂત દર્શનમોહનીય કર્મના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે; એ ભાવવડે સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિનું તારતમ્ય જાણી શકાય છે. ઔપશમિકની કરતાં ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયોપશમિકની કરતાં ક્ષાયિકભાવવાળું સમ્યક્ત્વ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ અને [1]વિશુદ્ધતર હોય છે. ઉપરના ત્રણ ભાવો ઉપરાંત બીજા બે ભાવો પણ છે—ઔદયિક અને પારિણામિક. આ ભાવોમાં સમ્યક્ત્વ હોતું નથી, અર્થાત્ દર્શનમોહનીયની ઉદયાવસ્થામાં સમ્યક્ત્વનો આવિર્ભાવ થઇ શકતો નથી. એવી જ રીતે સમ્યક્ત્વ અનાદિકાળથી જીવત્વની પેઠે અનાવૃત અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થતું ન હોવાથી પારિણામિક એટલે કે સ્વાભાવિક પણ નથી. ૧૪ અલ્પબહુત્વ-ઓછાવત્તાપણું. પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સૌથી

---

૧ અહીં ક્ષાયોપશમિકને ઔપશમિક કરતાં શુદ્ધ કહ્યું છે તે પરિણામની અપેક્ષાએ નહિ પણ સ્થિતિની અપેક્ષાએ. પરિણામની અપેક્ષાએ તો ઔપશમિક જ વધારે શુદ્ધ છે; કારણ કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ વખતે મિથ્યાત્વનો પ્રદેશોદય હોય છે જ્યારે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ વખતે તો કોઈ પણ જાતનો મિથ્યાત્વમોહનીયનો ઉદય હોતો નથી. તેમ છતાં ઔપશમિક કરતાં ક્ષાયોપશમિકની સ્થિતિ ઘણી લાંબી છે; એટલે એને એ અપેક્ષાએ વિશુદ્ધ પણ કહી શકાય.

ઓછું છે કેમકે એવા સમ્યક્ત્વવાળા જીવ અન્ય પ્રકારના સમ્યક્ત્વવાળા જીવોથી હંમેશાં થોડા જ મળી આવે છે. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વથી ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અસંખ્યાત ગણું અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અનન્ત ગણું છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અનન્ત ગણું હોવાનું કારણ એ છે કે એ સમ્યક્ત્વ સમસ્ત મુક્ત જીવોમાં હોય છે, અને મુક્ત જીવો અનંત છે. ૭–૮

સમ્યગ્જ્ઞાનના ભેદો—

मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानम् । ९ ।

મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવળ એ પાંચ જ્ઞાનો છે.

જેમ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ સૂત્રમાં બતાવ્યું છે તેમ સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ બતાવ્યું નથી, તે એટલા માટે કે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ જાણી લીધા પછી સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ અનાયાસે જાણી શકાય છે. તે આ રીતે–જીવ, કોઇકવાર સમ્યગ્દર્શનરહિત હોય છે; પણ જ્ઞાનરહિત હોતો નથી, કોઇને કોઇ પ્રકારનું જ્ઞાન એનામાં અવશ્ય હોય છે. એ જ જ્ઞાન, સમ્યક્ત્વનો આવિર્ભાવ થતાં જ સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન અને અસમ્યગ્જ્ઞાનનો તફાવત એ છે કે પહેલું સમ્યક્ત્વસહચરિત છે, જ્યારે બીજું સમ્યક્ત્વરહિત એટલે મિથ્યાત્વસહચરિત છે.

પ્ર૦—સમ્યક્ત્વનો એવો તે શો પ્રભાવ છે કે એ ન હોય ત્યારે જ્ઞાન ગમે તેટલું અધિક અને અભ્રાન્ત હોય

છતાં તે અસમ્યગ્જ્ઞાન અથવા મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે? અને જ્ઞાન થોડું, અસ્પષ્ટ અને ભ્રમાત્મક હોય છતાં સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થતાં જ તે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે?

ઉ૦—આ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે એટલા માટે એમાં સમ્યગ્જ્ઞાન અસમ્યગ્જ્ઞાનનો વિવેક આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે; પ્રમાણશાસ્ત્રની માફક વિષયની દૃષ્ટિથી કરવામાં આવતો નથી. ન્યાયશાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાનનો વિષય યથાર્થ હોય તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન–પ્રમાણ અને જેનો વિષય અયથાર્થ હોય તે જ અસમ્યગ્જ્ઞાન–પ્રમાણાભાસ કહેવાય છે. પરન્તુ આ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રમાં પ્રમાણશાસ્ત્રને સંમત સમ્યગ્ અસમ્યગ્ જ્ઞાનનો એ વિભાગ માન્ય હોવા છતાં પણ ગૌણ છે. અહિંયાં જે જ્ઞાનથી આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિ થાય તે સમ્યગ્જ્ઞાન અને જેનાથી સંસારવૃદ્ધિ અથવા આધ્યાત્મિક પતન થાય એ જ અસમ્યગ્જ્ઞાન, એ દૃષ્ટિ મુખ્ય છે. એવો પણ સંભવ છે કે સામગ્રી ઓછી હોવાને કારણે સમ્યક્ત્વી જીવને કોઇકવાર કોઇક વિષયમાં સંશય પણ થાય, ભ્રમ પણ થાય, અસ્પષ્ટ જ્ઞાન પણ થાય, છતાં તે સત્યગવેષક અને કદાગ્રહરહિત હોવાથી પોતાનાથી મહાન, યથાર્થ જ્ઞાનવાળા અને વિશેષદર્શી પુરુષના આશ્રયથી પોતાની ભૂલ સુધારી લેવા હંમેશાં ઉત્સુક હોય છે અને સુધારી પણ લે છે. તે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ મુખ્ય રીતે વાસનાના પોષણમાં ન કરતાં આધ્યાત્મિક વિકાસમાં જ કરે છે. સમ્યક્ત્વ વિનાના જીવનો સ્વભાવ એનાથી ઉલટો જ હોય છે. સામગ્રીની પૂર્ણતાને લીધે એને નિશ્ચયાત્મક અધિક અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય, છતાં તે પોતાની

કદાગ્રહી પ્રકૃતિને લીધે અભિમાની બની કોઇ વિશેષદર્શીના વિચારોને પણ તુચ્છ સમજે છે; અને અંતે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ આત્માની પ્રગતિમાં ન કરતાં સાંસારિક મહત્ત્વાકાંક્ષામાં જ કરે છે. ૯

પ્રમાણચર્ચા—

तत् प्रमाणे ।१०।

आद्ये परोक्षम् ।११।

प्रत्यक्षमन्यत् ।१२।

તે એટલે કે પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન બે પ્રમાણરૂપ છે.

પ્રથમના બે જ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ છે.

બાકી બધું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

પ્રમાણવિભાગ જ્ઞાનના મતિ, શ્રુત આદિ જે પાંચ પ્રકાર ઉપર કહ્યા છે તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે પ્રમાણોમાં વિભકત થઈ જાય છે.

પ્રમાણલક્ષણ પ્રમાણનું સામાન્ય લક્ષણ પહેલાં જ કહી દેવામાં આવ્યું છે કે, જે જ્ઞાન વસ્તુના અનેક અંશોને જાણે તે પ્રમાણ. એનું વિશેષ લક્ષણ આ પ્રમાણે છે—જે જ્ઞાન ઇંદ્રિય અને મનની સહાયતા સિવાય જ ફક્ત આત્માની યોગ્યતાના બળથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ અને જે જ્ઞાન ઇંદ્રિય અને મનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પરોક્ષ છે.

ઉપરનાં પાંચમાંથી પહેલાં બે એટલે કે મતિજ્ઞાન અને

શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ કહેવાય છે; કેમકે એ બન્ને ઇંદ્રિય તથા મનની મદદથી ઉત્પન્ન થાય છે.

અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલ એ ત્રણે પ્રત્યક્ષ છે; કેમકે એ ઇંદ્રિય તથા મનની મદદ સિવાય જ ફક્ત આત્માની યોગ્યતાના બળથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષનું લક્ષણ બીજી રીતે કર્યું છે. એમાં ઇંદ્રિયજન્ય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ અને લિંગ–હેતુ તથા શબ્દાદિજન્ય જ્ઞાનને પરોક્ષ કહેલું છે. પરન્તુ એ લક્ષણ અહીં સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી. અહિંયાં તો આત્મમાત્રસાપેક્ષ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષરૂપે અને આત્મા સિવાય ઇંદ્રિય તથા મનની અપેક્ષા રાખતું જ્ઞાન પરોક્ષરૂપે માન્યું છે. આ કારણથી મતિ અને શ્રુત બન્ને જ્ઞાન ઇંદ્રિય અને મનની અપેક્ષા રાખતાં હોવાથી પરોક્ષ સમજવાં જોઈએ. અને બાકીનાં અવધિ આદિ ત્રણે જ્ઞાન ઇંદ્રિય તથા મનની મદદ સિવાય જ ફક્ત આત્માની યોગ્યતાના બળથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી પ્રત્યક્ષ સમજવાં જોઇએ. ઇંદ્રિય તથા મનોજન્ય મતિજ્ઞાનને કોઈ કોઈ સ્થાને [1]પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે; તે પૂર્વોક્ત ન્યાયશાસ્ત્રના લક્ષણ પ્રમાણે લૌકિક દૃષ્ટિને લઈ સમજવું.૧૦–૧૨

મતિજ્ઞાનના સમાનાર્થક શબ્દો—

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ।१३।

---

૧ પ્રમાણમીમાંસા આદિ તત્ત્વગ્રંથોમાં સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષરૂપે ઇંદ્રિયમનોજન્ય અવગ્રહ આદિ જ્ઞાનનું વર્ણન છે. વિશેષ ખુલાસા માટે જુઓ ન્યાયાવતારના ગૂજરાતી અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં જૈન પ્રમાણમીમાંસાપદ્ધતિનો વિકાસક્રમ.

મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિન્તા, અભિનિબોધ એ એ શબ્દો પર્યાય–એકાર્થવાચક છે

પ્ર૦–કયા જ્ઞાનને મતિજ્ઞાન કહે છે ?

ઉ૦–જે જ્ઞાન વર્ત્તમાનવિષયક હોય તેને.

પ્ર૦–શું સ્મૃતિ, સંજ્ઞા અને ચિન્તા પણ વર્ત્તમાન-વિષયક જ છે ?

ઉ૦–નહિ. પૂર્વમાં અનુભવેલી વસ્તુના સ્મરણનું નામ સ્મૃતિ છે; આથી તે અતીતવિષયક છે. પૂર્વમાં અનુભવેલી અને વર્તમાનમાં અનુભવાતી વસ્તુની એકતાના અનુસંધાનનું નામ સંજ્ઞા અથવા પ્રત્યભિજ્ઞાન છે; આથી તે અતીત અને વર્ત્તમાન ઉભયવિષયક છે. અને ચિન્તા ભવિષ્યના વિષયની વિચારણાનું નામ છે; તેથી તે અનાગત-વિષયક છે.

પ્ર૦–આમ કહેવાથી તો મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા અને ચિંતા એ પર્યાયશબ્દો થઈ શકતા નથી. કેમકે એમના અર્થ જુદા જુદા છે.

ઉ૦–વિષયભેદ અને કંઈક નિમિત્તભેદ હોવા છતાં પણ મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા અને ચિંતા જ્ઞાનનું અંતરંગ કારણ જે મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ છે તે સામાન્ય રૂપે અહીં એક જ વિવક્ષિત છે. આ અભિપ્રાયથી અહીં મતિ આદિ શબ્દોને પર્યાય કહ્યા છે.

પ્ર૦—અભિનિબોધ શબ્દના સંબંધમાં તો કાંઈ કહ્યું નહિ. માટે એ કયા પ્રકારના જ્ઞાનનો વાચક છે એ કહો.

ઉ૦—અભિનિબોધ શબ્દ સામાન્ય છે. તે મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા અને ચિન્તા એ બધાં જ્ઞાનો માટે વપરાય છે અર્થાત્ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતાં બધાં જ્ઞાનોને માટે અભિનિબોધ શબ્દ સામાન્ય છે. અને મતિ આદિ શબ્દો એ ક્ષયોપશમજન્ય ખાસ ખાસ જ્ઞાનો માટે છે.

પ્ર૦—આ રીતે તો અભિનિબોધ એ સામાન્ય શબ્દ થયો અને મતિ આદિ શબ્દો એના વિશેષ થયા, તો પછી એ પર્યાયશબ્દો શી રીતે?

ઉ૦—અહિંયાં સામાન્ય અને વિશેષની ભેદવિવક્ષા કર્યા વિના જ બધાને પર્યાય શબ્દ કહ્યા છે. ૧૩

મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ—

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् । १४ ।

તે અર્થાત્ મતિજ્ઞાન ઇંદ્રિય અને અનિંદ્રિય રૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્ર૦—અહિંયાં મતિજ્ઞાનનાં ઇંદ્રિય અને અનિંદ્રિય એ બે કારણો બતાવ્યાં છે. એમાં ઇંદ્રિય તો ચક્ષુ આદિ પ્રસિદ્ધ છે, પણ અનિંદ્રિયનો શો અર્થ?

ઉ૦—અનિંદ્રિય એટલે મન.

પ્ર૦—જો ચક્ષુ આદિ તથા મન એ બધાંએ મતિજ્ઞાનનાં સાધનરૂપ છે તો એકને ઇંદ્રિય અને બીજાને અનિંદ્રિય કહેવાનો શો હેતુ છે?

ઉ૦—ચક્ષુ આદિ બાહ્ય સાધન છે અને મન આંતરિક સાધન છે. આ જ ભેદ ઇંદ્રિય અને અનિંદ્રિય એ સંજ્ઞાભેદનું કારણ છે. ૧૪

મતિજ્ઞાનના ભેદો—

अवग्रहेहावायधारणाः[1] । १५ ।

અવગ્રહ, ઈહિા, અવાય અને ધારણા એ ચાર ભેદો મતિજ્ઞાનના છે.

પ્રત્યેક ઇંદ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય મતિજ્ઞાનના ચાર ચાર ભેદો સંભવે છે. તેથી પાંચ ઇંદ્રિયો અને એક મન એમ છના અવગ્રહ આદિ ચાર ચાર ભેદો ગણતાં ચોવીશ ભેદો મતિજ્ઞાનના થાય છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે સમજવાં.

સ્પર્શન	અવગ્રહ	ઈહિા	અવાય	ધારણા
રસન	,,	,,	,,	,,
ઘ્રાણ	,,	,,	,,	,,
નેત્ર	,,	,,	,,	,,
શ્રોત્ર	,,	,,	,,	,,
મન	,,	,,	,,	,,

અવગ્રહ આદિ ઉક્ત ચાર ભેદોનાં લક્ષણો ૧ નામ.

१—हापायधारणाः એવો પણ પાઠ છે.

જાતિ આદિની વિશેષ કલ્પનાથી રહિત માત્ર જે સામાન્યનુ જ્ઞાન હોય તે અવગ્રહ. જેમકે ગાઢ અંધકારમાં કાંઇક સ્પર્શે થતાં 'આ કાંઇકિ છે' એવું જ્ઞાન. આ જ્ઞાનમાં એ માલૂમ પડતું નથી કે એ કઈ ચીજનો સ્પર્શ છે. આથી તે અવ્યક્ત જ્ઞાન અવગ્રહ કહેવાય છે.

૨ અવગ્રહથી ગ્રહણ કરેલા સામાન્ય વિષયનો વિશેષરૂપે નિશ્ચય કરવા માટે જે વિચારણા થાય છે તે ઈહા. જેમકે 'આ દોરડાનો સ્પર્શ છે કે સાપનો ?' એવો સંશય થતાં એવી વિચારણા થાય છે કે આ દોરડાનો સ્પર્શ હોવો જોઈએ, કેમકે જો સાપ હોય તો આટલો સખત આઘાત લાગતાં ફુંફાડો માર્યા વિના રહે નહિ. આને વિચારણા, સંભાવના અથવા ઈહા કહે છે.

૩ ઈહા દ્વારા ગ્રહણ કરેલા વિશેષનો કાંઇક અધિક અવધાન—એકાગ્રતાથી જે નિશ્ચય થાય છે તે અવાય. જેમકે થોડાક સમય તપાસ કર્યા પછી એવો નિશ્ચય થાય કે આ સાપનો સ્પર્શ નથી, દોરડાનો જ છે, તે અવાય —અપાય કહેવાય છે.

૪ અવાયરૂપ નિશ્ચય કેટલાક સમય સુધી કાયમ તો રહે છે. પણ પછી મન બીજા વિષયોમાં ચાલ્યું જતું હોવાથી તે નિશ્ચય લુપ્ત થઇ જાય છે. છતાં તે એવો સંસ્કાર મૂકતો જાય છે કે જેથી આગળ કોઇ યોગ્ય નિમિત્ત મળતાં

એ નિશ્ચિત વિષયનું સ્મરણ થઈ આવે છે. આ નિશ્ચયની સતત ધારા, તજ્જન્ય સંસ્કાર અને સંસ્કારજન્ય સ્મરણ એ બધા મતિવ્યાપાર ધારણા છે.

પ્ર૦–શું ઉપરના ચાર ભેદોનો જે ક્રમ આપ્યો છે તે નિર્હેતુક છે કે સહેતુક છે?

ઉ૦–સહેતુક છે. સૂત્રમાં કહેલા ક્રમથી એમ સૂચિત કરવામાં આવે છે કે જે ક્રમ સૂત્રમાં કહ્યો છે એ ક્રમથી અવગ્રહ આદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. **૧૫**

અવગ્રહ આદિના ભેદો—

बहुबहुविधक्षिप्रानिश्रितासंदिग्धध्रुवाणां सेतराणाम् ।१६।

સેતર (પ્રતિપક્ષસહિત) એવા બહુ, બહુવિધ, ક્ષિપ્ર, અનિશ્રિત, અસંદિગ્ધ અને ધ્રુવના અવગ્રહ, ઈહા, અવાય, અને ધારણા રૂપ મતિજ્ઞાન હોય છે.

પાંચ ઇંદ્રિયો અને એક મન એ છ સાધનોથી થનાર મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ઈહા આદિ રૂપથી જે ચોવીશ ભેદ થાય છે તે બધા ક્ષયોપશમ અને વિષયની વિવિધતાથી બાર બાર જાતના થાય છે. જેમકે–

બહુગ્રાહી	૭ અવગ્રહ	૭ ઈહા	૭ અવાય	૭ ધારણા
અલ્પગ્રાહી	,,	,,	,,	,,
બહુવિધગ્રાહી	,,	,,	,,	,,
એકવિધગ્રાહી	,,	,,	,,	,,
ક્ષિપ્રગ્રાહી	,,	,,	,,	,,
અક્ષિપ્રગ્રાહી	,,	,,	,,	,,
અનિશ્રિતગ્રાહી	,,	,,	,,	,,
નિશ્રિતગ્રાહી	,,	,,	,,	,,
અસંદિગ્ધગ્રાહી	,,	,,	,,	,,
સંદિગ્ધગ્રાહી	,,	,,	,,	,,
ધ્રુવગ્રાહી	,,	,,	,,	,,
અધ્રુવગ્રાહી	,,	,,	,,	,,

બહુનો અર્થ અનેક અને અલ્પનો અર્થ એક સમજવો. જેમકે—

બે અથવા બેથી અધિક પુસ્તકોને જાણતાં અવગ્રહ, ઈહા આદિ ચારે ક્રમભાવી મતિજ્ઞાનો અનુક્રમે બહુગ્રાહી અવગ્રહ, બહુગ્રાહિણી ઈહા, બહુગ્રાહી અપાય અને બહુ-ગ્રાહિણી ધારણા કહેવાય; અને એક પુસ્તકને જાણતાં અવગ્રહ આદિ અલ્પગ્રાહી અવગ્રહ, અલ્પગ્રાહિણી ઈહા, અલ્પગ્રાહી અપાય, અને અલ્પગ્રાહિણી ધારણા કહેવાય છે.

બહુવિધનો અર્થ અનેક પ્રકાર અને એકવિધનો અર્થ એક પ્રકાર સમજવો. જેમકે–આકાર, પ્રકાર, રૂપ, રંગ તથા જાડાઇ આદિમાં વિવિધતાવાળાં પુસ્તકોને જાણતાં ઉક્ત ચારે જ્ઞાનો ક્રમથી બહુવિધગ્રાહી અવગ્રહ, બહુવિધ-ગ્રાહિણી ઈહા, બહુવિધગ્રાહી અપાય અને બહુવિધગ્રાહિણી ધારણા કહેવાય છે. તે જ રીતે આકાર, પ્રકાર, રૂપ, રંગ તથા જાડાઇ આદિમાં એક જ જાતનાં પુસ્તકોને જાણવાવાળાં જ્ઞાનો એકવિધગ્રાહી અવગ્રહ, એકવિધગ્રાહિણી ઈહા આદિ કહેવાય છે. બહુ તથા અલ્પનો અર્થ વ્યક્તિની સંખ્યા સમજવો અને બહુવિધ તથા એકવિધનો અર્થ, પ્રકાર, કિસમ અથવા જાતિની સંખ્યા સમજવો; બન્નેમાં એ જ તફાવત છે.

શીઘ્ર જાણતાં ચાર મતિજ્ઞાન શીઘ્રગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે અને વિલંબથી જાણતાં એ ચિરગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે. એ તો અનુભવની વાત છે કે ઇંદ્રિય, વિષય આદિ બધી બાહ્ય સામગ્રી બરાબર હોવા છતાં પણ ફક્ત ક્ષયોપશમની પટુતાને લીધે એક મનુષ્ય

એ વિષયનું જ્ઞાન જલદી કરી લે છે જ્યારે ક્ષયોપશમની મંદતાને લીધે બીજો માણુસ તે જ વિષયનું જ્ઞાન વિલંબથી કરી શકે છે.

[1]અનિશ્રિતનો અર્થ લિંગ દ્વારા અપ્રમિત અર્થાત્ હેતુ દ્વારા અનિર્ણીત વસ્તુ સમજવો; અને નિશ્રિતનો અર્થ લિંગ-પ્રમિત વસ્તુ સમજવો; જેમકે—પૂર્વમાં અનુભવેલ શીત, કોમળ અને સુકુમાર સ્પર્શરૂપલિંગથી વર્તમાનમાં જૂઇના ફૂલોને જાણવાવાળાં ઉકત ચારે જ્ઞાન ક્રમથી નિશ્રિતગ્રાહી—સલિંગગ્રાહી અવગ્રહ આદિ અને એ લિંગ સિવાય જ તે ફૂલોને જાણવાવાળાં જ્ઞાન ક્રમે અનિશ્રિતગ્રાહી—અલિંગગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે.

[2]અસંદિગ્ધનો અર્થ નિશ્ચિત અને સંદિગ્ધનો અર્થ અનિશ્ચિત છે. જેમકે—આ ચંદનનો સ્પર્શ છે, ફૂલનો નહિ;

---

૧ અનિશ્રિત અને નિશ્રિત શબ્દનો જે અર્થ ઉપર આપ્યો છે તે નંદિસૂત્રની ટીકામાં પણ છે, પરન્તુ એ સિવાય બીજો અર્થ પણ એ ટીકામાં શ્રીમલયગિરિએ બતાવ્યો છે—પરધર્મોથી મિશ્રિત ગ્રહણ તે નિશ્રિત અવગ્રહ અને પરધર્મોથી અમિશ્રિત ગ્રહણ તે અનિશ્રિત અવગ્રહ છે. જુઓ પૃ. ૧૮૩ આગમોદયસમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત.

'अनिःसृत' દિ૦૫૦. તે પ્રમાણે એમાં એવો અર્થ કરેલો છે કે સંપૂર્ણ રીતે ઉચ્ચારણ નહિ કરેલા શબ્દનું ગ્રહણ 'अनिःसृतावग्रह' અને સંપૂર્ણ રીતે ઉચ્ચરિત શબ્દનું ગ્રહણ 'निःसृतावग्रह' છે. જુઓ આ સૂત્ર ઉપર રાજવાર્તિક નં. ૧૫.

૨ 'अनुक्त' દિ૦૫૦.તે પ્રમાણે એમાં એવો અર્થ કર્યો છે કે વક્તાના મુખમાંથી એક જ વર્ણ નીકળતાં વેંત એ પૂર્ણ અનુચ્ચરિત શબ્દને

એ પ્રકારે સ્પર્શને નિશ્ચિત રૂપે જાણવાવાળાં ઉક્ત ચારે જ્ઞાન નિશ્ચિતગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે. અને ચંદન તથા ફૂલ બન્નેનો સ્પર્શ શીતળ હોવાથી આ ચંદનનો સ્પર્શ છે કે ફૂલનો એવા વિશેષની અનુપલબ્ધિથી થતાં સંદેહ-યુક્ત ચારે જ્ઞાન અનિશ્ચિતગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે.

ધ્રુવનો અર્થ અવશ્યંભાવી: અને અધ્રુવનો અર્થ કદાચિદ્ભાવી સમજવો. ઇંદ્રિય અને વિષયનો સંબંધ તથા મનોયોગ રૂપ સામગ્રી સમાન હોવા છતાં પણ એક મનુષ્ય એ વિષયને અવશ્ય જાણી લે છે, જ્યારે બીજો કદાચિત્ જાણે છે અને કદાચિત્ નહિ. સામગ્રી પ્રાપ્ત થયે વિષયને અવશ્ય જાણનારા ઉક્ત ચારે જ્ઞાન ધ્રુવગ્રાહી અવગ્રહ આદિ

માત્ર અભિપ્રાયથી જાણી લેવો કે 'તમે અમુક શબ્દ બોલવાના છો' આ જાતનો અવગ્રહ તે અનુક્તાવગ્રહ. અથવા સ્વરનું સંચારણ કર્યા પહેલાં જ વીણા આદિ વાજિંત્રની ઠણક માત્રથી જાણી લેવું કે 'તમે અમુક સ્વર વગાડવાના છો' આ અનુક્તાવગ્રહ. આનાથી વિપરીત તે ઉક્તાવગ્રહ. જુઓ આ જ સૂત્રનું રાજવાર્તિક નં. ૧૫.

શ્વેતાંબરીય ગ્રંથોમાં નંદિસૂત્રમાં 'असंदिग्ध' એવો જ ફક્ત એક પાઠ છે. એનો અર્થ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે જ એની ટીકામાં છે. જુઓ પૃ. ૧૮૩. પરન્તુ તત્ત્વાર્થભાષ્યની વૃત્તિમાં 'અનુક્ત' પાઠ પણ આપ્યો છે. એનો અર્થ પૂર્વોક્ત રાજવાર્તિક પ્રમાણે છે. પરન્તુ વૃત્તિકારે લખ્યું છે કે 'અનુક્ત' પાઠ રાખવાથી એ ફક્ત શબ્દવિષયક અવગ્રહ આદિમાં જ લાગુ પડશે; સ્પર્શવિષયક અવગ્રહ આદિમાં નહિ. એ અપૂર્ણતાને લીધે અન્ય આચાર્યોએ 'અસંદિગ્ધ' પાઠ રાખ્યો છે. જુઓ તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ. ૫૮.

કહેવાય છે. જ્યારે સામગ્રી હોવા છતાં પણ ક્ષયોપશમની મંદતાને લીધે વિષયને કોઇકવાર ગ્રહણ કરે અને કોઈક વાર ગ્રહણ ન કરે એવાં ઉક્ત ચારે જ્ઞાન અધ્રુવગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે.

પ્ર૦—ઉપરના બાર ભેદોમાંથી કેટલા વિષયની વિવિધતાને લીધે અને કેટલા ક્ષયોપશમની પટુતા-મંદતારૂપ વિવિધતાને લીધે થાય છે?

ઉ૦—બહુ, અલ્પ, બહુવિધ અને અલ્પવિધ એ ચાર ભેદ વિષયની વિવિધતા ઉપર અવલંબિત છે. બાકીના આઠ ભેદ ક્ષયોપશમની વિવિધતા ઉપર આધાર રાખે છે.

પ્ર૦—અત્યાર સુધી કુલ ભેદ કેટલા થયા?

ઉ૦—બસો અઠ્ઠાશી.

પ્ર૦—કેવી રીતે?

ઉ૦—પાંચ ઇંદ્રિય અને મનના અવગ્રહ આદિ ચાર ચાર ભેદ ગણવાથી ચોવીશ અને બહુ, અલ્પ આદિ ઉક્ત બાર પ્રકારોની સાથે ચોવીશને ગુણવાથી બસો અઠ્ઠાશી. ૧૬

સામાન્ય રૂપે અવગ્રહ આદિનો વિષય—

अर्थस्य । १७ ।

અવગ્રહ, ઈહા, અપાય, ધારણા એ ચાર મતિ-જ્ઞાન અર્થને ગ્રહણ કરે છે.

પ્ર૦—અર્થ એટલે વસ્તુ અને પર્યાય; દ્રવ્ય અને પર્યાય બન્ને વસ્તુ કહેવાય છે. તો શું ઇંદ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય

અવગ્રહ, ઈહા આદિ જ્ઞાન દ્રવ્યરૂપ વસ્તુને વિષય કરે છે કે પર્યાયરૂપ વસ્તુને ?

ઉ૦—ઉક્ત અવગ્રહ, ઈહા આદિ જ્ઞાન મુખ્યપણે પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે; સંપૂર્ણ દ્રવ્યને નહિ. દ્રવ્યને એ પર્યાય દ્વારા જ જાણે છે. કેમકે ઇંદ્રિય અને મનનો મુખ્ય વિષય પર્યાય જ છે. પર્યાય દ્રવ્યનો એક અંશ છે; આથી અવગ્રહ, ઈહા, આદિ જ્ઞાન દ્વારા જ્યારે ઇંદ્રિયો કે મન પોતપોતાના વિષયભૂત પર્યાયને જાણે છે ત્યારે તે, તે તે પર્યાયરૂપથી દ્રવ્યને પણ અંશતઃ જાણે છે; કેમકે દ્રવ્યને છોડીને પર્યાય રહી શકતો નથી અને દ્રવ્ય પણ પર્યાય રહિત હોતું નથી. જેમકે નેત્રનો વિષય રૂપ અને સંસ્થાન —આકાર આદિ છે કે જે પુદ્ગલ દ્રવ્યના અમુક પર્યાયો છે. નેત્ર આમ્રફલ આદિને ગ્રહણ કરે છે એનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે તે આમ્રફલના રૂપ તથા આકાર-વિશેષને જાણે છે. રૂપ અને આકારવિશેષ, કેરીથી જુદા નથી; આથી સ્થૂલ દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે આંખથી કેરી દેખાઈ. પરન્તુ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે આંખે આખી કેરીનું ગ્રહણ કર્યું નથી. કેમકે કેરીમાં તો રૂપ અને સંસ્થાન ઉપરાંત સ્પર્શ, રસ, ગંધ આદિ અનેક પર્યાયો છે; જે જાણવા નેત્ર અસમર્થ છે. તેમજ સ્પર્શન, રસન, અને ઘ્રાણ ઇંદ્રિય જ્યારે ગરમ ગરમ જલેબી આદિ વસ્તુનું ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તે ક્રમથી તે વસ્તુના ઉષ્ણ સ્પર્શ, મધુર રસ અને સુગંધ રૂપ પર્યાયોને જ જાણે છે. કોઇ પણ

એક ઇંદ્રિય એક વસ્તુના સંપૂર્ણ પર્યાયોને જાણી શકતી નથી. કાન પણ ભાષાત્મક પુદ્ગલના ધ્વનિરૂપ પર્યાયોને જ ગ્રહણ કરે છે, બીજા નહિ. મન પણ કોઇ વિષયના અમુક અંશનો જ વિચાર કરે છે; એકસાથે સંપૂર્ણ અંશોનો વિચાર કરવામાં તે અસમર્થ છે. આથી એમ સાબિત થાય છે કે ઇંદ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય અવગ્રહ, ઈહા આદિ ચારે જ્ઞાન પર્યાયને જ મુખ્યપણે વિષય કરે છે અને દ્રવ્યને એ પર્યાય દ્વારા જ જાણે છે.

પ્ર૦—પૂર્વસૂત્ર અને આ સૂત્ર વચ્ચે શો સંબંધ છે?

ઉ૦—આ સૂત્ર સામાન્યનું વર્ણન કરે છે અને પૂર્વ-સૂત્ર વિશેષનું. અર્થાત્ આ સૂત્રમાં પર્યાય અથવા દ્રવ્ય રૂપ વસ્તુને અવગ્રહ આદિ જ્ઞાનના વિષય તરીકે જે સામાન્ય રૂપે બતાવી છે તેને જ સંખ્યા, જાતિ આદિ દ્વારા પૃથક્કરણ કરી બહુ, અલ્પ આદિ વિશેષ રૂપે પૂર્વસૂત્રમાં બતાવી છે. ૧૭

ઇંદ્રિયોની જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાની પદ્ધતિના ભેદને લીધે અવગ્રહના અવાન્તર ભેદો—

व्यञ्जनस्याऽवग्रहः । १८ ।

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् । १९ ।

વ્યંજન (ઉપકરણ ઇન્દ્રિયનો વિષયની સાથે સંયોગ) થતાં અવગ્રહ જ થાય છે.

નેત્ર અને મન વડે વ્યંજન દ્વારા અવગ્રહ થતો નથી.

લંગડા માણસને ચાલવા માટે લાકડીની મદદની

જરૂર હોય છે તેવી જ રીતે આત્માની આવૃત-ઢંકાએલી ચેતના શકિતને પરાધીનતાને લીધે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં મદદની અપેક્ષા રહે છે. તેથી એને બાહ્ય મદદ ઈંદ્રિય અને મનની જોઇએ. બધી ઇંદ્રિયો અને મનનો સ્વભાવ એક સરખો નથી. તેથી એમના દ્વારા થનારી જ્ઞાનધારાના આવિર્ભાવનો ક્રમ પણ એક સરખો હોતો નથી. એ ક્રમ બે પ્રકારનો છે. મંદક્રમ અને પટુક્રમ.

મંદક્રમમાં ગ્રાહ્ય વિષયની સાથે તે તે વિષયની ગ્રાહક [1]ઉપકરણેંદ્રિયનો સંયોગ-વ્યંજન થતાં જ જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. પ્રારંભમાં જ્ઞાનની માત્રા એટલી અલ્પ હોય છે કે એથી 'આ કંઇક છે' એવો સામાન્ય બોધ પણ થતો નથી. પરન્તુ જેમ જેમ વિષય અને ઇંદ્રિયનો સંયોગ પુષ્ટ થતો જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનની માત્રા પણ વધતી જાય છે. ઉકત સંયોગ-વ્યંજનની પુષ્ટિની સાથે જ થોડાક સમયમાં તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી જ્ઞાનમાત્રા પણ એટલી પુષ્ટ થતી જાય છે કે એનાથી ' આ કંઇક છે ' એવો વિષયનો સામાન્યબોધ-અર્થાવગ્રહ થાય છે. આ અર્થાવગ્રહનો પૂર્વવર્ત્તી જ્ઞાનવ્યાપાર જે ઉક્ત વ્યંજનથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એ વ્યંજનની પુષ્ટિની સાથે જ ક્રમશઃ પુષ્ટ થતો જાય છે તે બધો વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે; કેમકે એના ઉત્પન્ન થવામાં વ્યંજનની અપેક્ષા છે. આ વ્યંજનાવગ્રહ નામનો દીર્ઘ જ્ઞાનવ્યાપાર ઉત્તરોત્તર પુષ્ટ થવા છતાં પણ તે એટલો

---

૧ આના ખુલાસા માટે જુઓ અધ્યાય ૨. સૂ. ૧૭.

અલ્પ હોય છે કે એનાથી વિષયનો સામાન્યબોધ પણ થતો નથી; આથી એને અવ્યક્તતમ, અવ્યક્તતર અને અવ્યક્ત જ્ઞાન કહે છે. જ્યારે એ જ્ઞાનવ્યાપાર એટલો પુષ્ટ થઇ જાય કે એનાથી 'આ કંઇક છે' એવો સામાન્યબોધ થઇ શકે ત્યારે જ એ સામાન્ય ભાન કરાવનાર જ્ઞાનાંશ અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. અર્થાવગ્રહ પણ વ્યંજનાવગ્રહનો એક છેલ્લો પુષ્ટ અંશ જ છે, કેમકે એમાં પણ વિષય અને ઇંદ્રિયનો સંયોગ અપેક્ષિત છે. છતાં એને વ્યંજનાવગ્રહથી અલગ ગણવાનું અને અર્થાવગ્રહ નામ રાખવાનું પ્રયોજન એ છે કે એ જ્ઞાનાંશથી ઉત્પન્ન થનાર વિષયનો બોધ જ્ઞાતાના ધ્યાનમાં આવી શકે છે. અર્થાવગ્રહની પછી એની દ્વારા સામાન્ય રૂપે જાણેલા વિષયની વિશેષ રૂપે જિજ્ઞાસા—જાણવાની ઇચ્છા, વિશેષનો નિર્ણય, એ નિર્ણયની ધારા, તેનાથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કાર અને સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થતી સ્મૃતિ એ બધો જ્ઞાનવ્યાપાર થાય છે; જે ઉપર ઈહા, અપાય અને ધારણા રૂપે ત્રણ વિભાગોમાં બતાવ્યો છે. એ બાબત ભૂલવી ન જોઇએ કે આ મંદક્રમમાં જે ઉપકરણેંદ્રિય અને વિષયના સંયોગની અપેક્ષા બતાવી છે તે વ્યંજનાવગ્રહના અંતિમ અંશ અર્થાવગ્રહ સુધી જ છે. તેની પછી ઈહા, અપાય આદિ જ્ઞાનવ્યાપારમાં એ સંયોગ અનિવાર્યરૂપે અપેક્ષિત નથી. કેમકે એ જ્ઞાનવ્યાપારની પ્રવૃત્તિ વિશેષની તરફ થતી હોવાથી તે સમયે માનસિક અવધાનની પ્રધાનતા હોય છે. આ કારણથી અવધારણયુક્ત વ્યાખ્યાન કરી આ સૂત્રના અર્થમાં એમ

કહ્યું છે કે વ્યંજનનો અવગ્રહ જ થાય છે અર્થાત્ અવગ્રહ—અવ્યક્તજ્ઞાન—સુધીમાં જ એ વ્યંજનની અપેક્ષા છે, ઈહા આદિમાં નહિ.

પટુક્રમમાં ઉપકરણેંદ્રિય અને વિષયના સંયોગની અપેક્ષા નથી. દૂર, દૂરતર હોવા છતાં પણ યોગ્ય સન્નિધાન માત્રથી ઇંદ્રિય એ વિષયને ગ્રહણ કરી લે છે અને ગ્રહણ થતાં જ એ વિષયનું એ ઇંદ્રિય દ્વારા શરુઆતમાં જ અર્થાવગ્રહરૂપ સામાન્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેની પછી ક્રમપૂર્વક ઈહા, અપાય આદિ જ્ઞાનવ્યાપાર પૂર્વોક્ત મંદક્રમની માફક પ્રવૃત્ત થાય છે. સારાંશ એ છે કે પટુક્રમમાં ઇંદ્રિયની સાથે ગ્રાહ્ય વિષયનો સંયોગ થયા વિના જ જ્ઞાનધારાનો આવિર્ભાવ થાય છે. જેનો પ્રથમ અંશ અર્થાવગ્રહ અને અંતિમ અંશ સ્મૃતિ રૂપ ધારણા છે. એનાથી ઉલટું મંદક્રમમાં ઇંદ્રિયની સાથે ગ્રાહ્ય વિષયનો સંયોગ થયા પછી જ જ્ઞાનધારાનો આવિર્ભાવ થાય છે. જેનો પ્રથમ અંશ અવ્યક્તતમ અને અવ્યક્તતર રૂપ વ્યંજનાવગ્રહ નામનું જ્ઞાન છે, બીજો અંશ અર્થાવગ્રહ રૂપ જ્ઞાન છે અને છેવટનો અંશ સ્મૃતિરૂપ ધારણા જ્ઞાન છે.

દૃષ્ટાન્ત—મંદક્રમની જ્ઞાનધારાના આવિર્ભાવને માટે ઇંદ્રિય અને વિષયના સંયોગની અપેક્ષા છે. એને સ્પષ્ટતાથી સમજવાને માટે શરાવ અર્થાત્ શકોરાનું દૃષ્ટાંત ઉપયોગી છે. જેમ ભઠ્ઠીમાંથી તરત બહાર કાઢેલા અતિશય રૂક્ષ શરાવમાં પાણીનું એક ટીપું નાંખ્યું હોય તો તે શરાવ તુરત જ તેને શોષી લે છે અને તે એટલે

સુધી કે તેનું કાંઇ નામ નિશાન રહેતું નથી. આ રીતે પછી પણ એક એક કરી નાંખેલાં અનેક પાણીનાં ટીપાં-ઓને એ શરાવ શોષી લે છે. પરન્તુ અંતમાં એવો સમય આવે છે કે જ્યારે તે પાણીનાં ટીપાંઓને શોષવામાં અસ-મર્થ થાય છે અને એનાથી ભીંજાઇ જાય છે ત્યારે એમાં નાંખેલાં જલકણ સમૂહ રૂપે એકઠાં થઇ દેખાવા લાગે છે. શરાવની ભીનાશ પહેલ વહેલી જ્યારે માલૂમ પડે છે તે પહેલાં પણ શરાવમાં પાણી હતું. પરન્તુ એણે પાણીને એવી રીતે શોષી લીધું હતું કે એમાં પાણી તદ્દન સમાઇ ગયું હોઈ એ પાણી આંખે જોઈ શકાય એવું ન હતું; પરન્તુ તે શરાવમાં અવશ્ય હતું. જ્યારે પાણીનું પ્રમાણ વધ્યું અને શરાવની શોષવાની શક્તિ ઓછી થઇ ત્યારે ભીનાશ દેખાવા લાગી અને પછી અંદર નહિ શોષાયેલું પાણી એના ઉપરના તળમાં એકઠું થઇ દેખાવા લાગ્યું. એવી જ રીતે કોઈ ઊંઘતા માણસને ઘાંટો પાડવામાં આવે ત્યારે તે શબ્દ એના કાનમાં સમાઇ જાય છે. બે ચાર વાર બૂમ મારવાથી એના કાનમાં જ્યારે પૌદ્ગલિક શબ્દો પૂરતા પ્રમાણમાં ભરાઇ જાય છે ત્યારે પાણીનાં ટીપાંઓથી પ્રથમ પ્રથમ ભીના થતા શરાવની માફક ઊંઘતા માણસનો કાન પણ શબ્દોથી પરિપૂરિત થઈ એ શબ્દોને સામાન્ય રૂપે જાણ-વામાં સમર્થ થાય છે, કે આ શું છે ? એ જ સામાન્ય જ્ઞાન છે કે જે પહેલ વહેલું શબ્દને સ્ફુટ રીતે જાણે છે. ત્યાર પછી વિશેષ જ્ઞાનનો ક્રમ શરુ થાય છે. જેમ થોડાક સમય સુધી

પાણીનાં ટીપાં પડવાથી જ તે રૂક્ષ શરાવ ધીમે ધીમે ભીનું થાય છે અને એમાં પાણી દેખાવા લાગે છે તેમજ કેટલાક સમય સુધી શબ્દ પુદ્‌ગલોનો સંયોગ રહેતો હોવાથી તે ઊંઘતા માણસના કાન ભરાઈ જવાને લીધે એ શબ્દોને સામાન્ય રૂપે જાણે છે અને પછી શબ્દોની વિશેષતાઓને જાણે છે. જો કે આ ક્રમ ઊંઘતાની માફક જાગતા માણસને માટે પણ લાગૂ પડે છે તો પણ તે એટલો શીઘ્રભાવી હોય છે કે સાધારણ લોકોના ધ્યાનમાં તે મુશ્કેલીથી આવે છે. આથી શરાવની સાથે ઊંઘતાનું સામ્ય બતાવ્યું છે.

પટુક્રમિક જ્ઞાનધારામાટે આરિસાનું દૃષ્ટાંત ઠીક છે. આરિસાની સામે કોઇ વસ્તુ આવે કે તુરત જ એમાં એનું પ્રતિબિંબ પડી જાય છે અને તે દેખાય છે. આને માટે આરિસાની સાથે પ્રતિબિંબિત વસ્તુના સાક્ષાત્ સંયોગની જરૂર રહેતી નથી, જેમ કાનની સાથે શબ્દોને સાક્ષાત્ સંયોગની જરૂર હોય છે. ફક્ત પ્રતિબિંબગ્રાહી દર્પણ અને પ્રતિબિંબિત થનારી વસ્તુનું યોગ્ય સ્થળમાં સન્નિધાન આવશ્યક છે; આવું સન્નિધાન થતાં જ પ્રતિબિંબ પડી જાય છે અને તે તુરત જ દેખાય છે. આ રીતે આંખની આગળ કોઇ રંગવાળી વસ્તુ આવી કે તુરત જ તે સામાન્ય રૂપે દેખાય છે. આને માટે નેત્ર અને એ વસ્તુનો સંયોગ અપેક્ષિત નથી, જેવી રીતે કાન અને શબ્દનો સંયોગ અપેક્ષિત છે. ફક્ત દર્પણની માફક આંખ અને એ વસ્તુનું યોગ્ય સન્નિધાન જોઇએ. આથી પટુક્રમમાં સૌથી પ્રથમ અર્થાવગ્રહ માન્યો છે.

મંદક્રમિક જ્ઞાનધારામાં વ્યંજનાવગ્રહને સ્થાન છે, અને પટુક્રમિક જ્ઞાનધારામાં નથી. એથી એ પ્રશ્ન થાય છે કે વ્યંજનાવગ્રહ કઈ કઇ ઇંદ્રિયોથી થાય છે અને કઇ કઇથી નહિ. આનો ઉત્તર પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપ્યો છે. નેત્ર અને મનથી વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી, કેમકે એ બન્ને સંયોગ વિના જ માત્ર યોગ્ય સન્નિધાનથી અથવા અવધાનથી પોતપોતાના ગ્રાહ્ય વિષયોને જાણે છે. આ કોણ જાણતું નથી કે દૂર દૂર રહેલા વૃક્ષ, પર્વત આદિને નેત્ર ગ્રહણ કરે છે અને મન સુદૂરવર્ત્તી વસ્તુનું પણ ચિંતન કરે છે; આથી નેત્ર તથા મન અપ્રાપ્યકારી મનાયાં છે. અને એનાથી ઉત્પન્ન થતી જ્ઞાનધારાને પટુક્રમિક કહી છે. કર્ણ, જિહ્વા, ઘ્રાણ અને સ્પર્શન એ ચાર ઇંદ્રિય મંદક્રમિક જ્ઞાનધારાનું કારણ છે, કેમકે એ ચારે પ્રાપ્યકારી અર્થાત્ ગ્રાહ્ય વિષયો સાથે સંયુક્ત થઇને જ એને ગ્રહણ કરે છે. એ સૌ કોઇનો અનુભવ છે કે જ્યાં સુધી શબ્દ કાનમાં ન પડે, સાકર જીભને ન અડકે, પુષ્પનાં રજકણ નાકમાં ન પેસે અને પાણી શરીરને ન અડકે ત્યાં સુધી શબ્દ નહિ સંભળાય, સાકરનો સ્વાદ નહિ આવે, ફૂલની સુગંધ નહિ જણાય અને પાણી ઠંડું છે કે ગરમ એની ખબર નહિ પડે.

પ્ર૦—મતિજ્ઞાનના કુલ કેટલા ભેદ થયા ?

ઉ૦—૩૩૬.

પ્ર૦—કેવી રીતે ?

ઉ૦—પાંચ ઇંદ્રિયો અને મન એ છને અર્થાવગ્રહ આદિ

ચાર ચાર ભેદોથી ગુણતાં ચોવીશ થાય. એમાં ચાર પ્રાપ્યકારી ઇંદ્રિયોના ચાર વ્યંજનાવગ્રહ ઉમેરવાથી ૨૮ થાય. એ ૨૮ ને બહુ, અલ્પ, બહુવિધ, અલ્પવિધ આદિ બારબાર ભેદોથી ગુણતાં ૩૩૬ થાય. આ ભેદોની ગણત્રી સ્થૂળદૃષ્ટિથી છે; વાસ્તવિક રીતે તો પ્રકાશ આદિની સ્ફુટતા, અસ્ફુટતા, વિષયોની વિવિધતા અને ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લીધે તરતમભાવવાળા અસંખ્ય ભેદ થાય છે.

પ્ર૦–પહેલાં જે બહુ, અલ્પ આદિ ૧૨ ભેદો કહ્યા છે તે તો વિષયોના વિશેષોમાં જ લાગુ પડે છે જ્યારે અર્થાવગ્રહનો વિષય તો માત્ર સામાન્ય છે; આથી તે અર્થાવગ્રહમાં કેવી રીતે ઘટી શકે ?

ઉ૦–અર્થાવગ્રહ બે પ્રકારનો માનવામાં આવે છે: વ્યાવહારિક અને નૈશ્ચયિક. બહુ, અલ્પ આદિ જે ૧૨ ભેદ કહ્યા છે તે વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહના જ સમજવા જોઇએ; નૈશ્ચયિકના નહિ. કેમકે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં જાતિગુણ-ક્રિયાશૂન્ય માત્ર સામાન્ય પ્રતિભાસિત થાય છે, આથી એમાં બહુ, અલ્પ આદિ વિશેષોના ગ્રહણનો સંભવ જ નથી.

પ્ર૦–વ્યાવહારિક અને નૈશ્ચયિકમાં શો તફાવત છે ?

ઉ૦–જે અર્થાવગ્રહ પ્રથમ જ સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ કરે છે તે નૈશ્ચયિક. અને જે જે વિશેષગ્રાહી અપાયજ્ઞાનની પછી નવા નવા વિશેષોની જિજ્ઞાસા અને અપાય થતા રહે છે તે બધા સામાન્યવિશેષગ્રાહી અપાયજ્ઞાન વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ છે. અર્થાત્ ફક્ત તે જ અપાયજ્ઞાનને વ્યાવહારિક

અર્થાવગ્રહ ન સમજવો કે જેની પછી બીજા વિશેષોની જિજ્ઞાસા ન થાય. બીજા બધાં અપાયજ્ઞાન જેઓ પોતાની પછી નવા નવા વિશેષોની જિજ્ઞાસા પેદા કરે છે તે વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ છે.

પ્ર૦—અર્થાવગ્રહના બહુ, અલ્પ આદિ ઉક્ત ૧૨ ભેદોના સંબંધમાં જે એમ કહ્યું કે તે ભેદ વ્યાવહારિક અથાવગ્રહના સમજવા જોઇએ, નૈશ્ચયિકના નહિ; તો તે વિષે પ્રશ્ન થાય છે કે જો એમ જ માનીએ તો પછી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મતિજ્ઞાનના ૩૩૬ ભેદો કેવી રીતે થઇ શકે ? કેમકે ૨૮ પ્રકારના મતિજ્ઞાનને બારબાર ભેદોથી ગુણતાં ૩૩૬ ભેદ થાય છે અને ૨૮ પ્રકારોમાં તો ૪ વ્યંજનાવગ્રહ પણ આવે છે જે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહના પણ પૂર્વવર્ત્તી હોવાથી અત્યંત અવ્યક્તરૂપ છે. આથી એના બારબાર એટલે કુલ ૪૮ ભેદો કાઢી નાખવા પડશે ?

ઉ૦—અર્થાવગ્રહમાં તો વ્યાવહારિકને લઇને ઉપરના ૧૨ ભેદો સ્પષ્ટ રીતે ઘટી શકે છે તેથી સ્થૂલ દૃષ્ટિએ એવો ઉત્તર આપ્યો છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ અને એના પૂર્વવર્ત્તી વ્યંજનાવગ્રહના પણ બારબાર ભેદો સમજી લેવા જોઇએ; તે કાર્યકારણની સમાનતાના સિદ્ધાંતને આધારે. અથાત્ વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહનું કારણ નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ છે અને એનું કારણ વ્યંજનાવગ્રહ છે. હવે જો વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહમાં સ્પષ્ટરૂપે બહુ, અલ્પ આદિ વિષયગત વિશેષોનો પ્રતિભાસ થાય તો એના

સાક્ષાત્ કારણભૂત નૈશ્ચયિક અથાવગ્રહ અને વ્યવહિત કારણ વ્યંજનાવગ્રહમાં પણ ઉક્ત વિશેષોનો પ્રતિભાસ માનવો પડશે. જો કે તે પ્રતિભાસ અસ્ફુટ હોવાથી દુર્જ્ઞેય છે. અસ્ફુટ હોય અથવા સ્ફુટ હોય અહિંયાં તો ફક્ત સંભવની અપેક્ષાએ ઉક્ત બારબાર ભેદો ગણવા જોઇએ. ૧૮-૧૯

શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને એના ભેદ—

श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् । २० ।

શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક થાય છે. તે બે પ્રકારનું છે; જે અનેક પ્રકારનું અને બાર પ્રકારનું હોય છે.

મતિજ્ઞાન કારણ અને શ્રુતજ્ઞાન કાર્ય છે, કેમકે મતિજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આથી શ્રુતજ્ઞાનને મતિપૂર્વક કહ્યું છે, જે વિષયનું શ્રુતજ્ઞાન કરવાનું હોય એ વિષયનું મતિજ્ઞાન પહેલાં અવશ્ય થવું જોઇએ. આથી મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાનનું પાલન કરવાવાળું અને પૂરણ કરવાવાળું કહેવાય છે. મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે, પરન્તુ તે બહિરંગ કારણ છે. એનું અંતરંગ કારણ તો શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ છે, કેમકે કોઈ વિષયનું મતિજ્ઞાન થયા છતાં પણ જો ક્ષયોપશમ ન હોય તો એ વિષયનું શ્રુતજ્ઞાન થઈ શકતું નથી.

પ્ર૦—મતિજ્ઞાનની માફક શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પણ ઇંદ્રિય અને મનની મદદ અપેક્ષિત છે તો પછી બન્નેમાં તફાવત શો ? જ્યાં સુધી બન્નેનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતે જાણી ન શકાય ત્યાં સુધી શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક છે એ કથનનો કાંઇ

ખાસ અર્થ રહેતો નથી. તેમજ મતિજ્ઞાનનું કારણ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ અને શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ છે, આ કથનથી પણ બન્નેનો ભેદ ધ્યાનમાં આવતો નથી કેમકે ક્ષયોપશમનો ભેદ સાધારણ બુદ્ધિને ગમ્ય નથી.

ઉ૦–મતિજ્ઞાન વિદ્યમાન વસ્તુમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને શ્રુતજ્ઞાન અતીત, વિદ્યમાન તથા ભાવિ એ ત્રૈકાલિક વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ વિષયકૃત ભેદ ઉપરાંત બન્નેમાં એ પણ અંતર છે કે મતિજ્ઞાનમાં શબ્દોલ્લેખ હોતો નથી અને શ્રુતજ્ઞાનમાં હોય છે. આથી બન્નેનું ફલિત લક્ષણ એ થાય છે કે જે જ્ઞાન ઇંદ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય હોવા છતાં [1]શબ્દોલ્લેખ સહિત હોય તે શ્રુતજ્ઞાન, અને જે શબ્દોલ્લેખ રહિત હોય તે મતિજ્ઞાન. સારાંશ એ છે કે બન્ને જ્ઞાનોમાં ઇંદ્રિય અને મનની અપેક્ષા તુલ્ય હોવા છતાં મતિ કરતાં શ્રુતનો વિષય પણ અધિક છે અને સ્પષ્ટતા પણ અધિક છે. કેમકે શ્રુતમાં મનોવ્યાપારની પ્રધાનતા હોવાથી વિચારાંશ અધિક અને સ્પષ્ટ થાય છે અને પૂર્વાપરનું અનુસંધાન પણ રહે છે. અથવા બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે ઇંદ્રિય તથા મનોજન્ય એક દીર્ઘ જ્ઞાનવ્યાપારનાં પ્રાથમિક અપરિપક્વ અંશ

---

१ શબ્દોલ્લેખનો અર્થ વ્યવહાર કાળમાં શબ્દશક્તિના ગ્રહણથી ઉત્પન્ન થવું તે છે, અર્થાત્ જેમ શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સમયે સંકેતસ્મરણ અને શ્રુતગ્રંથનું અનુસરણ અપેક્ષિત છે; એ રીતે ઇહા આદિ મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં અપેક્ષિત નથી.

મતિજ્ઞાન અને ઉત્તરવર્ત્તી પરિપક્વ અને સ્પષ્ટ અંશ શ્રુતજ્ઞાન છે. તેથી એમ પણ કહી શકાય કે જે જ્ઞાન ભાષામાં ઉતારી શકાય તે શ્રુતજ્ઞાન અને જે જ્ઞાન ભાષામાં ઉતારી શકાય એવા પરિપાકને પ્રાપ્ત ન થયું હોય તે મતિજ્ઞાન. શ્રુતજ્ઞાનને જો ખીર કહીએ તો મતિજ્ઞાનને દૂધ કહી શકાય.

પ્ર૦–શ્રુતના બે અને એ દરેકના અનુક્રમે બાર અને અનેક પ્રકાર કેવી રીતે થાય ?

ઉ૦–અંગબાહ્ય, અંગપ્રવિષ્ટ રૂપે શ્રુતજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે. એમાંથી અંગબાહ્ય શ્રુત ઉત્કાલિક, કાલિક એવા ભેદોથી અનેક પ્રકારનું છે; અને અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ આદિ રૂપે બાર પ્રકારનું છે.

પ્ર૦–અંગબાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટનો તફાવત કઈ અપેક્ષાએ છે ?

ઉ૦–વક્તાના ભેદની અપેક્ષાએ. તીર્થંકરો દ્વારા પ્રકાશિત જ્ઞાનને એમના પરમ બુદ્ધિમાન સાક્ષાત્ શિષ્ય ગણધરોએ ગ્રહણ કરી એ જ્ઞાનને દ્વાદશાંગી રૂપે સૂત્રબદ્ધ કર્યું તે અંગપ્રવિષ્ટ. અને સમયના દોષથી બુદ્ધિ, બળ તેમજ આયુષને ઘટતાં જોઈ સર્વ સાધારણના હિતને માટે એ દ્વાદશાંગીમાંથી ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર ગણધરો પછીના શુદ્ધ બુદ્ધિ આચાર્યોએ જે શાસ્ત્રો રચ્યાં તે અંગબાહ્ય. અર્થાત્ જે શાસ્ત્રના રચનાર ગણધર હોય તે અંગપ્રવિષ્ટ અને જેના રચનાર અન્ય આચાર્ય હોય તે અંગબાહ્ય.

પ્ર૦–બાર અંગો ક્યાં ? અને અનેકવિધ અંગબાહ્યમાં મુખ્યપણે ક્યા ક્યા પ્રાચીન ગ્રંથો ગણાય છે ?

ઉ૦–આચાર, સૂત્રકૃત, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ–ભગવતીસૂત્ર, જ્ઞાતાધર્મકથા, ઉપાસકદશાધ્યયન, અંતકૃદ્દશા, અનુત્તરૌપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકસૂત્ર અને દૃષ્ટિવાદ એ ૧૨ અંગો છે. સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદનક, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન એ છ આવશ્યક તથા દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, દશાશ્રુતસ્કંધ, કલ્પ, વ્યવહાર, નિશીથ અને [1]ઋષિભાષિત આદિ શાસ્ત્રોનો અંગબાહ્યમાં સમાવેશ થાય છે.

પ્ર૦–આ જે ભેદ બતાવ્યા તે તો જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત રૂપે સંગૃહીત કરવાવાળાં શાસ્ત્રોના ભેદ થયા; તો પછી શું શાસ્ત્રો આટલાં જ છે ?

ઉ૦–નહિ, શાસ્ત્ર અનેક હતાં, અનેક છે; અનેક બને છે અને આગળ પણ અનેક થશે. તે બધાં શ્રુતજ્ઞાનની અંદર જ આવી જાય છે. અહિંયાં ફક્ત એટલાં જ ગણાવ્યાં છે કે જેના ઉપર પ્રધાનપણે જૈન શાસનનો આધાર છે. પરન્તુ બીજાં અનેક શાસ્ત્રો બન્યાં છે અને બનતાં જાય છે એ બધાંનો અંગબાહ્યમાં સમાવેશ કરી લેવો જોઇએ. ફક્ત બનેલાં અને બનતાં શાસ્ત્રો શુદ્ધબુદ્ધિ અને સમભાવપૂર્વક રચાયેલાં હોવાં જોઇએ.

---

૧ પ્રત્યેકબુદ્ધ આદિ ઋષિઓએ કહેલું હોય છે તે ઋષિભાષિત. જેમકે–ઉત્તરાધ્યયનનું આઠમું કાપિલીય અધ્યયન વગેરે.

પ્ર૦–આજકાલ જે વિવિધ વિજ્ઞાનવિષયક શાસ્ત્રો તથા કાવ્ય, નાટકાદિ લૌકિક વિષયના ગ્રંથો બને છે તે પણ શું શ્રુત કહેવાય ?

ઉ૦–અવશ્ય, તે શ્રુત કહેવાય.

પ્ર૦–તો તો પછી એ પણ શ્રુતજ્ઞાન હોવાથી મોક્ષને માટે ઉપયોગી થઈ શકે ?

ઉ૦–મોક્ષમાં ઉપયોગી થવું અગર ન થવું એ કોઈ શાસ્ત્રનો નિયત સ્વભાવ નથી; પણ એનો આધાર અધિકારીની યોગ્યતા ઉપર છે. જો અધિકારી યોગ્ય અને મુમુક્ષુ હોય તો લૌકિક શાસ્ત્રોને પણ મોક્ષ માટે ઉપયોગી બનાવી શકે છે, અને અધિકારી યોગ્ય ન હોય તો તે આધ્યાત્મિક કોટિનાં શાસ્ત્રોથી પણ પોતાને નીચે પાડે છે. છતાં વિષય અને પ્રણેતાની યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ લોકોત્તર શ્રુતનું વિશેષત્વ અવશ્ય છે.

પ્ર૦–શ્રુત એ જ્ઞાન છે તો પછી ભાષાત્મક શાસ્ત્રોને અને જેના ઉપર તે લખાય છે તે કાગળ વગેરેને પણ શ્રુત કેમ કહે છે ?

ઉ૦–ઉપચારથી. મૂળમાં શ્રુત તો જ્ઞાન જ છે, પરન્તુ એવું જ્ઞાન પ્રકાશિત કરવાનું સાધન ભાષા છે, અને ભાષા પણ એવા જ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. કાગળ વગેરે પણ એ ભાષાને લિપિબદ્ધ કરી વ્યવસ્થિત રાખવાનું સાધન છે; આ કારણથી ભાષા અથવા કાગળ વગેરેને પણ ઉપચારથી શ્રુત કહેવામાં આવે છે. ૨૦

અવધિજ્ઞાનના પ્રકાર અને તેના સ્વામી—

द्विविधोऽवधिः[1] । २१ ।

तत्र भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् । २२ ।

[2]**यथोक्तनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम्** । २३ ।

અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.

એ બેમાંથી ભવપ્રત્યય, નારક અને દેવોને થાય છે.

યથોક્ત નિમિત્તોથી ઉત્પન્ન થતું (ક્ષયોપશમજન્ય) અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું છે જે શેષ એટલે બાકી રહેલ તિર્યંચ તથા મનુષ્યોને થાય છે.

અવધિજ્ઞાનના ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય એવા બે ભેદ થાય છે. જે અવધિજ્ઞાન જન્મતાંની સાથે જ પ્રગટ થાય છે તે ભવપ્રત્યય; અર્થાત્ જેના આવિર્ભાવને માટે વ્રત, નિયમ આદિ અનુષ્ઠાનની અપેક્ષા નથી એવું જન્મસિદ્ધ અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યય કહેવાય છે. અને જે અવધિજ્ઞાન જન્મસિદ્ધ નથી

---

૧ શ્વે. ગ્રંથોમાં આ સૂત્રની ઉપર '**भवप्रत्ययः क्षयोपशमनिमित्तश्च**' એટલું ભાષ્ય છે. પરન્તુ દિ૦ ગ્રંથોમાં આ અંશ સૂત્ર રૂપે નથી તોપણ ઉક્ત ભાષ્ય સહિત આ અંશ, સૂત્ર ૨૧ ની ઉત્થાનિકાના રૂપમાં સર્વાર્થસિદ્ધિમાં મળે છે.

૨ આ સૂત્રના સ્થાનમાં દિ૦ ગ્રંથોમાં **क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम्** એવો પાઠ છે. આ પાઠમાં **क्षयोपशमनिमित्तः** એટલો જે અંશ છે તે શ્વે૦ ગ્રંથોમાં ભાષ્યરૂપે છે. જેમકે—**यथोक्तनिमित्तः क्षयोपशमनिमित्त इत्यर्थः** ।

કિન્તુ જન્મ લીધા બાદ વ્રત, નિયમ આદિ ગુણોના અનુષ્ઠાનના બળથી પ્રગટ થાય છે તે ગુણપ્રત્યય અથવા ક્ષયોપશમજન્ય કહેવાય છે.

પ્ર૦—શું ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમ સિવાય જ ઉત્પન્ન થાય છે?

ઉ૦—નહિ. એને માટે પણ ક્ષયોપશમ તો અપેક્ષિત છે જ.

પ્ર૦—ત્યારે તો પછી ભવપ્રત્યય પણ ક્ષયોપશમજન્ય જ ઠર્યું. તો પછી ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય એ બન્નેમાં શો તફાવત છે?

ઉ૦—કોઇ પણ જાતનું અવધિજ્ઞાન કેમ ન હોય પણ તે યોગ્ય ક્ષયોપશમ સિવાય થઇ શકતું જ નથી. એ રીતે અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ તો સર્વ અવધિજ્ઞાનનું સાધારણ કારણ છે જ, એમ હોવા છતાં પણ કોઇક અવધિજ્ઞાનને ભવપ્રત્યય અને કોઇકને ક્ષયોપશમજન્ય —ગુણપ્રત્યય કહેલ છે તે ક્ષયોપશમના આવિર્ભાવનાં નિમિત્તોની વિવિધતાની અપેક્ષાએ જાણવું. દેહધારીઓની કેટલીક જાતિઓ એવી છે કે જેમાં જન્મ–ભવ લેતાં જ યોગ્ય ક્ષયોપશમનો આવિર્ભાવ અને તે દ્વારા અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઇ જાય છે. અર્થાત્ એ જાતિવાળાઓને અવધિજ્ઞાનને યોગ્ય ક્ષયોપશમમાટે એ જન્મમાં કાંઇ તપ આદિ અનુષ્ઠાન કરવાં પડતાં નથી. તેથી જ એવી જાતિવાળા બધા જીવોને ન્યૂનાધિકરૂપમાં જન્મસિદ્ધ અવધિજ્ઞાન અવશ્ય થાય છે અને તે જીવન પર્યંત રહે છે. એનાથી ઉલટું કેટલીક જાતિઓ

એવી પણ છે કે જેનામાં જન્મ લેતાંની સાથે જ અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો નિયમ હોતો નથી. આવી જાતિવાળાઓને અવધિજ્ઞાનયોગ્ય ક્ષયોપશમના આવિર્ભાવને માટે તપ આદિ ગુણોનું અનુષ્ઠાન કરવું આવશ્યક છે. તેથી એવી જાતિવાળા બધા જીવોમાં અવધિજ્ઞાનનો સંભવ હોતો નથી. ફક્ત જેઓએ એ જ્ઞાનને યોગ્ય ગુણ પ્રાપ્ત કર્યા હોય તેનામાં જ સંભવે છે. તેથી ક્ષયોપશમરૂપ અંતરંગ કારણ સમાન હોવા છતાં પણ એને માટે કોઇક જાતિમાં ફક્ત જન્મની અને કોઇક જાતિમાં તપ આદિ ગુણોની અપેક્ષા હોવાને લીધે સરળતાની દૃષ્ટિએ અવધિજ્ઞાનના ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય એવાં બે નામ રાખ્યાં છે.

દેહધારી જીવોના ચાર વર્ગ કર્યા છે. નારક, દેવ, તિર્યંચ અને મનુષ્ય. આમાંથી પહેલા બે વર્ગવાળા જીવોમાં ભવ-પ્રત્યય એટલે કે જન્મસિદ્ધ અવધિજ્ઞાન થાય છે; અને પછીના બે વર્ગોમાં ગુણપ્રત્યય એટલે કે ગુણોથી અવધિજ્ઞાન થાય છે.

પ્ર૦—જો બધા અવધિજ્ઞાનવાળા દેહધારી જ છે તો પછી એમ કેમ છે કે તે કેટલાકને પ્રયત્ન વિના જ જન્મથી પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજાને એને માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડે છે?

ઉ૦—કાર્યની વિચિત્રતા અનુભવસિદ્ધ છે. એ કોણ જાણતું નથી કે પક્ષી જાતિમાં માત્ર જન્મ લેવાથી આકા-શમાં ઉડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને મનુષ્ય જાતિમાં માત્ર જન્મ લેવાથી કોઇ આકાશમાં ઉડી શકતું નથી સિવાય કે તે વિમાન આદિની મદદ લે. અથવા જેમ કેટલાકમાં

કાવ્યશક્તિ જન્મસિદ્ધ દેખાય છે તો બીજા કેટલાકમાં તે પ્રયત્ન વિના આવતી જ નથી.

તિર્યંચ અને મનુષ્યમાં મળી આવતા અવધિજ્ઞાનના છ ભેદ બતાવ્યા છે. ૧ આનુગામિક ૨ અનાનુગામિક ૩ વર્ધમાન ૪ હીયમાન ૫ અવસ્થિત અને ૬ અનવસ્થિત.

૧ જેમ કોઇ એક સ્થાનમાં વસ્ત્ર આદિ કોઇ વસ્તુને રંગ લગાવ્યો હોય અને પછી એ સ્થાન ઉપરથી એ વસ્ત્રને લઇ લેવામાં આવે તોપણ એનો-વસ્ત્રનો રંગ કાયમ જ રહે તે પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન એની ઉત્પત્તિના ક્ષેત્રને છોડીને બીજી જગ્યા ઉપર જવા છતાં પણ કાયમ રહે છે તે આનુગામિક.

૨ જેમ કોઇનું જ્યોતિષ જ્ઞાન એવું હોય છે કે જેથી તે અમુક સ્થાનમાં જ પ્રશ્નોનો ઠીક ઠીક ઉત્તર આપી શકે છે બીજા સ્થાનમાં નહિ. તે જ પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન પોતાનું ઉત્પત્તિસ્થાન છુટી જતાં કાયમ રહેતું નથી તે અનાનુગામિક.

૩ જેમ દીવાસળી અથવા અરણી આદિથી ઉત્પન્ન થતી દેવતાની ચીનગારી બહુ નાની હોવા છતાં પણ અધિક અધિક સૂકાં લાકડાં આદિને પ્રાપ્ત કરી ક્રમથી વધતી જાય છે તેમ અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્તિકાળમાં અલ્પવિષયક હોવા છતાં પણ પરિણામશુદ્ધિ વધવાની સાથે જ ક્રમપૂર્વક અધિક અધિક વિષયવાળું થતું જાય છે તે વર્ધમાન.

૪ જેમ પરિમિત દાહ્ય વસ્તુઓમાં લાગેલી આગ નવું બાળવાનું ન મળવાથી ક્રમપૂર્વક ઘટતી જ જાય છે તેમ જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્તિના સમયમાં અધિક વિષયવાળું હોવા

છતાં પણ પરિણામશુદ્ધિ કમી થતાં ક્રમશઃ અલ્પ અલ્પ વિષયવાળું થઈ જાય છે તે હીયમાન.

૫ જેમ કોઇ પ્રાણીને એક જન્મમાં પ્રાપ્ત થયેલ પુરુષ આદિ [૧]વેદ યા બીજા અનેક પ્રકારના શુભ અશુભ સંસ્કારો એની સાથે બીજા જન્મમાં જાય છે; અથવા જીંદગી સુધી કાયમ રહે છે તેમજ જે અવધિજ્ઞાન બીજો જન્મ થતાં છતાં આત્મામાં કાયમ રહે છે અથવા કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પર્યંત કિંવા જીવન પર્યંત સ્થિર રહે છે તે અવસ્થિત.

૬ જળતરંગની માફક જે અવધિજ્ઞાન કદી ઘટે છે, કદી વધે છે, કદી પ્રગટ થાય છે અને કદી તિરોહિત થાય છે તે અનવસ્થિત.

જો કે તીર્થંકરમાત્રને તથા કોઇ કોઇ અન્ય મનુષ્યોને પણ અવધિજ્ઞાન જન્મસિદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે તથાપિ એ ગુણપ્રત્યય જ સમજવું જોઇએ કેમકે યોગ્ય ગુણ ન રહે તો એ અવધિજ્ઞાન જીંદગી સુધી કાયમ રહેતું નથી. જેવી રીતે દેવ અથવા નરકગતિમાં રહે છે. ૨૧-૨૩

મનઃપર્યાયના ભેદો અને તેનો તફાવત—

ऋजुविपुलमती मनःपर्यायः । २४ ।

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः । २५ ।

ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એ બે મનઃપર્યાય છે.

---

૧ જુઓ અધ્યાય ૨ સૂ૦ ૬.

વિશુદ્ધિથી અને પુનઃપતનના અભાવથી તે બન્નેમાં તફાવત છે.

મનવાળાં સંજ્ઞી પ્રાણીઓ કોઇ પણ વસ્તુનું ચિંતન મનથી કરે છે. ચિંતનના સમયે ચિંતનીય વસ્તુના ભેદ પ્રમાણે ચિંતનકાર્યમાં પ્રવર્તેલું મન ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિઓને ધારણ કરે છે. એ આકૃતિઓ જ મનના પર્યાય છે. અને એ માનસિક આકૃતિઓને સાક્ષાત્ જાણવાવાળું જ્ઞાન મનઃપર્યાય જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાનના બળથી ચિંતનશીલ મનની આકૃતિઓ જણાય છે પરન્તુ ચિંતનીય વસ્તુ જાણી શકાતી નથી.

પ્ર૦—તો પછી શું ચિંતનીય વસ્તુઓને મનઃપર્યાયજ્ઞાની જાણી શકતો નથી ?

ઉ૦—જાણી શકે છે, પરન્તુ પછીથી અનુમાન દ્વારા.

પ્ર૦—એ કેવી રીતે ?

ઉ૦—જેમ કોઈ કુશલ માણસ કોઇનો ચહેરો અથવા હાવ-ભાવ પ્રત્યક્ષ જોઇ એના ઉપરથી એ વ્યક્તિના મનોગત ભાવો અને સામર્થ્યનું જ્ઞાન અનુમાનથી કરી લે છે તે જ પ્રમાણે મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનઃપર્યાય જ્ઞાનવડે કોઇના મનની આકૃતિઓને પ્રત્યક્ષ જોઈ પછીથી અભ્યાસને લીધે એવું અનુમાન કરી લે છે કે આ વ્યક્તિએ અમુક વસ્તુનું ચિંતન કર્યું; કેમકે એનું મન એ વસ્તુના ચિંતનના સમયે અવશ્ય થનારી અમુક પ્રકારની આકૃતિઓથી યુક્ત છે.

પ્ર૦—ઋજુમતિ અને વિપુલમતિનો શો અર્થ છે ?

ઉ૦—જે, વિષયને સામાન્યરૂપે જાણે છે તે ઋજુમતિ મનઃપર્યાય અને જે વિશેષરૂપથી જાણે છે તે વિપુલમતિ મનઃપર્યાય.

પ્ર૦—જો ઋજુમતિ સામાન્યગ્રાહી છે તો તો તે દર્શન જ થયું કહેવાય, એને જ્ઞાન શા માટે કહો છો?

ઉ૦—તે સામાન્યગ્રાહી છે એનો અર્થ એટલો જ છે કે તે વિશેષો જાણે છે પરન્તુ વિપુલમતિ જેટલા વિશેષોને જાણતું નથી.

ઋજુમતિની અપેક્ષાએ વિપુલમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન વિશુદ્ધતર હોય છે. કેમકે તે ઋજુમતિ કરતાં સૂક્ષ્મતર અને અધિક વિશેષોને સ્ફુટરીતે જાણી શકે છે. એ સિવાય એ બન્નેમાં એ પણ તફાવત છે કે ઋજુમતિ ઉત્પન્ન થયા પછી કદાચિત્ ચાલ્યું પણ જાય છે, પરન્તુ વિપુલમતિ ચાલ્યું જતું નથી અને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી અવશ્ય રહે છે. ૨૪-૨૫

અવધિ અને મનઃપર્યાયનો તફાવત—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्याययोः । २६ ।

વિશુદ્ધિ, ક્ષેત્ર, સ્વામી અને વિષય દ્વારા અવધિ અને મનઃપર્યાયનો તફાવત જાણવો જોઇએ.

જો કે અવધિ અને મનઃપર્યાય એ બન્ને પારમાર્થિક વિકલ—અપૂર્ણ પ્રત્યક્ષરૂપે સમાન છે છતાં એ બન્નેમાં કેટલીક રીતે તફાવત છે. જેમકે—વિશુદ્ધિકૃત, ક્ષેત્રકૃત,

સ્વામિકૃત અને વિષયકૃત. ૧ મનઃપર્યાયજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પોતાના વિષયને બહુ સ્પષ્ટરૂપે જાણે છે એથી તે વિશુદ્ધતર છે. ૨ અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી તે આખા લોક સુધી છે, જ્યારે મનઃપર્યાયજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર તો માનુષોત્તર પર્વત પર્યંત જ છે. ૩ અવધિજ્ઞાનનો સ્વામી ચારે ગતિવાળો હોઇ શકે છે પરન્તુ મનઃપર્યાયનો સ્વામી ફક્ત સંયત મનુષ્ય હોઇ શકે છે. ૪ અવધિનો વિષય કેટલાક પર્યાયો સાથે સંપૂર્ણ રૂપી દ્રવ્ય છે પરન્તુ મનઃપર્યાયનો વિષય તો ફક્ત એનો અનંતમો [1]ભાગ છે; અર્થાત્ માત્ર મનોદ્રવ્ય છે.

પ્ર૦–વિષય ઓછો હોવા છતાં પણ મનઃપર્યાય અવધિથી વિશુદ્ધતર મનાયું છે તેનું શું કારણ?

ઉ૦–વિશુદ્ધિનો આધાર વિષયની ન્યૂનાધિકતા ઉપર નથી. કિન્તુ વિષયમાં રહેલી ન્યૂનાધિક સૂક્ષ્મતાઓને જાણવા ઉપર છે. જેમ બે વ્યક્તિઓમાંથી એક એવી હોય કે જે અનેક શાસ્ત્રોને જાણે છે; અને બીજી ફક્ત એક શાસ્ત્રને જાણે છે. હવે જો અનેક શાસ્ત્રજ્ઞ કરતાં એક શાસ્ત્ર જાણતી વ્યક્તિ પોતાના વિષયની સૂક્ષ્મતાઓને અધિક જાણતી હોય તો એનું જ્ઞાન પહેલી વ્યક્તિ કરતાં વિશુદ્ધ કહેવાય. એવી રીતે વિષય અલ્પ હોવા છતાં પણ એની સૂક્ષ્મતાઓને વિશેષ પ્રમાણમાં જાણતું હોવાથી મનઃપર્યાય, અવધિ કરતાં વિશુદ્ધતર કહેવાય છે. **૨૬**

---

૧ જુઓ સૂ૦ ૨૯.

પાંચે જ્ઞાનના ગ્રાહ્ય વિષયો—

मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु । २७ ।
रूपिष्ववधेः । २८ ।
तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य । २९ ।
सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य । ३० ।

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ–ગ્રાહ્યતા સર્વપર્યાયરહિત અર્થાત્ પરિમિત પર્યાયોથી યુક્ત સર્વ દ્રવ્યોમાં હોય છે.

અવધિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ સર્વપર્યાયરહિત ફક્ત રૂપી –મૂર્ત્ત દ્રવ્યોમાં હોય છે.

મનઃપર્યાયજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ એ રૂપી દ્રવ્યના સર્વપર્યાય-રહિત અનંતમા ભાગમાં હોય છે.

કેવલજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ બધાં દ્રવ્યોમાં અને બધા પર્યાયોમાં હોય છે.

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા રૂપી, અરૂપી બધાં દ્રવ્યો જાણી શકાય છે, પરન્તુ એના પર્યાય તો કેટલાક જ જાણી શકાય છે; બધા નહિ.

પ્ર૦–ઉપરના કથનથી એમ સમજાય છે કે મતિ અને શ્રુતના ગ્રાહ્ય વિષયોમાં ન્યૂનાધિકતા છે જ નહિ એ શું બરાબર છે ?

ઉ૦–દ્રવ્યરૂપ ગ્રાહ્યની અપેક્ષાએ તો બન્નેના વિષયોમાં ન્યૂનાધિકતા નથી. પરન્તુ પર્યાયરૂપ ગ્રાહ્યની અપેક્ષાએ બન્નેના

વિષયોમાં ન્યૂનાધિકતા અવશ્ય છે. ગ્રાહ્ય પર્યાયોમાં ઓછા-વત્તાપણું હોવા છતાં પણ ફક્ત એટલી સમાનતા છે કે તે બન્ને જ્ઞાન દ્રવ્યોના પરિમિત પર્યાયોને જ જાણી શકે છે, સંપૂર્ણ પર્યાયોને નહિ. મતિજ્ઞાન વર્તમાનગ્રાહી હોવાથી ઇંદ્રિયોની શક્તિ અને આત્માની યોગ્યતા પ્રમાણે દ્રવ્યોના કેટલાક વર્તમાન પર્યાયોને જ ગ્રહણ કરી શકે છે; પરન્તુ શ્રુતજ્ઞાન ત્રિકાળગ્રાહી હોવાથી ત્રણે કાળના પર્યાયોને થોડા ઘણા પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરી શકે છે.

પ્ર૦–મતિજ્ઞાન ચક્ષુ આદિ ઇંદ્રિયોથી પેદા થાય છે અને ઇંદ્રિયોમાં ફક્ત મૂર્ત્તદ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય હોય છે તો પછી બધાં દ્રવ્યો મતિજ્ઞાનનાં ગ્રાહ્ય કેવી રીતે ગણાય ?

ઉ૦–મતિજ્ઞાન ઇંદ્રિયોની માફક મનથી પણ થાય છે. અને મન, સ્વાનુભૂત અથવા શાસ્ત્રશ્રુત બધાં મૂર્ત્ત, અમૂર્ત્ત દ્રવ્યોનું ચિંતન કરે છે. આથી મનોજન્ય મતિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ બધાં દ્રવ્યોને મતિજ્ઞાનનાં ગ્રાહ્ય માનવામાં કાંઈ વિરોધ નથી.

પ્ર૦–સ્વાનુભૂત અથવા શાસ્ત્રશ્રુત વિષયોમાં મનની દ્વારા મતિજ્ઞાન પણ થાય છે અને શ્રુતજ્ઞાન પણ થાય છે. તો બન્નેમાં ફરક શો રહ્યો ?

ઉ૦–જ્યારે માનસિક ચિંતન, શબ્દોલ્લેખસહિત હોય ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન અને જ્યારે એનાથી રહિત હોય ત્યારે મતિજ્ઞાન.

પરમ પ્રકર્ષને પહોંચેલા જે પરમાવધિજ્ઞાનનું અલોકમાં

પણ લોકપ્રમાણુ અસંખ્યાત ખંડાને જોવાનું સામર્થ્ય છે તે પણ ફકત મૂર્ત્ત દ્રવ્યોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, અમૂર્ત્તોનો નહિ. તેમજ તે મૂર્ત્ત દ્રવ્યોના પણ સમગ્ર પર્યાયોને જાણી શકતું નથી.

મનઃપર્યાયજ્ઞાન પણ મૂર્ત્તદ્રવ્યોનો જ સાક્ષાત્કાર કરે છે, પરન્તુ અવધિજ્ઞાન જેટલો નહિ. કેમકે અવધિજ્ઞાન દ્વારા સર્વ-પ્રકારનાં પુદ્ગલદ્રવ્ય ગ્રહણ કરી શકાય છે પરન્તુ મનઃપર્યા-યજ્ઞાન દ્વારા તો ફકત મનરૂપ બનેલાં પુદ્ગલ અને તે પણ માનુષોત્તરક્ષેત્રની અંતર્ગત જ ગ્રહણ કરી શકાય છે, તેથી મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિષય અવધિજ્ઞાનના વિષયનો અનંતમો ભાગ કહ્યો છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાન ગમે તેટલું વિશુદ્ધ હોય છતાં પોતાના ગ્રાહ્ય દ્રવ્યોના સંપૂર્ણ પર્યાયોને જાણી શકતું નથી; જો કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન દ્વારા સાક્ષાત્કાર તો ફકત ચિંતનશીલ મૂર્ત્ત મનનો થાય છે, છતાં પછી થનાર અનુમાનથી તો એ મન દ્વારા ચિંતન કરેલાં મૂર્ત્ત અમૂર્ત્ત બધાં દ્રવ્યો જાણી શકાય છે.

મતિ આદિ ચારે જ્ઞાન ગમે તેટલાં શુદ્ધ હોય છતાં તે ચેતનાશકિતના અપૂર્ણ વિકાસરૂપે હોવાથી એક પણ વસ્તુના સમગ્ર ભાવોને જાણવામાં અસમર્થ હોય છે. એવો નિયમ છે કે જે જ્ઞાન કોઇ એક વસ્તુના સંપૂર્ણ ભાવોને જાણી શકે તે બધી વસ્તુઓના સંપૂર્ણ ભાવોને પણ ગ્રહણ કરી શકે અને એ જ જ્ઞાન પૂર્ણ કહેવાય છે. એ જ કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે. એ જ્ઞાન ચેતનાશકિતના સંપૂર્ણ વિકાસ વખતે પ્રકટ થાય છે; તેથી એના અપૂર્ણતાજન્ય ભેદ-

પ્રભેદ થતા નથી. કોઈ પણ એવી વસ્તુ નથી અથવા એવો ભાવ પણ નથી કે જે એની દ્વારા પ્રત્યક્ષ જાણી ન શકાય. એ કારણથી કેવળજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ બધાં દ્રવ્ય અને બધા પર્યાયોમાં મનાઇ છે ૨૭–૩૦

એક આત્મામાં એકી સાથે પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનોનું વર્ણન—

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्भ्यः । ३१ ।

એક આત્મામાં એક સાથે એકથી લઇ ચાર સુધી જ્ઞાન, ભજનાથી–અનિયત રૂપે થાય છે.

કોઈ આત્મામાં એક વખતે એક, કેટલાકમાં બે, કેટલાકમાં ત્રણ અને કેટલાકમાં એક સાથે ચાર જ્ઞાન સુધી સંભવે છે, પરન્તુ પાંચે જ્ઞાન એકી સાથે કોઇમાં હોતાં નથી; જ્યારે એક હોય ત્યારે કેવળજ્ઞાન સમજવું જોઇએ. કેમકે કેવળજ્ઞાન પરિપૂર્ણ હોવાથી એ સમયે અન્ય અપૂર્ણ બીજાં જ્ઞાનોનો સંભવ જ નથી. જ્યારે બે હોય છે ત્યારે મતિ અને શ્રુત; કેમકે પાંચ જ્ઞાનમાંથી નિયત સહચારી એ બે જ્ઞાન જ છે. બાકીનાં ત્રણ એક બીજાને છોડીને પણ હોઈ શકે છે; જ્યારે ત્રણ જ્ઞાન હોય છે ત્યારે મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન અથવા મતિ, શ્રુત અને મનઃપર્યાય-જ્ઞાન હોય છે; કેમકે ત્રણ જ્ઞાનનો:સંભવ અપૂર્ણ અવસ્થામાં જ હોય છે અને એવે સમયે ભલે અવધિજ્ઞાન હોય અથવા તો મનઃપર્યાયજ્ઞાન હોય પણ મતિ અને શ્રુત બન્ને અવશ્ય હોય છે. જ્યારે ચાર જ્ઞાન હોય છે ત્યારે મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યાય હોય છે. કેમકે એ ચારે જ્ઞાન અપૂર્ણ અવ-

સ્થામાં થતાં હાવાથી એકી સાથે હાઇ શકે છે, કેવળજ્ઞાનનું અન્ય કોઇ પણ જ્ઞાનની સાથે સાહચર્ય એટલા માટે નથી કે તે પૂર્ણ અવસ્થામાં પ્રકટે છે અને બીજાં બધાં અપૂર્ણ અવસ્થામાં. પૂર્ણતા તથા અપૂર્ણતાના પરસ્પર વિરાધ હાવાથી બન્ને અવસ્થાઓ એકી સાથે આત્મામાં હાતી નથી.

બે, ત્રણ અથવા ચાર જ્ઞાનોના એકી સાથે સંભવ કહ્યો છે તે શક્તિની અપેક્ષાએ, પ્રવૃત્તિની અપેક્ષાએ નહિ.

પ્ર૦—એના અર્થ શું ?

ઉ૦—જેમ મતિ, શ્રુત એ બે જ્ઞાનવાળા અથવા અવધિજ્ઞાન સહિત ત્રણ જ્ઞાનવાળા કોઈ આત્મા જે સમયે મતિજ્ઞાનની દ્વારા કોઇ વિષયને જાણવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે સમયે તે આત્મા પોતાનામાં શ્રુતની શકિત અથવા અવધિની શક્તિ હાવા છતાં પણ એના ઉપયોગ કરીને તે દ્વારા એમના વિષયોને જાણી શકતો નથી. એવી જ રીતે તે શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિના સમયે મતિ અથવા અવધિશકિતને પણ કામમાં લઇ શકતો નથી. એ જ હકીકત મનઃપર્યાયની શકિતના વિષયમાં સમજવી જોઇએ. સારાંશ એ છે કે એક આત્મામાં એકી સાથે વધારેમાં વધારે ચાર જ્ઞાનશક્તિઓ હોય તો પણ એક સમયમાં કોઈ એક જ શકિત પોતાનું જાણવાનું કામ કરે છે, અન્ય શક્તિઓ એ સમયે નિષ્ક્રિય રહે છે.

કેવળ જ્ઞાનના સમયે મતિ આદિ ચારે જ્ઞાન હોતાં નથી. આ સિદ્ધાંત સામાન્ય હોવા છતાં પણ એની ઉપપત્તિ બે રીતે કરવામાં આવે છે.

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે કેવળજ્ઞાનના સમયે મતિ આદિ ચારે જ્ઞાનશક્તિઓ હોય છે; પરંતુ તે સૂર્યના પ્રકાશ સમયે ગ્રહ, નક્ષત્ર આદિના પ્રકાશની માફક કેવળજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિથી દબાઇ જવાને લીધે પોતપોતાનું જ્ઞાનરૂપ કાર્ય કરી શકતી નથી, તેથી શકિતઓ હોવા છતાં પણ કેવળ-જ્ઞાનના સમયે મતિ આદિ જ્ઞાનપર્યાયો હોતા નથી.

બીજા આચાર્યોનું કથન એવું છે કે મતિ આદિ ચારે જ્ઞાનશકિતઓ આત્મામાં સ્વાભાવિક નથી; પરંતુ કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ હોવાથી ઔપાધિક અર્થાત્ કર્મસાપેક્ષ છે, એથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સર્વથા અભાવ થઇ ગયા બાદ એટલે કે જ્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે ઔપા-ધિક શકિતઓનો સંભવ જ હોતો નથી. એને લીધે કેવળ-જ્ઞાન વખતે કૈવલ્યશકિત સિવાય નથી હોતી અન્ય કોઇ જ્ઞાનશકિતઓ કે નથી હોતું તેઓનું મતિ આદિ જ્ઞાન-પર્યાયરૂપ કાર્ય. ૩૧

વિપર્યય જ્ઞાનનું નિર્ધારણ અને વિપર્યયતાનાં નિમિત્તો—

मतिश्रुताऽवधयो विपर्ययश्च । ३२ ।

सदसतोरविशेषाद् यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् । ३३ ।

મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણ વિપર્યય—અજ્ઞાન રૂપ પણ હોય છે.

વાસ્તવિક અને અવાસ્તવિકનો તફાવત ન જાણવાથી યદૃચ્છોપલબ્ધિ—વિચારશૂન્ય ઉપલબ્ધિના કારણથી ઉન્મત્તની પેઠે જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન જ છે.

મતિ, શ્રુત આદિ પાંચે, ચેતનાશક્તિના પર્યાય છે, એમનું કાર્ય પોતપોતાના વિષયને પ્રકાશિત કરવો એ છે. એથી તે બધાં જ્ઞાન કહેવાય છે, પરન્તુ એમાંથી પહેલાં ત્રણ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન રૂપ મનાયા છે; જેમકે–મતિજ્ઞાન, મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, અવધિઅજ્ઞાન –વિભંગજ્ઞાન.

પ્ર૦–મતિ, શ્રુત, અને અવધિ એ ત્રણ પર્યાય પોતપોતાના વિષયનો બોધ કરાવતા હોવાથી જો તેઓ જ્ઞાન કહેવાય છે તો પછી એને અજ્ઞાન કેમ કહેવામાં આવે છે? કેમકે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બન્ને શબ્દ પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થના વાચક હોવાથી એક જ અર્થમાં પ્રકાશ અને અંધકાર શબ્દની માફક લાગુ પડી શકે નહિ.

ઉ૦–અલબત એ ત્રણે પર્યાય લૌકિક સંકેત પ્રમાણે જ્ઞાન તો છે જ; પરંતુ અહિંયાં એમને જે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન રૂપ કહ્યાં છે તે શાસ્ત્રીય સંકેત પ્રમાણે. આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનો એ સંકેત છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિના મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણે જ્ઞાનાત્મક પર્યાયો અજ્ઞાન જ છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિના ઉક્ત ત્રણે પર્યાયો જ્ઞાન જ માનવા જોઇએ.

પ્ર૦–એ અસંભવિત છે કે ફક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મા જ પ્રામાણિક વ્યવહાર ચલાવે છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિ ચલાવતા નથી, એ પણ અસંભવિત છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિને સંશય તેમજ ભ્રમ-સ્વરૂપ મિથ્યાજ્ઞાન બિલકુલ ન જ હોય અને મિથ્યાદૃષ્ટિને

તે હંમેશાં હોય જ, એ પણ બરાબર નથી કે ઇંદ્રિયાદિ સાધન સમ્યગ્દૃષ્ટિનાં તો પૂર્ણ તથા નિર્દોષ જ હોય અને મિથ્યા-દૃષ્ટિનાં અપૂર્ણ તથા દુષ્ટ જ હોય. એ પણ કોણ કહી શકે એમ છે કે વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, આદિ વિષયો ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ નાખનારા અને એનો યથાર્થ નિર્ણય કરનારા બધા સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે? તેથી એ પ્રશ્ન થાય છે કે અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રનાં પૂર્વોક્ત જ્ઞાન અજ્ઞાન સંબંધી સંકેતનો શો આધાર છે?

ઉ૦—આધ્યાત્મિકશાસ્ત્રનો આધાર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ છે; લૌકિક દૃષ્ટિ નથી. જીવ બે પ્રકારના છે; કેટલાક મોક્ષાભિમુખ અને કેટલાક સંસારાભિમુખ. મોક્ષાભિમુખ આત્માઓમાં સમભાવની માત્રા અને આત્મવિવેક હોય છે, એથી તે પોતાના બધા જ્ઞાનનો ઉપયોગ સમભાવની પુષ્ટિમાં જ કરે છે; સાંસારિક વાસનાની પુષ્ટિમાં નહિ. એ કારણથી લૌકિક દૃષ્ટિએ એમનું જ્ઞાન ગમે તેટલું અલ્પ હોય તોપણ તે જ્ઞાન કહેવાય છે. એનાથી ઉલટું સંસારાભિમુખ આત્માઓનું જ્ઞાન ગમે તેટલું વિશાળ અને સ્પષ્ટ હોય છતાં તે સમભાવનું પોષક ન હોવાથી જેટલા પરિમાણમાં સાંસારિક વાસનાનું પોષક હોય છે એટલા પરિમાણમાં અજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમ કોઈ ઉન્મત્ત મનુષ્ય સોનાને સોનું અને લોઢાને લોઢું સમજી યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી લે છે; પરન્તુ ઉન્માદના કારણથી તે સત્ય અસત્યનો તફાવત જાણવામાં અસમર્થ હોય છે, આથી એનું સાચું જુઠું બધું જ્ઞાન વિચારશૂન્ય અથવા અજ્ઞાન જ કહેવાય છે. તેમ સંસારાભિમુખ આત્મા ગમે તેટલા અધિક જ્ઞાન-

વાળો હોય છતાં એ, આત્માના વિષયમાં આંધળો હોવાથી એનું બધું લૌકિક જ્ઞાન આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ અજ્ઞાન જ છે.

સારાંશ કે ઉન્મત્ત મનુષ્યને અધિક વિભૂતિ પણ મળી આવે અને કદાચિત્ વસ્તુનો યથાર્થ બોધ પણ થઈ જાય તોયે એનો ઉન્માદ વધ્યા જ કરે છે, એ રીતે જ મિથ્યાદૃષ્ટિવાળો આત્મા રાગદ્વેષની તીવ્રતા અને આત્મા વિષેના અજ્ઞાનને લીધે પોતાના વિશાળ જ્ઞાનરાશિનો ઉપયોગ પણ ફક્ત સાંસારિક વાસનાની પુષ્ટિમાં કરે છે; એથી એના જ્ઞાનને અજ્ઞાન કહે છે. એનાથી ઉલટું સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળો આત્મા રાગદ્વેષની તીવ્રતા ન હોવાથી અને આત્મજ્ઞાન હોવાથી પોતાના થોડા પણ લૌકિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ આત્માની તૃપ્તિમાં કરે છે; એથી એના જ્ઞાનને જ્ઞાન કહે છે. આનું નામ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ. ૩૨–૩૩

નયના ભેદો—

नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दा नयाः । ३४ ।
आद्यशब्दौ द्वित्रिभेदौ । ३५ ।

નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર અને શબ્દ એ પાંચ નય છે.

આદ્ય એટલે નૈગમના બે અને શબ્દના ત્રણ ભેદ છે.

નયના ભેદોની સંખ્યા વિષે કોઇ એક જ પરંપરા નથી. એની ત્રણ પરંપરાઓ જોવામાં આવે છે. એક પરંપરા સીધી રીતે પહેલેથી જ સાત ભેદો વર્ણવે છે. જેમકે–

૧ નૈગમ ૨ સંગ્રહ ૩ વ્યવહાર ૪ ઋજુસૂત્ર ૫ શબ્દ ૬ સમભિરૂઢ અને ૭ એવંભૂત. આ પરંપરા આગમોમાં અને દિગંબરીય ગ્રંથોમાં છે. બીજી પરંપરા સિદ્ધસેન દિવાકરની છે; તે નૈગમને છોડી બાકીના છ ભેદો સ્વીકારે છે. ત્રીજી પરંપરા પ્રસ્તુત સૂત્રો અને તેના ભાષ્યમાં છે. તે પ્રમાણે નયના મૂળ પાંચ ભેદો અને પછી પાંચમા શબ્દનયના સાંપ્રત, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એવા ત્રણ ભેદો છે.

નયોનું નિરૂપણ એટલે શું? કોઇ એક કે અનેક વસ્તુ વિષે એક જ કે અનેક મનુષ્યો અનેક પ્રકારના વિચારો કરે છે. એ બધા વિચારો વ્યક્તિરૂપે જોતાં અપરિમિત છે. તેથી તે બધાનું એક એક લઇને ભાન કરવું અશક્ય હોવાથી તેનું અતિટૂંકાણ કે અતિલંબાણ છોડી મધ્યમ માર્ગે પ્રતિપાદન કરવું એ જ નયોનું નિરૂપણ છે. નયોનું નિરૂપણ એટલે વિચારોનું વર્ગીકરણ. નયવાદ એટલે વિચારોની મીમાંસા. આ વાદમાં માત્ર વિચારોનાં કારણો, તેનાં પરિણામો કે તેના વિષયોની જ ચર્ચા નથી આવતી, પણ એમાં પરસ્પર વિરોધી દેખાતા અને છતાં વાસ્તવિક રીતે જોતાં અવિરોધી એવા વિચારોના અવિરોધીપણાના કારણનું ગવેષણ મુખ્યપણે હોય છે. તેથી ટૂંકામાં નયવાદની વ્યાખ્યા એમ આપી શકાય કે વિરોધી દેખાતા વિચારોના વાસ્તવિક અવિરોધનું મૂળ તપાસનાર અને તેમ કરી તેવા વિચારોનો સમન્વય કરનાર શાસ્ત્ર. દાખલા તરીકે એક આત્માના જ વિષયમાં પરસ્પર વિરોધી મંતવ્યો મળે

છે. ક્યાંય 'આત્મા એક છે' એવું કથન છે તો ક્યાંય 'અનેક છે' એવું કથન છે. એકપણું અને અનેકપણું પરસ્પર વિરોધી દેખાય છે, એવી સ્થિતિમાં આ વિરોધ વાસ્તવિક છે કે નહિ અને જો વાસ્તવિક ન હોય તો તેની સંગતિ શી છે? એ શોધ નયવાદે કરી એવો સમન્વય કર્યો છે કે વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ આત્મતત્ત્વ અનેક છે, પણ શુદ્ધચૈતન્યની દૃષ્ટિએ તે એક છે. આવો સમન્વય કરી નયવાદ પરસ્પર વિરોધી દેખાતાં વાક્યોનો અવિરોધ–એકવાક્યતા સાધે છે. એ જ રીતે આત્માના વિષયમાં નિત્યપણા અને અનિત્યપણા તેમજ કર્તાપણા અને અકર્તાપણાના મતોનો અવિરોધ પણ નયવાદ ઘટાવે છે. આવા અવિરોધનું મૂળ વિચારકની દૃષ્ટિ –તાત્પર્યમાં રહેલું હોય છે; એ દૃષ્ટિને પ્રસ્તુત શાસ્ત્રમાં 'અપેક્ષા' નામથી ઓળખવામાં આવે છે; તેથી નયવાદ, અપેક્ષાવાદ પણ કહેવાય છે.

નયવાદની જુદી જુદી દેશના શા માટે અને તેને લીધે વિશેષતા શા માટે? પ્રથમ કરવામાં આવેલા જ્ઞાનનિરૂપણમાં [1]શ્રુતની ચર્ચા આવી જાય છે. શ્રુત એ વિચારાત્મક જ્ઞાન છે અને નય પણ એક જાતનું વિચારાત્મક જ્ઞાન જ છે. તેથી નય એ શ્રુતજ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે. માટે જ પહેલો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે શ્રુતનું નિરૂપણ કર્યા પછી નયોને તેથી જુદા પાડી

---

૧ જુઓ અધ્યાય ૧, સૂ૦ ૨૦.

નયવાદની જુદી દેશના શા માટે કરવામાં આવે છે? જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની એક વિશેષતા નયવાદને લીધે માનવામાં આવે છે; પણ નયવાદ એટલે તો શ્રુત અને શ્રુત એટલે આગમ પ્રમાણ. જૈનેતર દર્શનોમાં પણ પ્રમાણચર્ચા અને તેમાંયે વળી આગમ પ્રમાણનું નિરૂપણ છે જ. એટલે બીજો પ્રશ્ન સહજ રીતે જ ઉદ્ભવે છે કે જ્યારે ઇતર દર્શનોમાં આગમ પ્રમાણને સ્થાન છે ત્યારે આગમ પ્રમાણમાં સમાવેશ પામતા નયવાદની ફક્ત જુદી દેશનાને કારણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની વિશે-ષતા કેમ માની શકાય? અથવા એમ કહો કે જૈન દર્શનના પ્રવર્તકોએ શ્રુત પ્રમાણ ઉપરાંત નયવાદની જુદી સ્વતંત્ર દેશના કરી તે શા ઉદ્દેશથી?

શ્રુત અને નય બન્ને વિચારાત્મક જ્ઞાન છે ખરાં, છતાં બન્નેમાં તફાવત છે; અને તે એ કે કોઇ પણ વિષયને સર્વાંશે સ્પર્શ કરનાર અથવા તેને સર્વાંશે સ્પર્શવાનો પ્રયત્ન કરનાર વિચાર તે શ્રુત અને તે વિષયને માત્ર એક અંશે જ સ્પર્શ કરી બેસી રહેનાર વિચાર તે નય. આ કારણથી નયને સ્વતંત્ર રીતે પ્રમાણ ન કહી શકાય; છતાં તે અપ્રમાણ પણ નથી જ. જેમ આંગળીનું ટેરવું એ આંગળી ન કહેવાય તેમ આંગળી નથી એમ પણ ન કહેવાય; છતાં એ અંગુલીનો અંશ તો છે જ. તેમ નય પણ શ્રુત પ્રમાણનો અંશ છે. વિચા-રની ઉત્પત્તિનો ક્રમ અને તેનાથી થતો વ્યવહાર એ બન્ને દૃષ્ટિએ નયનું નિરૂપણ શ્રુત પ્રમાણથી છુટું પાડી કરવામાં આવેલું છે. કોઇ પણ વિષય પરત્વે અંશે અંશે વિચાર ઉત્પન્ન

થઇને જ છેવટે તે વિશાળતા કે સમગ્રતામાં પરિણમે છે. જે ક્રમે વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ક્રમે તત્ત્વબોધના ઉપાય તરીકે તેનું વર્ણન કરવું જોઇએ, એમ માનતાં સ્વાભાવિક રીતે જ નયનું નિરૂપણ શ્રુત પ્રમાણથી જુદું કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. વળી કોઈ પણ એક વિષયમાં ગમે તેટલું સમગ્ર જ્ઞાન હોય છતાં વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ તો અંશે અંશે જ થવાનો, તેથી પણ સમગ્રવિચારાત્મક શ્રુત કરતાં અંશવિચારાત્મક નયનું નિરૂપણ જુદું કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

જો કે જૈનેતર દર્શનોમાં આગમ પ્રમાણની ચર્ચા છે. છતાં તે જ પ્રમાણમાં સમાઈ જતા નયવાદની જુદી પ્રતિષ્ઠા જૈન દર્શને કરી તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે, અને એ જ કારણ તેની વિશેષતા માટે બસ છે. મનુષ્યની જ્ઞાનવૃત્તિ સામાન્ય રીતે અધુરી હોય છે અને અસ્મિતા–અભિનિવેશ સામાન્ય રીતે ઘણી વિશેષ હોય છે. તેથી જ્યારે કોઇ પણ બાબતમાં તે અમુક વિચાર કરે છે ત્યારે તે વિચારને છેવટનો અને સંપૂર્ણ માનવા તે પ્રેરાય છે; આ પ્રેરણાથી તે બીજાના વિચારને સમજવાની ધીરજ ખોઇ બેસે છે, છેવટે પોતાના આંશિક જ્ઞાનમાં સંપૂર્ણતાનો આરોપ કરી લે છે. આવા આરોપને લીધે એક જ વસ્તુ પરત્વે સાચા પણ જુદા જુદા વિચાર ધરાવનારાઓ વચ્ચે અથડામણી ઊભી થાય છે અને તેને લીધે પૂર્ણ અને સત્ય જ્ઞાનનું દ્વાર બંધ થઇ જાય છે.

એક દર્શન આત્મા વગેરે કોઈ પણ વિષયમાં પોતે

માન્ય રાખેલ પુરુષના એકદેશીય વિચારને જ્યારે સંપૂર્ણ માની લે છે ત્યારે તે જ વિષયમાં વિરોધી પણ યથાર્થ વિચાર ધરાવનાર બીજા દર્શનને તે અપ્રમાણ કહી અવગણે છે. આ જ રીતે બીજું દર્શન પહેલાંને અને એ જ રીતે એ બન્ને ત્રીજાને અવગણે છે. પરિણામે સમતાની જગોએ વિષમતા અને વિવાદ ઊભાં થાય છે. તેથી સત્ય અને પૂર્ણ જ્ઞાનનું દ્વાર ઉઘાડવા અને વિવાદ દૂર કરવા નયવાદની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે; અને તે દ્વારા એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે દરેક વિચારક પોતાના વિચારને આગમ પ્રમાણ કહ્યા પહેલાં તપાસી જુએ કે તે વિચાર પ્રમાણની કોટિએ મૂકાય તેવો સર્વાંશી છે કે નહિ. આવું સૂચન કરવું એ જ એ નયવાદ દ્વારા જૈન દર્શનની વિશેષતા છે.

સામાન્ય લક્ષણ કોઇ પણ વિષયનું સાપેક્ષપણે નિરૂપણ કરનાર વિચાર એ નય.

નયના ટુંકમાં બે ભેદ પાડવામાં આવે છે; ૧ દ્રવ્યાર્થિક ૨ પર્યાયાર્થિક.

જગતમાંની નાની મોટી બધી વસ્તુઓ એક બીજાથી છેક જ અસમાન નથી જણાતી. તેમજ એ બધી છેક જ એક રૂપ પણ નથી અનુભવાતી. એમાં સમાનતા અને અસમાનતાના બન્ને અંશો દેખાય છે. તેથી જ વસ્તુમાત્રને સામાન્યવિશેષ-ઉભયાત્મક કહેવામાં આવે છે. માનવી બુદ્ધિ પણ ઘણી વાર વસ્તુઓના માત્ર સામાન્ય અંશ તરફ ઢળે છે, તો ઘણી વાર વિશેષ અંશ તરફ. જ્યારે તે સામાન્યઅંશગામી હોય ત્યારે

તેનો તે વિચાર દ્રવ્યાર્થિકનય અને જ્યારે વિશેષઅંશગામી હોય ત્યારે તેનો તે વિચાર પર્યાયાર્થિકનય. બધી સામાન્ય દૃષ્ટિઓ કે બધી વિશેષ દૃષ્ટિઓ પણ એક સરખી નથી હોતી, તેમાં પણ અંતર હોય છે. એ જણાવવા ખાતર આ બે દૃષ્ટિઓના પણ ટુંકમાં ભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. દ્રવ્યાર્થિકના ત્રણ અને પર્યાયાર્થિકના ચાર એમ એકંદર સાત ભાગો પડે છે, અને તે જ સાત નય છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં વિશેષ કે પર્યાયદૃષ્ટિમાં દ્રવ્ય નથી આવતું એમ તો નથી જ; પણ એ દૃષ્ટિવિભાગ ગૌણપ્રધાનભાવની અપેક્ષાએ સમજવો જોઈએ.

પ્ર૦–ઉપર કહેલ બન્ને નયોને સરળ દાખલાથી સમજાવો.

ઉ૦–ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે અને ગમે તે સ્થિતિમાં રહી દરીયા તરફ નજર ફેંકતાં જ્યારે પાણીનો રંગ, સ્વાદ તેનું ઊંડાણ કે છીછરાપણું, તેનો વિસ્તાર કે સીમા વગેરે કોઈ પણ તેની વિશેષતા તરફ ધ્યાન ન જાય અને માત્ર પાણી પાણી તરફ જ ધ્યાન જાય ત્યારે તે માત્ર પાણીનો સામાન્ય વિચાર કહેવાય અને તે જ, પાણી વિષે દ્રવ્યાર્થિકનય. આથી ઉલટું જ્યારે રંગ, સ્વાદ વગેરે વિશેષતાઓ તરફ ધ્યાન જાય ત્યારે તે વિચાર પાણીની વિશેષતાઓનો હોવાથી તેને, પાણી વિષે પર્યાયાર્થિકનય કહી શકાય. જેમ પાણી, તેમજ બીજી લૌતિક વસ્તુઓમાં પણ એ જ પ્રમાણે ઘટાવી શકાય. જુદા જુદા સ્થળ ઉપર ફેલાયેલ એક જાતની પાણી જેવી બીજી અનેક વસ્તુઓ વિષે જેમ સામાન્યગામી અને વિશેષ-

ગામી વિચારો સંભવે છે, તેમજ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ ત્રિકાળરૂપ અપાર પટ ઉપર પથરાયેલ કોઈ એક જ આત્માદિ વસ્તુ વિષે પણ સામાન્યગામી અને વિશેષગામી વિચાર સંભવે છે. કાળ અને અવસ્થાભેદનાં ચિત્રો તરફ ધ્યાન ન આપતાં માત્ર શુદ્ધ ચેતના તરફ ધ્યાન અપાય ત્યારે તે, તે વિષયનો દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય અને એ ચેતના ઉપરની દેશકાળાદિકૃત વિવિધ દશાઓ તરફ ધ્યાન જાય ત્યારે તે, તે વિષયનો પર્યાયાર્થિકનય સમજવો.

વિશેષ ભેદોનું સ્વરૂપ ૧ જે વિચાર, લૌકિક રૂઢિ અને લૌકિક સંસ્કારના અનુસરણમાંથી જન્મે છે તે નૈગમનય.

૨ જે વિચાર જુદી જુદી અનેક પ્રકારની વસ્તુઓને અને અનેક વ્યક્તિઓને કોઈ પણ જાતના સામાન્ય તત્ત્વની ભૂમિકા ઉપર ગોઠવી એ બધાંને એકરૂપે સંકેલી લે છે, તે સંગ્રહનય.

૩ જે વિચાર સામાન્ય તત્ત્વ ઉપર એકરૂપે ગોઠવાવાયેલી વસ્તુઓના વ્યાવહારિક પ્રયોજન પ્રમાણે ભેદ પાડે છે તે વ્યવહારનય. આ ત્રણે નયોનો ઉદ્ગમ દ્રવ્યાર્થિકની ભૂમિકામાં રહેલો છે તેથી એ ત્રણ દ્રવ્યાર્થિક પ્રકૃતિ કહેવાય છે.

પ્ર૦—આગળના નયોની વ્યાખ્યા આપ્યા પહેલાં ઉપરના ત્રણ નયને દાખલાઓ આપી વધારે સ્પષ્ટ કરો.

ઉ૦—દેશકાળના અને લોકસ્વભાવના ભેદની વિવિધતાને લીધે લોકરૂઢિઓ તેમજ તજ્જન્ય સંસ્કારો અનેક જાતના હોય છે. તેથી તેમાંથી જન્મેલો નૈગમનય પણ અનેક

પ્રકારનો હોઇ તેના દાખલાઓ વિવિધ પ્રકારના મળી આવે છે, અને બીજા પણ તેવા જ કલ્પી શકાય. કંઈ કામ કરવાના સંકલ્પથી જતા કોઇ માણસને પૂછીએ કે તમે કયાં જાઓ છો ? તો ઉત્તરમાં તે કહે છે કે હું કુહાડો લેવા કે કલમ લેવા જાઉં છું. આવો ઉત્તર આપનાર ખરી રીતે હજી કુહાડાના હાથા માટેનું લાકડું લેવા અને કલમ માટે બરૂ લેવા જતો હોય છે, ત્યારે પણ તે ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપે છે; અને પૂછનાર એ ઉત્તર વગર વાંધે સમજી લે છે. આ એક લોકરૂઢિ છે. ન્યાત જાત છોડી ભિક્ષુ બનેલ કોઇ વ્યક્તિને જ્યારે પૂર્વાશ્રમના બ્રાહ્મણ વર્ણથી ઓળખાવવામાં આવે છે ત્યારે પણ આ બ્રાહ્મણશ્રમણ છે એ કથન વગર વાંધે સ્વીકારી લેવાય છે. ચૈત્ર શુકલ નવમી કે ત્રયોદશીનો દિવસ આવતાં હજારો વર્ષ અગાઉ વ્યતીત થઈ ગએલ રામચંદ્ર કે મહાવીરના જન્મદિવસ તરીકે લોકો એ દિવસોને ઓળખે છે, અને જન્મદિવસ માની તે પ્રમાણે વ્યવહાર કરે છે એ પણ એક જાતની લોકરૂઢિ છે. જ્યારે કોઇ અમુક અમુક માણસો ટોળાબંધ થઇ લડતાં હોય ત્યારે લોકો તે માણસોની નિવાસ ભૂમિને લડનાર તરીકે ઓળખાવતાં ઘણીવાર કહે છે; કે 'હિંદુસ્તાન લડે છે' 'ચીન લડે છે' ઇત્યાદિ; અને એ કથનનો ભાવ સાંભળનાર સમજી લે છે. આ પ્રમાણે વિવિધ લોકરૂઢિઓમાંથી પડેલા સંસ્કારને પરિણામે જે વિચારો જન્મે છે તે બધા નૈગમનયને નામે પહેલી શ્રેણિમાં મૂકવામાં આવે છે.

જડ, ચેતન રૂપ અનેક વ્યક્તિઓમાં જે સદ્‌રૂપ સામાન્યતત્ત્વ રહેલું છે તે તત્ત્વ ઉપર નજર રાખી બીજા વિશેષોને લક્ષ્યમાં ન લેતાં એ બધી વિવિધ વ્યક્તિઓને એકરૂપે સમજી એમ વિચારવું કે વિશ્વ બધું સદ્‌રૂપ છે; કારણ કે સત્તા વિનાની કોઇ વસ્તુ જ નથી ત્યારે તે સંગ્રહનય. એ જ પ્રમાણે કપડાંની વિવિધ જાતો અને વ્યક્તિઓને લક્ષમાં ન લઈ માત્ર કપડાંપણાનું સામાન્ય તત્ત્વ નજર સામે રાખી વિચારવું કે આ સ્થળે એક કાપડ જ છે તે સંગ્રહનય. સંગ્રહનયના સામાન્ય તત્ત્વ પ્રમાણે ચડતા ઉતરતા અનંત દાખલાઓ કલ્પી શકાય. સામાન્ય જેટલું વિશાળ તેટલો તે સંગ્રહનય વિશાળ, અને સામાન્ય જેટલું નાનું તેટલો તે સંગ્રહનય ટુંકો. પણ જે જે વિચારો સામાન્ય તત્ત્વને લઈ વિવિધ વસ્તુઓનું એકીકરણ કરવા તરફ પ્રવર્તતા હોય તે બધા જ સંગ્રહનયની શ્રેણિમાં મૂકી શકાય.

વિવિધ વસ્તુઓને એકરૂપે સાંકળી લીધા પછી પણ જ્યારે તેની વિશેષ સમજ આપવાની હોય છે કે તેનો વ્યવહારૂ ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેનો વિશેષ-રૂપે ભેદ કરી પૃથક્કરણ કરવું પડે છે. કપડું કહેવાથી જુદી જુદી જાતનાં કપડાંઓની સમજ નથી પડતી અને માત્ર ખાદી લેવા ઇચ્છનાર, કપડાંનો વિભાગ કર્યા સિવાય તે મેળવી નથી શકતો. તેથી કપડું અનેક જાતનું છે. જેમકે–ખાદીનું, મીલનું ઈત્યાદિ એવા ભેદો કરવા પડે છે. એ જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં સદ્‌રૂપ વસ્તુ જડ, ચેતન એમ બે પ્રકારની છે અને

ચેતન તત્ત્વ પણ સંસારી અને મુક્ત એમ બે પ્રકારનું છે વગેરે પૃથક્કરણ કરવું પડે છે. આ જાતના પૃથક્કરણોન્મુખ બધા વિચારો વ્યવહારનયની શ્રેણિમાં મૂકવામાં આવે છે.

ઉપર જણાવેલ દાખલાઓ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે નૈગમનય એ લોકરૂઢિ ઉપર આધાર રાખતો હોવાથી અને લોકરૂઢિ આરોપ ઉપર નભતી હોવાથી તેમજ આરોપ એ સામાન્ય તત્ત્વાશ્રયી હોવાથી નૈગમનયમાં સામાન્યગામીપણું સ્પષ્ટ છે. સંગ્રહનય તો સીધી રીતે જ એકીકરણ રૂપ બુદ્ધિવ્યાપાર હોવાથી સામાન્યગામી છે જ; વ્યવહારનય એ પૃથક્કરણોન્મુખ બુદ્ધિવ્યાપાર હોવા છતાં તે ક્રિયા સામાન્યની ભિત્તિ ઉપર થતી હોવાથી તે પણ સામાન્યગામી છે જ. આમ હોવાથી જ એ ત્રણે નયોને દ્રવ્યાર્થિકનયના ભેદ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે.

પ્ર૦—ઉક્ત ત્રણે નયોમાં અંદરો અંદર તફાવત કે તેમનો સંબંધ શો છે?

ઉ૦—નૈગમનયનો વિષય સૌથી વધારે વિશાળ છે; કારણ કે તે સામાન્ય વિશેષ બન્નેને લોકરૂઢિ પ્રમાણે ક્યારેક ગૌણભાવે તો ક્યારેક મુખ્યભાવે અવલંબે છે. સંગ્રહનો વિષય નૈગમથી ઓછો છે; કારણ તે માત્ર સામાન્યલક્ષી છે. અને વ્યવહારનો વિષય તો સંગ્રહથી પણ ઓછો છે; કેમકે તે સંગ્રહનયે સંકલિત કરેલા વિષય ઉપર જ અમુક વિશેષતાઓને આધારે પૃથક્કરણ કરતો હોવાથી માત્ર વિશેષગામી છે. આ રીતે ત્રણેનું વિષયક્ષેત્ર ઉત્તરોત્તર ટુંકાતું જતું હોવાથી તેમનો

અંદર અંદર પૌર્વાપર્ય સંબંધ છે જ. સામાન્ય, વિશેષ અને તે ઉભયના સંબંધનું ભાન નૈગમનય કરાવે છે. એમાંથી જ સંગ્રહ-નય જન્મ લે છે અને સંગ્રહની ભીંત ઉપર જ વ્યવહારનું ચિત્ર ખેંચાય છે.

પ્ર૦–ઉપરની ઢબે બાકીના ચાર નયોની વ્યાખ્યા, તેના દાખલાઓ અને બીજી સમજુતી આપો.

ઉ૦–૧ જે વિચાર ભૂત અને ભવિષ્ય કાળને બાજુએ મૂકી માત્ર વર્તમાનને સ્પર્શે કરે તે ઋજુસૂત્રનય.

૨ જે વિચાર શબ્દપ્રધાન બની કેટલાક શાબ્દિક ધર્મો તરફ ઢળી તે પ્રમાણે અર્થભેદ કલ્પે તે શબ્દનય.

૩ જે વિચાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિને આધારે અર્થભેદ કલ્પે તે સમભિરૂઢનય.

૪ જે વિચાર, શબ્દથી ફલિત થતો અર્થ ઘટતો હોય ત્યારે જ તે વસ્તુને તે રૂપે સ્વીકારે; બીજી વખતે નહિ, તે એવંભૂતનય.

જો કે માનવી કલ્પના ભૂત અને ભવિષ્યને છેક જ છોડી નથી ચાલી શકતી, છતાં ઘણીવાર મનુષ્યબુદ્ધિ તાત્કાલિક પરિણામ તરફ ઢળી માત્ર વર્તમાન તરફ વલણ પકડે છે. આવી સ્થિતિમાં તે એમ માનવા પ્રેરાય છે કે જે ઉપસ્થિત છે તે જ સત્ય છે, તે જ કાર્યકારી છે અને ભૂત કે ભાવી વસ્તુ અત્યારે કાર્યસાધક ન હોવાથી શૂન્યવત્ છે. વર્તમાન સમૃદ્ધિ સુખનું સાધન થતી હોવાથી તેને સમૃદ્ધિ કહી શકાય, પણ ભૂત સમૃદ્ધિનું સ્મરણ કે ભાવી સમૃદ્ધિની કલ્પના એ

વર્તમાનમાં સુખ સગવડ પૂરી ન પાડતી હોવાથી એને સમૃદ્ધિ કહી ન શકાય. એજ રીતે જે છોકરો હયાત હોઇ માતા–પિતાની સેવા કરે તે પુત્ર છે; પણ જે છોકરો ભૂત કે ભાવી હોઈ આજે નથી તે પુત્ર જ નથી. આ જાતના માત્ર વર્તમાનકાળ પૂરતા વિચારો ઋજુસૂત્રનયની કોટિમાં મૂકવામાં આવે છે.

જ્યારે વિચારના ઊંડાણમાં ઊતરનાર બુદ્ધિ એકવાર ભૂત અને ભવિષ્ય કાળનો છેદ ઊડાડવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તે બીજીવાર તેથીયે આગળ વધી બીજો પણ છેદ ઊડાડવા માંડે છે. તેથી જ કોઇવાર તે શબ્દને સ્પર્શી ચાલે છે અને એમ વિચાર કરે છે કે જો વર્તમાનકાળ ભૂત કે ભાવીથી જુદો હોઇ માત્ર તે જ સ્વીકારાય તો એક અર્થમાં વપરાતા ભિન્ન ભિન્ન લિંગ, કાળ, સંખ્યા, કારક, પુરુષ, ઉપસર્ગવાળા શબ્દોના અર્થો પણ જુદા જુદા શા માટે માનવામાં ન આવે ? જેમ ત્રણે કાળમાં સૂત્રરૂપ એક વસ્તુ કોઇ નથી પણ વર્તમાનકાળસ્થિત જ વસ્તુ એકમાત્ર વસ્તુ છે તેમ ભિન્ન ભિન્ન લિંગવાળા, ભિન્ન ભિન્ન સંખ્યાવાળા અને ભિન્ન ભિન્ન કાળાદિવાળા શબ્દોવડે કહેવાતી વસ્તુ પણ ભિન્ન ભિન્ન જ માનવી ઘટે; આમ વિચારી બુદ્ધિ, કાળ અને લિંગ આદિ ભેદે અર્થભેદ માને છે. જેમકે–શાસ્ત્રમાં એવું વાક્ય મળે છે કે 'રાજગૃહ નામનું નગર હતું' આ વાકયનો અર્થ સ્થૂળ રીતે એમ થાય છે કે એ નામનું નગર ભૂતકાળમાં હતું, પણ અત્યારે નથી. જ્યારે ખરી રીતે એ લેખકના સમયમાં પણ રાજગૃહ છે જ. હવે જો વર્તમાનમાં છે તો તેને 'હતું' એમ

લખવાનો શો ભાવ ? એ સવાલનો જવાબ શબ્દનય આપે છે. તે કહે છે કે વર્તમાન રાજગૃહ કરતાં ભૂતકાળનું રાજગૃહ જુદું જ છે; અને તેનું જ વર્ણન પ્રસ્તુત હોવાથી 'રાજગૃહ હતું' એમ કહેવામાં આવે છે. આ કાળભેદે અર્થભેદનો દાખલો થયો. હવે લિંગભેદમાં અર્થભેદ, જેમકે–કૂવો, કૂઈ. અહીં પહેલો શબ્દ નરજાતિ અને બીજો નારીજાતિમાં છે; એ બન્નેનો કલ્પાયેલો અર્થભેદ પણ વ્યવહારમાં જાણિતો છે. કેટલાક તારાઓને નક્ષત્રને નામે ઓળખાવવામાં આવે છે, ત્યારે આ નય પ્રમાણે 'અમુક તારાઓ નક્ષત્ર છે' એવો અગર તો 'આ મઘા નક્ષત્ર છે' એવો વ્યવહાર નહિ કરી શકાય. કારણ કે તે નય લિંગભેદે અર્થભેદ સ્વીકારતો હોવાથી તારા અને નક્ષત્ર તેમજ મઘા અને નક્ષત્ર એ બન્ને શબ્દોને એક સાથે એક અર્થ માટે નહિ વાપરી શકે. સંસ્થાન, પ્રસ્થાન, ઉપસ્થાન અને આરામ, વિરામ વગેરે શબ્દોમાં એક જ ધાતુ છતાં જે અર્થભેદ દેખાય છે તે જ આ શબ્દનયની ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. આ પ્રકારના વિવિધ શાબ્દિક ધર્મોને આધારે જે અર્થભેદની અનેક માન્યતાઓ ચાલે છે તે બધી શબ્દનયની શ્રેણિમાં સમાય છે.

શાબ્દિક ધર્મના ભેદને આધારે અર્થભેદ કલ્પવા તૈયાર થયેલ બુદ્ધિ તેથી આગળ વધી વ્યુત્પત્તિભેદ તરફ ઢળે છે, અને એમ માનવા પ્રેરાય છે કે જ્યાં અનેક જુદા જુદા શબ્દોનો એક અર્થ માનવામાં આવે છે ત્યાં પણ ખરી રીતે એ બધા શબ્દોનો એક અર્થ નથી; પણ જુદોજુદો અર્થ

છે. દલીલમાં તે એમ કહે છે કે જો લિંગભેદ અને સંખ્યાભેદ વગેરે અર્થભેદ માનવા માટે બસ હોય તો શબ્દભેદ પણ અર્થભેદક કેમ ન મનાય? એમ કહી તે, રાજા, નૃપ, ભૂપતિ આદિ એકાર્થક મનાતા શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જુદોજુદો અર્થ કલ્પે છે, અને કહે છે કે રાજચિન્હોથી શોભે તે રાજા, મનુષ્યોનું રક્ષણ કરે તે નૃપ અને પૃથ્વીનું પાલન–સંવર્ધન કરે તે ભૂપતિ. આ પ્રમાણે ઉક્ત ત્રણે નામોથી કહેવાતા એક જ અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થભેદની માન્યતા ધરાવનાર વિચાર સમભિરૂઢનય કહેવાય છે. પર્યાયભેદે કરવામાં આવતી અર્થભેદની બધી જ કલ્પનાઓ આ નયની શ્રેણિમાં આવી જાય છે.

ઊંડાણમાં સવિશેષ ટેવાયેલી બુદ્ધિ હવે છેવટના ઊંડાણમાં ઘૂસે છે અને કહે છે કે જો વ્યુત્પત્તિભેદથી અર્થભેદ માનવામાં આવે તો એમ પણ માનવું જોઇએ કે જ્યારે વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ ઘટતો હોય ત્યારે જ તે શબ્દનો તે અર્થ સ્વીકારવો અને તે શબ્દવડે તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવું; બીજી વખતે નહિ. આ કલ્પના પ્રમાણે રાજચિન્હોથી ક્યારેક શોભવાની યોગ્યતા ધરાવવી કે ક્યારેક મનુષ્ય-રક્ષણની જવાબદારી રાખવી એટલું જ 'રાજા' અને 'નૃપ' કહેવડાવવા માટે બસ નથી, પણ તેથી આગળ વધી જ્યારે ખરેખર રાજદંડ ધારણ કરી તેવડે શોભા પમાતી હોય, અગર ખરેખર મનુષ્યનું રક્ષણ કરાતું હોય ત્યારે જ અને તેટલી જ વાર રાજા અને નૃપ કહેવડાવી શકાય; અર્થાત્

ત્યારે જ તેવી વ્યક્તિ વિષે રાજા અને નૃપ શબ્દનો પ્રયોગ વાસ્તવિક ઠરે છે. આ જ રીતે જ્યારે કોઈ ખરેખરી સેવામાં લાગેલો હોય ત્યારે જ અને તેટલી જ વાર તે સેવકનામ ધરાવી શકે. જ્યારે ખરેખરૂં કામ થતું હોય ત્યારે જ તેને લગતું વિશેષણ કે વિશેષ્ય નામ વાપરવાની એ જાતની માન્યતાઓ એવંભૂતનયની શ્રેણિમાં આવે છે.

ઉપર કહેલ ચારે પ્રકારની વિચારશ્રેણિઓમાં જે તફાવત છે તે દાખલાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ શકે તેમ હોવાથી તેને જુદો જણાવવાની જરૂર નથી. અને એ પણ જાણી લેવું જોઈએ કે પૂર્વપૂર્વ નય કરતાં પછીપછીનો નય સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર હોવાથી ઉત્તરોત્તર નયના વિષયનો આધાર પૂર્વપૂર્વ નયના વિષય ઉપર રહેલો છે. આ ચારે નયોનું મૂળ પર્યાયાર્થિક નયમાં છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે ઋજુસૂત્ર વર્તમાનકાળ સ્વીકારી ભૂત અને ભવિષ્યનો ઈન્કાર કરે છે. અને તેથી તેનો વિષય સ્પષ્ટપણે એકદમ સામાન્ય મટી વિશેષરૂપે ધ્યાનમાં આવે છે; એટલે ઋજુસૂત્રથી જ પર્યાયાર્થિકનયનો (વિશેષગામી દૃષ્ટિનો) આરંભ માનવામાં આવે છે. ઋજુસૂત્ર પછીના ત્રણ નયો તો ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે વિશેષગામી થતા જતા હોવાથી પર્યાયાર્થિક સ્પષ્ટપણે છે જ. પણ અહીં એટલું સમજી લેવું જોઈએ કે આ ચાર નયોમાં પણ જ્યારે ઉત્તરને પૂર્વ કરતાં સૂક્ષ્મ કહેવામાં આવે છે ત્યારે તે પૂર્વ તેટલે અંશે ઉત્તર કરતાં સામાન્યગામી તો છે જ. એ જ રીતે દ્રવ્યાર્થિકનયની ભૂમિકા

ઉપર ગોઠવાયેલા નૈગમ આદિ ત્રણ નયોમાં પણ પૂર્વ કરતાં ઉત્તર સૂક્ષ્મ હોવાથી તેટલે અંશે તે પૂર્વ કરતાં વિશેષગામી છે જ. તેમ છતાં પ્રથમના ત્રણને દ્રવ્યાર્થિક અને પછીના ચારને પર્યાયાર્થિક કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ એટલો જ સમજવો ઘટે કે પ્રથમના ત્રણમાં સામાન્ય તત્ત્વ અને તેનો વિચાર વધારે સ્પષ્ટ છે, કારણ કે તે ત્રણ વધારે સ્થૂલ છે. ત્યાર પછીના ચાર નયો વિશેષ સૂક્ષ્મ હોઈ તેમાં વિશેષ તત્ત્વ અને તેનો વિચાર વધારે સ્પષ્ટ છે. આટલી જ સામાન્ય અને વિશેષની સ્પષ્ટતા કે અસ્પષ્ટતાને લીધે તેની મુખ્યતા–ગૌણતા ધ્યાનમાં રાખી સાત નયોને દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. પણ ખરી રીતે વિચારવા જતાં સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્ને એક વસ્તુની અવિભાજ્ય બે બાજુઓ હોવાથી એકાંતિકપણે એક નયના વિષયને બીજા નયના વિષયથી તદ્દન છૂટો પાડી શકાય જ નહિ.

નયદૃષ્ટિ, વિચારસરણી અને સાપેક્ષ અભિપ્રાય એ બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ છે. ઉપરના વર્ણન ઉપરથી એટલું જાણી શકાશે કે કોઈ પણ એક જ વિષય પરત્વે વિચારસરણીઓ અનેક હોઈ શકે. વિચારસરણીઓ ગમે તેટલી હોય પણ તેને ટૂંકાવી અમુક દૃષ્ટિએ સાત ભાગમાં ગોઠવી કાઢવામાં આવેલી છે. તેમાં એક કરતાં બીજીમાં અને બીજી કરતાં ત્રીજીમાં ઉત્તરોત્તર વધારેને વધારે સૂક્ષ્મપણું આવતું જાય છે. છેવટની એવંભૂત નામની વિચારસરણીમાં

સૌથી વધારે સૂક્ષ્મપણું દેખાય છે. આ કારણથી ઉક્ત સાત વિચારસરણીઓને બીજી રીતે પણ બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવી છે. વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય. વ્યવહાર એટલે સ્થૂલગામી અને ઉપચારપ્રધાન અને નિશ્ચય એટલે સૂક્ષ્મગામી અને તત્ત્વસ્પર્શી. ખરી રીતે એવંભૂત એ જ નિશ્ચયની પરાકાષ્ઠા છે. વળી ત્રીજી રીતે પણ ઉક્ત સાત નયોને બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. શબ્દનય અને અર્થનય. જેમાં અર્થની વિચારણા પ્રધાનપણે હોય તે અર્થનય અને જેમાં શબ્દનું પ્રાધાન્ય હોય તે શબ્દનય. ઋજુસૂત્ર પર્યંત પહેલા ચાર અર્થનય છે અને બાકીના ત્રણ શબ્દનય છે.

ઉપર કહેલ દૃષ્ટિઓ ઉપરાંત બીજી પણ ઘણી દૃષ્ટિઓ છે. જીવનના બે ભાગ છે. એક સત્ય જોવાનો અને બીજો તે સત્યને પચાવવાનો. જે ભાગ માત્ર સત્યનો વિચાર કરે છે અર્થાત્ તત્ત્વને સ્પર્શે છે તે જ્ઞાનદૃષ્ટિ–જ્ઞાનનય. અને જે ભાગ તત્ત્વાનુભવને પચાવવામાં જ પૂર્ણતા લેખે છે તે ક્રિયાદૃષ્ટિ–ક્રિયાનય. ઉપર વર્ણવેલા સાત નયો તત્ત્વવિચારક હોવાથી જ્ઞાનનયમાં આવે, અને તે નયને આધારે જે સત્ય શોધાયું હોય તે જીવનમાં મૂર્તિમંત કરવાની તરફેણ કરનાર દૃષ્ટિ તે ક્રિયાદૃષ્ટિ. ક્રિયા એટલે જીવનને સત્યમય બનાવવું. **૩૪–૩૫**

પહેલા અધ્યાયમાં સાત પદાર્થોનો નામનિર્દેશ કર્યો છે. આગળના નવ અધ્યાયોમાં ક્રમપૂર્વક એનો વિશેષ વિચાર કરવાનો છે તેથી સૌથી પહેલાં આ અધ્યાયમાં જીવ પદાર્થનું તત્ત્વ–સ્વરૂપ બતાવવા સાથે એના અનેક ભેદ, પ્રભેદ આદિ વિષયોનું વર્ણન ચોથા અધ્યાય સુધી કરે છે.

પાંચ ભાવો, એના ભેદો અને ઉદાહરણો—

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य
स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च । १ ।

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् । २ ।

सम्यक्त्वचारित्रे । ३ ।

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च । ४ ।

ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदाः
यथाक्रमं सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च । ५ ।

गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धत्व-
लेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः । ६ ।

जीवभव्याभव्यत्वादीनि च । ७ ।

ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને મિશ્ર–ક્ષાયોપશમિક એ ત્રણ તથા ઔદયિક, પારિણામિક એ બે એમ કુલ પાંચ ભાવો છે; તે જીવનું સ્વરૂપ છે.

ઉપરના પાંચ ભાવોના અનુક્રમે બે, નવ, અઢાર, એકવીશ અને ત્રણ ભેદ થાય છે.

સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ બન્ને ઔપશમિક છે.

જ્ઞાન, દર્શન, દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય તથા સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ નવ ક્ષાયિક છે.

ચાર જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, દાનાદિ પાંચ લબ્ધિઓ, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર–સર્વવિરતિ અને સંયમાસંયમ –દેશવિરતિ એ અઢાર ક્ષાયોપશમિક છે.

ચાર ગતિઓ, ચાર કષાય, ત્રણ લિંગ–વેદ, એક મિથ્યાદર્શન, એક અજ્ઞાન, એક અસંયમ, એક અસિદ્ધત્વ અને છ લેશ્યાઓ એ એકવીશ ઔદયિક છે.

જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ એ ત્રણ તથા બીજા પણ પારિણામિક ભાવો છે.

આત્માના સ્વરૂપની બાબતમાં જૈન દર્શનનો અન્ય દર્શનોની સાથે શો મતભેદ છે એ બતાવવા માટે પ્રસ્તુત સૂત્ર છે. સાંખ્ય અને વેદાંત દર્શન આત્માને કૂટસ્થનિત્ય માની એમાં કોઈ જાતનો પરિણામ માનતાં નથી. જ્ઞાન, સુખદુઃખાદિ પરિણામોને તેઓ પ્રકૃતિનાં જ માને છે. વૈશેષિક અને નૈયાયિક દર્શન જ્ઞાન આદિને આત્માનો ગુણ માને છે ખરાં, પણ તેઓ આત્માને એકાંત નિત્ય–અપરિણામી માને છે. નવીન મીમાંસકોનો મત વૈશેષિક અને નૈયાયિક

જેવો જ છે. બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે આત્મા એકાંતક્ષણિક અર્થાત્ [1]નિરન્વયપરિણામોનો પ્રવાહ માત્ર છે. જૈન દર્શનનું કહેવું છે કે પ્રાકૃતિક–જડ પદાર્થોમાં [2]કૂટસ્થનિત્યતા નથી તેમજ એકાંત ક્ષણિકતા પણ નથી; કિન્તુ [3]પરિણામી નિત્યતા છે, તે પ્રમાણે આત્મા પણ પરિણામી નિત્ય છે. એથી જ જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ આદિ પર્યાયો આત્માના જ સમજવા જોઇએ.

આત્માના બધા પર્યાયો એક જ અવસ્થાવાળા નથી હોતા. કેટલાક પર્યાયો કોઈ એક અવસ્થામાં તો બીજા કેટલાક બીજી કોઈ અવસ્થામાં મળી આવે છે. પર્યાયોની તે ભિન્નભિન્ન અવસ્થાઓ ભાવ કહેવાય છે. આત્માના પર્યાયો અધિકમાં અધિક પાંચ ભાવવાળા હોઈ શકે છે, તે પાંચ ભાવો આ પ્રમાણે–૧ ઔપશમિક, ૨ ક્ષાયિક, ૩ ક્ષાયોપશમિક, ૪ ઔદયિક અને ૫ પારિણામિક.

ભાવોનું સ્વરૂપ ૧ કર્મના ઉપશમથી પેદા થાય તે ભાવ ઔપશમિક કહેવાય છે. ઉપશમ એક પ્રકારની

---

૧ ભિન્ન ભિન્ન ક્ષણોમાં સુખ દુઃખ, ઓછુંવત્તું ભિન્ન વિષયનું જ્ઞાન આદિ જે પરિણામો અનુભવાય છે તે પરિણામો માત્ર માનવા અને તે બધા વચ્ચે અખંડ સૂત્રરૂપ કોઇ સ્થિરતત્ત્વનું ન હોવું તે જ નિરન્વયપરિણામોનો પ્રવાહ.

૨ ગમે તેટલા હથોડાના ઘા પડે છતાં જેમ એરણ સ્થિર રહે છે તેમ દેશ, કાળ આદિના વિવિધ ફેરફારો થવા છતાં વસ્તુ જરાયે ફેરફાર નથી પામતી એ કૂટસ્થનિત્યતા.

૩ મૂળ વસ્તુ ત્રણેય કાળમાં સ્થિર રહ્યા છતાં દેશ,કાળ આદિ નિમિત્ત પ્રમાણે ફેરફાર પામ્યા કરે એ પરિણામી નિત્યતા.

આત્મશુદ્ધિ છે જે કચરો નીચે બેસી જવાથી પાણીમાં આવતી સ્વચ્છતાની પેઠે સત્તાગત કર્મનો ઉદય તદ્દન રોકાઈ જતાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૨ કર્મના ક્ષયથી પેદા થાય તે ક્ષાયિક ભાવ છે. ક્ષય એ આત્માની એક એવી પરમ વિશુદ્ધિ છે જે સર્વથા કચરો કાઢી નાખવાથી જળમાં આવતી સ્વચ્છતાની જેમ કર્મનો સંબંધ અત્યંત છૂટી જતાં પ્રગટ થાય છે. ૩ ક્ષય અને ઉપશમથી પેદા થાય એ ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે. ક્ષયોપશમ એક પ્રકારની આત્માની શુદ્ધિ છે કે જે કર્મના ઉદયમાં નહિ આવેલ અંશના ઉપશમથી અને ઉદયમાં આવેલ અંશના ક્ષયથી પ્રગટ થાય છે. એ વિશુદ્ધિ, ધોવાને લીધે માદકશક્તિ કાંઇક નાશ પામવાથી અને કાંઇક રહી જવાથી કોદરાઓની વિશુદ્ધિની જેમ મિશ્રિત હોય છે. ૪ ઉદયથી પેદા થાય તે ઔદયિક ભાવ, ઉદય એક પ્રકારની આત્માની કલુષિતતા છે જે મેલ મળવાથી પાણીમાં આવતી મલિનતાની પેઠે કર્મના વિપાકાનુભવથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૫ પારિણામિક ભાવ દ્રવ્યનો એક પરિણામ છે જે ફક્ત દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ પોતાની જાતે જ ઉત્પન્ન થયા કરે છે અર્થાત્ કોઇપણ દ્રવ્યનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપપરિણમન જ પારિણામિક ભાવ કહેવાય.

એ જ પાંચ ભાવો આત્માનું સ્વરૂપ છે; અર્થાત્ સંસારી અથવા મુક્ત કોઈ પણ આત્મા હોય એના સર્વ પર્યાયો ઉક્ત પાંચ ભાવોમાંથી કોઇને કોઇ ભાવવાળા અવશ્ય હોવાના. અજીવમાં ઉક્ત પાંચ ભાવવાળા પર્યાયોનો સંભવ નથી. તેથી

એ પાંચે અજીવનું સ્વરૂપ થઇ શકતા નથી. ઉપરના પાંચ ભાવ એકી સાથે બધા જીવોમાં હોય છે એવો નિયમ નથી. સમસ્ત મુક્ત જીવોમાં ફક્ત બે ભાવ હોય છે; ક્ષાયિક અને પારિણામિક. સંસારી જીવોમાં કોઇ ત્રણ ભાવવાળા, કોઈ ચાર ભાવવાળા અને કોઇ પાંચ ભાવવાળા હોય છે; પરન્તુ બે ભાવવાળું કોઈ હોતું નથી, અર્થાત્ મુક્ત આત્માના પર્યાયો ઉક્ત બે ભાવોમાં અને સંસારીના પર્યાયો ત્રણથી પાંચ ભાવોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એથી જ પાંચ ભાવોને જીવનું સ્વરૂપ કહ્યા છે. એ કથન જીવરાશિની અપેક્ષાએ કે કોઈ જીવવિશેષમાં સંભવની અપેક્ષાએ સમજવું.

જે પર્યાયો ઔદયિક ભાવવાળા છે તે વૈભાવિક અને બાકીના ચારે ભાવવાળા પર્યાયો સ્વાભાવિક છે.

ઉક્ત પાંચ ભાવોના કુલ ૫૩ ભેદ આ સૂત્રમાં ગણાવ્યા છે. કયા કયા ભાવવાળા કેટકેટલા પર્યાયો છે અને તે કયા કયા, તે આગળ બતાવવામાં આવે છે.

સર્વોપશમ માત્ર મોહનીયનો જ થાય છે. દર્શનમોહનીય કર્મના ઉપશમથી સમ્યક્ત્વ પ્રકટ થાય છે અને ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉપશમથી ચારિત્ર પ્રકટ થાય છે. માટે જ સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ બન્ને પર્યાયો ઔપશમિક ભાવવાળા સમજવા જોઇએ.

કેવલજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શનાવરણના ક્ષયથી કેવલદર્શન, પંચવિધ અંતરાયના ક્ષયથી દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્ય એ પાંચ લબ્ધિઓ,

દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષયથી સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયથી ચારિત્ર પ્રકટ થાય છે. માટે કેવલજ્ઞાનાદિ નવ પ્રકારના પર્યાયો ક્ષાયિક કહેવાય છે.

મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, અને મન:પર્યાયજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન:પર્યાય જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. મિથ્યાત્વયુક્ત મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અને અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. ચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ અને અવધિદર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન અને અવધિદર્શન પ્રગટ થાય છે. પંચવિધ અંતરાયના ક્ષયોપશમથી દાન, લાભ આદિ ઉક્ત પાંચ લબ્ધિઓ પ્રગટ થાય છે. અનંતાનુબંધી ચતુષ્ક તથા દર્શનમોહનીયના ક્ષયોપશમથી સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયના ક્ષયોપશમથી દેશવિરતિ પ્રગટ થાય છે. અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયના ક્ષયોપશમથી સર્વવિરતિ ચારિત્ર પ્રગટ થાય છે. માટે જ્ઞાન આદિ ઉપરના અઢાર પ્રકારના પર્યાયો ક્ષાયોપશમિક છે.

ગતિનામ કર્મના ઉદયનું ફળ નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિઓ છે. કષાયમોહનીયના ઉદયથી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય પેદા થાય છે. વેદમોહનીયના ઉદયથી સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક વેદ પ્રાપ્ત થાય છે. મિથ્યાત્વમોહનીયના ઉદયથી મિથ્યાદર્શન–તત્ત્વ વિષે અશ્રદ્ધા થાય છે. અજ્ઞાન–જ્ઞાનાભાવ જ્ઞાનાવરણીય તથા દર્શ-

નાવરણીયનું ફળ છે. અસંયતત્વ-વિરતિનો સર્વથા અભાવ અનંતાનુબંધી આદિ બાર પ્રકારનાં ચારિત્રમોહનીયના ઉદયનું ફળ છે. અસિદ્ધત્વ-શરીરધારણ વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર કર્મના ઉદયથી થાય છે. કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજ, પદ્મ અને શુકલ એ છ પ્રકારની લેશ્યાઓ-કષાયોદયરંજિત યોગપ્રવૃત્તિ કે યોગપરિણામ-કષાયના ઉદયનું અથવા યોગ-જનક શરીરનામ કર્મના ઉદયનું ફળ છે, તેથી જ ગતિ આદિ ઉપરના ૨૧ પર્યાયો ઔદયિક કહેવાય છે.

જીવત્વ-ચૈતન્ય, ભવ્યત્વ-મુક્તિની યોગ્યતા, અભવ્યત્વ -મુક્તિની અયોગ્યતા, એ ત્રણ ભાવો સ્વાભાવિક છે. અર્થાત્ તે, કર્મના ઉદયથી કે ઉપશમથી કે ક્ષયથી કે ક્ષયોપશમથી પેદા થતા નથી; કિન્તુ અનાદિસિદ્ધ આત્મદ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ સિદ્ધ છે, તેથી તે પારિણામિક છે.

પ્ર૦-શું પારિણામિક ભાવો ત્રણ જ છે?

ઉ૦-નહિ. બીજા પણ છે.

પ્ર૦-તે કયા?

ઉ૦-અસ્તિત્વ, અન્યત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, ગુણવત્ત્વ, પ્રદેશવત્ત્વ, અસંખ્યાતપ્રદેશત્વ, અસર્વગતત્વ, અરૂપત્વ આદિ અનેક છે.

પ્ર૦-તો પછી ત્રણ જ કેમ ગણાવ્યા?

ઉ૦-અહિંયાં જીવનું સ્વરૂપ બતાવવું છે અને તે એના અસાધારણ ભાવોથી બતાવી શકાય. માટે ઔપશમિક આદિની સાથે પારિણામિક ભાવો એવા જ બતાવ્યા છે કે જે જીવના

અસાધારણ છે. અસ્તિત્વ આદિ ભાવો પારિણામિક છે ખરા, પરન્તુ તે જીવની માફક અજીવમાં પણ છે; તેથી તે જીવના અસાધારણ ભાવ ન કહેવાય. માટે જ અહિંયાં એમનો નિર્દેશ કર્યો નથી. તેમ છતાં છેવટે જે આદિ શબ્દ રાખ્યો છે તે, એ જ વસ્તુસૂચન કરવાને માટે છે. દિગંબર સંપ્રદાયમાં આ જ અર્થ 'ચ' શબ્દથી લીધો છે. ૧-૭

જીવનું લક્ષણ—

उपयोगो लक्षणम् ।८।

ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે.

જીવ કે જેને આત્મા અને ચેતન પણ કહે છે તે અનાદિસિદ્ધ (સ્વતંત્ર) દ્રવ્ય છે. તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિએ અરૂપી હોવાથી એનું જ્ઞાન ઇંદ્રિયો દ્વારા થતું નથી; પરન્તુ સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન આદિથી કરી શકાય છે. એમ હોવા છતાં પણ સાધારણ જિજ્ઞાસુઓ માટે એક એવું લક્ષણ બતાવવું જોઇએ કે જેનાથી આત્માની પિછાન કરી શકાય; એ અભિપ્રાયથી પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તેનું લક્ષણ બતાવ્યું છે. આત્મા લક્ષ્ય–જ્ઞેય અને ઉપયોગ લક્ષણ–જાણવાનો ઉપાય છે. જગત અનેક જડ, ચેતન પદાર્થોનું મિશ્રણ છે. એમાંથી જડ અને ચેતનનો વિવેકપૂર્વક નિશ્ચય કરવો હોય તો ઉપયોગની દ્વારા થઇ શકે છે; કેમકે તરતમભાવથી ઉપયોગ બધા આત્માઓમાં અવશ્ય મળી આવે છે, જ્યારે જડમાં તે બિલકુલ હોતો નથી.

પ્ર૦–ઉપયોગ એટલે શું ?

ઉ૦–ઉપયોગ એટલે બોધરૂપ વ્યાપાર.

પ્ર૦–આત્મામાં બોધની ક્રિયા થાય છે અને જડમાં કેમ થતી નથી ?

ઉ૦–બોધનું કારણ ચેતનાશક્તિ છે; તે જેમાં હોય તેમાં બોધક્રિયા થઈ શકે છે, બીજામાં નહિ. ચેતનાશક્તિ આત્મામાં જ છે, જડમાં નહિ.

પ્ર૦–આત્મા સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે એથી એમાં અનેક ગુણ હોવા જોઇએ; તો પછી ઉપયોગને જ લક્ષણ કેમ કહ્યું ?

ઉ૦–સાચે જ આત્મામાં અનંત ગુણપર્યાય છે, પરન્તુ તે બધામાં ઉપયોગ જ મુખ્ય છે. કેમકે સ્વપરપ્રકાશરૂપ હોવાથી તે ઉપયોગ જ પોતાનું તથા ઇતર પર્યાયોનું જ્ઞાન કરાવી શકે છે. એ સિવાય આત્મા જે કાંઈ અસ્તિ–નાસ્તિ જાણે છે, નનુ–નચ કરે છે, સુખ દુ:ખનો અનુભવ કરે છે તે બધું ઉપયોગને લીધે જ. એથી જ ઉપયોગ એ બધા પર્યાયોમાં મુખ્ય છે.

પ્ર૦–શું લક્ષણ, સ્વરૂપથી ભિન્ન છે ?

ઉ૦–નહિ.

પ્ર૦–તો તો પહેલા પાંચ ભાવોને જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું છે એથી તે પણ લક્ષણ થયું; તો પછી બીજું લક્ષણ બતાવવાનું શું પ્રયોજન ?

ઉ૦–અસાધારણ ધર્મ પણ બધા એક સરખા હોતા નથી. કેટલાક તો એવા હોય છે કે જે લક્ષ્યમાં હોય છે ખરા, પણ

તે કોઇકિ વાર હોય છે અને કોઇક વાર નહિ; કેટલાક એવા પણ હોય છે કે જે સમગ્ર લક્ષ્યમાં રહેતા નથી; જ્યારે બીજા કેટલાક એવા હોય છે કે જે ત્રણે કાળમાં સમગ્ર લક્ષ્યમાં રહે છે. સમગ્ર લક્ષ્યમાં ત્રણે કાળમાં મળી આવે એવો અસાધારણ ધર્મ ઉપયોગ જ છે. એથી લક્ષણરૂપે એનું પૃથક્ કથન કર્યું છે અને તદ્દ્વારા એવું સૂચિત કર્યું છે કે ઔપશમિક આદિ ભાવો જીવનું સ્વરૂપ તો છે; પરન્તુ તે, બધા આત્માઓમાં મળતા નથી અને ત્રિકાળવર્તી પણ નથી. ત્રિકાળવર્તી અને બધા આત્માઓમાં પ્રાપ્ત થાય એવો એક જીવત્વરૂપ પારિણામિક ભાવ જ છે; જેનો ફલિત અર્થ ઉપયોગ જ થાય છે. એથી એને અલગ કરી લક્ષણરૂપે કહ્યો છે. બીજા બધા ભાવો કાદાચિત્ક–ક્યારેક મળે એવા અને ક્યારેક ન મળે એવા, કેટલાક લક્ષ્યાંશમાં જ રહેનારા અને કર્મસાપેક્ષ હોવાથી જીવના ઉપલક્ષણ થઇ શકે છે, લક્ષણ નહિ. ઉપલક્ષણ અને લક્ષણમાં તફાવત એ છે કે જે પ્રત્યેક લક્ષ્યમાં સર્વાત્મભાવે ત્રણે કાળમાં પ્રાપ્ત થાય તે લક્ષણ; જેમકે–અગ્નિમાં ઉષ્ણત્વ. અને જે કોઇક લક્ષ્યમાં હોય અને કોઇકમાં ન હોય, કદાચિત્ હોય અને કદાચિત્ ન હોય અને સ્વભાવસિદ્ધ ન હોય તે ઉપલક્ષણ; જેમકે–અગ્નિનું ઉપલક્ષણ ધૂમાડો. જીવત્વને છોડીને ભાવોના બાવન ભેદ આત્માના ઉપલક્ષણ જ છે. ૮

ઉપયોગની વિવિધતા—

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः । १ ।

તે અર્થાત્ ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે; તથા આઠ પ્રકારનો અને ચાર પ્રકારનો છે.

જ્ઞાનની શક્તિ–ચેતના સમાન હોવા છતાં પણ જાણવાની ક્રિયા–બોધવ્યાપાર અથવા ઉપયોગ બધા આત્માઓમાં સમાન દેખાતો નથી. આ ઉપયોગની વિવિધતા બાહ્ય, અભ્યંતર કારણોના સમૂહની વિવિધતા ઉપર અવલંબિત છે. વિષય–ભેદ, ઇંદ્રિય આદિ સાધનભેદ, દેશકાળભેદ ઇત્યાદિ વિવિધતા બાહ્ય સામગ્રીની છે. આવરણની તીવ્રતામંદતાનું તારતમ્ય આંતરિક સામગ્રીની વિવિધતા છે. એ સામગ્રીવૈચિત્ર્યને લીધે એક જ આત્મા ભિન્નભિન્ન સમયમાં ભિન્નભિન્ન પ્રકારની બોધક્રિયા કરે છે, અને અનેક આત્મા એક જ સમયમાં ભિન્નભિન્ન બોધ કરે છે. આ બોધની વિવિધતા અનુભવસિદ્ધ છે; એને સંક્ષેપમા વર્ગીકરણ દ્વારા બતાવવી એ જ આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે. ઉપયોગરાશિના સામાન્યરૂપથી બે વિભાગ કરવામાં આવે છે; એક સાકાર અને બીજો નિરાકાર. વિશેષરૂપથી સાકારઉપયોગના આઠ અને નિરાકારઉપયોગના ચાર વિભાગ કરવામાં આવે છે. આ રીતે ઉપયોગના કુલ બાર ભેદ થાય છે.

સાકારના આઠ ભેદ આ પ્રમાણે છે–મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન.

નિરાકારઉપયોગના ચાર ભેદ આ પ્રમાણે છે-ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન.

પ્ર૦-સાકાર અને નિરાકારનો શો અર્થ છે?

ઉ૦-જે બોધ ગ્રાહ્ય વસ્તુને વિશેષરૂપે જાણે તે સાકારઉપયોગ. અને જે બોધ ગ્રાહ્ય વસ્તુને સામાન્યરૂપે જાણે તે નિરાકારઉપયોગ. સાકારને જ્ઞાન અથવા સવિકલ્પક બોધ કહે છે અને નિરાકારને દર્શન અથવા નિર્વિકલ્પક બોધ કહે છે.

પ્ર૦-ઉપરના બાર ભેદોમાંથી કેટલા ભેદ પૂર્ણ વિકસિત ચેતનાશકિતનું કાર્ય છે અને કેટલા અપૂર્ણ વિકસિત ચેતના-શક્તિનું કાર્ય છે?

ઉ૦-કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બન્ને પૂર્ણ વિકસિત ચેતનાના વ્યાપાર છે અને બાકીના બધા અપૂર્ણ વિકસિત ચેતનાના વ્યાપાર છે.

પ્ર૦-વિકાસની અપૂર્ણતા વખતે અપૂર્ણતાની વિવિધતાને લીધે ઉપયોગના ભેદ સંભવે છે; પરન્તુ વિકાસની પૂર્ણતા વખતે ઉપયોગમાં ભેદ કેવી રીતે સંભવે?

ઉ૦-વિકાસની પૂર્ણતાને સમયે પણ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન રૂપથી જે ઉપયોગના ભેદો મનાયા છે તેનું કારણ ફકત ગ્રાહ્ય વિષયની દ્વિરૂપતા છે; અર્થાત્ પ્રત્યેક વિષય સામાન્ય અને વિશેષ રૂપે ઉભય સ્વભાવ છે એથી એને જાણતો ચેતનાજન્ય વ્યાપાર પણ જ્ઞાનદર્શનરૂપથી બે પ્રકારનો થાય છે.

પ્ર૦–સાકારના આઠ ભેદોમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે ?

ઉ૦–બીજો કાંઇ જ નહિ. ફક્ત સમ્યકૃત્વના સહભાવ કે અસહભાવનો તફાવત છે.

પ્ર૦–તો પછી બીજા જ્ઞાનનું પ્રતિપક્ષી અજ્ઞાન અને દર્શનનું પ્રતિપક્ષી અદર્શન કેમ નહિ ?

ઉ૦–મનઃપર્યાય અને કેવળ એ બે જ્ઞાન સમ્યકૃત્વ વિના થઇ જ શકતાં નથી; આથી એના પ્રતિપક્ષીનો સંભવ નથી. દર્શનોમાં કેવળદર્શન સમ્યકૃત્વના સિવાય થતું નથી; પરન્તુ બાકીનાં ત્રણ દર્શનો સમ્યકૃત્વનો અભાવ હોય તોપણ થાય છે, છતાં એનાં પ્રતિપક્ષી ત્રણ અદર્શન ન કહેવાનું કારણ એ છે કે દર્શન એ માત્ર સામાન્યનો બોધ છે. એથી સમ્યકૃત્વી અને મિથ્યાત્વીના દર્શનો વચ્ચે કાંઇ પણ ભેદ વ્યવહારમાં બતાવી શકાતો નથી.

પ્ર૦–ઉપરના બાર ભેદોની વ્યાખ્યા શી છે ?

ઉ૦–જ્ઞાનના આઠ ભેદોનું [1]સ્વરૂપ પહેલાં જ બતાવ્યું છે. દર્શનના ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે–૧ જે સામાન્ય બોધ નેત્રજન્ય હોય તે ચક્ષુર્દર્શન, ૨ નેત્ર સિવાય બીજી કોઇ પણ ઇંદ્રિય અથવા મનથી થતો સામાન્ય બોધ તે અચક્ષુર્દર્શન, ૩ અવધિલબ્ધિથી મૂર્ત પદાર્થોનો સામાન્ય બોધ તે અવધિદર્શન અને ૪ કેવળલબ્ધિથી થતો સમસ્ત પદાર્થોનો સામાન્ય બોધ તે કેવળદર્શન કહેવાય છે. ૯

૧ જુઓ અધ્યાય ૧, સૂ૦ ૯ થી ૩૩.

જીવરાશિના વિભાગ—

संसारिणो मुक्ताश्च । १० ।

સંસારી અને મુક્ત એવા બે વિભાગ છે.

જીવ અનંત છે. ચૈતન્યરૂપે તે બધા સમાન છે. અહિંયાં એમના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે તે અમુક વિશેષની અપેક્ષાએ; અર્થાત્ એક સંસારરૂપ પર્યાયવાળા અને બીજા સંસારરૂપ પર્યાયવિનાના. પહેલા પ્રકારના જીવો સંસારી અને બીજા પ્રકારના મુક્ત કહેવાય છે.

પ્ર૦–સંસાર શી વસ્તુ છે ?

ઉ૦–દ્રવ્યબંધ અને ભાવબંધ એ જ સંસાર છે. કર્મદલનો વિશિષ્ટ સંબંધ દ્રવ્યબંધ છે અને રાગદ્વેષ આદિ વાસનાઓનો સંબંધ ભાવબંધ છે. ૧૦

સંસારી જીવના ભેદપ્રભેદ—

समनस्काऽमनस्काः । ११ ।

संसारिणस्त्रसस्थावराः । १२ ।

पृथिव्यऽम्बुवनस्पतयः स्थावराः । १३ ।

तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रसाः । १४ ।

મનયુક્ત અને મનરહિત એવા સંસારી જીવ હોય છે.

તેવી જ રીતે તે ત્રસ અને સ્થાવર છે.

પૃથ્વીકાય, જલકાય અને વનસ્પતિકાય એ ત્રણ સ્થાવર છે.

તેજઃકાય, વાયુકાય અને દ્વીન્દ્રિય આદિ ત્રસ છે.

સંસારી જીવો પણ અનંત છે. સંક્ષેપમાં એના બે વિભાગ કર્યા છે; અને તે પણ બે રીતે. પહેલો વિભાગ મનના સંબંધ અને અસંબંધને લઇને છે; અર્થાત્ મનવાળા અને મન-વિનાના એવા બે વિભાગ કર્યા છે, જેમાં સકળ સંસારીઓનો સમાવેશ થઇ જાય છે. બીજો વિભાગ ત્રસત્વ અને સ્થાવર-ત્વના આધાર ઉપર કર્યો છે, અર્થાત્ એક ત્રસ અને બીજા સ્થાવર. આ વિભાગમાં પણ બધા સંસારીઓનો સમાવેશ થઇ જાય છે.

પ્ર૦–મન કોને કહે છે ?

ઉ૦–જેનાથી વિચાર કરી શકાય એવી આત્માની શક્તિ તે મન છે અને એ શક્તિવડે વિચાર કરવામાં સહાયક થનાર એક પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ પરમાણુઓ પણ મન કહેવાય છે. પહેલું ભાવમન અને બીજું દ્રવ્યમન કહેવાય છે.

પ્ર૦–ત્રસત્વ અને સ્થાવરત્વનો અર્થ શો ?

ઉ૦–ઉદ્દેશપૂર્વક એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન ઉપર જવાની અથવા હાલવાચાલવાની શક્તિ એ ત્રસત્વ અને એવી શક્તિ ન હોવી તે સ્થાવરત્વ.

પ્ર૦–જે જીવ મનરહિત ગણાયા છે તેમને શું દ્રવ્ય કે ભાવ કોઈ પ્રકારનું મન નથી હોતું ?

ઉ૦–ફક્ત ભાવમન હોય છે.

પ્ર૦–ત્યારે તો બધા જ મનવાળા થયા, પછી મનવાળા અને મનરહિત એવો વિભાગ કઇ રીતે ?

ઉ૦–દ્રવ્યમનની અપેક્ષાએ. અર્થાત્ જેમ બહુ ઘરડો

માણુસ પગ અને ચાલવાની શક્તિ હોવા છતાં પણ લાકડીના ટેકા સિવાય ચાલી શકતો નથી એ રીતે ભાવમન હોવા છતાં પણ જીવ, દ્રવ્યમન સિવાય સ્પષ્ટ વિચાર કરી શકતો નથી. એ કારણથી દ્રવ્યમનની પ્રધાનતા માની એના ભાવ અને અભાવની અપેક્ષાએ મનવાળા અને મનરહિત એવો વિભાગ કર્યો છે.

પ્ર૦–બીજો વિભાગ કરવાનો શું એવો તો અર્થ નથી કે બધા ત્રસ સમનસ્ક અને બધા સ્થાવર અમનસ્ક છે?

ઉ૦–નહિ. ત્રસમાં પણ કેટલાક સમનસ્ક હોય છે, પણ બધા નહિ; જ્યારે સ્થાવર તો બધા અમનસ્ક જ હોય છે.

સ્થાવરના પૃથ્વીકાય, જલકાય અને વનસ્પતિકાય એવા ત્રણ ભેદ છે અને ત્રસના તેજઃકાય અને વાયુકાય એવા બે ભેદ તથા દ્વીંદ્રિય, ત્રીંદ્રિય, ચતુરિંદ્રિય અને પંચેંદ્રિય એવા પણ ચાર ભેદો છે.

પ્ર૦–ત્રસ અને સ્થાવરનો અર્થ શો છે?

ઉ૦–જેને ત્રસનામ કર્મનો ઉદય થયો હોય અર્થાત્ જે ત્રાસ પામવાથી ગતિ કરી શકે તે ત્રસ, અને જેને સ્થાવરનામ કર્મનો ઉદય થયો હોય અર્થાત્ ત્રાસ પામવા છતાં જે ગતિ ન જ કરી શકે તે સ્થાવર.

પ્ર૦–ત્રસનામ કર્મના ઉદયની અને સ્થાવરનામ કર્મના ઉદયની પિછાન શી રીતે થાય?

ઉ૦–દુઃખને છોડી દેવાની અને સુખને મેળવવાની પ્રવૃત્તિ જ્યાં સ્પષ્ટ દેખાય ત્યાં ત્રસનામ કર્મનો ઉદય સમજવો અને જ્યાં એ ન દેખાય ત્યાં સ્થાવરનામ કર્મનો ઉદય સમજવો.

પ્ર૦—શું દ્વીંદ્રિયાદિની માફક તેજ:કાયિક અને વાયુ-કાયિક જીવ પણ ઉપરની પ્રવૃત્તિ કરતા સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જેનાથી એમને ત્રસ મનાય?

ઉ૦—નહિ.

પ્ર૦—તો પછી પૃથ્વીકાયિક આદિની માફક એમને સ્થાવર કેમ ન કહ્યા?

ઉ૦—ઉક્ત લક્ષણ પ્રમાણે તે ખરી રીતે સ્થાવર જ છે. અહિંયાં દ્વીંદ્રિયાદિની સાથે ફક્ત ગતિનું સાદૃશ્ય જોઈ એમને ત્રસ કહ્યા છે. અર્થાત્ ત્રસ બે પ્રકારના છે. લબ્ધિત્રસ અને ગતિત્રસ. જેમને ત્રસનામ કર્મનો ઉદય થયો છે તે લબ્ધિત્રસ કહેવાય છે, એ જ મુખ્ય ત્રસ છે; જેમકે—દ્વીંદ્રિયથી લઈને પંચેંદ્રિય સુધીના જીવો. સ્થાવરનામ કર્મનો ઉદય હોવા છતાં પણ ત્રસના સરખી ગતિ હોવાથી ત્રસ કહેવાય છે તે ગતિત્રસ, એ કેવળ ઉપચારથી જ ત્રસ કહેવાય છે; જેમકે—તેજ:કાયિક અને વાયુકાયિક. **૧૧-૧૪**

ઈંદ્રિયોની સંખ્યા, એના ભેદપ્રભેદ અને નામનિર્દેશ—

पञ्चेन्द्रियाणि । १५ ।
द्विविधानि । १६ ।
निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् । १७ ।
लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् । १८ ।
उपयोगः स्पर्शादिषु । १९ ।
स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि । २० ।

इंद्रियो पांच छे.

ते प्रत्येक बब्बे प्रकारनी छे.

द्रव्येंद्रिय, निर्वृत्ति अने उपकरण रूप छे.

भावेंद्रिय, लब्धि अने उपयोग रूप छे.

उपयोग स्पर्शादि विषयोमां थाय छे.

स्पर्शन, रसन, घ्राण, चक्षु अने श्रोत्र ए इंद्रियोनां नाम छे.

અહિયાં ઇંદ્રિયોની સંખ્યા બતાવવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે ઇંદ્રિયો ઉપરથી સંસારી જીવોના વિભાગ કરવા હોય તો માલૂમ પડી શકે કે તેના કેટલા વિભાગ થાય. ઇંદ્રિયો પાંચ છે. બધા સંસારીઓને પાંચે ઇંદ્રિયો હોતી નથી. કેટલાકને એક, કેટલાકને બે, એ રીતે એક એક વધતાંવધતાં કેટલાકને પાંચ સુધી હોય છે. જેને એક ઇંદ્રિય હોય છે તે એકેંદ્રિય, જેને બે ઇંદ્રિયો હોય છે તે દ્વીંદ્રિય. આ રીતે ત્રીંદ્રિય, ચતુરિંદ્રિય, અને પંચેંદ્રિય એવા પાંચ ભેદ સંસારી જીવના થાય છે.

પ્ર૦–ઇંદ્રિય એટલે શું ?

ઉ૦–જેનાથી જ્ઞાનનો લાભ થઈ શકે તે ઇંદ્રિય.

પ્ર૦–શું પાંચથી અધિક ઇંદ્રિયો નથી હોતી ?

ઉ૦–નહિ. જ્ઞાનેંદ્રિયો પાંચ જ હોય છે. જો કે સાંખ્ય આદિ શાસ્ત્રોમાં વાક્, પાણિ, પાદ, પાયુ–ગુદા અને ઉપસ્થ –લિંગ–જનનેંદ્રિયને પણ ઇંદ્રિયો કહી છે; પરન્તુ તે કર્મેંદ્રિયો છે. અહિંયાં ફક્ત જ્ઞાનેંદ્રિયોને જ બતાવી છે, કે જે પાંચથી અધિક નથી.

પ્ર૦–જ્ઞાનેંદ્રિય અને કર્મેંદ્રિયનો અર્થ શો ?

ઉ૦–જેનાથી મુખ્યતયા જીવનયાત્રાને ઉપયોગી જ્ઞાન થઇ શકે તે જ્ઞાનેંદ્રિય અને જેનાથી જીવનયાત્રાને ઉપયોગી આહાર, વિહાર, નિહાર આદિ ક્રિયાઓ થઇ શકે તે કર્મેંદ્રિય.

પાંચે ઇંદ્રિયોના દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપે બબ્બે ભેદ થાય છે. પુદ્ગલમય જડ ઇંદ્રિય દ્રવ્યેંદ્રિય છે; અને આત્મિક પરિણામરૂપ ઇંદ્રિય ભાવેંદ્રિય છે.

દ્રવ્યેંદ્રિય નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ રૂપથી બે પ્રકારની છે. શરીરના ઉપર દેખાતી ઇંદ્રિયોની આકૃતિઓ જે પુદ્ગલસ્કંધોની વિશિષ્ટ રચનાઓ છે તે નિર્વૃત્તિઇંદ્રિય અને નિર્વૃત્તિઇંદ્રિયની બહાર અને અંદરની પૌદ્ગલિક શક્તિ કે જેના વિના નિર્વૃત્તિ-ઇંદ્રિય જ્ઞાન પેદા કરવાને અસમર્થ છે તે ઉપકરણેંદ્રિય છે.

ભાવેંદ્રિય પણ લબ્ધિ અને ઉપયોગ રૂપે બે પ્રકારની છે. મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ આદિનો ક્ષયોપશમ જે એક પ્રકારનો આત્મિક પરિણામ છે તે લબ્ધિઇંદ્રિય છે. અને લબ્ધિ, નિર્વૃત્તિ તથા ઉપકરણ એ ત્રણેના મળવાથી જે રૂપ આદિ વિષયોનો સામાન્ય અને વિશેષ બોધ થાય છે તે ઉપયોગ-ઇંદ્રિય છે. ઉપયોગઇંદ્રિય, મતિજ્ઞાન તથા ચક્ષુ, અચક્ષુ દર્શન આદિ રૂપ છે.

મતિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ જેને ભાવેંદ્રિય કહેલ છે તે અરૂપી –અમૂર્ત પદાર્થને જાણી શકતો નથી; રૂપી પદાર્થોને જાણે છે ખરો, પરન્તુ એના બધા ગુણપર્યાયોને જાણી શકતો નથી; ફક્ત સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ પર્યાયોને જ જાણી શકે છે.

પ્ર૦–પ્રત્યેક ઇંદ્રિયના દ્રવ્ય, ભાવ રૂપથી બબ્બે અને દ્રવ્યના તથા ભાવના પણ અનુક્રમે નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ રૂપ તથા લબ્ધિ અને ઉપયોગ રૂપ બે બે ભેદ બતાવ્યા છે. તો હવે એ કહો કે એનો પ્રાપ્તિક્રમ કેવો છે?

ઉ૦–લબ્ધિઇંદ્રિય હોય ત્યારે જ નિર્વૃત્તિનો સંભવ છે. નિર્વૃત્તિ વિના ઉપકરણઇંદ્રિય હોતી નથી; અર્થાત્ લબ્ધિ પ્રાપ્ત થયે છતે જ નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને ઉપયોગ હોઇ શકે છે. એ જ રીતે નિર્વૃત્તિ પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉપકરણ અને ઉપયોગ તથા ઉપકરણ પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉપયોગનો સંભવ છે. સારાંશ એ છે કે પૂર્વપૂર્વ ઇંદ્રિયો પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉત્તરઉત્તર ઇંદ્રિયો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. પરન્તુ એવો નિયમ નથી કે ઉત્તરઉત્તર ઇંદ્રિયોની પ્રાપ્તિ થયે છતે જ પૂર્વપૂર્વ ઇંદ્રિયો પ્રાપ્ત થાય.

[1]ઇંદ્રિયોનાં નામ ૧ સ્પર્શેન્દ્રિય–ત્વચા, ૨ રસનેંદ્રિય –જીભ, ૩ ઘ્રાણેંદ્રિય–નાક, ૪ ચક્ષુરિંદ્રિય–આંખ, ૫ શ્રોત્રેંદ્રિય –કાન. આ પાંચે લબ્ધિ, નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને ઉપયોગ રૂપ ચારચાર પ્રકારની છે, અર્થાત્ આ ચારચાર પ્રકારોની સમષ્ટિ એ જ સ્પર્શનાદિ એક એક પૂર્ણ ઇંદ્રિય છે. એ સમષ્ટિમાં જેટલી ન્યૂનતા તેટલી જ ઇંદ્રિયની અપૂર્ણતા.

પ્ર૦–ઉપયોગ તો જ્ઞાનવિશેષ છે અને તે ઇંદ્રિયોનું ફળ છે. એને ઇંદ્રિયો કેવી રીતે કહી?

---

૧ આના વિશેષ વિચાર માટે જુઓ હિંદી ચોથો કર્મગ્રંથ પૃ૦ ૩૬ ઇંદ્રિયશબ્દવિષયક પરિશિષ્ટ.

ઉ૦—જો કે વાસ્તવિક રીતે ઉપયોગ એ લબ્ધિ, નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ ત્રણની સમષ્ટિનું કાર્ય છે, પરન્તુ અહિંયાં ઉપચારથી અર્થાત્ કાર્યમાં કારણનો આરોપ કરી એને પણ ઇંદ્રિય કહી છે. ૧૫-૨૦

ઇંદ્રિયોના જ્ઞેયો-વિષયો—

स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तेषामर्थाः । २१ ।
श्रुतमनिन्द्रियस्य । २२ ।

સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ—રૂપ અને શબ્દ એ પાંચ, ક્રમથી એના અર્થાત્ પૂર્વોક્ત પાંચ ઇંદ્રિયોના અર્થ—જ્ઞેય છે.

અનિંદ્રિય—મનનો વિષય શ્રુત છે.

જગતના બધા પદાર્થો એક સરખા નથી. કેટલાક મૂર્ત્ત છે અને કેટલાક અમૂર્ત્ત. જેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ આદિ હોય તે મૂર્ત્ત. મૂર્ત્ત પદાર્થ જ ઇંદ્રિયોથી જાણી શકાય છે, અમૂર્ત્ત નહિ. પાંચે ઇંદ્રિયોના વિષયો જે જુદાજુદા બતાવ્યા છે તે એક બીજાથી સર્વથા ભિન્ન અને મૂળ તત્ત્વ—દ્રવ્યરૂપ નહિ, પણ એક જ દ્રવ્યના ભિન્નભિન્ન અંશો—પર્યાયો છે; અર્થાત્ પાંચે ઇંદ્રિયો એક જ દ્રવ્યની પરસ્પર ભિન્નભિન્ન અવસ્થાઓને જાણવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એથી જ આ સૂત્રમાં પાંચ ઇંદ્રિયોના જે પાંચ વિષયો બતાવ્યા છે તે સ્વતંત્ર અલગઅલગ વસ્તુ ન સમજતાં એક જ મૂર્ત્ત—પૌદ્ગલિક દ્રવ્યના અંશ સમજવા જોઇએ. જેમકે—એક લાડુ છે એને ભિન્નભિન્ન પ્રકારે પાંચે ઇંદ્રિયો

જાણી શકે છે. આંગળી સ્પર્શ કરી એનો શીતઉષ્ણાદિ સ્પર્શ બતાવી શકે છે; જીભ ચાખીને એનો ખાટો, મીઠો આદિ રસ બતાવે છે; નાક સૂંઘીને એની સુગંધ અથવા દુર્ગંધ બતાવે છે; આંખ જોઇને એનો લાલ, સફેદ આદિ રંગ બતાવે છે; કાન એ લાડુને ખાતાં ઉત્પન્ન થતો અવાજ બતાવે છે. એમ પણ નથી કે એ એક જ લાડુમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ આદિ ઉકત પાંચે વિષયોનું સ્થાન અલગઅલગ હોય, કિન્તુ તે બધા એના બધા ભાગોમાં એક સાથે રહે છે; કેમકે તે બધા એક જ દ્રવ્યના અવિભાજ્ય પર્યાય છે. એનો વિભાગ ફકત બુદ્ધિ દ્વારા કરી શકાય છે, જે ઇંદ્રિયોથી થાય છે. ઇંદ્રિયોની શકિત જુદીજુદી છે. તે ગમે તેટલી પટુ હોય તોપણ પોતાના ગ્રાહ્ય વિષય સિવાય અન્ય વિષયોને જાણવામાં સમર્થ થતી નથી. આ કારણથી પાંચે ઇંદ્રિયોના પાંચે વિષય અસંકીર્ણ–પૃથક્પૃથક્ છે.

પ્ર૦–સ્પર્શ આદિ પાંચે વિષયો સહચરિત છે તો પછી એમ કેમ કે કોઈ કોઈ વસ્તુમાં એ પાંચેની ઉપલબ્ધિ ન હોઇ ફકત એક અથવા બેની જ હોય છે? જેમકે–સૂર્ય આદિની પ્રભાનું રૂપ માલૂમ પડે છે પરન્તુ સ્પર્શ, રસ, ગંધ આદિ નહિ; એ રીતે પુષ્પાદિથી અમિશ્રિત વાયુનો સ્પર્શ માલૂમ પડતો હોવા છતાં પણ રસ, ગંધ આદિ માલૂમ પડતાં નથી.

ઉ૦–પ્રત્યેક ભૌતિક દ્રવ્યમાં સ્પર્શ આદિ ઉપરના બધા પર્યાયો હોય છે, પરન્તુ જો પર્યાય ઉત્કટ હોય તો

તે ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય થાય છે. કેટલાકમાં સ્પર્શ આદિ પાંચે પર્યાય ઉત્કટ રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે અને કેટલાકમાં એક, બે; બાકીના પર્યાયો અનુત્કટ અવસ્થામાં હોવાથી ઇંદ્રિયોથી જાણી શકાતા નથી, પરન્તુ તેમાં હોય છે અવશ્ય. ઇંદ્રિયોની પટુતા-ગ્રહણશકિત પણ બધી જાતનાં પ્રાણીઓની એક સરખી હોતી નથી. એક જાતનાં પ્રાણીઓમાં પણ ઇંદ્રિયોની પટુતા વિવિધ પ્રકારની દેખાય છે. આથી સ્પર્શ આદિની ઉત્કટતા, અનુત્કટતાનો વિચાર ઇંદ્રિયની પટુતાના તરતમભાવ ઉપર નિર્ભર છે.

ઉપરની પાંચ ઇંદ્રિયો ઉપરાંત એક બીજી પણ ઇંદ્રિય છે, જેને મન કહે છે. મન એ જ્ઞાનનું સાધન છે. પરન્તુ સ્પર્શન આદિની માફક બાહ્ય સાધન ન હોઇ એ આંતરિક સાધન છે; એથી એને અંતઃકરણ પણ કહે છે. મનનો વિષય બાહ્ય ઇંદ્રિયોની માફક પરિમિત નથી. બાહ્ય ઇંદ્રિયો ફક્ત મૂર્ત્ત પદાર્થોને ગ્રહણ કરે છે, અને તે પણ અંશરૂપે. મન મૂર્ત્ત, અમૂર્ત્ત, બધા પદાર્થોનું તેમનાં અનેકરૂપો સાથે ગ્રહણ કરે છે. મનનું કાર્ય વિચાર કરવાનું છે. ઇંદ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા અને નહિ કરાયેલા વિષયોમાં વિકાસ-યોગ્યતા પ્રમાણે તે વિચાર કરી શકે છે. આ વિચાર એ જ શ્રુત છે. એથી જ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અનિંદ્રિયનો વિષય શ્રુત છે; અર્થાત્ મૂર્ત્ત, અમૂર્ત્ત બધાં તત્ત્વોનું સ્વરૂપ મનનું પ્રવૃત્તિ-ક્ષેત્ર છે.

પ્ર૦-જેને શ્રુત કહે છે તે જો મનનું કાર્ય હોય અને

તે એક પ્રકારનું સ્પષ્ટ તથા વિશેષગ્રાહી જ્ઞાન હોય તો પછી શું મનથી મતિજ્ઞાન ન થાય ?

ઉ૦–થાય; પરન્તુ મનની દ્વારા પહેલવહેલું જે સામાન્યરૂપે વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે અને જેમાં શબ્દાર્થસંબંધ, પૌર્વાપર્ય–આગળપાછળનું અનુસંધાન અને વિકલ્પ રૂપ વિશેષતા ન હોય તે મતિજ્ઞાન છે. એની પછી થનારી ઉક્ત વિશેષતાવાળી વિચારધારા તે શ્રુતજ્ઞાન છે. તાત્પર્ય કે મનોજન્ય જ્ઞાનવ્યાપારની ધારામાં પ્રાથમિક અલ્પ અંશ મતિજ્ઞાન છે, અને પછીનો અધિક અંશ શ્રુતજ્ઞાન છે. સારાંશ એ છે કે સ્પર્શન આદિ પાંચ ઇંદ્રિયોથી ફક્ત મતિજ્ઞાન થાય છે, પરન્તુ મનથી મતિ અને શ્રુત બન્ને થાય છે. એમાં પણ મતિ કરતાં શ્રુત જ પ્રધાન છે, એથી અહિંયાં મનનો વિષય શ્રુત કહ્યો છે.

પ્ર૦–મનને અનિંદ્રિય કેમ કહ્યું છે ?

ઉ૦–જો કે તે પણ જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી ઇંદ્રિય છે જ; પરન્તુ રૂપ આદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે તેને નેત્ર આદિ ઇંદ્રિયોનો આશ્રય લેવો પડે છે, આ પરાધીનતાના કારણે એને અનિંદ્રિય અથવા નોઇંદ્રિય–ઇંદ્રિય જેવું કહ્યું છે.

પ્ર૦–શું મન પણ નેત્ર આદિની માફક શરીરના કોઇ ખાસ સ્થાનમાં જ રહે છે કે સર્વત્ર ?

ઉ૦–તે શરીરની અંદર [1]સર્વત્ર વર્તમાન છે, કોઇ ખાસ

---

૧ આ શ્વેતાંબર પરંપરાનો મત છે; દિગંબર પરંપરા પ્રમાણે દ્રવ્યમનનું સ્થાન સંપૂર્ણ શરીર નથી, કિન્તુ ફક્ત હૃદય છે.

સ્થાનમાં નથી; કેમકે શરીરના ભિન્નભિન્ન સ્થાનોમાં વર્તમાન ઇંદ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરેલા બધા વિષયોમાં મનની ગતિ થાય છે, જે તેને આખા દેહમાં માન્યા સિવાય ઘટી શકતું નથી એથી એમ કહ્યું છે કે **यत्र पवनस्तत्र मनः २१-२२**

ઇંદ્રિયોના સ્વામી—

वाय्वन्तानामेकम् । २३ ।
कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि । २४ ।
संज्ञिनः समनस्काः । २५ ।

વાયુકાય સુધીના જીવો એકઇંદ્રિય હોય છે.

કૃમિ–કરમિયાં, પિપીલિકા–કીડી, ભ્રમર અને મનુષ્ય વગેરેને ક્રમેક્રમે એક એક ઇન્દ્રિય અધિક હોય છે.

સંજ્ઞી મનવાળાં હોય છે.

તેરમા અને ચૌદમા સૂત્રમાં સંસારી જીવોના સ્થાવર અને ત્રસ એવા બે વિભાગ બતાવ્યા છે, એમાં નવ નિકાય–જાતિઓ છે. જેમકે-પૃથ્વીકાય, જલકાય, વનસ્પતિકાય, તેજ:કાય અને વાયુકાય એ પાંચ તથા દ્વીંદ્રિયાદિ ચાર. એમાંથી વાયુકાય સુધીના પાંચ નિકાયોને ફક્ત એક ઇંદ્રિય હોય છે. અને તે પણ સ્પર્શનઇંદ્રિય.

કૃમિ, જળો, આદિને બે ઇંદ્રિયો હોય છે; એક સ્પર્શન અને બીજી રસન. કીડી, કંથવા, માંકડ આદિને ઉક્ત બે અને ઘ્રાણુ એ ત્રણુ ઇંદ્રિયો હોય છે. ભમરા, માંખી, વીંછી, મચ્છર આદિને ઉક્ત ત્રણુ તથા આંખ એ ચાર ઇંદ્રિયો હોય

છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, દેવ તથા નારકને ઉપરની ચાર અને કાન એ પાંચ ઇંદ્રિયો હોય છે.

પ્ર–૦ શું આ સંખ્યા દ્રવ્યઇંદ્રિયની, ભાવઇંદ્રિયની કે ઉભયઇંદ્રિયની સમજવી ?

ઉ–૦ ઉપરની સંખ્યા ફક્ત દ્રવ્યઇંદ્રિયની સમજવી જોઇએ. કેટલાકમાં દ્રવ્યેન્દ્રિય ઓછી હોવા છતાં ભાવઇંદ્રિય તો પાંચે હોય છે.

પ્ર૦–તો શું કૃમિ આદિ જંતુઓ ભાવઇંદ્રિયના બળથી જોઇ અથવા સાંભળી શકે ?

ઉ૦–નહિ. કેવળ ભાવઇંદ્રિય કામ કરવામાં સમર્થ નથી; એને કામ કરવામાં દ્રવ્યઇંદ્રિયની મદદની જરૂર છે. એથી બધી ભાવઇંદ્રિયો હોવા છતાં કૃમિ તથા કીડી આદિ જંતુઓ નેત્ર તથા કાન રૂપ દ્રવ્યઇંદ્રિય ન હોવાથી જોવા કે સાંભળવાના કામમાં અસમર્થ છે; તોયે તેઓ પોતપોતાની દ્રવ્યઇંદ્રિયની પટુતાના બળથી જીવનયાત્રાનો નિર્વાહ તો કરી જ લે છે.

પૃથ્વીકાયથી ચતુરિંદ્રિય સુધીના આઠ નિકાયોને તો મન હોતું જ નથી. પંચેંદ્રિયને મન હોય છે, પરન્તુ બધાને નહિ. પંચેંદ્રિયના ચાર વર્ગો છે. દેવ, નારક, મનુષ્ય અને તિર્યંચ; આમાંથી પહેલા બે વર્ગોમાં તો બધાને મન હોય છે, અને પાછલા બે વર્ગોમાં તો ફક્ત જેઓ ગર્ભોત્પન્ન હોય તેઓને જ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય અને તિર્યંચ ગર્ભોત્પન્ન તથા સંમૂર્છિમ એમ બબ્બે પ્રકારના હોય

છે, જેમાં સંમૂર્છિમ મનુષ્ય અને તિર્યંચને મન હોતું નથી. એકંદર જોતાં પંચેંદ્રિયોમાં દેવ, નારક અને ગર્ભજ મનુષ્ય તથા ગર્ભજ તિર્યંચોને જ મન હોય છે.

પ્ર૦–અમુકને મન છે અને અમુકને નથી એ જાણવું શી રીતે ?

ઉ૦–સંજ્ઞા હોય અથવા ન હોય એ ઉપરથી તે જાણી શકાય છે.

પ્ર૦–સંજ્ઞા, વૃત્તિને કહે છે અને વૃત્તિ તો ન્યૂનાધિકરૂપે કોઇ અને કોઈ પ્રકારની બધામાં દેખાય છે. જેમકે–કૃમિ, કીડી આદિ જંતુઓમાં પણ આહાર, ભય આદિની વૃત્તિઓ દેખાય છે. તો પછી એ જીવોમાં મન છે એમ કેમ મનાતું નથી ?

ઉ૦–અહિંયાં સંજ્ઞાનો અર્થ સાધારણ વૃત્તિ નથી; પરન્તુ [1]વિશિષ્ટ વૃત્તિ એવો છે. વિશિષ્ટ વૃત્તિ એટલે ગુણ, દોષની વિચારણા કે જેનાથી હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતનો પરિહાર થઇ શકે છે. એ વિશિષ્ટ વૃત્તિને શાસ્ત્રમાં સંપ્રધારણ સંજ્ઞા કહે છે. એ સંજ્ઞા મનનું કાર્ય છે, જે દેવ, નારક, ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યંચમાં જ સ્પષ્ટરૂપે દેખાય છે. એથી જ તેમને મનવાળા માન્યા છે.

પ્ર૦–શું કૃમિ, કીડી આદિ જીવો પોતપોતાના ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા ?

---

૧ વિશેષ ખુલાસામાટે જુઓ હિંદી કર્મગ્રંથ ચોથો પૃ. ૩૮ સંજ્ઞાશબ્દનું પરિશિષ્ટ.

ઉ૦–કરે છે.

પ્ર૦–તો પછી એમનામાં સંપ્રધારણ સંજ્ઞા અને મન કેમ નથી માન્યું?

ઉ૦–કૃમિ આદિમાં પણ અત્યંત [1]સૂક્ષ્મ મન હોય છે અને તેથી તેઓ ઇષ્ટ તરફ પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટમાંથી નિવૃત્તિ કરે છે; પરન્તુ તેઓનું તે કાર્ય ફક્ત દેહયાત્રાને જ ઉપયોગી છે, તેથી અધિક નથી. અહિંયાં એવા પુષ્ટ મનની વિવક્ષા છે કે નિમિત્ત મળતાં જેનાથી દેહયાત્રા ઉપરાંત બીજો પણ વિચાર કરી શકાય. તાત્પર્ય કે જેનાથી પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ સુદ્ધાં થઇ શકે એટલી વિચારની યોગ્યતા તે સંપ્રધારણ સંજ્ઞા કહેવાય છે. આ સંજ્ઞાવાળા દેવ, નારક, ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યંચ જ હોય છે; એથી જ એમને અહિંયાં સમનસ્ક કહ્યા છે. ૨૩–૨૫

અંતરાલગતિ સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે યોગ વગેરે પાંચ બાબતોનું વર્ણન[2]—

विग्रहगतौ कर्मयोगः । २६ ।

अनुश्रेणि गतिः । २७ ।

---

૧ જુઓ જ્ઞાનબિંદુ પ્રકરણ, યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા પૃ૦ ૧૪૪ ટિ.

૨ આ વિષયને વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજવા માટે જુઓ હિંદી ચોથો કર્મગ્રંથ, પૃ. ૧૪૩ અનાહારકશબ્દ ઉપરનું પરિશિષ્ટ.

अविग्रहा जीवस्य ।२८।
विग्रहवती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः ।२९।
एकसमयोऽविग्रहः ।३०।
एकं द्वौ वानाहारकः ।३१।

વિગ્રહગતિમાં કર્મયોગ–કાર્મણયોગ જ હોય છે.

ગતિ, શ્રેણિ–સરળરેખાપ્રમાણે થાય છે.

જીવની–મોક્ષમાં જતા આત્માની–ગતિ વિગ્રહરહિતજ હોય છે.

સંસારી આત્માની ગતિ અવિગ્રહ અને સવિગ્રહ હોય છે- વિગ્રહ ચારથી પહેલાં સુધી અર્થાત્ ત્રણ સુધી હોઈ શકે છે.

એક વિગ્રહ એક જ સમયનો હોય છે.

એક અથવા બે સમય સુધી જીવ અનાહારક રહે છે.

પુનર્જન્મ માનતા દરેક દર્શનની સામે અંતરાલગતિ સંબંધી નીચે લખેલા પાંચ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે.

૧ જન્માંતરમાટે અથવા મોક્ષમાટે જ્યારે જીવ ગતિ કરે છે ત્યારે અર્થાત્ અંતરાલગતિના સમયે સ્થૂલ શરીર ન હોવાથી જીવ કેવી રીતે પ્રયત્ન કરે છે ?

૨ ગતિશીલ પદાર્થ ગતિ કરે છે તે કયા નિયમથી ?

૩ ગતિક્રિયાના કેટલા પ્રકાર છે અને કયા કયા ? જીવ કઈ કઈ ગતિક્રિયાના અધિકારી છે ?

૪ અંતરાલગતિનું જઘન્ય અથવા ઉત્કૃષ્ટ કાલમાન કેટલું છે? તે કાલમાન ક્યા નિયમ ઉપર અવલંબિત છે?

૫ અંતરાલગતિના સમયે જીવ આહારગ્રહણ કરે છે કે નહિ? અને જો નથી કરતો તો જઘન્ય અથવા ઉત્કૃષ્ટ કેટલા સમય સુધી? અને અનાહારક સ્થિતિનું કાલમાન ક્યા નિયમ ઉપર અવલંબિત છે?

વ્યાપકઆત્મવાદી દર્શનોને પણ આ પાંચ પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કરવો જરૂરનો છે, કેમકે તેઓને પણ પુનર્જન્મની ઉપપત્તિ માટે છેવટે સૂક્ષ્મશરીરનું ગમન અને અંતરાલગતિ માનવી પડે છે; પરન્તુ જૈન દર્શનને તો પોતે દેહવ્યાપી-આત્મવાદી હોવાથી ઉપરના પ્રશ્નો ઉપર અવશ્ય વિચાર કરવો પડે છે. તે જ વિચાર અહિંયાં ક્રમશઃ કરવામાં આવ્યો છે. તે આ પ્રમાણે–

૧ **યોગ** અંતરાલગતિ બે પ્રકારની છે. ઋજુ અને વક્ર. ઋજુગતિથી સ્થાનાંતરે જતા જીવને નવો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, કેમકે જ્યારે તે પૂર્વ શરીર છોડે છે ત્યારે તેને તે પૂર્વશરીરજન્ય વેગ મળે છે; તેનાથી તે બીજા પ્રયત્ન સિવાય જ ધનુષથી છુટેલા બાણની માફક સીધો જ નવા સ્થાન ઉપર પહોંચી જાય છે. બીજી ગતિ વક્ર–વાંકી હોય છે. આ ગતિથી જનાર જીવને નવો પ્રયત્ન કરવો પડે છે, કેમકે પૂર્વશરીરજન્ય પ્રયત્ન જીવને જ્યાંથી વળવું પડે છે ત્યાં સુધી જ કામ કરે છે; વળવાનું સ્થાન આવતાં જ પૂર્વદેહજનિત પ્રયત્ન મંદ પડે છે, માટે ત્યાંથી સૂક્ષ્મશરીર જે જીવની

સાથે એ સમયે પણ હોય છે તેનાથી પ્રયત્ન થાય છે. એ સૂક્ષ્મશરીરજન્ય પ્રયત્ન જ કાર્મણયોગ કહેવાય છે. એ આશયથી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે વિગ્રહગતિમાં કાર્મણયોગ જ છે. સારાંશ એ છે કે વક્રગતિથી જતો જીવ માત્ર પૂર્વશરીરજન્ય પ્રયત્નથી નવા સ્થાને પહોંચી શકતો નથી; માટે નવો પ્રયત્ન એને કાર્મણ–સૂક્ષ્મ શરીરથી જ સાધ્ય છે, કેમકે એ સમયે એને બીજું કોઇ–સ્થૂલ શરીર હોતું નથી. સ્થૂલ શરીર ન હોવાથી એ સમયે એને મનોયોગ અને વચનયોગ પણ હોતો નથી.

૨ ગતિનો નિયમ ગતિશીલ પદાર્થ બે પ્રકારના જ છે; જીવ અને પુદ્ગલ. એ બન્નેમાં ગતિક્રિયાની શકિત છે. એથી તેઓ નિમિત્ત મળતાં ગતિક્રિયામાં પરિણત થઇ ગતિ કરવા લાગે છે. તેઓ બાહ્ય ઉપાધિથી ભલે વાંકી ગતિ કરે, પરન્તુ એઓની સ્વાભાવિક ગતિ તો સીધી જ છે. સીધી ગતિનો અર્થ એ છે કે પહેલાં જે આકાશક્ષેત્રમાં જીવ અથવા પરમાણુ સ્થિત હોય ત્યાંથી ગતિ કરતાં કરતાં તે એ જ આકાશક્ષેત્રની સરળ રેખામાં ઉંચે, નીચે અથવા તીરછો ચાલ્યો જાય છે. આ સ્વાભાવિક ગતિને લઇને સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ગતિ અનુશ્રેણિ હોય છે. શ્રેણિનો અર્થ પૂર્વસ્થાન જેટલી –ઓછી કે વધારે નહિ એવી–સરળ રેખા–સમાનાંતર સીધી લીટી છે. આ સ્વાભાવિક ગતિના વર્ણનથી સૂચિત થાય છે કે કોઇ પ્રતિઘાતકારક કારણ હોય ત્યારે જીવ અથવા પુદ્ગલ શ્રેણિ–સરળ રેખાને છોડીને વક્રરેખાએ પણ ગમન કરે છે.

સારાંશ એ છે કે ગતિશીલ પદાર્થોની ગતિક્રિયા પ્રતિઘાતક-અટકાયત કરનાર નિમિત્ત ન હોય ત્યારે પૂર્વ સ્થાનપ્રમાણ સરળરેખાથી થાય છે અને પ્રતિઘાતક નિમિત્ત હોય ત્યારે વક્રરેખાથી થાય છે.

૩ ગતિના પ્રકાર પહેલાં કહ્યું છે કે ગતિ ઋજુ અને વાંકી બે પ્રકારની છે. ઋજુગતિ એ છે કે જેમાં પૂર્વ સ્થાનથી નવા સ્થાન તરફ જતાં સરળરેખાનો ભંગ ન થાય; અર્થાત્ એક પણ વાંક ન લેવો પડે. વક્રગતિ એ છે કે જેમાં પૂર્વ-સ્થાનથી નવા સ્થાન સુધી જતાં સરળરેખાનો ભંગ થાય; અર્થાત્ ઓછામાં ઓછો એક વાંક તો અવશ્ય લેવો પડે. એ પણ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવ અને પુદ્ગલ બન્ને ગતિના અધિકારી છે. અહિંયાં મુખ્ય પ્રશ્ન જીવનો છે. પૂર્વ-શરીર છોડી બીજે સ્થાને જતા જીવો બે પ્રકારના છે. એક તો એ જે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરને સદાને માટે છોડી સ્થાનાં-તર કરે છે, એ જીવો મુચ્યમાન-મોક્ષે જતા કહેવાય છે. બીજા એ કે જેઓ પૂર્વ સ્થૂલ શરીરને છોડી નવા સ્થૂલ શરી-રને પ્રાપ્ત કરે છે. એથી તેઓ અંતરાલગતિના સમયે સૂક્ષ્મ શરીરથી અવશ્ય વીંટાએલા હોય છે, એવા જીવો સંસારી કહેવાય છે. મુચ્યમાન જીવ મોક્ષના નિયત સ્થાન ઉપર ઋજુગતિથી જ જાય છે, વક્રગતિથી નહિ; કેમકે તે પૂર્વસ્થાનની સરળરેખા-વાળા મોક્ષસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જરા પણ આઘા પાછા નહિ. પરંતુ સંસારી જીવના ઉત્પત્તિસ્થાનમાટે કોઇ નિયમ નથી. કોઇક વાર તો જે નવા સ્થાનમાં એને ઉત્પન્ન થવાનું છે

તે પૂર્વ સ્થાનની બીલકુલ સરળ રેખામાં હોય છે; અને કયારેક વક્રરેખામાં પણ. આનું કારણ એ છે કે પુનર્જન્મના નવીન સ્થાનનો આધાર પૂર્વે કરેલાં કર્મ ઉપર છે; અને કર્મ વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે, એથી સંસારી જીવ ઋજુ અને વક્ર બન્ને ગતિના અધિકારી છે. સારાંશ એ છે કે મુક્તિસ્થાનમાં જતા આત્માની જ માત્ર એક સરળગતિ હોય છે; અને પુનર્જન્મને માટે સ્થાનાંતર કરતા જીવોની સરળ તથા વક્ર બન્ને ગતિઓ હોય છે. ઋજુગતિનું બીજું નામ ઇષુગતિ પણ છે; કેમકે તે ધનુષના વેગથી પ્રેરાએલા બાણની ગતિની માફક પૂર્વ-શરીરજનિત વેગથી માત્ર સીધી હોય છે. વક્રગતિના પાણિ-મુક્તા, લાંગલિકા અને ગોમૂત્રિકા એવાં ત્રણ નામ છે. જેમાં એક વાર સરળરેખાનો ભંગ થાય તે પાણિમુક્તા, જેમાં બે વાર થાય તે લાંગલિકા અને જેમાં ત્રણ વાર થાય તે ગોમૂત્રિકા. જીવની કોઇ પણ એવી વક્રગતિ નથી હોતી કે જેમાં ત્રણથી અધિક વાંક લેવા પડે; કેમકે જીવનું નવું ઉત્પત્તિ-સ્થાન ગમે તેટલું વિશ્રેણિપતિત–વક્રરેખાસ્થિત હોય તો પણ તે ત્રણ વાંકમાં તો અવશ્ય જ પ્રાપ્ત થઇ જાય છે. પુદ્ગલની વક્રગતિમાં વાંકની સંખ્યાનો કશોયે નિયમ નથી; એનો આધાર પ્રેરક નિમિત્ત ઉપર છે.

૪ ગતિનું કાલમાન અંતરાલગતિનું કાલમાન જઘન્ય એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર સમયનું છે. જ્યારે ઋજુગતિ હોય ત્યારે એક જ સમય અને જ્યારે વક્રગતિ હોય ત્યારે બે, ત્રણ અથવા ચાર સમય સમજવા. સમયની

સંખ્યાની વૃદ્ધિનો આધાર વાંકની સંખ્યાની વૃદ્ધિ ઉપર અવલંબિત છે. જે વક્રગતિમાં એક વાંક હોય એનું કાલમાન બે સમયનું, જેમાં બે હોય તેનું કાલમાન ત્રણ સમયનું અને જેમાં ત્રણ હોય તેનું કાલમાન ચાર સમયનું સમજવું. સારાંશ એ છે કે એક વિગ્રહની ગતિથી ઉત્પત્તિસ્થાનમાં જ્યારે જવાનું હોય છે ત્યારે પૂર્વસ્થાનથી વાંકવાળા સ્થાન ઉપર પહોંચવા માટે એક સમય અને વાંકવાળા સ્થાનથી ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી જતાં બીજો સમય લાગે છે. આ નિયમ પ્રમાણે બે વિગ્રહની ગતિમાં ત્રણ સમય અને ત્રણ વિગ્રહની ગતિમાં ચાર સમય લાગે છે. અહિંયાં એ પણ જાણી લેવું જોઈએ કે ઋજુગતિથી કે વક્રગતિથી જન્માન્તર કરતા જીવને પૂર્વ આયુષ પૂર્ણ થાય કે તરત જ નવીન આયુષ, ગતિ અને આનુપૂર્વિ નામકર્મનો યથાસંભવ ઉદય થઇ જાય છે.

૫ અનાહારનું કાલમાન મુચ્યમાન જીવને માટે તો અંતરાલગતિમાં આહારનો પ્રશ્ન જ નથી કેમકે તે સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ બધાં શરીરોથી રહિત છે; પરંતુ સંસારી જીવને માટે એ આહારનો પ્રશ્ન છે, કેમકે એને અંતરાલગતિમાં પણ સૂક્ષ્મ શરીર અવશ્ય હોય છે. આહારનો અર્થ એ છે કે સ્થૂલ શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાં. એવો આહાર સંસારી જીવોમાં અંતરાલગતિના સમયે હોય છે પણ ખરો અને નથી પણ હોતો. જે ઋજુગતિથી અથવા બે સમયની એક વિગ્રહવાળી ગતિથી જનાર હોય છે તે અનાહારક

નથી હોતા; કેમકે ઋજુગતિવાળા જીવો જે સમયે પૂર્વ શરીર છોડે છે તે જ સમયે નવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, તેમાં સમયાંતર થતો નથી. એથી એઓનો ઋજુગતિનો સમય ત્યાગ કરેલ પૂર્વભવના શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરેલા આહારનો સમય છે અથવા તો નવીન જન્મસ્થાનના ગ્રહણ કરેલ આહારનો સમય છે. એ જ સ્થિતિ એક વિગ્રહવાળી ગતિની છે, કેમકે એના બે સમયોમાંથી પહેલો સમય પૂર્વ શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરેલા આહારનો છે અને બીજો સમય નવા ઉત્પત્તિસ્થાનમાં પહોંચવાનો છે; જેમાં નવીન શરીરધારણ કરવામાટે આહાર કરવામાં આવે છે. પરન્તુ ત્રણ સમયની બે વિગ્રહવાળી અને ચાર સમયની ત્રણ વિગ્રહવાળી ગતિમાં અનાહારક સ્થિતિ મળી આવે છે; તે એટલા માટે કે એ બન્ને ગતિઓના ક્રમપૂર્વક ત્રણ અને ચાર સમયોમાંથી પહેલો સમય ત્યક્ત શરીર દ્વારા કરેલા આહારનો અને અંતિમ સમય ઉત્પત્તિસ્થાનમાં લીધેલા આહારનો છે. પરન્તુ એ પ્રથમ તથા અંતિમ બે સમયોને છોડીને વચલો કાલ આહાર-શૂન્ય હોય છે; એથી જ દ્વિવિગ્રહગતિમાં એક સમય અને ત્રિવિગ્રહગતિમાં બે સમય સુધી જીવ અનાહારક માનવામાં આવે છે. એ જ ભાવ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પ્રગટ કર્યો છે. સારાંશ એ છે કે ઋજુગતિ અને એક વિગ્રહ-ગતિમાં આહારક દશા જ રહે છે અને દ્વિવિગ્રહ તથા ત્રિવિગ્રહ ગતિમાં પ્રથમ અને ચરમ બે સમયોને છોડીને અનુક્રમે મધ્યવર્તી એક તથા બે સમય પર્યંત અનાહારક

દશા રહે છે. કોઇ કોઇ સ્થળે ત્રણ સમય પણ અનાહારક દશાના માનવામાં આવે છે, તે પાંચ સમયની ચાર વિગ્રહવાળી ગતિના સંભવની અપેક્ષાએ સમજવું.

પ્ર૦—અંતરાલગતિમાં શરીરપોષક આહારરૂપે સ્થૂલ પુદ્ગલોના ગ્રહણનો અભાવ તો સમજાયો, પરન્તુ એ સમયે કર્મપુદ્ગલનું ગ્રહણ કરાય છે કે નહિ ?

ઉ૦—કરાય છે.

પ્ર૦—કેવી રીતે ?

ઉ૦—અંતરાલગતિમાં પણ સંસારી જીવોને કાર્મણશરીર અવશ્ય હોય છે, એથી એ શરીરજન્ય આત્મપ્રદેશનું કંપન જેને કાર્મણયોગ કહે છે તે પણ અવશ્ય હોય છે જ. જ્યારે યોગ હોય છે ત્યારે કર્મપુદ્ગલનું ગ્રહણ પણ અનિવાર્ય હોય છે; કેમકે યોગ જ કર્મવર્ગણાના આકર્ષણનું કારણ છે. જેમ પાણીની વૃષ્ટિના સમયે ફેંકેલું સંતપ્ત બાણ જલકણોનું ગ્રહણ કરે છે અને તેમને શોષતું ચાલ્યું જાય છે તેવી જ રીતે અંતરાલગતિના સમયે કાર્મણયોગથી ચંચલ જીવ પણ કર્મવર્ગણાઓનું ગ્રહણ કરે છે; અને એમને પોતાની સાથે મેળવી લઇને સ્થાનાંતર કરે છે. **૨૯–૩૧**

જન્મ અને યોનિના ભેદ તથા એના સ્વામી—

संमूर्छनगर्भोपपाता जन्म **। ३२ ।**

सचित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः । ३३ ।
जराय्वण्डपोतजानां गर्भः । ३४ ।
नारकदेवानामुपपातः । ३५ ।
शेषाणां संमूर्छनम् । ३६ ।

સંમૂર્છિમ, ગર્ભ અને ઉપપાત ભેદથી ત્રણ પ્રકારના જન્મ છે.

સચિત્ત, શીત, અને સંવૃત એ ત્રણ તથા એ ત્રણના પ્રતિપક્ષભૂત અચિત્ત, ઉષ્ણ અને વિવૃત તથા મિશ્ર અર્થાત્ સચિત્તાચિત્ત, શીતોષ્ણ અને સંવૃતવિવૃત એમ કુલ નવ એની —જન્મની યોનિઓ છે.

જરાયુજ, અંડજ અને પોતજ પ્રાણીઓને ગર્ભજન્મ હોય છે.

નારકો અને દેવોને ઉપપાતજન્મ હોય છે.

બાકીના બધા પ્રાણીઓને સંમૂર્છિમજન્મ હોય છે.

જન્મભેદ પૂર્વભવ સમાપ્ત થતાં જ સંસારી જીવ નવો ભવ ધારણ કરે છે, એથી એને જન્મ લેવો પડે છે; પરન્તુ બધાનો જન્મ એક સરખો હોતો નથી એ વાત જ અહિંયાં બતાવી છે. પૂર્વભવનું સ્થૂલ શરીર છોડ્યા પછી અંતરાલગતિથી ફક્ત કાર્મણશરીરની સાથે આવીને નવીન ભવને યોગ્ય સ્થૂલ શરીરને માટે યોગ્ય પુદ્ગલોનું પહેલ-વહેલાં ગ્રહણ કરવું એ જન્મ છે. એના સંમૂર્છિમ, ગર્ભ અને

ઉપપાત એવા ત્રણ ભેદ છે. સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ સિવાય જ ઉત્પત્તિસ્થાનમાં સ્થિત ઔદારિક પુદ્ગલોને પહેલવહેલાં શરીરરૂપમાં પરિણત કરવાં એ સંમૂર્છિમજન્મ છે. ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં રહેલાં શુક્ર અને શોણિતનાં પુદ્ગલોને પહેલવહેલાં શરીરને માટે ગ્રહણ કરવાં એ ગર્ભજન્મ છે. સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ સિવાય ઉત્પત્તિસ્થાનમાં રહેલાં વૈક્રિય પુદ્ગલોને પહેલવહેલાં શરીરરૂપમાં પરિણત કરવાં એ ઉપપાતજન્મ છે.

યોનિભેદ જન્મને માટે કોઈ સ્થાન તો જોઈએ જ, જે સ્થાનમાં પહેલવહેલાં સ્થૂલ શરીરને માટે ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલ, કાર્મણ શરીરની સાથે તપેલા લોઢામાં પાણીની જેમ સમાઈ જાય છે તે સ્થાન યોનિ કહેવાય છે. યોનિના નવ પ્રકાર છે—સચિત્ત, શીત, સંવૃત, અચિત્ત, ઉષ્ણ, વિવૃત, સચિ-ત્તાચિત્ત, શીતોષ્ણ અને સંવૃતવિવૃત. ૧ જે યોનિ જીવપ્રદેશોથી અધિષ્ઠિત–વ્યાપ્ત હોય તે સચિત્ત, ૨ જે અધિષ્ઠિત ન હોય તે અચિત્ત, ૩ જે કેટલાક ભાગમાં અધિષ્ઠિત હોય અને કેટલાક ભાગમાં ન હોય તે મિશ્ર, ૪ જે ઉત્પત્તિસ્થાનમાં શીત સ્પર્શ હોય તે શીત, ૫ જેમાં ઉષ્ણ સ્પર્શ હોય તે ઉષ્ણ ૬ અને જેના કેટલાક ભાગમાં શીત તથા કેટલાક ભાગમાં ઉષ્ણ સ્પર્શ હોય તે મિશ્ર, ૭ જે ઉત્પત્તિસ્થાન ઢંકાયેલું અથવા દબાયેલું હોય તે સંવૃત, ૮ જે ઢંકાયેલું ન હોય પણ ખુલ્લું હોય તે વિવૃત અને ૯ જેનો થોડો ભાગ ઢંકાયેલો હોય તથા થોડો ખુલ્લો હોય તે મિશ્ર.

કઇ કઇ યોનિમાં કયા કયા જીવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો કોઠો નીચે મુજબ છે—

જીવ	યોનિ
નારક અને દેવ.	અચિત્ત.
ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચ.	મિશ્ર–સચિત્તાચિત્ત.
બાકીના બધા અર્થાત્ પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેંદ્રિય અને અગર્ભજ પંચેંદ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્ય.	ત્રિવિધ–સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર.
ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચ તથા દેવ.[1]	મિશ્ર–શીતોષ્ણ.
તેજ:કાયિક–તેઉકાય.	ઉષ્ણ.
બાકીના સર્વ અર્થાત્ ચાર સ્થાવર, ત્રણ વિકલેંદ્રિય, અગર્ભજ પંચેંદ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યંચ તથા નારક.	ત્રિવિધ–શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ.
નારક, દેવ અને એકેંદ્રિય.	સંવૃત.
ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચ.	મિશ્ર–સંવૃતવિવૃત.
બાકીના સર્વ અર્થાત્ ત્રણ વિકલેંદ્રિય, અગર્ભજ પંચેંદ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યંચ.	વિવૃત.

૧ દિગંબરીય ટીકા ગ્રંથોમાં શીત અને ઉષ્ણ યોનિના સ્વામી દેવ અને નારક માન્યા છે તે પ્રમાણે ત્યાં શીત, ઉષ્ણ આદિ ત્રિવિધ યોનિઓના સ્વામીઓમાં નારકને ન ગણી ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચ આદિને ગણવા જોઇએ.

પ્ર૦–યોનિ અને જન્મમાં શો ભેદ છે ?

ઉ૦–યોનિ આધાર છે અને જન્મ આધેય છે, અર્થાત્ સ્થૂલ શરીરને માટે યોગ્ય પુદ્ગલોનું પ્રાથમિક ગ્રહણ તે જન્મ; અને તે ગ્રહણ જે જગ્યા ઉપર થાય તે યોનિ.

પ્ર૦–યોનિઓ તો ચોરાસી લાખ કહી છે તો પછી નવ કેમ ?

ઉ૦–ચોરાસી લાખનું કથન છે તે વિસ્તારની દૃષ્ટિએ. પૃથ્વીકાય આદિમાં જે જે નિકાયને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શનાં તરતમભાવવાળાં જેટલાંજેટલાં ઉત્પત્તિસ્થાનો હોય તેટલીતેટલી યોનિઓ ચોરાસી લાખમાં તે તે નિકાયની ગણાય છે.

અહિંયાં તે ચોરાસી લાખના સચિત્તાદિરૂપે સંક્ષેપમાં વિભાગ કરી નવ ભેદ બતાવ્યા છે.

જન્મના સ્વામિઓ ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના જન્મમાંથી કયા કયા જન્મ કયા કયા જીવોમાં હોય છે એનો વિભાગ નીચે લખ્યા પ્રમાણે છે–

જરાયુજ, અંડજ અને પોતજ પ્રાણિઓને ગર્ભજન્મ હોય છે. દેવ અને નારકોને ઉપપાતજન્મ હોય છે. બાકીના બધા અર્થાત્ પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેંદ્રિય અને અગર્ભજ પંચેંદ્રિય તિર્યંચ તથા મનુષ્યને સંમૂર્છિમજન્મ હોય છે.

જે જરાયુથી પેદા થાય તે જરાયુજ. જેમકે–મનુષ્ય, ગાય, ભેંસ, બકરી આદિ જાતિના જીવ. જરાયુ એક પ્રકારની જાળ જેવું આવરણ હોય છે, જે માંસ

અને લોહીથી ભરેલું હોય છે, અને જેમાં પેદા થનારું બચ્ચું લપેટાઈ રહેલું હોય છે. જે ઇંડામાંથી પેદા થાય તે અંડજ; જેમકે—સાપ, મોર, કીડીઓ, કબૂતર આદિ જાતિના જીવો. જે કોઇ પણ પ્રકારના આવરણથી વીંટાયા વિના જ પેદા થાય છે તે પોતજ; જેમકે—હાથી, સસલું, નોળીયો, ઉંદર આદિ જાતિના જીવો. આ જીવો જરાયુથી લપેટાઇને કે ઇંડામાંથી પેદા થતા નથી; કિન્તુ ખુલ્લાં અંગે પેદા થાય છે. દેવો અને નારકોમાં જન્મને માટે ખાસ નિયત સ્થાન હોય છે; જે ઉપપાત કહેવાય છે. દેવશય્યાનો ઉપરનો ભાગ જે દિવ્ય વસ્ત્રથી ઢંકાયેલો રહે છે તે દેવોનું ઉપપાત-ક્ષેત્ર છે; અને વજ્રમય ભિંતનો ગોખ જ નારકોનું ઉપપાત-ક્ષેત્ર છે. કેમકે તેઓ તે શરીરને માટે એ ઉપપાતક્ષેત્રમાં રહેલાં વૈક્રિય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. **३२-३६**

શરીરોને લગતું વર્ણન—

औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि । ३७ ।

परं परं सूक्ष्मम् । ३८ ।

[1]प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात् । ३९ ।

अनन्तगुणे परे । ४० ।

अप्रतिघाते । ४१ ।

---

१ અહિંયાં પ્રદેશશબ્દનો અર્થ '**अनन्ताणुकस्कंध**' એવો ભાષ્યની વૃત્તિમાં કર્યો છે, પરન્તુ સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિમાં '**परमाणु**' અર્થ લીધો છે.

अनादिसम्बन्धे च ।४२।
सर्वस्य ।४३।
तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्या चतुर्भ्यः ।४४।
निरुपभोगमन्त्यम् ।४५।
गर्भसम्मूर्छनजमाद्यम् ।४६।
वैक्रियमौपपातिकम् ।४७।
[1]लब्धिप्रत्ययं च ।४८।
शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं चतुर्दशपूर्वधरस्यैव ।४९।

ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ એ પાંચ પ્રકારનાં શરીરો છે.

ઉપરના પાંચ પ્રકારોમાં જે શરીર પછીપછી આવે છે તે, પૂર્વ કરતાં સૂક્ષ્મ છે.

તૈજસનાં પૂર્વવર્તી ત્રણ શરીરો પૂર્વપૂર્વનાં કરતાં ઉત્તરોત્તર શરીરના પ્રદેશો–સ્કંધોવડે અસંખ્યાતગુણ હોય છે.

અને પછીનાં બે અર્થાત્ તૈજસ અને કાર્મણ શરીર પ્રદેશોવડે અનંતગુણ હોય છે.

---

૧ '**तैजसमपि**' દિ૦૫૦. સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિમાં એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે–તૈજસશરીર પણ લબ્ધિજન્ય છે, અર્થાત્ જેમ વૈક્રિયશરીર લબ્ધિથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે એવી જ રીતે લબ્ધિથી તૈજસશરીર પણ બનાવી શકાય છે; આ અર્થથી એવું ફલિત થતું નથી કે તૈજસશરીર લબ્ધિજન્ય જ છે.

તૈજસ અને કાર્મણ બન્ને શરીરો પ્રતિઘાતરહિત છે.

આત્માની સાથે એ અનાદિ સંબંધવાળાં છે.

અને બધાએ સંસારી જીવોને એ હોય છે.

એકી સાથે એક જીવને તૈજસ અને કાર્મણથી લઇને ચાર સુધી શરીર, વિકલ્પથી હોય છે.

અંતિમ–કાર્મણશરીર જ ઉપભોગ–સુખદુઃખાદિના અનુભવ–રહિત છે.

પહેલું અર્થાત્ ઔદારિકશરીર સંમૂર્છિમજન્મથી અને ગર્ભજન્મથી જ પેદા થાય છે.

વૈક્રિયશરીર ઉપપાતજન્મથી પેદા થાય છે.

તથા તે લબ્ધિથી પણ પેદા થાય છે.

આહારકશરીર શુભ–પ્રશસ્ત પુદ્ગલદ્રવ્યજન્ય, વિશુદ્ધ–નિષ્પાપકાર્યકારી અને વ્યાઘાત–બાધા રહિત હોય છે; તથા તે ચૌદપૂર્વધારી મુનિને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

જન્મ એ જ શરીરનો આરંભ છે. એથી જન્મની પછી શરીરનું વર્ણન કર્યું છે. જેમાં એની સાથે સંબંધ રાખતા અનેક પ્રશ્નો ઉપર નીચે લખ્યા પ્રમાણે ક્રમથી વિચાર કર્યો છે.

૧ શરીરના પ્રકાર અને તેની વ્યાખ્યા દેહધારી જીવો અનંત છે; એનાં શરીર પણ ભિન્નભિન્ન હોવાથી વ્યક્તિશઃ અનંત છે. પરન્તુ કાર્યકારણ આદિના સાદૃશ્યની

દૃષ્ટિએ સંક્ષેપમાં વિભાગ કરી એના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે; જેમકે–ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ.

જીવનું ક્રિયા કરવાનું સાધન તે શરીર. ૧ જે શરીર બાળી શકાય અને જેનું છેદન ભેદન થઈ શકે તે ઔદારિક. ૨ જે શરીર ક્યારેક નાનું, ક્યારેક મોટું, ક્યારેક પાતળું, ક્યારેક જાડું, ક્યારેક એક, ક્યારેક અનેક ઇત્યાદિ વિવિધ રૂપોને–વિક્રિયાને ધારણ કરી શકે તે વૈક્રિય. ૩ જે શરીર ફક્ત ચતુર્દશપૂર્વધારી મુનિથી જ રચી શકાય છે તે આહારક. ૪ જે શરીર તેજોમય હોવાથી ખાધેલા આહાર આદિને પચાવવામાં અને દીપ્તિમાં કારણભૂત થાય છે તે તૈજસ. ૫ કર્મસમૂહ એ જ કાર્મણશરીર છે.

૨ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભાવ ઉપરનાં પાંચ શરીરોમાં સૌથી અધિક સ્થૂલ ઔદારિકશરીર છે, વૈક્રિય એનાથી સૂક્ષ્મ છે; આહારક વૈક્રિયથી પણ સૂક્ષ્મ છે. એ રીતે આહારકથી તૈજસ અને તૈજસથી કાર્મણ અનુક્રમે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર છે.

પ્ર૦–અહિંયાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મનો અર્થ શો છે ?

ઉ૦–સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મનો અર્થ રચનાની શિથિલતા અને સઘનતા એ છે, પરિમાણ નહિ. ઔદારિકથી વૈક્રિય સૂક્ષ્મ છે, પરન્તુ એ આહારકથી સ્થૂલ છે. આ રીતે જ આહારક આદિ શરીર પણ પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ અને ઉત્તરઉત્તરની અપેક્ષાએ સ્થૂલ છે. અર્થાત્ આ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભાવ અપેક્ષાથી સમજવો જોઇએ. એનો ભાવાર્થ એ છે કે જે શરીરની રચના બીજા શરીરની રચનાથી શિથિલ

હોય છે તે તેનાથી સ્થૂલ અને બીજું તેનાથી સૂક્ષ્મ. રચનાની શિથિલતા અને સઘનતાનો આધાર પૌદ્ગલિક પરિણતિ ઉપર છે. પુદ્ગલોમાં અનેક પ્રકારનાં પરિણામો પામવાની શક્તિ છે. એથી તે પરિમાણમાં થોડા હોવા છતાં પણ જ્યારે શિથિલરૂપમાં પરિણત થાય છે ત્યારે સ્થૂલ કહેવાય છે; અને પરિમાણમાં બહુ હોવા છતાં પણ જેમજેમ ગાઢ થતાં જાય છે તેમતેમ તે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર કહેવાય છે. જેમકે–ભિંડો અને હાથીનો દાંત એ બન્ને બરાબર પરિમાણવાળા લઇને તંપાસો. ભિંડાની રચના શિથિલ છે અને હાથીના દાંતની રચના એનાથી ગાઢ છે. એથી પરિમાણ બરાબર હોવા છતાં પણ ભિંડાની અપેક્ષાએ દાંતનું પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય અધિક છે.

૩ આરંભક-ઉપાદાન દ્રવ્યનું પરિમાણ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મપણાની ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ઉત્તરઉત્તર શરીરનું આરંભક દ્રવ્ય પૂર્વપૂર્વ શરીર કરતાં પરિમાણમાં અધિક હોય છે એ વાત માલૂમ પડી જ જાય છે; છતાં તે પરિમાણ જેટજેટલું સંભવિત છે એ બે સૂત્રોમાં બતાવ્યું છે.

પરમાણુઓથી બનેલા જે સ્કંધોથી શરીરનું નિર્માણ થાય છે તે જ સ્કંધો શરીરનું આરંભક દ્રવ્ય છે. જ્યાં સુધી એક એક પરમાણુ અલગઅલગ હોય ત્યાં સુધી એનાથી શરીર બનતું નથી. પરમાણુપુંજ જે સ્કંધ કહેવાય છે એનાથી જ શરીર બને છે; તે સ્કંધ પણ અનંત પરમાણુઓનો બનેલો હોવો જોઇએ. ઔદારિક શરીરના આરંભક સ્કંધોથી

વૈક્રિયશરીરના આરંભક સ્કંધો અસંખ્યાતગુણ છે; અર્થાત્ ઔદારિક શરીરના આરંભક સ્કંધો અનંત પરમાણુઓના બનેલા હોય છે અને વૈક્રિયશરીરના આરંભક સ્કંધો પણ અનંત પરમાણુઓના બનેલા હોય છે; છતાં પણ વૈક્રિયશરીરના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યા ઔદારિકશરીરના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યાથી અસંખ્યાતગુણી અધિક હોય છે. એ જ અધિકતા વૈક્રિય અને આહારક શરીરના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યામાં સમજવી જોઈએ. આહારકના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યાથી તૈજસના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યા અનંતગુણી હોય છે. આ રીતે તૈજસથી કાર્મણના સ્કંધગત પરમાણુ પણ અનંતગુણ અધિક હોય છે. એ રીતે જોતાં સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે પૂર્વપૂર્વ શરીર કરતાં ઉત્તરઉત્તર શરીરનું આરંભક દ્રવ્ય અધિક ને અધિક જ હોય છે; છતાં એ પરિણમનની વિચિત્રતાને લીધે ઉત્તરઉત્તર શરીર નિબિડ, નિબિડતર અને નિબિડતમ બનતું જાય છે; જે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ કહેવાય છે.

પ્ર૦–ઔદારિકના સ્કંધ અનંત પરમાણુવાળા અને વૈક્રિય આદિના સ્કંધ પણ અનંત પરમાણુવાળા છે; તો પછી એ સ્કંધોમાં ઓછાવત્તાપણું શી રીતે સમજવું?

ઉ૦–અનંત સંખ્યા અનંત પ્રકારની છે. એથી અનંતરૂપે સમાનતા હોવા છતાં પણ ઔદારિક આદિના સ્કંધથી

વૈક્રિય આદિના સ્કંધોનું અસંખ્યાતગુણ અથવા અનંતગુણ અધિક હોવું અસંભવિત નથી.

૪ છેલ્લાં બે શરીરોના સ્વભાવ, કાળમર્યાદા અને સ્વામી ઉપરનાં પાંચ શરીરોમાંથી પહેલાં ત્રણ કરતાં પછીનાં બે શરીરોમાં જે કાંઈક ભિન્નતા છે તે અહીં ત્રણ બાબતો દ્વારા બતાવી છે.

તૈજસ અને કાર્મણ એ બન્ને શરીરો આખા લોકમાં ક્યાંય પણ પ્રતિઘાત પામતાં નથી અર્થાત્ વજ્ર જેવી કઠિન વસ્તુ પણ એને પ્રવેશ કરતાં રોકી શકતી નથી; કેમકે તે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. જો કે એક મૂર્ત વસ્તુનો બીજી મૂર્ત વસ્તુથી પ્રતિઘાત થતો દેખાય છે તથાપિ આ પ્રતિઘાતનો નિયમ સ્થૂલ વસ્તુઓમાં લાગુ પડે છે, સૂક્ષ્મમાં નહિ. સૂક્ષ્મ વસ્તુ રોકાયા વિના જ દરેક સ્થાને પ્રવેશ કરે છે, જેમ લોહપિંડમાં અગ્નિ.

પ્ર૦–તો પછી સૂક્ષ્મ હોવાથી વૈક્રિય અને આહારક પણ અપ્રતિઘાતી છે એમ કહેવું જોઇએ ?

ઉ૦–અવશ્ય. તે પણ પ્રતિઘાત વિના પ્રવેશ કરી શકે છે; પરન્તુ અહિંયાં અપ્રતિઘાતનો અર્થ લોકાંતપર્યન્ત અવ્યાહત–અસ્ખલિત ગતિ છે. વૈક્રિય અને આહારક અવ્યાહત ગતિવાળાં છે; પરન્તુ તૈજસ અને કાર્મણની માફક આખા લોકમાં અવ્યાહત ગતિવાળાં નથી, કિન્તુ લોકના ખાસ ભાગ–ત્રસનાડીમાં અવ્યાહત ગતિવાળાં છે.

તૈજસ અને કાર્મણનો સંબંધ આત્માની સાથે પ્રવાહરૂપે જેવો અનાદિ છે તે જ રીતે પહેલાં ત્રણ શરીરોનો નથી; કેમકે એ ત્રણે શરીરો અમુક સમય પછી કાયમ રહી શકતાં નથી. એથી ઔદારિક આદિ ત્રણ શરીરો કાદાચિત્ક —અસ્થાયી સંબંધવાળાં—કહેવાય છે અને તૈજસ, કાર્મણ અનાદિ સંબંધવાળાં.

પ્ર૦—જો તેનો જીવની સાથે અનાદિ સંબંધ છે તો પછી એનો અભાવ કદી પણ ન થવો જોઇએ.

ઉ૦—ઉપરનાં બન્ને શરીરો વ્યક્તિની અપેક્ષાએ નહિ, પરન્તુ પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છે; એથી જ એનો પણ અપચય, ઉપચય થયા કરે છે. જે ભાવાત્મક પદાર્થ વ્યક્તિરૂપે અનાદિ હોય તે જ નાશ નથી પામતો. જેમકે—પરમાણુ.

તૈજસ અને કાર્મણ શરીરને બધા સંસારીઓ ધારણ કરે છે; પરંતુ ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારકને નહિ. એથી જ તૈજસ અને કાર્મણના સ્વામી બધા સંસારીઓ છે અને ઔદારિક આદિના સ્વામી કેટલાક જ હોય છે.

પ્ર૦—તૈજસ અને કાર્મણની વચ્ચે કેટલો તફાવત છે તે સમજાવો.

ઉ૦—કાર્મણ એ બધાંય શરીરોનું મૂળ છે, કેમકે તે કર્મસ્વરૂપ છે; અને કર્મ એ જ સર્વ કાર્યોનું નિમિત્ત—કારણ છે, તેવી જ રીતે તૈજસ બધાનું કારણ નથી. તે સૌની સાથે અનાદિસંબદ્ધ રહીને ભુક્ત—લીધેલા આહારના પાચન આદિમાં સહાયક થાય છે.

૫ એક સાથે લભ્ય શરીરોની જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા તૈજસ અને કાર્મણ એ બન્ને શરીરો સર્વ સંસારી જીવોને સંસારકાળ પર્યંત અવશ્ય હોય છે; પરન્તુ ઔદારિક આદિ શરીર બદલાતાં રહે છે, એથી તે ક્યારેક હોય છે અને ક્યારેક નહિ. એથી જ એ પ્રશ્ન થાય છે કે પ્રત્યેક જીવને ઓછાંમાં ઓછાં અને અધિકમાં અધિક શરીર કેટલાં હોઇ શકે? આનો ઉત્તર પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપ્યો છેઃ એકી સાથે એક સંસારી જીવને ઓછાંમાં ઓછાં બે અને અધિકમાં અધિક ચાર સુધી શરીર હોઇ શકે છે, પાંચ ક્યારે પણ હોતા નથી. જ્યારે બે હોય છે ત્યારે તૈજસ અને કાર્મણ હોય છે; કેમકે એ બન્ને યાવત્સંસારભાવી –જીવને સંસાર હોય ત્યાં સુધી રહેનારાં–છે. એવી સ્થિતિ અંતરાલગતિમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે એ સમયે અન્ય કોઇ પણ શરીર હોતું નથી. જ્યારે ત્રણ હોય છે ત્યારે તૈજસ, કાર્મણ અને ઔદારિક અથવા તો તૈજસ, કાર્મણ અને વૈક્રિય. પહેલો પ્રકાર મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં અને બીજો પ્રકાર દેવ અને નારકોમાં જન્મકાળથી લઇ મરણ પર્યંત હોય છે. જ્યારે ચાર હોય છે ત્યારે તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક અને વૈક્રિય અથવા તો તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક અને આહારક. પહેલો વિકલ્પ વૈક્રિયલબ્ધિના પ્રયોગના સમયે કેટલાક મનુષ્યો તથા તિર્યંચોમાં મળી આવે છે; જ્યારે બીજો વિકલ્પ આહારકલબ્ધિના પ્રયોગના સમયે ચતુર્દશ-પૂર્વી મુનિમાં જ હોય છે. પાંચ શરીર એકી સાથે કોઇને

પણ હોતાં નથી; કેમકે વૈક્રિયલબ્ધિ અને આહારકલબ્ધિનો પ્રયોગ એકી સાથે સંભવતો નથી.

પ્ર૦—ઉક્ત રીતે ત્રણ અથવા ચાર શરીર જ્યારે હોય ત્યારે તેમની સાથે એક જ સમયમાં એક જીવનો સંબંધ કેવી રીતે ઘટી શકે?

ઉ૦—જેમ એક જ પ્રદીપનો પ્રકાશ એક સાથે અનેક વસ્તુઓ ઉપર પડી શકે છે તેમ એક જ જીવના પ્રદેશો અનેક શરીરોની સાથે અખંડપણે સંબદ્ધ હોઈ શકે છે.

પ્ર૦—શું કોઇ વાર કોઇને એક જ શરીર હોતું નથી?

ઉ૦—ના. સામાન્ય સિદ્ધાંત એવો છે કે તૈજસ અને કાર્મણ એ બન્ને શરીર ક્યારે પણ અલગ હોતાં નથી, એથી જ કોઇ એક શરીરનો કયારે પણ સંભવ હોતો નથી. પરન્તુ [1]કેટલાક આચાર્યોનો એવો મત છે કે તૈજસશરીર કાર્મણની માફક યાવત્સંસારભાવી નથી; કિન્તુ તે આહારકની માફક લબ્ધિજન્ય જ છે. એ મત પ્રમાણે અંતરાલગતિમાં ફક્ત કાર્મણશરીર હોય છે; તેથી એ સમયે એક જ શરીર હોવાનો સંભવ છે.

પ્ર૦—જે એમ કહ્યું કે વૈક્રિય અને આહારક એ બે લબ્ધિઓનો યુગપત્—એકી સાથે પ્રયોગ થતો નથી તેનું કારણ શું?

ઉ૦—વૈક્રિયલબ્ધિના પ્રયોગના સમયે અને લબ્ધિથી

---

૧ આ મત ભાષ્યમાં નિર્દિષ્ટ છે. જુઓ અ૦ ૨, સૂ૦ ૪૪.

શરીર બનાવી લીધા પછી [1]નિયમથી પ્રમત્તદશા હોય છે, પરન્તુ આહારકના વિષયમાં એમ નથી; કેમકે આહારક-લબ્ધિનો પ્રયોગ તો પ્રમત્તદશામાં હોય છે, પરન્તુ એનાથી શરીર બનાવી લીધા પછી શુદ્ધ અધ્યવસાયનો સંભવ હોવાથી અપ્રમત્ત ભાવ પેદા થાય છે, જેથી ઉપરની બન્ને લબ્ધિ-ઓનો પ્રયોગ એકી સાથે થવો એ વિરુદ્ધ છે. સારાંશ કે એકી સાથે પાંચે શરીર ન હોવાનું કહ્યું છે તે આવિર્ભાવની અપેક્ષાએ, શક્તિરૂપે તો એ પાંચે હોઈ શકે છે; કેમકે આહારકલબ્ધિવાળા મુનિને વૈક્રિયલબ્ધિનો પણ સંભવ છે.

૬ પ્રયોજન પ્રત્યેક વસ્તુનું કંઈને કંઈ પ્રયોજન તો હોય છે જ; એથી શરીર પણ સપ્રયોજન હોવું જોઈએ. તેથી એનું મુખ્ય પ્રયોજન શું છે અને તે બધાં શરીરો માટે સમાન છે કે કાંઈ વિશેષતા છે એ પ્રશ્ન થાય છે. એનો ઉત્તર અહિંયાં આપ્યો છે. શરીરનું મુખ્ય પ્રયોજન ઉપભોગ છે, પહેલાં ચારે શરીરમાં તે સિદ્ધ થાય છે; ફક્ત અંતિમ–કાર્મણશરીરમાં તે સિદ્ધ થતો નથી, માટે તેને નિરુપભોગ–ઉપભોગ રહિત કહ્યું છે.

પ્ર૦–ઉપભોગનો અર્થ શો ?

ઉ૦–કાન આદિ ઇંદ્રિયોથી શુભ, અશુભ શબ્દ આદિ વિષયગ્રહણ કરી સુખદુઃખનો અનુભવ કરવો; હાથ, પગ આદિ અવયવોથી દાન, હિંસા આદિ શુભ, અશુભ ક્રિયા દ્વારા શુભ-અશુભ કર્મરૂપી બંધ કરવો; બદ્ધ કર્મના શુભ, અશુભ

[1] આ વિચાર અ૦ ૨, સૂ૦ ૪૪ ની ભાષ્યવૃત્તિમાં છે.

વિપાકનો અનુભવ કરવો અને પવિત્ર અનુષ્ઠાન દ્વારા કર્મની નિર્જરા–ક્ષય કરવી એ બધો ઉપભોગ કહેવાય છે.

પ્ર૦–ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીર સેંદ્રિય તથા સાવયવ છે, આથી ઉક્ત પ્રકારનો ઉપભોગ એનાથી સાધ્ય થઇ શકે; પરન્તુ તૈજસશરીર જે સેંદ્રિય પણ નથી અને સાવયવ પણ નથી તો તેનાથી ઉક્ત ઉપભોગ હોવાનો સંભવ શી રીતે હોઈ શકે ?

ઉ૦–જો કે તૈજસશરીર સેંદ્રિય અને સાવયવ–હસ્ત-પાદાદિ યુક્ત–નથી, તથાપિ એનો ઉપભોગ એ પાચન આદિ એવા કાર્યમાં થઈ શકે છે કે જેનાથી સુખદુઃખના અનુભવ આદિ રૂપ ઉક્ત ઉપભોગ હોય છે; તેનું અન્ય કાર્ય એ શાપ અને અનુગ્રહ રૂપ છે. અર્થાત્ અન્નપાચનાદિ કાર્યોમાં તૈજસ શરીરનો ઉપયોગ તો બધાએ કરી શકે જ છે; પરન્તુ જે વિશિષ્ટ તપસ્વી તપસ્યાજન્ય ખાસ લબ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે તે કુપિત થઇ એ શરીર દ્વારા પોતાના કોપપાત્રને બાળી પણ શકે છે, અને પ્રસન્ન થઇ તે શરીર દ્વારા પોતાના અનુગ્રહ-પાત્રને શાંતિ પણ આપી શકે છે. આ રીતે તૈજસ શરી-રનો શાપ, અનુગ્રહ આદિમાં ઉપયોગ હોઇ શકવાથી સુખ-દુઃખનો અનુભવ, શુભાશુભ કર્મનો બંધ, આદિ ઉપરના ઉપભોગો એના જ મનાયા છે.

પ્ર૦–એવી બારીકીથી જોઈએ તો કાર્મણશરીર કે જે તૈજસની જેમ સેંદ્રિય અને સાવયવ નથી તેને પણ ઉપભોગ ઘટી શકે; કેમકે તે જ અન્ય સર્વ શરીરોનું મૂળ છે. આથી

અન્ય શરીરોના ઉપભોગ ખરું જોતાં કાર્મણના જ ઉપભોગ માનવા જોઈએ; તો પછી એને નિરુપભોગ કેમ કહ્યું ?

ઉ૦–ઠીક છે, એ રીતે જોતાં તો કાર્મણ પણ સોપભોગ છે જ; અહિંયાં એને નિરુપભોગ કહેવામાં અભિપ્રાય એટલો જ છે કે જ્યાં સુધી અન્ય શરીર સહાયક ન હોય ત્યાં સુધી એકલું કાર્મણશરીર ઉપભોગને સાધી શકતું નથી. અર્થાત્ ઉક્ત વિશિષ્ટ ઉપભોગને સિદ્ધ કરવામાં સાક્ષાત્ સાધન ઔદારિક આદિ ચાર શરીર છે. આથી તે ચાર સોપભોગ–ઉપભોગ સહિત કહેવાય છે; અને પરંપરાથી સાધન હોવાને લીધે કાર્મણને નિરુપભોગ કહેવામાં આવ્યું છે.

૭ જન્મસિદ્ધતા અને કૃત્રિમતા છેવટે એક એ પણ પ્રશ્ન થાય છે કે કેટલાં શરીર જન્મસિદ્ધ છે અને કેટલાં કૃત્રિમ છે? તથા જન્મસિદ્ધમાં કયું શરીર કયા જન્મથી પેદા થાય છે અને કૃત્રિમનું કારણ શું છે? આનો ઉત્તર ચાર સૂત્રોમાં આપ્યો છે.

તૈજસ અને કાર્મણ એ બે તો જન્મસિદ્ધ પણ નથી અને કૃત્રિમ પણ નથી; અર્થાત્ તે જન્મની પછી પણ થાય છે, છતાં અનાદિસંબદ્ધ છે. ઔદારિક જન્મસિદ્ધ જ છે, એ ગર્ભ તથા સંમૂર્છિમ એ બન્ને જન્મોમાં પેદા થાય છે; તેનો સ્વામી મનુષ્ય અને તિર્યંચ જ છે. વૈક્રિયશરીર જન્મસિદ્ધ અને કૃત્રિમ બે પ્રકારનું છે. જે જન્મસિદ્ધ છે તે ઉપપાતજન્મ દ્વારા પેદા થાય છે, અને એ દેવો તથા નારકોને જ હોય છે. કૃત્રિમ વૈક્રિયનું કારણ લબ્ધિ છે; લબ્ધિ એક

પ્રકારની તપોજન્ય શક્તિ છે; જેનો સંભવ કેટલાક જ ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચમાં હોય છે. આથી એવી લબ્ધિથી થનાર વૈક્રિયશરીરના અધિકારી ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચ્ચ જ હોઈ શકે છે. કૃત્રિમ વૈક્રિયની કારણભૂત એક બીજા પ્રકારની પણ લબ્ધિ માનવામાં આવે છે, એ તપોજન્ય ન હોઇ જન્મથી જ મળે છે. આવી લબ્ધિ કેટલાક બાદરવાયુકાયિક જીવોમાં જ માનવામાં આવે છે. આથી તે પણ લબ્ધિજન્ય–કૃત્રિમ વૈક્રિયશરીરના અધિકારી છે. આહારકશરીર કૃત્રિમ જ છે; એનું કારણ વિશિષ્ટ લબ્ધિ જ છે; તે મનુષ્ય સિવાય અન્ય જાતિમાં હોતી નથી; અને મનુષ્યમાં પણ એ વિશિષ્ટ મુનિને જ હોય છે.

પ્ર૦–વિશિષ્ટ મુનિ કયા ?

ઉ૦–ચતુર્દશપૂર્વપાઠી.

પ્ર૦–તેઓ તે લબ્ધિનો પ્રયોગ ક્યારે અને શેના માટે કરે છે ?

ઉ૦–જ્યારે તેઓને કોઇ સૂક્ષ્મ વિષયમાં સંદેહ હોય છે ત્યારે સંદેહનિવારણને માટે તેઓ તેનો ઉપયોગ કરે છે, અર્થાત્ જ્યારે કોઇ ચતુર્દશપૂર્વીને ગહન વિષયમાં સંદેહ થાય અને સર્વજ્ઞનું સંનિધાન ન હોય ત્યારે તે ઔદારિક-શરીરવડે અન્ય ક્ષેત્રમાં જવું અસંભવિત સમજી પોતાની વિશિષ્ટ લબ્ધિનો પ્રયોગ કરે છે. અને તે દ્વારા હાથ જેવડું નાનું સરખું શરીર બનાવે છે તે શુભ પુદ્ગલોથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી સુંદર હોય છે, પ્રશસ્ત ઉદ્દેશથી બનાવેલું

હોવાથી નિરવદ્ય હોય છે અને અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી અવ્યાઘાતી હોય છે એટલે કે કોઇને રોકે એવું કે કોઈથી રોકાય એવું હોતું નથી. આવા શરીરથી તે અન્ય ક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞની પાસે જઇ એમની પાસે સંદેહ દૂર કરે છે; પછી એ શરીર વિખરાઈ જાય છે. આ કાર્ય ફક્ત અંતર્મુહૂર્તમાં થઇ જાય છે.

પ્ર૦—બીજું કોઇ શરીર લબ્ધિજન્ય નથી ?

ઉ૦—નહિ.

પ્ર૦—શાપ અને અનુગ્રહ દ્વારા તૈજસનો જે ઉપભોગ બતાવ્યો તેથી તો તે લબ્ધિજન્ય સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે, તો પછી બીજું કોઇ શરીર લબ્ધિજન્ય નથી એ કથન કેવી રીતે ઘટે ?

ઉ૦—અહિંયાં લબ્ધિજન્યનો અર્થ ઉત્પત્તિ છે, પ્રયોગ નહિ. વૈક્રિય અને આહારકની જેમ તૈજસની ઉત્પત્તિ લબ્ધિથી નથી, પરન્તુ એનો પ્રયોગ કયારેક લબ્ધિથી કરી શકાય છે. એ આશયથી અહીં તૈજસને લબ્ધિજન્ય-કૃત્રિમ કહ્યું નથી. ૩૭-૪૯

લિંગ-વેદ-વિભાગ—

नारकसम्मूर्छिनो नपुंसकानि ।५०।

न देवाः ।५१।

નારક અને સંમૂર્છિમ નપુંસક જ હોય છે.

દેવ નપુંસક હોતા નથી.

શરીરોનું વર્ણન થઈ ગયા પછી લિંગોનો પ્રશ્ન આવે છે. એનો ખુલાસો અહિંયાં કર્યો છે. લિંગ ચિન્હને કહે છે;

તે ત્રણ પ્રકારનું છે એ વાત પહેલાં [1]ઔદયિક આદિ ભાવોની સંખ્યા બતાવતી વખતે કહી છે. ત્રણ લિંગ નીચે પ્રમાણે છે; જેમકે— પુંલ્લિગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ. લિંગોનું બીજું નામ વેદ પણ છે. એ ત્રણ વેદો [2]દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપે બબ્બે પ્રકારના છે. દ્રવ્યવેદનો અર્થ ઉપરનું ચિન્હ છે અને ભાવવેદનો અર્થ અમુક અભિલાષા–ઇચ્છા છે. ૧ જે ચિન્હથી પુરુષની પિછાન થાય છે તે દ્રવ્ય પુરુષવેદ અને સ્ત્રીના સંસર્ગ-સુખની અભિલાષા એ ભાવ પુરુષવેદ છે. ૨ સ્ત્રીને પિછાનવાનું સાધન દ્રવ્ય સ્ત્રીવેદ અને પુરુષના સંસર્ગસુખની અભિલાષા ભાવ સ્ત્રીવેદ છે. ૩ જેનામાં કાંઇક સ્ત્રીનું ચિન્હ અને કાંઇક પુરુષનું ચિન્હ હોય તે દ્રવ્ય નપુંસકવેદ અને સ્ત્રી, પુરુષ બન્નેના સંસર્ગસુખની અભિલાષા ભાવ નપુંસકવેદ છે. દ્રવ્યવેદ એ પૌદ્ગલિક આકૃતિરૂપ છે, જે નામકર્મના ઉદયનું ફળ છે. ભાવવેદ એક પ્રકારનો મનોવિકાર છે જે મોહનીયકર્મના ઉદયનું ફળ છે. દ્રવ્યવેદ અને ભાવવેદની વચ્ચે સાધ્ય, સાધન અથવા પોષ્ય, પોષકનો સંબંધ છે.

વિભાગ નારક અને સંમૂર્છિમ જીવોને નપુંસકવેદ હોય છે. દેવોને નપુંસકવેદ હોતો નથી; અર્થાત્ બાકીના

---

૧ જૂઓ અ૦ ૨, સૂ૦ ૬.

૨ દ્રવ્ય અને ભાવ વેદનો પારસ્પરિક સંબંધ તથા અન્ય આવશ્યક બાબતો જાણવાને માટે જુઓ હિંદી ચોથો કર્મગ્રંથ, પૃ. ૫૩ નું ટિપ્પણ.

બે વેદ તેમનામાં હોય છે. બાકીના બધાઓને એટલે કે ગર્ભજ મનુષ્યો તથા તિર્યંચોને ત્રણે વેદ હોઇ શકે છે.

વિકારની તરતમતા પુરુષવેદનો વિકાર સૌથી ઓછો સ્થાયી હોય છે; સ્ત્રીવેદનો વિકાર એનાથી વધારે સ્થાયી અને નપુંસકવેદનો વિકાર સ્ત્રીવેદના વિકારથી પણ અધિક સ્થાયી હોય છે. આ બાબત ઉપમા દ્વારા આ રીતે સમજાવવામાં આવે છે–

પુરુષવેદનો વિકાર ઘાસમાં સળગતા અગ્નિ સમાન છે; જે તેની વિશિષ્ટ શરીરરચનાને લીધે જલદી પ્રગટ થતો દેખાય છે અને જલદી શાંત થતો પણ દેખાય છે. સ્ત્રીવેદનો વિકાર અંગારાની સમાન છે જે તેની વિશિષ્ટ રચનાને લીધે જલદી પ્રગટ થતો દેખાતો નથી અને જલદી શાંત પણ થતો દેખાતો નથી. નપુંસકવેદનો વિકાર તપેલી ઇંટના જેવો છે; જે બહુ જ સમય પછી શાંત થાય છે. સ્ત્રીમાં કોમળભાવ મુખ્ય છે, એથી તેને કઠોર તત્ત્વની અપેક્ષા રહે છે, પુરુષમાં કઠોરભાવ મુખ્ય હોવાથી એને કોમળ તત્ત્વની અપેક્ષા રહે છે; પરન્તુ નપુંસકમાં બન્ને ભાવોનું મિશ્રણ હોવાથી બન્ને તત્ત્વોની અપેક્ષા રહે છે. **૫૦–૫૧**

આયુષના પ્રકાર અને તેના સ્વામી—

औपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषाऽसंख्येयवर्षा-
ऽयुषोऽनपवर्त्यायुषः । ५२ ।

ઔપપાતિક (નારક અને દેવ), ચરમશરીરી, ઉત્તમ

પુરુષ અને અસંખ્યાતવર્ષજીવી એ અનપવર્તનીય આયુષ-વાળા જ હોય છે.

યુદ્ધ આદિ વિપ્લવોમાં હજારો હૃષ્ટપુષ્ટ નવયુવાનોને મરતા જોઇ અને ઘરડા તથા જર્જર દેહવાળાઓને પણ ભયાનક આફતમાંથી બચતા જોઈ એવો સંદેહ થાય છે કે શું અકાળ મૃત્યુ પણ છે કે જેનાથી અનેક વ્યક્તિઓ એકી સાથે મરી જાય છે અને કોઈ મરતું પણ નથી? એનો ઉત્તર હા અને ના બન્નેમાં અહિં આપ્યો છે.

આયુષના બે પ્રકાર આયુષ અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એ બે પ્રકારે છે. જે આયુષ બંધના સમયની સ્થિતિ પૂર્ણ થયા પહેલાં જ શીઘ્ર ભોગવી શકાય છે તે અપવર્તનીય અને જે આયુષ બંધકાળની સ્થિતિ પૂર્ણ થયા પહેલાં સમાપ્ત થતું નથી તે અનપવર્તનીય. તાત્પર્ય કે જેનો ભોગકાળ બંધકાળની સ્થિતિની મર્યાદાથી ઓછો હોય તે અપવર્તનીય અને જેનો ભોગકાળ એ મર્યાદાની બરોબર જ હોય તે અનપવર્તનીય આયુષ કહેવાય છે.

અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય આયુષનો બંધ સ્વાભાવિક નથી; કેમકે તે પરિણામના તારતમ્ય ઉપર અવલંબિત છે. ભાવી જન્મના આયુષનું નિર્માણ વર્તમાન જન્મમાં થાય છે. તે સમયે જો પરિણામ મંદ હોય તો આયુષનો બંધ શિથિલ થઇ જાય છે, તેથી નિમિત્ત મળતાં બંધકાળની કાળમર્યાદા ઘટી જાય છે. એનાથી ઉલટું જો પરિણામ તીવ્ર હોય તો આયુષનો બંધ ગાઢ થાય છે; તેથી

નિમિત્ત મળવા છતાં પણ બંધકાળની કાળમર્યાદા ઘટતી નથી અને આયુષ પણ એકી સાથે ભોગવાતું નથી. જેમકે- અત્યંત દૃઢ બની ઉભેલા પુરુષોની હાર અભેદ્ય-ભેદાય નહિ એવી-અને શિથિલ બની ઉભેલા પુરુષોની હાર ભેદ્ય હોય છે અથવા જેમ સઘન વાવેલાં બીજોના છોડ પશુઓને માટે દુષ્પ્રવેશ-પ્રવેશ ન થાય એવાં-અને છૂટાં છૂટાં વાવેલાં બીજોના છોડ એમને માટે સુપ્રવેશ થાય છે; તેવી જ રીતે તીવ્રપરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલ ગાઢ બંધવાળું આયુષ શસ્ત્ર, વિષ આદિનો પ્રયોગ થયા છતાં પણ પોતાની નિયત કાળ-મર્યાદા પહેલાં પૂર્ણ થતું નથી અને મંદ પરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલ શિથિલ બંધવાળું આયુષ ઉપર કહેલા પ્રયોગો થતાં જ પોતાની નિયત કાળમર્યાદા સમાપ્ત થયા પહેલાં જ અંતર્મુહૂર્ત માત્રમાં ભોગવાઇ જાય છે. આયુષના આ શીઘ્ર ભોગને જ અપવર્તના અથવા અકાળ મૃત્યુ કહે છે; અને નિયતસ્થિતિવાળા ભોગને અનપવર્તના અથવા કાળમૃત્યુ કહે છે. અપવર્તનીય આયુષ સોપક્રમ-ઉપક્રમસહિત જ હોય છે. તીવ્ર શસ્ત્ર, તીવ્ર વિષ, તીવ્ર અગ્નિ આદિ જે નિમિત્તોથી અકાળ મૃત્યુ થાય છે તે નિમિત્તોનું પ્રાપ્ત થવું તે ઉપક્રમ છે; આવો ઉપક્રમ અપવર્તનીય આયુષને અવશ્ય હોય છે, કેમકે તે આયુષ નિયમથી કાળમર્યાદા પૂરી થયા પહેલાં જ ભોગવવાને યોગ્ય હોય છે. પરન્તુ અનપવર્તનીય આયુષ સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ બે પ્રકારનું હોય છે; અર્થાત્ એ આયુષને અકાળ મૃત્યુ કરે એવાં ઉક્ત નિમિત્તો પ્રાપ્ત થાય પણ ખરાં

અને ન પણ થાય; અને ઉક્ત નિમિત્તોનું સંનિધાન હોવા છતાં પણ અનપવર્તનીય આયુષ નિયત કાળમર્યાદાની પહેલાં પૂર્ણ થતું નથી. સારાંશ એ છે કે અપવર્તનીય આયુષવાળા પ્રાણિઓને શસ્ત્ર આદિ કોઈને કોઈ નિમિત્ત મળી જ રહે છે, જેથી તે અકાળ મૃત્યુ પામે છે અને અનપવર્તનીય આયુષવાળાઓને ગમે તેવું પ્રબળ નિમિત્ત આવે તોપણ તેઓ અકાળ મૃત્યુ પામતા નથી.

અધિકારી ઉપપાતજન્મવાળા નારક અને દેવ જ છે. ચરમદેહ તથા ઉત્તમ પુરુષ મનુષ્ય જ હોય છે. જન્માંતર લીધા વિના એ જ શરીરથી મોક્ષ મેળવનાર ચરમદેહ કહેવાય છે. તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ આદિ ઉત્તમ પુરુષ કહેવાય છે. અસંખ્યાતવર્ષજીવી[1] કેટલાક મનુષ્યો અને કેટલાક તિર્યંચ જ હોય છે. ઔપપાતિક અને અસંખ્યાતવર્ષજીવી, નિરુપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષવાળા જ હોય છે; ચરમદેહ અને ઉત્તમ પુરુષ, સોપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષ અને નિરુપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષવાળા હોય છે. એ સિવાય બાકીના બધા મનુષ્યો અને તિર્યંચો અપવર્તનીય તથા અનપવર્તનીય આયુષવાળા હોય છે.

પ્ર૦—નિયત કાળમર્યાદાની પહેલાં આયુષનો ભોગ થઈ

---

૧ અસંખ્યાતવર્ષજીવી મનુષ્યો ત્રીશ અકર્મભૂમિ, છપ્પન અંતરદ્વીપ અને કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થતાં યુગલિક જ છે; પરન્તુ અસંખ્યાતવર્ષજીવી તિર્યંચ તો ઉપરના ક્ષેત્રો ઉપરાંત અઢીદ્વીપની બહારના દ્વીપ, સમુદ્રોમાં પણ મળી આવે છે.

જવાથી કૃતનાશ, અકૃતાગમ અને નિષ્ફળતાનો દોષ લાગશે; જે શાસ્ત્રમાં ઈષ્ટ નથી એનું નિવારણ કેવી રીતે કરશો ?

ઉ૦–શીઘ્ર ભોગવી લેવામાં ઉપરનો દોષ નથી આવતો; કેમકે જે કર્મ લાંબા કાળ સુધી ભોગવી શકાય છે તે જ એક સાથે ભોગવી લેવાય છે. એનો કોઇ પણ ભાગ વિપાકાનુભવ કર્યા વિના છૂટતો નથી; આથી કૃતકર્મનો નાશ કે બદ્ધ કર્મની નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થતાં નથી. એ જ રીતે કર્માનુસાર આવનાર મૃત્યુ પણ આવે છે, એથી જ અકૃતકર્મના આગમનો દોષ પણ આવતો નથી. જેમ ઘાસની ગાઢી ગંજીમાં એક બાજુએથી નાની સરખી ચીણગારી મૂકી દેવામાં આવે તો તે ચીણગારી એક એક તૃણને ક્રમશઃ બાળતી બાળતી તે આખી ગંજીને વિલંબથી બાળી શકે છે; તે જ ચીણગારી ઘાસની શિથિલ અને છૂટી છવાઇ ગંજીમાં ચારે બાજુથી મૂકવામાં આવે તો એકી સાથે એને બાળી નાખે છે.

આ વાતને વિશેષ સ્ફુટ કરવા માટે શાસ્ત્રમાં બીજાં બે દૃષ્ટાંત આપ્યાં છે. ૧ ગણિતક્રિયાનું અને ૨ વસ્ત્ર સૂકવવાનું. જેમ કોઈ વિશિષ્ટ સંખ્યાનો લઘુતમછેદ કાઢવો હોય તો તેને માટે ગણિતપ્રક્રિયામાં અનેક ઉપાયો છે. નિપુણ ગણિતજ્ઞ જવાબ લાવવાને માટે એક એવી રીતનો ઉપયોગ કરે છે કે જેથી બહુ જ ઉતાવળથી જવાબ નીકળી આવે છે, જ્યારે બીજો સાધારણ જાણનાર મનુષ્ય ભાગાકાર આદિ વિલંબસાધ્ય ક્રિયાથી તે જવાબને ધીમે ધીમે લાવી શકે છે. પરિણામ સરખું હોવા છતાં પણ કુશળ ગણિતજ્ઞ એનો શીઘ્ર

નીકાલ લાવી શકે છે, જ્યારે સાધારણ ગણિતજ્ઞ વિલંબથી નીકાલ લાવી શકે છે. એ જ રીતે સમાનરૂપે ભીના થયેલા બે કપડામાંથી એકને વાળીને અને બીજાને છૂટું કરીને સૂકવવામાં આવે તો વાળેલું વિલંબથી અને છૂટું કરેલું જલદીથી સૂકાઇ જશે. પાણીનું પરિમાણ અને શોષણક્રિયા સમાન હોવા છતાં પણ કપડાનાં સંકોચ અને વિસ્તારના કારણથી એના સૂકાવામાં વિલંબ અને શીઘ્રતાનો ફરક પડે છે. એ જ રીતે સમાન પરિમાણના અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય આયુષને ભોગવવામાં પણ ફક્ત વિલંબ અને શીઘ્રતાનો જ તફાવત છે; બીજો કાંઈ નહિ. એથી કૃતનાશ આદિ ઉક્ત દોષો આવતા નથી. **પર**

બીજા અધ્યાયમાં ગતિની અપેક્ષાએ સંસારી જીવના નારક, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને દેવ એ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. સ્થાન, આયુષ અને અવગાહના આદિનું વર્ણન કરી તેમનું વિશેષ સ્વરૂપ ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં બતાવવાનું છે; ત્રીજા અધ્યાયમાં નારક, તિર્યંચ અને મનુષ્યનું વર્ણન છે અને ચોથામાં દેવનું વર્ણન છે.

નારકોનું વર્ણન—

रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभाभूमयो
घनाऽम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः पृथुतराः । १ ।
तासु नरकाः । २ ।
नित्याऽशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः । ३ ।
परस्परोदीरितदुःखाः । ४ ।
संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः । ५ ।
तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाः
सत्त्वानां परा स्थितिः । ६ ।

રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા અને મહાતમઃપ્રભા એ સાત ભૂમિઓ છે; જે ઘનાંબુ,

વાત અને આકાશ ઉપર સ્થિત છે, એક બીજાની નીચે છે; અને નીચેનીચેની, એક બીજાથી અધિક વિસ્તારવાળી છે.

એ ભૂમિઓમાં નરક છે.

તે નરક નિત્ય–નિરંતર અશુભતર લેશ્યા, પરિણામ, દેહ, વેદના, અને વિક્રિયાવાળા છે.

તથા પરસ્પર ઉત્પન્ન કરેલા દુ:ખવાળા હોય છે.

અને ચોથી ભૂમિથી પહેલાં અર્થાત્ ત્રણ ભૂમિઓ સુધી સંક્લિષ્ટ અસુરો દ્વારા ઉત્પન્ન કરેલા દુ:ખવાળા પણ હોય છે.

એ નરકોમાં વર્તમાન પ્રાણિઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ક્રમથી એક, ત્રણ, સાત, દશ, સત્તર, બાવીશ અને તેત્રીશ સાગરોપમ પ્રમાણ છે.

લોકના અધો, મધ્યમ અને ઊર્ધ્વ એવા ત્રણ ભાગ છે. નીચેનો ભાગ મેરુ પર્વતની સમતલ ભૂમિની નીચે નવસો યોજનના ઉંડાણ પછી ગણાય છે, જેનો આકાર ઉંધા કરેલા શરાવ–શકોરા જેવો છે; અર્થાત્ નીચેનીચે વિસ્તીર્ણ છે. સમતલની નીચે નવસો યોજન તેમજ તેની ઉપરના નવસો યોજન અર્થાત્ કુલ અઢારસો યોજનનો મધ્યમ લોક છે, જેનો આકાર ઝાલરની પેઠે બરાબર આયામવિષ્કંભ–લંબાઈ અને પહોળાઇવાળો છે. મધ્યમ લોકની ઉપરનો સંપૂર્ણ લોક ઊર્ધ્વ લોક છે, જેનો આકાર પખાજ જેવો છે.

નારકોના નિવાસસ્થાનની ભૂમિઓ નરકભૂમિ કહેવાય છે, જે અધોલોકમાં છે. એવી ભૂમિઓ સાત છે. એ સાતે ભૂમિઓ સમશ્રેણિમાં ન હોઇ એક બીજાથી નીચે છે. એની આયામ-લંબાઈ અને વિષ્કંભ-પહોળાઇ પરસ્પર સમાન નથી; પરન્તુ નીચેનીચેની ભૂમિની લંબાઇ, પહોળાઈ અધિક અધિક છે; અર્થાત્ પહેલી ભૂમિથી બીજીની લંબાઇ, પહોળાઇ અધિક છે; બીજીથી ત્રીજીની. આ રીતે છઠ્ઠીથી સાતમી સુધીની લંબાઇ, પહોળાઇ અધિકઅધિક સમજવી જોઇએ.

આ સાતે ભૂમિઓ એક બીજાથી નીચે છે; પરન્તુ એક બીજાને અડીને રહેલી નથી, અર્થાત્ એક બીજાની વચમાં બહુ જ મોટું અંતર છે. આ અંતરમાં ઘનોદધિ, ઘનવાત, તનુવાત અને આકાશ ક્રમથી નીચેનીચે છે. અર્થાત્ પહેલી નરકભૂમિની નીચે ઘનોદધિ છે, ઘનોદધિની નીચે ઘનવાત છે, ઘનવાતની નીચે તનુવાત અને તનુવાતની નીચે [1]આકાશ છે.

---

૧ ભગવતીસૂત્રમાં લોકસ્થિતિનું સ્વરૂપ સમજાવતાં બહુ સ્પષ્ટ હકીકત નીચે પ્રમાણે આપેલી છે.

" ત્રસ, સ્થાવરાદિ પ્રાણિઓનો આધાર પૃથ્વી છે; પૃથ્વીનો આધાર ઉદધિ છે; ઉદધિનો આધાર વાયુ છે અને વાયુનો આધાર આકાશ છે. વાયુને આધારે ઉદધિ અને તેને આધારે પૃથ્વી રહી જ કેમ શકે? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે છે-

કોઈ પુરુષ પવન ભરીને ચામડાની મસકને ફૂલાવે, પછી વાધરીની મજબૂત ગાંઠથી મસકનું મોઢું બાંધી લે, એ જ રીતે મસકના વચલા ભાગને પણ વાધરીથી બાંધી લે; એમ થવાથી મસકમાં ભરેલા પવનના બે વિભાગ થઈ જશે અને મસકનો આકાર ડાકલા જેવો

આકાશની પછી બીજી નરકભૂમિ છે. આ ભૂમિ અને ત્રીજી ભૂમિની વચમાં પણ ઘનોદધિ આદિનો એ જ ક્રમ છે; આ રીતે સાતમી ભૂમિ સુધી બધી ભૂમિઓની નીચે એ ક્રમથી ઘનોદધિ આદિ વર્તમાન છે. ઉપરની અપેક્ષાએ નીચેના પૃથ્વીપિંડ-ભૂમિની જાડાઈ અર્થાત્ ઉપરથી લઇ નીચેના તલ સુધીનો ભાગ ઓછોઓછો છે. જેમકે પ્રથમ ભૂમિની જાડાઇ એક લાખ એંશી હજાર યોજન, બીજીની એક લાખ બત્રીશ હજાર, ત્રીજીની એક લાખ અઠ્ઠાવીશ હજાર, ચોથીની એક લાખ વીશ હજાર, પાંચમીની એક લાખ અઢાર હજાર, છઠ્ઠીની એક લાખ સોળ હજાર તથા સાતમીની જાડાઈ એક લાખ આઠ હજાર યોજન છે. સાતે ભૂમિઓની નીચે જે સાત ઘનોદધિવલય છે, એ બધાની જાડાઈ એક સરખી છે એટલે કે વીશ વીશ હજાર યોજનની છે; અને જે સાત ઘનવાત તથા સાત તનુવાત વલયો છે એની જાડાઈ સામાન્ય-રૂપથી અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણ હોવા છતાં પણ પરસ્પર તુલ્ય નથી; અર્થાત્ પ્રથમ ભૂમિની નીચેના ઘનવાતવલય તથા

લાગશે. હવે મસકનું મોઢું ઉઘાડી ઉપલા ભાગનો પવન કાઢી નાંખે અને તે જગ્યાએ પાણી ભરી દે અને પાછું મસકનું મોઢું બંધ કરે; પછી જણાશે કે જે પાણી મસકના ઉપલા ભાગમાં ભરેલું છે તે ઉપરના ભાગમાં જ રહેશે-વાયુની ઉપર જ રહેશે;-નીચે નહિ જાય. કારણ કે ઉપરના ભાગમાં રહેલા પાણીને મસકની નીચેના ભાગમાં રહેલા પવનનો આધાર છે; અર્થાત્ જેમ મસકમાં પવનને આધારે પાણી ઉપર જ રહે છે, તેમ પૃથિવી વગેરે પણ પવનને આધારે પ્રતિષ્ઠિત છે." શતક ૧, ઉદ્દેશક ૬.

તનુવાતવલયની અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણ જાડાઇથી બીજી ભૂમિની નીચેના ઘનવાતવલય તથા તનુવાતવલયની જાડાઇ વિશેષ છે. એ જ ક્રમથી ઉત્તરઉત્તર છઠ્ઠી ભૂમિના ઘનવાત, તનુવાત વલયથી સાતમી ભૂમિના ઘનવાત, તનુવાત વલયની જાડાઈ વિશેષને વિશેષ છે. એ રીતે આકાશનું પણ સમજવું.

પહેલી ભૂમિ રત્નપ્રધાન હોવાથી રત્નપ્રભા કહેવાય છે. એ રીતે શર્કરા એટલે કે કાંકરાની બહુલતાને લીધે બીજી શર્કરાપ્રભા, વાલુકા એટલે કે રેતીની મુખ્યતાને લીધે ત્રીજી વાલુકાપ્રભા, પંક એટલે કે કાદવની અધિકતાથી ચોથી પંકપ્રભા, ધૂમ એટલે કે ધૂમાડાની અધિકતાથી પાંચમી ધૂમપ્રભા, તમઃ એટલે કે અંધારાની વિશેષતાથી છઠ્ઠી તમઃપ્રભા અને મહાતમઃ એટલે ઘન અંધકારની પ્રચુરતાથી સાતમી ભૂમિ મહાતમઃપ્રભા કહેવાય છે, એ સાતેનાં નામ ક્રમપૂર્વક ઘર્મા, વંશા,શૈલા, અંજના, રિષ્ટા,માઘવ્યા અને માઘવી.

રત્નપ્રભા ભૂમિના ત્રણ કાંડ–ભાગ છે. પહેલો ખર-કાંડ રત્નપ્રચુર છે; જે સૌથી ઉપર છે. તેની જાડાઈ ૧૬ હજાર યોજન પ્રમાણ છે. એની નીચેનો બીજો કાંડ પંક-બહુલ–કાદવથી ભરેલો છે; જેની જાડાઇ ૮૪ હજાર યોજન છે. એની નીચેનો ત્રીજો ભાગ જલબહુલ–પાણીથી ભરેલો છે; જેની જાડાઇ ૮૦ હજાર યોજન છે. ત્રણે કાંડોની જાડા-ઇનો સરવાળો કરીએ તો એક લાખ એંશીહજાર યોજન થાય છે. આ પહેલી ભૂમિની જાડાઈ થઈ. બીજીથી લઇ સાતમી ભૂમિ સુધીમાં આવો વિભાગ નથી. કેમકે એમાં

શર્કરા, વાલુકા આદિ જે જે પદાર્થો છે તે બધી જગ્યાએ એક સરખા છે. રત્નપ્રભાનો પ્રથમ કાંડ બીજા ઉપર અને બીજો કાંડ ત્રીજા ઉપર સ્થિત છે; ત્રીજો કાંડ ઘનોદધિવલય ઉપર, ઘનોદધિ ઘનવાતવલય ઉપર; ઘનવાત તનુવાતવલય ઉપર અને તનુવાત આકાશ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે; પરન્તુ આકાશ કોઈના ઉપર સ્થિત નથી, તે આત્મપ્રતિષ્ઠિત છે; કેમકે આકાશનો સ્વભાવજ એવો છે કે જેથી એને બીજા આધારની અપેક્ષા રહેતી નથી. બીજી ભૂમિનો આધાર એનો ઘનોદધિવલય છે; તે વલય પોતાની નીચેના ઘનવાતવલય ઉપર આશ્રિત છે; ઘનવાત પોતાની નીચેના તનુવાતનો આશ્રિત છે; તનુવાત નીચેના આકાશ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે અને આકાશ સ્વાશ્રિત છે. એ જ ક્રમ સાતે ભૂમિઓ સુધી દરેક ભૂમિ અને એના ઘનોદધિ આદિ વલયની સ્થિતિના સંબંધમાં સમજી લેવો. ઉપરઉપરની ભૂમિથી નીચેનીચેની ભૂમિનું બાહલ્ય ઓછું હોવા છતાં પણ એનો વિષ્કંભ, આયામ અધિકઅધિક વધતો જ જાય છે. એથી એનું સંસ્થાન છત્રાતિછત્રની સમાન અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર પૃથુ –વિસ્તીર્ણ, પૃથુતર કહેવાય છે.

સાતે ભૂમિઓની જેટજેટલી જાડાઈ પહેલાં કહી છે એની ઉપર તથા નીચેના એકએક હજાર યોજન છોડી દઈને બાકીના મધ્યભાગમાં નરકાવાસ છે. જેમકે રત્નપ્રભાની એક લાખ એંશીહજાર યોજનની જાડાઇમાંથી ઉપર નીચેના એક-એક હજાર યોજન છોડીને વચલા એક લાખ અઠોતેર

હજાર યોજન પ્રમાણ ભાગમાં નરક છે, એજ ક્રમ સાતે ભૂમિ સુધી સમજી લેવો. નરકોના રૌરવ, રૌદ્ર, ઘાતન, શોચન આદિ અશુભ નામ છે; જેને સાંભળતાંજ ભય પેદા થાય છે. રત્નપ્રભાગત સીમંતક નામના નરકાવાસથી લઇ મહાતમ:-પ્રભાગત અપ્રતિષ્ઠાનનામક નરકાવાસ સુધીના બધા નરકાવાસ છરાના જેવા વજ્રના તલવાળા છે; પણ બધાનાં સંસ્થાન—આકાર એક સરખાં નથી. કેટલાક ગોળ, કેટલાક ત્રિકોણ, કેટલાક ચતુષ્કોણ, કેટલાક હાંલ્લા જેવા, કેટલાક લોઢાના ઘડા જેવા એ રીતે ભિન્નભિન્ન પ્રકારના હોય છે. પ્રસ્તર—પ્રતર જે માળવાળા ઘરના તલ સમાન છે એની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે—રત્નપ્રભામાં તેર પ્રસ્તર છે અને શર્કરાપ્રભામાં અગ્યાર. આ પ્રકારે દરેક નીચેની ભૂમિમાં બબ્બે ઘટાડવાથી સાતમી મહાતમ:પ્રભા ભૂમિમાં એક જ પ્રસ્તર છે. એ પ્રસ્તરોમાં નરક છે.

ભૂમિઓમાં નરકાવાસોની સંખ્યા પ્રથમ ભૂમિમાં ત્રીશ લાખ, બીજીમાં પચીશ લાખ, ત્રીજીમાં પંદર લાખ, ચોથીમાં દશ લાખ, પાંચમીમાં ત્રણ લાખ, છઠ્ઠીમાં પાંચ ઓછા એકલાખ—૯૯,૯૯૫ અને સાતમી ભૂમિમાં ફક્ત પાંચ નરકાવાસ છે.

પ્ર૦—પ્રસ્તરોમાં નરક છે એમ કહેવાનો શો અર્થ ?

ઉ૦—એક પ્રસ્તર અને બીજા પ્રસ્તરની વચ્ચે જે અવકાશ એટલે કે અંતર છે એમાં નરક નથી; કિન્તુ દરેક પ્રસ્તરની જાડાઈ જે ત્રણ ત્રણ હજાર યોજનની માનવામાં આવે છે એમાં એ વિવિધ સંસ્થાનવાળા નરક છે.

પ્ર૦–નરક અને નારકનો શો સંબંધ ?

ઉ૦–નારક એ જીવ છે; અને નરક એના સ્થાનનું નામ છે. નરક નામના સ્થાનના સંબંધથી જ તેઓ નારક કહેવાય છે.

પહેલી ભૂમિથી બીજી અને બીજીથી ત્રીજી એ રીતે સાતમી ભૂમિ સુધીના નરક અશુભ, અશુભતર અને અશુભતમ રચનાવાળા છે. એ પ્રકારે એ નરકોમાં રહેલ નારકોની લેશ્યા, પરિણામ, દેહ, વેદના અને વિક્રિયા પણ ઉત્તરઉત્તર અધિક-અધિક અશુભ છે.

લેશ્યા રત્નપ્રભામાં કાપોત લેશ્યા છે; શર્કરાપ્રભામાં પણ કાપોત છે; પરન્તુ તે રત્નપ્રભાથી અધિક તીવ્ર સંક્લેશવાળી છે. વાલુકાપ્રભામાં કાપોત અને નીલ લેશ્યા છે, પંકપ્રભામાં નીલલેશ્યા છે, ધૂમપ્રભામાં નીલ અને કૃષ્ણલેશ્યા છે; તમઃપ્રભામાં કૃષ્ણલેશ્યા છે, અને મહાતમઃપ્રભામાં કૃષ્ણલેશ્યા છે; પરન્તુ તે તમઃપ્રભાથી તીવ્રતમ છે.

પરિણામ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ આદિ અનેક પ્રકારના પૌદ્ગલિક પરિણામો સાતે ભૂમિઓમાં ઉત્તરોત્તર અધિક-અધિક અશુભ હોય છે.

શરીર સાતે ભૂમિઓના નારકોનાં શરીર અશુભ નામ કર્મના ઉદયથી ઉત્તરોત્તર અધિકઅધિક અશુભ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ અને સંસ્થાનવાળાં તથા અધિકઅધિક અશુચિ અને બીભત્સ છે.

વેદના સાતે ભૂમિઓના નારકોની વેદના ઉત્તરોત્તર અધિક તીવ્ર હોય છે. પહેલી ત્રણ ભૂમિઓમાં ઉષ્ણ વેદના, ચોથીમાં ઉષ્ણશીત, પાંચમીમાં શીતોષ્ણ, છઠ્ઠીમાં શીત અને સાતમીમાં શીતતર વેદના હોય છે. આ ઉષ્ણતાની અને શીતતાની વેદના એટલી સખત હોય છે કે એ વેદનાઓના ભોગવનારા નારકો જો મર્ત્યલોકની સખત ગરમી અથવા સખત શરદીમાં આવી જાય તો તેઓ ખૂબ આરામથી ઊંઘી શકે.

વિક્રિયા એની વિક્રિયા પણ ઉત્તરોત્તર અધિક અશુભ હોય છે; તેઓ દુ:ખથી ગભરાઇને એનાથી છુટવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે, પરન્તુ ઉલટી જ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સુખનું સાધન મેળવવા જતાં એને દુ:ખનાં સાધન જ મળી જાય છે. તેઓ વૈક્રિયલબ્ધિથી શુભ બનાવવા જાય છે, પરન્તુ બની જાય છે અશુભ.

પ્ર૦–લેશ્યા આદિ અશુભતર ભાવોને નિત્ય કહ્યા એનો શો અર્થ ?

ઉ૦–નિત્યનો અર્થ નિરંતર છે. ગતિ, જાતિ, શરીર અને અંગોપાંગનામ કર્મના ઉદયથી નરકગતિમાં લેશ્યા આદિ ભાવો જીવન પર્યંત અશુભ જ બની રહે છે; વચમાં એક પળને માટે ક્યારે પણ અંતર પડતું નથી, અને એક પળભર શુભ પણ થતાં નથી.

પ્રથમ તો નરકમાં ક્ષેત્રસ્વભાવથી જ શરદી, ગરમીનું ભયંકર દુ:ખ તો હોય છે જ; પરન્તુ ભૂખ અને તરસનું દુ:ખ

એનાથી પણ વધારે ભયંકર હોય છે. ભૂખનું દુઃખ એટલું અધિક હોય છે કે અગ્નિની માફક બધું ખાતાં પણ શાંતિ થતી નથી, ઉલટું ભૂખની જવાલા તેજ થતી જાય છે. તરસનું કષ્ટ એટલું અધિક છે કે ગમે તેટલું પાણી હોય તો પણ એનાથી તૃપ્ત થતી જ નથી. આ દુઃખની ઉપરાંત વધારે મોટું દુઃખ તો એમને પરસ્પરમાં વૈર અને મારપીટથી થાય છે; જેમ બિલાડી અને ઉંદર તથા સાપ અને નોળીયો જન્મશત્રુ છે, તેમજ નારક જીવો પણ જન્મશત્રુ છે. આથી તેઓ એક બીજાને જોઈને કુતરાની માફક પરસ્પર લડે છે, કરડે છે, અને ગુસ્સાથી બળે છે; આથી તેઓ પરસ્પર-જનિત દુઃખવાળા કહેવાય છે.

નારકોની ત્રણ પ્રકારની વેદના મનાય છે; એમાંથી ક્ષેત્રસ્વભાવજન્ય અને પરસ્પરજન્ય વેદનાનું વર્ણન પાછળ કર્યું છે. ત્રીજી વેદના પરમાધાર્મિકજનિત છે. પહેલા બે પ્રકારની વેદનાઓ સાતે ભૂમિઓમાં સાધારણ છે, ત્રીજા પ્રકારની વેદના ફક્ત પહેલી ત્રણ ભૂમિઓમાં હોય છે; કેમકે એ ભૂમિઓમાં પરમાધાર્મિક છે. પરમાધાર્મિક એક પ્રકારના અસુર દેવો છે, જે ઘણાજ ક્રૂર સ્વભાવવાળા અને પાપરત હોય છે. એમની અંબ, અંબરીષ આદિ પંદર જાતિઓ છે; તે સ્વભાવમાં એટલી નિર્દય અને કુતૂહલી હોય છે કે એમને બીજાઓને સતાવવામાંજ આનંદ મળે છે, આથી તેઓ નારકોને અનેક પ્રકારના પ્રહારોથી દુઃખી કર્યા જ કરે છે; તેઓ કુતરા, પાડા અને મલ્લોની માફક તેમને પરસ્પર

લડાવે છે, અને તેઓને અંદરઅંદર લડતા, મારપીટ કરતા જોઇને તેઓ બહુ ખુશી થાય છે. જો કે આ પરમાધાર્મિક એક પ્રકારના દેવો છે, અને તેઓને બીજાં પણ સુખ સાધન છે, તો પણ પૂર્વજન્મકૃત તીવ્ર દોષના કારણથી તેઓ બીજાને સતાવવામાં જ પ્રસન્ન રહે છે. નારકો પણ બિચારા કર્મવશ અશરણ હોઇને આખું જીવન તીવ્ર વેદનાઓના અનુભવમાં જ વ્યતીત કરે છે. વેદના કેટલીએ હોય પરન્તુ નારકોને કોઇનું શરણ પણ નથી અને અનપવર્તનીય–વચમાં ઓછું નહિ થનાર આયુષના કારણથી તેમનું જીવન પણ જલદી સમાપ્ત થતું નથી.

નારકોની સ્થિતિ દરેક ગતિના જીવોની સ્થિતિ –આયુમર્યાદા જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બે પ્રકારની બતાવવામાં આવી છે; જેનાથી ઓછું ન હોઇ શકે તે જઘન્ય અને જેનાથી અધિક ન હોઇ શકે તે ઉત્કૃષ્ટ. આ જગ્યાએ નારકોની ફક્ત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન છે. [1]જઘન્ય સ્થિતિ આગળ બતાવવામાં આવશે. પહેલીમાં એક સાગરોપમની, બીજીમાં ત્રણની, ત્રીજીમાં સાતની, ચોથીમાં દશની, પાંચમીમાં સત્તરની, છઠ્ઠીમાં બાવીશની અને સાતમીમાં તેત્રીશ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે.

અહીં સુધી સામાન્ય રીતે અધોલોકનું વર્ણન પૂરૂં થાય છે; એમાં બે બાબતો ખાસ જાણી લેવી જોઇએ. ગતિ, આગતિ અને દ્વીપ સમુદ્ર આદિનો સંભવ.

---

૧ જુઓ અ. ૪ સૂ૦ ૪૩–૪૪.

ગતિ અસંજ્ઞી પ્રાણી મરીને પહેલી ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થઇ શકે છે, આગળ નહિ; ભુજપરિસર્પ પહેલી બે ભૂમિ સુધી, પક્ષી ત્રણ ભૂમિ સુધી, સિંહ ચાર ભૂમિ સુધી, ઉરગ પાંચ ભૂમિ સુધી, સ્ત્રી છ ભૂમિ સુધી અને મત્સ્ય તથા મનુષ્ય મરીને સાત ભૂમિ સુધી જઈ શકે છે. સારાંશ કે તિર્યંચ અને મનુષ્ય જ નરક ભૂમિમાં પેદા થઈ શકે છે, દેવ અને નારક નહિ; કારણ કે એમનામાં એવા અધ્યવસાયનો અભાવ છે. નારક મરીને ફરી તરત જ નરક ગતિમાં પેદા થતો નથી; અને તરત જ દેવગતિમાં પણ પેદા થતો નથી, એ ફક્ત તિર્યંચ અને મનુષ્ય ગતિમાં પેદા થઇ શકે છે.

આગતિ પહેલી ત્રણ ભૂમિઓના નારકો મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત કરી તીર્થંકરપદ સુધી પહોંચી શકે છે; ચાર ભૂમિઓના નારકો મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી નિર્વાણ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પાંચ ભૂમિઓના નારકો મનુષ્યગતિમાં સંયમનો લાભ કરી શકે છે; છ ભૂમિઓમાંથી નીકળેલા નારકો દેશવિરતિ અને સાત ભૂમિમાંથી નીકળેલા સમ્યક્ત્વનો લાભ મેળવી શકે છે.

દ્વીપ, સમુદ્ર આદિનો સંભવ રત્નપ્રભાને છોડીને બાકીની છ ભૂમિઓમાં નથી દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, સરોવર, કે નથી ગામ, શહેર આદિ; નથી વૃક્ષ લતા આદિ બાદર વનસ્પતિકાય કે નથી દ્વીંદ્રિયથી લઇને પંચેંદ્રિય પર્યંત તિર્યંચ; નથી મનુષ્ય કે નથી કોઇ પ્રકારના દેવ. રત્નપ્રભા છોડીને એમ કહેવાનું કારણ એ

છે કે એની ઉપરનો થોડો ભાગ મધ્યલોક–તિર્યગ્લોકમાં સંમિલિત છે, તેથી એ ભાગમાં ઉપર જણાવેલા દ્વીપ, સમુદ્ર, ગ્રામ, નગર, વનસ્પતિ, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ મળી આવે છે. રત્નપ્રભા સિવાયની બાકીની છ ભૂમિઓમાં ફક્ત નારક અને કેટલાક એકેંદ્રિય જીવો હોય છે. આ સામાન્ય નિયમનો અપવાદ પણ છે; કારણ કે એ ભૂમિઓમાં ક્યારેક કોઈ સ્થાન ઉપર કેટલાક મનુષ્ય, દેવ, અને પંચેંદ્રિય તિર્યંચનો પણ સંભવ છે. મનુષ્યનો સંભવ તો એ અપેક્ષાએ છે કે કેવલિસમુદ્ઘાત કરતો મનુષ્ય સર્વલોકવ્યાપી હોવાથી એ ભૂમિઓમાં પણ આત્મપ્રદેશ ફેલાવે છે. આ ઉપરાંત વૈક્રિય-લબ્ધિવાળા મનુષ્યો પણ એ ભૂમિ સુધી પહોંચે છે. તિર્યંચો પણ એ ભૂમિ સુધી પહોંચે છે, પરન્તુ તે ફક્ત વૈક્રિયલબ્ધિની અપેક્ષાએ જ માનવામાં આવે છે. દેવો ત્યાં સુધી પહોંચે છે એ વિષયમાં હકીક્ત આ પ્રમાણે છે. કેટલાક દેવો ક્યારેક ક્યારેક પોતાના પૂર્વ જન્મના મિત્ર નારકોની પાસે એમને દુઃખ-મુક્ત કરવાના ઉદ્દેશથી જાય છે. એ રીતે જનારા દેવો પણ ફક્ત ત્રણ ભૂમિઓ સુધી જઈ શકે છે; આગળ નહિ. પર-માધાર્મિક જે એક પ્રકારના દેવ છે, અને નરકપાલ કહેવાય છે, તે તો જન્મથી જ પહેલી ત્રણ ભૂમિઓમાં હોય છે. બીજા દેવો ફક્ત પહેલી ભૂમિમાં જ હોય છે. ૧–૬

મધ્યલોકનું વર્ણન—

जम्बूद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ।७।

द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ।८।

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः। ९।

तत्र भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि। १०।

तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवन्निषधनील-
रुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः। ११।

द्विर्धातकीखण्डे। १२।

पुष्करार्धे च। १३।

प्राङ् मानुषोत्तरान् मनुष्याः। १४।

आर्या म्लेच्छाश्च। १५।

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्यः। १६।

नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते। १७।

तिर्यग्योनीनां च। १८।

જંબૂદ્રીપ વગેરે શુભ નામવાળા દ્રીપ તથા લવણ વગેરે શુભ નામવાળા સમુદ્રો છે.

તે બધા દ્રીપ અને સમુદ્ર, વલય જેવી આકૃતિવાળા પૂર્વપૂર્વને વેષ્ટિત કરવાવાળા અને બમણા બમણા વિષ્કંભ –વ્યાસ–વિસ્તારવાળા છે.

એ બધાની વચમાં જંબૂદ્રીપ છે; જે વૃત્ત એટલે કે ગોળ છે, લાખયોજન વિષ્કંભવાળો છે અને જેની મધ્યમાં મેરુ પર્વત છે.

એમાં-જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષ, હૈમવતવર્ષ, હરિવર્ષ, વિદેહ-વર્ષ, રમ્યકવર્ષ, હૈરણ્યવતવર્ષ, ઐરવતવર્ષ એ સાત ક્ષેત્રો છે.

એ ક્ષેત્રોને જુદા કરતા અને પૂર્વથી પશ્ચિમ લંબાયેલા એવા હિમવાન, મહાહિમવાન, નિષધ, નીલ, રૂક્મી અને શિખરી એ છ વર્ષધર-વંશધર પર્વતો છે.

ધાતકીખંડમાં પર્વત તથા ક્ષેત્રો જંબૂદ્વીપથી બમણાં છે.

પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં પણ એટલાં જ છે.

માનુષ્યોત્તર નામક પર્વતના પૂર્વભાગ સુધી મનુષ્યો છે.

તે આર્ય અને મ્લેચ્છ છે.

દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ બાદ કરી ભરત, ઐરવત, તથા વિદેહ એ બધી કર્મભૂમિઓ છે.

મનુષ્યોની સ્થિતિ-આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમ સુધી અને જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે.

તથા તિર્યંચોની સ્થિતિ પણ એટલી જ છે.

દ્વીપ અને સમુદ્રો મધ્યમલોકની આકૃતિ ઝાલરની સમાન કહેવાય છે; આ જ હકીકત દ્વીપ, સમુદ્રના વર્ણન દ્વારા સ્પષ્ટ કરી છે. મધ્યમલોકમાં દ્વીપ અને સમુદ્ર અસંખ્યાત છે, તે ક્રમથી દ્વીપની પછી સમુદ્ર અને સમુદ્રની પછી દ્વીપ એ રીતે ગોઠવાયેલા છે. એ બધાના

નામ શુભ જ છે. અહીં દ્વીપ, સમુદ્રના વિષયમાં વ્યાસ, રચના અને આકૃતિ એ ત્રણ બાબતો બતાવી છે; જેનાથી મધ્યમ લોકનો આકાર માલુમ પડે છે.

વ્યાસ જંબૂદ્વીપનો પૂર્વ પશ્ચિમ તથા ઉત્તર દક્ષિણ વિસ્તાર લાખ લાખ યોજનનો છે. લવણસમુદ્રનો વિસ્તાર એનાથી બમણો છે. ધાતકીખંડનો લવણસમુદ્રથી બમણો, કાલોદધિનો ધાતકીખંડથી બમણો, પુષ્કરવરદ્વીપનો કાલોદધિથી બમણો; પુષ્કરોદધિસમુદ્રનો પુષ્કરવરદ્વીપથી બમણો વિસ્તાર છે. આ જ વિસ્તારનો ક્રમ છેવટ સુધી સમજવો જોઇએ, અર્થાત્ છેવટના દ્વીપ સ્વયંભૂરમણથી છેવટના સમુદ્ર સ્વયંભૂરમણનો વિસ્તાર બમણો છે.

રચના દ્વીપ, સમુદ્રોની રચના ઘંટીના પડ અને થાળાની સમાન છે; અર્થાત્ જંબૂદ્વીપ લવણસમુદ્રથી વેષ્ટિત છે, લવણસમુદ્ર ધાતકીખંડથી, ધાતકીખંડ કાલોદધિથી, કાલોદધિ પુષ્કરવરદ્વીપથી અને પુષ્કરવર પુષ્કરોદધિથી વેષ્ટિત છે. આ જ ક્રમ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યંત છે.

આકૃતિ જંબૂદ્વીપ થાળી જેવો ગોળ છે અને બીજા બધા દ્વીપ, સમુદ્રોની આકૃતિ વલયના જેવી એટલે કે ચૂડીના જેવી છે.

જંબૂદ્વીપ, એનાં ક્ષેત્રો અને પ્રધાન પર્વતો જંબૂદ્વીપ એવો દ્વીપ છે કે જે સૌથી પ્રથમ બધા દ્વીપ, સમુદ્રોની વચમાં છે અર્થાત્ એનાથી કોઇ દ્વીપ અથવા સમુદ્ર વેષ્ટિત થયેલ નથી. જંબૂદ્વીપનો વિસ્તાર લાખ યોજન પ્રમાણ છે.

તે ગોળ છે; પરન્તુ લવણાદિકની જેમ તે ચૂડીના આકારનો નથી, પણ કુંભારના ચાકની સમાન છે. એની વચમાં મેરુ પર્વત છે. મેરુનું વર્ણન સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે. મેરુની ઉંચાઇ એક લાખ યોજનની છે, જેમાં હજાર યોજન જેટલો ભાગ જમીનમાં અર્થાત્ અદ્રશ્ય છે, નવાણુ હજાર યોજન પ્રમાણ ભાગ જમીનની ઉપર છે. જે હજાર યોજન પ્રમાણ ભાગ જમીનમાં છે એની લંબાઇ, પહોળાઇ દરેક જગ્યાએ દશ હજાર યોજન પ્રમાણ છે; પરન્તુ બહારના ભાગનો ઉપરનો અંશ જેમાંથી ચૂલિકા નીકળે છે તે, હજાર હજાર યોજન પ્રમાણ લાંબો પહોળો છે. મેરુના ત્રણ કાંડ છે. તે ત્રણે લોકમાં અવગાહિત થઇને રહેલો છે અને ચાર વનોથી ઘેરાયેલો છે. પહેલું કાંડ હજાર યોજન પ્રમાણ છે જે જમીનમાં છે, બીજું ત્રેસઠ હજાર યોજન અને ત્રીજું છત્રીશ હજાર યોજન પ્રમાણ છે.

પહેલા કાંડમાં શુદ્ધ પૃથ્વી તથા કાંકરા આદિ, બીજામાં ચાંદી, સ્ફટિક આદિ અને ત્રીજામાં સોનું અધિક છે. ચાર વનોનાં નામ ક્રમપૂર્વક ભદ્રશાલ, નંદન, સૌમનસ, અને પાંડુક છે. લાખ યોજનની ઉંચાઇ પછી સૌથી ઉપર એક ચૂલિકા –ચોટલી છે જે ચાલીશ યોજન ઉંચી છે; અને જે મૂળમાં બાર યોજન, વચમાં આઠ યોજન અને ઉપર ચાર યોજન પ્રમાણ લાંબી, પહોળી છે.

જંબૂદ્વીપમાં મુખ્યતયા સાત ક્ષેત્રો છે. તે વંશ, વર્ષ, અથવા વાસ્ય કહેવાય છે. તેમાં પહેલું ભરત છે; તે દક્ષિણ

તરફ છે. ભરતની ઉત્તરે હૈમવત, હૈમવતની ઉત્તરે હરિ, હરિની ઉત્તરે વિદેહ, વિદેહની ઉત્તરે રમ્યક, રમ્યકની ઉત્તરે હિરણ્યવત અને હિરણ્યવતની ઉત્તરે ઐરવત છે. વ્યવહારસિદ્ધ [1]દિશાઓના નિયમ પ્રમાણે મેરુ પર્વત સાતે ક્ષેત્રોના ઉત્તર ભાગમાં રહેલો છે.

સાતે ક્ષેત્રોને એક બીજાથી જુદા પાડવા માટે તેમની વચમાં છ પર્વતો છે; તે વર્ષધર કહેવાય છે. તે બધા પૂર્વથી પશ્ચિમ લાંબા છે. ભરત અને હૈમવત ક્ષેત્રની વચ્ચે હિમવાન પર્વત છે, હૈમવત અને હરિવર્ષને જુદા પાડનાર મહાહિમવાન છે, હરિવર્ષ અને વિદેહને નિષધ પર્વત જુદા પાડે છે, વિદેહ અને રમ્યકવર્ષની વચમાં નીલ પર્વત છે, રમ્યક અને હિરણ્યવતને રૂકમી પર્વત ભિન્ન કરે છે, હિરણ્યવત અને ઐરવતને જુદા પાડનાર શિખરી પર્વત છે.

ધાતકીખંડ અને પુષ્કરાર્ધદ્વીપ જંબૂદ્વીપની અપેક્ષાએ ધાતકીખંડમાં મેરુ, વર્ષ અને વર્ષધરની સંખ્યા બમણી છે; અર્થાત્ એમાં બે મેરુ, ચૌદ વર્ષ અને બાર વર્ષધર છે;

---

૧ દિશાનો નિયમ સૂર્યના ઉદયાસ્ત ઉપર અવલંબિત છે. સૂર્યની તરફ મોઢું કરી ઉભા રહેતાં ડાબી બાજુએ ઉત્તર દિશામાં મેરુ પર્વત છે. ભરત ક્ષેત્રમાં સૂર્યાસ્તની જે દિશા છે તે ઐરવતમાં સૂર્યોદયની છે. તેથી ત્યાં પણ સૂર્યોદય તરફ મોઢું કરતાં મેરુ ઉત્તર દિશામાં જ પડે છે. આ રીતે બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ મેરુનું ઉત્તરવર્તિપણું સમજી લેવું.

પરન્તુ નામ એક સરખાં જ છે. તાત્પર્ય કે જંબૂદ્વીપમાં આવેલા મેરુ, વર્ષધર અને વર્ષનાં જે નામ છે તે જ ધાતકીખંડમાં આવેલા મેરુ આદિનાં છે. વલયાકૃતિ ધાતકીખંડના પૂર્વાર્દ્ધ અને પશ્ચિમાર્દ્ધ એવા બે ભાગ છે. પૂર્વાર્દ્ધ અને પશ્ચિમાર્દ્ધનો વિભાગ બે પર્વતથી થઇ જાય છે; તે દક્ષિણથી ઉત્તર ફેલાયેલા છે અને ઇષ્વાકાર–બાણની સમાન સરળ છે. પ્રત્યેક ભાગમાં એક એક મેરુ, સાત સાત વર્ષ અને છ છ વર્ષધર છે. સારાંશ એ છે કે નદી, ક્ષેત્ર, પર્વત આદિ જે કાંઇ જંબૂદ્વીપમાં છે તે ધાતકીખંડમાં બમણાં છે. ધાતકીખંડને પૂર્વાર્દ્ધ અને પશ્ચિમાર્દ્ધ રૂપે વિભક્ત કરતા દક્ષિણથી ઉત્તર ફેલાયેલા ઇષ્વાકાર–બાણના આકારના બે પર્વત છે તથા પૂર્વાર્દ્ધ અને પશ્ચિમાર્દ્ધમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ ફેલાયેલા છ છ વર્ષધર પર્વતો છે; તે બધા એક બાજુએ કાલોદધિને સ્પર્શે કરે છે અને બીજી બાજુએ લવણોદધિને સ્પર્શ કરે છે. પૂર્વાર્દ્ધ અને પશ્ચિમાર્દ્ધમાં રહેલા છ છ વર્ષધરોને પૈડાની નાભિમાં લાગેલા આરાની ઉપમા આપવામાં આવે તો એ વર્ષધરોના કારણે વિભક્ત થયેલા સાત ભરત આદિ ક્ષેત્રોને આરાની વચમાં રહેલા અંતરની ઉપમા આપવી જોઇએ.

મેરુ, વર્ષ અને વર્ષધરોની જે સંખ્યા ધાતકીખંડમાં છે તે જ પુષ્કરાર્દ્ધદ્વીપમાં છે; એટલે કે એમાં પણ બે મેરુ, ચૌદ વર્ષ તથા બાર વર્ષધર છે; તે બાણાકાર પર્વતોથી વિભક્ત થયેલા પૂર્વાર્દ્ધ અને પશ્ચિમાર્દ્ધમાં રહેલા છે, આ રીતે સરવાળો કરતાં અઢીદ્વીપમાં કુલ પાંચ મેરુ, ત્રીશ વર્ષધર,

પાંત્રીશ ક્ષેત્રો, પાંચ દેવકુરુ, પાંચ ઉત્તરકુરુ; પાંચ મહાવિદેહની એકસો સાઠ વિજય અને પાંચ ભરત તેમજ પાંચ ઐરવતના બસો પંચાવન આર્યદેશ છે. અંતરદ્વીપ ફક્ત લવણસમુદ્રમાં હોવાથી છપ્પન છે. પુષ્કરદ્વીપમાં એક માનુષોત્તર નામનો પર્વત છે, તે એની ઠીકઠીક મધ્યમાં શહેરના કિલ્લાની જેમ ગોળાકાર ઉભો છે અને મનુષ્યલોકને ઘેરે છે. જંબૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને અર્ધો પુષ્કરદ્વીપ એ **અઢીદ્વીપ** તથા લવણ અને કાલોદધિ એ બે સમુદ્ર એટલો જ ભાગ મનુષ્યલોક કહેવાય છે. ઉક્ત ભાગનું નામ મનુષ્યલોક અને ઉક્ત પર્વતનું નામ માનુષોત્તર એટલા માટે પડયું છે કે એની બહાર કોઇ મનુષ્ય જન્મ લેતો નથી અને કોઇ મરતો નથી. ફક્ત વિદ્યાસંપન્ન મુનિ અથવા વૈક્રિયલબ્ધિધારી કોઇ મનુષ્ય અઢીદ્વીપની બહાર જઇ શકે છે, પરન્તુ એનાં પણ જન્મ, મરણ માનુષોત્તરની અંદર જ થાય છે.

મનુષ્યજાતિનું સ્થિતિક્ષેત્ર અને પ્રકાર માનુષોત્તરની પૂર્વે જે અઢીદ્વીપ અને બે સમુદ્ર કહ્યા છે એમાં માણસની સ્થિતિ છે, પરન્તુ એનો એવો અર્થ નથી કે તે દરેક જગ્યાએ છે. એનો ભાવાર્થ એવો છે કે જન્મથી તો મનુષ્યજાતિનું સ્થાન ફક્ત અઢીદ્વીપની અંદર રહેલા જે પાંત્રીશ ક્ષેત્રો અને છપ્પન અંતરદ્વીપ કહ્યા છે એમાં છે; પરન્તુ સંહરણ, વિદ્યા અથવા લબ્ધિના નિમિત્તથી મનુષ્ય અઢીદ્વીપના તથા બે સમુદ્રના કોઇપણ ભાગમાં દેખાય છે. એટ-

લું જ નહિ પણ મેરુપર્વતની ચૂલિકા–ચોટલી ઉપર પણ તે ઉક્ત નિમિત્તથી રહી શકે છે. એમ હોવા છતાં પણ તેઓ ભારતીય છે, તેઓ હૈમવતીય છે ઈત્યાદિ વ્યવહાર તેમના ક્ષેત્રના સંબંધથી અને તેઓ જંબૂદ્વીપીય છે, તેઓ ધાતકીખંડીય છે ઇત્યાદિ વ્યવહાર તેમના દ્વીપના સંબંધથી સમજવો જોઇએ.

મનુષ્યજાતિના મુખ્યપણે બે ભાગ છે. આર્ય અને મ્લેચ્છ. નિમિત્તભેદથી છ પ્રકારના આર્ય માનવામાં આવે છે. જેમકે–ક્ષેત્રથી, જાતિથી, કુલથી, કર્મથી, શિલ્પથી અને ભાષાથી; ક્ષેત્રઆર્ય તે છે જે પંદર કર્મભૂમિઓમાં અને એમાંયે પણ [1]આર્યદેશોમાં પેદા થાય છે. જે ઇક્ષ્વાકુ, વિદેહ, હરિ, જ્ઞાત, કુરુ, ઉગ્ર, આદિ વંશોમાં પેદા થાય છે તે જાતિઆર્ય કહેવાય છે. કુલકર, ચક્રવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ, અને બીજા પણ જે વિશુદ્ધ કુળવાળા છે તે કુળઆર્ય છે. યજન, યાજન; પઠન, પાઠન; કૃષિ, લિપિ, વાણિજ્ય આદિથી આજીવિકા કરનારા કર્મઆર્ય છે. વણકર, હજામ, કુંભાર આદિ જે અલ્પ આરંભવાળા અને અનિંદ્ય

---

૧ પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરવતમાં સાડીપચીશ સાડીપચીશ આર્યદેશ ગણાવ્યા છે; આ રીતે એ બસો પંચાવન આર્યદેશ અને પાંચ વિદેહની એકસો સાઠ ચક્રવર્તી વિજય જે આર્યદેશ છે તેને છોડીને બાકીના પંદર કર્મભૂમિઓના ભાગ આર્યદેશરૂપે માનવામાં આવતા નથી.

આજીવિકાથી જીવે છે તે શિલ્પઆર્ય છે. જે [1]શિષ્ટપુરૂષ-માન્ય ભાષામાં સુગમ રીતે બોલવા આદિનો વ્યવહાર કરે છે તે ભાષાઆર્ય છે. એ છ પ્રકારના આર્યોથી ઉલટા લક્ષણવાળા બધા [2]મ્લેચ્છ છે. જેમકે–શક, યવન, કંબોજ શબર, પુલિંદ આદિ. છપ્પન અંતરદ્વીપમાં રહેતા બધાયે અને કર્મભૂમિમાં પણ જે અનાર્યદેશઉત્પન્ન છે તે પણ મ્લેચ્છ જ છે.

કર્મભૂમિઓનો નિર્દેશ જેમાં મોક્ષમાર્ગને જાણનારા અને તેનો ઉપદેશ કરનારા તીર્થંકર પેદા થઇ શકે છે તે જ કર્મભૂમિ છે. અઢીદ્વીપમાં મનુષ્યની પેદાશવાળા પાંત્રીશ ક્ષેત્રો અને છપ્પન અંતરદ્વીપ કહેવાય છે; એમાંથી ઉક્ત પ્રકારની કર્મભૂમિઓ પંદર જ છે. જેમકે–પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત અને પાંચ વિદેહ. એને બાદ કરીને બાકીના વીશ ક્ષેત્ર તથા બધા અંતરદ્વીપ અકર્મભૂમિ જ છે; જો કે દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ એ બે વિદેહની અંદર જ છે, તો પણ તે કર્મભૂમિઓ નથી; કેમકે એમાં યુગલધર્મ હોવાને કારણે ચારિત્રનો સંભવ ક્યારેય પણ હોતો નથી, જેમ હૈમવત આદિ અકર્મભૂમિઓમાં નથી.

મનુષ્ય અને તિર્યંચની સ્થિતિ મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ–જીવિતકાળ ત્રણ પલ્યોપમ અને જઘન્ય સ્થિતિ અંત-

---

૧ તીર્થંકર, ગણધર આદિ જેઓ અતિશયસંપન્ન છે તે શિષ્ટ; તેમની ભાષા સંસ્કૃત, અર્ધમાગધી ઇત્યાદિ.

૨ આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે હૈમવત આદિ ત્રીશ ભોગભૂમિઓમાં અર્થાત્ અકર્મભૂમિઓમાં રહેનારા મ્લેચ્છો જ છે.

र्मुहूर्त प્રમાણ જ છે; તિર્યંચોની પણ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ મનુષ્યની બરાબર એટલે કે ત્રણ પલ્યોપમ અને અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જ છે.

ભવ અને કાય ભેદથી સ્થિતિ બે પ્રકારની છે. કોઇ પણ જન્મ પ્રાપ્ત કરી એમાં જઘન્ય અથવા ઉત્કૃષ્ટ જેટલા સમય સુધી જીવી શકાય છે તે ભવસ્થિતિ; અને વચમાં કોઈ બીજી જાતિમાં જન્મગ્રહણ ન કરતાં કોઇ એક જ જાતિમાં વારંવાર પેદા થવું તે કાયસ્થિતિ છે. ઉપર જે મનુષ્યની, તિર્યંચની જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે; તે એની ભવસ્થિતિ છે. કાયસ્થિતિનો વિચાર આ પ્રમાણે છે —મનુષ્ય હોય અથવા તિર્યંચ એ બધાની જઘન્ય કાયસ્થિતિ તો ભવસ્થિતિની માફક અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જ છે, ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ મનુષ્યની સાત અથવા આઠ ભવગ્રહણ પરિમાણ છે; અર્થાત્ કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાની મનુષ્યજાતિમાં લાગલાગટ સાત અથવા આઠ જન્મ સુધી રહીને પછી અવશ્ય એ જાતિને છોડી દે છે.

બધા તિર્યંચોની કાયસ્થિતિ અને ભવસ્થિતિ એક સરખી નથી. એથી એની બન્ને સ્થિતિઓનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આવશ્યક છે. તે આ પ્રમાણે–પૃથ્વીકાયની ભવસ્થિતિ બાવીશ હજાર વર્ષ, જળકાયની સાત હજાર વર્ષ, વાયુકાયની ત્રણ હજાર વર્ષ અને તેજઃકાયની ત્રણ અહોરાત્ર ભવસ્થિતિ છે. એ ચારેયની કાયસ્થિતિ અસંખ્યાત અવસર્પિણી, ઉત્સર્પિણી પ્રમાણ છે. વનસ્પતિકાયની ભવસ્થિતિ દશ હજાર વર્ષ અને કાય-

સ્થિતિ અનંત ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી પ્રમાણ છે. દ્વીંદ્રિયની ભવસ્થિતિ બાર વર્ષ, ત્રીંદ્રિયની ઓગણપચાશ અહોરાત્ર અને ચતુરિંદ્રિયની છ માસ પ્રમાણ ભવસ્થિતિ છે. એ ત્રણેની કાયસ્થિતિ સંખ્યાત હજાર વર્ષની છે. પંચેંદ્રિય તિર્યંચોમાં ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમની ભવસ્થિતિ જુદીજુદી છે. ગર્ભજની એટલે જળચર, ઉરગ અને ભુજગની કરોડ પૂર્વ, પક્ષિઓની પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ચારપગા સ્થલચરની ત્રણ પલ્યોપમ ભવસ્થિતિ છે. સંમૂર્છિમમાં જલચરની ક્રોડપૂર્વ, ઉરગની ત્રેપન હજાર, ભુજગની બેંતાલીશ હજાર વર્ષની ભવસ્થિતિ છે. પક્ષીઓની બહોંતેર હજાર, સ્થલચરોની ચોરાશી હજાર વર્ષ પ્રમાણ ભવસ્થિતિ છે. ગર્ભજ પંચેંદ્રિય તિર્યંચની કાયસ્થિતિ સાત અથવા આઠ જન્મગ્રહણ અને સંમૂર્છિમની સાત જન્મગ્રહણ પરિમાણ છે. **૭-૧૮**

ત્રીજા અધ્યાયમાં મુખ્યપણે નારક, મનુષ્ય અને તિર્યં-ચનું વર્ણન કર્યું છે. હવે આ અધ્યાયમાં મુખ્યપણે દેવનું વર્ણન કરે છે.

દેવોના પ્રકાર—

देवाश्चतुर्निकायाः । १ ।

દેવ ચાર નિકાયવાળા છે.

નિકાયનો અર્થ અમુક સમૂહ એટલે જાતિ છે દેવોના ચાર નિકાય છે; જેમકે–૧ ભવનપતિ, ૨ વ્યંતર, ૩ જ્યોતિષ્ક અને ૪ વૈમાનિક. ૧

ત્રીજા નિકાયની લેશ્યા—

तृतीयः पीतलेश्यः[1] । २ ।

ત્રીજો નિકાય પીતલેશ્યાવાળો છે.

---

૧ દિગંબરીય પરંપરા ભવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક એ ત્રણ નિકાયોમાં કૃષ્ણથી તેજો પર્યંત ચાર લેશ્યાઓ માને છે, પરન્તુ શ્વેતાંબરીય પરંપરા ભવનપતિ, વ્યંતર એ બે નિકાયોમાં જ ઉપરની ચાર લેશ્યાઓ માને છે, અને જ્યોતિષ્કનિકાયમાં ફક્ત તેજોલેશ્યા માને છે. આ મતભેદના કારણે શ્વે૦ પ૦ માં આ બીજું અને આગળનું સાતમું એ બન્ને સૂત્રો ભિન્ન છે; જ્યારે દિ૦ પ૦ માં આ બે સૂત્રોના સ્થાનમાં ફક્ત એક સૂત્ર છે. જેમકે **'आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः'**

પૂર્વોક્ત ચાર નિકાયોમાં ત્રીજા નિકાયના દેવ જ્યોતિષ્ક છે, એમાં ફક્ત પીત-તેજોલેશ્યા છે. અહિંયાં [1]લેશ્યાનો અર્થ દ્રવ્યલેશ્યા એટલે કે શારીરિક વર્ણ છે, અધ્યવસાય-વિશેષરૂપ ભાવલેશ્યા નથી; કેમકે ભાવલેશ્યા તો ચારે નિકાયોના દેવોમાં છ એ હોય છે. ૨

ચાર નિકાયોના ભેદ—

दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः । ३ ।

કલ્પોપપન્ન દેવ સુધીના ચતુર્નિકાયિક દેવોના અનુક્રમે દશ, આઠ, પાંચ અને બાર ભેદ છે.

ભવનપતિનિકાયના દશ, વ્યંતરનિકાયના આઠ, જ્યોતિષ્કનિકાયના પાંચ અને વૈમાનિકનિકાયના બાર ભેદો છે. તે બધાનું વર્ણન આગળ કરે છે. વૈમાનિકનિકાયના બાર ભેદો કહ્યા છે તે કલ્પોપપન્ન વૈમાનિકદેવ સુધીના સમજવા જોઇએ; કેમકે કલ્પાતીત દેવો વૈમાનિકનિકાયના હોવા છતાં પણ ઉપરના બાર ભેદોમાં આવતા નથી. સૌધર્મથી અચ્યુત સુધીના બાર સ્વર્ગ-દેવલોક છે, તે કલ્પ કહેવાય છે. ૩

ચતુર્નિકાયના અવાન્તર ભેદો—

इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषद्यात्मरक्षलोकपालानीक-प्रकीर्णकाभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः । ४ ।

त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या व्यन्तरज्योतिष्काः । ५ ।

---

[1] લેશ્યાનું વિશેષ સ્વરૂપ જાણવા માટે જુઓ હીંદી ચોથા કર્મગ્રંથનું લેશ્યાશબ્દવિષયક પરિશિષ્ટ પૃ. ૩૩

ચતુર્નિકાયના ઉપરના દશ આદિ એકેક ભેદ ઇંદ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશ, પારિષદ્ય, આત્મરક્ષ, લોકપાલ, અનીક, પ્રકીર્ણક, આભિયોગ્ય અને કિલ્બિષિક રૂપે છે.

વ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક ત્રાયસ્ત્રિંશ તથા લોકપાલ રહિત છે.

ભવનપતિનિકાયના અસુરકુમાર આદિ દશ પ્રકારના દેવો છે; તે પ્રત્યેક દેવ ઇંદ્ર, સામાનિક આદિ દશ ભાગોમાં વિભક્ત છે. ૧ સામાનિક આદિ બધા પ્રકારના દેવોના સ્વામી ઇંદ્ર કહેવાય છે. ૨ આયુષ આદિમાં ઇંદ્રની સમાન એટલે કે જે અમાત્ય, પિતા, ગુરુ આદિની માફક પૂજ્ય છે; પરન્તુ જેનામાં ફક્ત ઇંદ્રત્વ નથી તે સામાનિક કહેવાય છે. ૩ જે દેવો મંત્રી અથવા પુરોહિતનું કામ કરે છે તે ત્રાયસ્ત્રિંશ કહેવાય છે. ૪ જે મિત્રનું કામ કરે છે તે પારિષદ્ય છે. ૫ જે શસ્ત્ર ઉગામીને આત્મરક્ષકરૂપે પીઠની પછવાડે ઉભા રહે છે તે આત્મરક્ષક કહેવાય છે. ૬ જે સરહદની રક્ષા કરે છે તે લોકપાલ છે. ૭ જે સૈનિકરૂપે અથવા સેનાધિપતિરૂપે છે તે અનીક છે. ૮ જે નગરવાસી અને દેશવાસી જેવા છે તે પ્રકીર્ણક કહેવાય છે. ૯ જે દાસની તુલ્ય છે તે આભિયોગ્ય-સેવક અને ૧૦ જે અંત્યજ સમાન છે તે કિલ્બિષિક. બારે દેવલોકમાં અનેક પ્રકારના વૈમાનિક દેવ પણ ઇંદ્ર, સામાનિક આદિ ભાગોમાં વિભક્ત છે.

વ્યંતરનિકાયના આઠ અને જ્યોતિષ્કનિકાયના પાંચ ભેદો ફક્ત ઇંદ્ર આદિ આઠ વિભાગોમાંજ વિભક્ત છે; કેમકે એ બન્ને નિકાયોમાં ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાલની જાતિના દેવો હોતા નથી. ૪–૫

ઇંદ્રોની સંખ્યાનો નિયમ—

पूर्वयोर्द्वीन्द्राः । ६ ।

પહેલાના બે નિકાયોમાં બે બે ઇંદ્ર છે.

ભવનપતિનિકાયના અસુરકુમાર આદિ દશે પ્રકારના દેવોમાં તથા વ્યંતરનિકાયના કિન્નર આદિ આઠે પ્રકારના દેવોમાં બે બે ઇંદ્ર છે. જેમકે–ચમર અને બલિ અસુરકુમારોમાં, ધરણ અને ભૂતાનંદ નાગકુમારોમાં, હરિ અને હરિસહ વિદ્યુત્કુમારોમાં, વેણુદેવ અને વેણુદારી સુપર્ણકુમારોમાં, અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણવ અગ્નિકુમારોમાં, વેલંબ અને પ્રભંજન વાયુકુમારોમાં, સુઘોષ અને મહાઘોષ સ્તનિતકુમારોમાં, જલકાંત અને જલપ્રભ ઉદધિકુમારોમાં પૂર્ણ અને વસિષ્ઠ દ્વીપકુમારોમાં તથા અમિતગતિ અને અમિતવાહન દિક્કુમારોમાં ઇંદ્ર છે. એ રીતે વ્યંતરનિકાયોમાં, પણ કિન્નરોમાં કિન્નર અને કિંપુરુષ, કિંપુરુષોમાં સત્પુરુષ અને મહાપુરુષ, મહોરગમાં અતિકાય અને મહાકાય, ગાંધર્વોમાં ગીતરતિ અને ગીતયશ, યક્ષોમાં પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર, રાક્ષસોમાં ભીમ અને મહાભીમ, ભૂતોમાં પ્રતિરૂપ અને અપ્રતિરૂપ તથા પિશાચોમાં કાળ અને મહાકાળ એમ બે બે ઇંદ્રો છે.

ભવનપતિ અને વ્યંતર એ બે નિકાયોમાં બે બે ઇંદ્ર કહેવાથી બાકીના નિકાયોમાં બે બે ઇંદ્રોનો અભાવ સૂચિત કર્યો છે. જ્યોતિષ્કમાં તો ચંદ્ર અને સૂર્ય જ ઇંદ્ર છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય અસંખ્યાત છે; એથી જ્યોતિષ્કનિકાયમાં ઇંદ્ર પણ

એટલા જ હોય છે. વૈમાનિકનિકાયમાં પ્રત્યેક કલ્પમાં એક એક ઇંદ્ર છે, સૌધર્મકલ્પમાં શક્ર, ઐશાનમાં ઈશાન, સનત્કુમારમાં સનત્કુમાર નામના ઇંદ્ર છે; આ રીતે ઉપર જણાવેલ દેવલોકોમાં તે તે દેવલોકના નામવાળા એક એક ઇંદ્ર છે. વિશેષતા ફક્ત એટલી જ છે કે આનત અને પ્રાણત એ બન્નેનો ઇંદ્ર એક છે, અને તેનું નામ પ્રાણત છે; આરણ અને અચ્યુત એ બે કલ્પોનો ઇંદ્ર પણ એક છે અને તેનું નામ અચ્યુત છે. ૬

પહેલા બે નિકાયોમાં લેશ્યા—

पीतान्तलेश्याः । ७ ।

પહેલા બે નિકાયના દેવ પીત–તેજો પર્યંત લેશ્યાવાળા છે.

ભવનપતિ અને વ્યંતર જાતિના દેવોમાં શારીરિક વર્ણરૂપ દ્રવ્યલેશ્યા ચાર જ મનાય છે. જેમકે–કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને પીત–તેજ. ૭

દેવોના કામસુખનું વર્ણન—

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् । ८ ।
शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा द्वयोर्द्वयोः । ९ ।
परेऽप्रवीचाराः । १० ।

ઈશાન સુધીના દેવો કાયપ્રવીચાર એટલે કે શરીરથી વિષયસુખ ભોગવવાવાળા છે.

બાકીના દેવો બે બે કલ્પોમાં ક્રમથી સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ અને સંકલ્પ દ્વારા વિષયસુખ ભોગવે છે.

બીજા બધા દેવો પ્રવીચારરહિત અર્થાત્ વૈષયિક સુખભોગથી રહિત હોય છે.

ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા તથા બીજા સ્વર્ગના વૈમાનિક આટલા દેવો મનુષ્યની માફક કામસુખનો અનુભવ કરીને પ્રસન્નતા મેળવે છે.

ત્રીજા સ્વર્ગથી માંડીને ઉપરના વૈમાનિક દેવો મનુષ્યની સમાન સર્વાંગોના શરીરસ્પર્શ દ્વારા કામસુખ ભોગવતા નથી; કિન્તુ બીજીબીજી રીતે તેઓ વૈષયિક સુખનો અનુભવ કરે છે. જેમકે–ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના દેવો તો દેવીઓના માત્ર સ્પર્શથી કામતૃષ્ણાની શાંતિ કરી લે છે અને સુખનો અનુભવ કરે છે; પાંચમા અને છઠ્ઠા સ્વર્ગના દેવો, દેવીઓના સુસજ્જિત રૂપને જોઇને જ વિષયજન્ય સુખ સંતોષ મેળવી લે છે; સાતમા અને આઠમા સ્વર્ગના દેવોની કામવાસના દેવીઓના માત્ર વિવિધ શબ્દ સાંભળવાથી શાન્ત થઇ જાય છે, અને તેમને વિષયસુખના અનુભવનો આનંદ મળે છે; નવમા અને દશમા, અગિઆરમા અને બારમા એ બે જોડિઓના અર્થાત્ ચાર સ્વર્ગોના દેવોની વૈષયિક તૃપ્તિ ફક્ત દેવીઓના ચિંતન માત્રથી જ થઇ જાય છે; આ તૃપ્તિને માટે એમને દેવીઓના સ્પર્શની કે રૂપ જોવાની કે ગીત આદિ સાંભળવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. સારાંશ એ છે કે બીજા સ્વર્ગ સુધી જ દેવીઓની ઉત્પત્તિ છે, એની ઉપર નથી; એથી જ્યારે તેઓ ત્રીજા આદિ ઉપરના સ્વર્ગમાં રહેતા દેવોને વિષયસુખને માટે ઉત્સુક અને તે માટે તેઓને પોતા

તરફ આદરશીલ જાણે છે ત્યારે ઉપરના દેવોની પાસે પહોંચી જાય છે. ત્યાં પહોંચતાંની સાથે જ એના હાથ આદિના માત્ર સ્પર્શથી ત્રીજા, ચોથા સ્વર્ગના દેવોની કામતૃપ્તિ થઈ જાય છે; એમના શણગારસજ્જિત મનોહર રૂપને જોઇને જ પાંચમા, છઠ્ઠા સ્વર્ગના દેવોની કામલાલસા પૂર્ણ થઈ જાય છે; આ રીતે એમના સુંદર સંગીતમય શબ્દને સાંભળીને જ સાતમા, આઠમા સ્વર્ગના દેવો વૈષયિક આનંદનો અનુભવ કરી લે છે. દેવીઓ આઠમા સ્વર્ગ સુધી જ પહોંચી શકે છે, આગળ નહિ. નવમાથી બારમા સ્વર્ગના દેવોની કામસુખતૃપ્તિ ફક્ત દેવીઓના ચિંતન માત્રથી જ થઇ જાય છે. બારમા સ્વર્ગથી ઉપરના દેવો શાન્ત અને કામલાલસા-રહિત હોય છે; એથી એમને દેવીઓના સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ અથવા ચિંતન દ્વારા કામસુખ ભોગવવાની અપેક્ષા રહેતી નથી; અને તેમ છતાંયે તે અન્ય દેવોથી અધિક સંતુષ્ટ અને અધિક સુખી હોય છે. તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. જેમજેમ કામવાસનાની પ્રબળતા, તેમતેમ ચિત્તનો કલેશ અધિક; જેમજેમ ચિત્તનો કલેશ અધિક તેમતેમ તેને મટાડવા માટે વિષયભોગ પણ અધિકાધિક જોઇએ. બીજા સ્વર્ગ સુધીના દેવોની અપેક્ષાએ ત્રીજા, ચોથાની અને તેમની અપેક્ષાએ પાંચમા, છઠ્ઠાની એ રીતે ઉપરઉપરના સ્વર્ગના દેવોની કામવાસના મંદ હોય છે; એથી એના ચિત્તસંકલેશની માત્રા પણ કમ હોય છે; તેથી જ એના કામભોગનાં સાધન પણ અલ્પ કહ્યાં છે. બારમા સ્વર્ગના ઉપરના દેવોની કામવાસના

શાન્ત છે એથી એમને સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ, ચિંતન આદિમાંથી કોઈપણ ભોગની ઇચ્છા થતી નથી; સંતોષજન્ય પરમ સુખમાં તેઓ નિમગ્ન રહે છે, એ જ કારણથી નીચેનીચેના દેવોની અપેક્ષાએ ઉપરઉપરના દેવોનું સુખ અધિકાધિક માનવામાં આવે છે. ૮-૧૦

ચતુર્નિકાયના દેવોના પૂર્વોક્ત ભેદોનું વર્ણન—

भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधि-
द्वीपदिक्कुमाराः ।११।

व्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगान्धर्वयक्षराक्षसभूत-
पिशाचाः ।१२।

ज्योतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णतारकाश्च ।१३।

मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके ।१४।

तत्कृतः कालविभागः ।१५।

बहिरवस्थिताः ।१६।

वैमानिकाः ।१७।

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ।१८।

उपर्युपरि ।१९।

[1]सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुक्र-
सहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु
विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धे च ।२०।

---

૧ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં બાર કલ્પો છે, પરન્તુ દિગંબર સંપ્રદાય સોળ કલ્પોને માને છે. એમાં બ્રહ્મોત્તર, કાપિષ્ઠ, શુક્ર અને શતાર

અસુરકુમાર, નાગકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, સુપર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વાયુકુમાર, સ્તનિતકુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર અને દિક્કુમાર, એ ભવનવાસિનિકાય છે.

કિંનર, કિંપુરુષ, મહોરગ, ગાંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચ એ વ્યંતરનિકાય છે.

સૂર્ય, ચન્દ્ર તથા ગ્રહ, નક્ષત્ર અને પ્રકીર્ણ તારા એ જ્યોતિષ્કનિકાય છે.

તે મનુષ્યલોકમાં મેરુની ચારે બાજુએ પ્રદક્ષિણા કરવાવાળા તથા નિત્ય ગતિશીલ છે.

કાળનો વિભાગ એ ચરજ્યોતિષ્કો દ્વારા કરાયો છે.

મનુષ્યલોકની બહાર જ્યોતિષ્કો સ્થિર રહેલા હોય છે.

ચતુર્થ નિકાયવાળા વૈમાનિક દેવો છે.

તે કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત રૂપ છે.

અને ઉપરઉપર રહે છે.

સૌધર્મ, ઐશાન, સાનત્કુમાર, માહેંદ્ર, બ્રહ્મલોક, લાન્તક, મહાશુક્ર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત અને આરણ, અચ્યુત તથા નવ ગ્રૈવેયક અને વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત તથા સર્વાર્થસિદ્ધમાં એમનો નિવાસ છે.

નામના ચાર અધિક કલ્પો છે; જે ક્રમપૂર્વક છઠ્ઠા, આઠમા, નવમા અને અગિઆરમા નંબર ઉપર આવે છે. દિગંબરીય સૂત્રપાઠમાટે સૂત્રોનું તુલનાત્મક પરિશિષ્ટ જુઓ.

દશવિધ ભવનપતિ દશે પ્રકારના ભવનપતિ જંબૂદ્વીપમાં આવેલા સુમેરુ પર્વતની નીચે એના દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમાં તિરછા અનેક કોટાકોટિ લક્ષ યોજન સુધી રહે છે. અસુરકુમાર મોટે ભાગે આવાસોમાં અને કયારેક ભવનોમાં વસે છે, તથા નાગકુમાર આદિ બધા મોટે ભાગે ભવનોમાં જ વસે છે. રત્નપ્રભાના પૃથ્વીપિંડમાંથી ઉંચે, નીચે એક એક હજાર યોજન છોડી દઈને વચલા એક લાખ અઠોત્તેર હજાર યોજનપરિમાણ ભાગમાં આવાસો દરેક જગ્યાએ છે; પરન્તુ ભવનો તો રત્નપ્રભામાં નીચે નેવુ હજાર યોજનપરિમાણ ભાગમાં જ હોય છે. આવાસ મોટા મંડપ જેવા હોય છે અને ભવન નગર જેવાં હોય છે. ભવન બહારથી ગોળ, અંદરથી સમચતુષ્ક અને તળીયે પુષ્કરકર્ણિકા જેવાં હોય છે.

બધા ભવનપતિ, કુમાર એટલા માટે કહેવાય છે કે તેઓ કુમારની માફક જોવામાં મનોહર તથા સુકુમાર હોય છે; અને મૃદુ, મધુરગતિવાળા તથા ક્રીડાશીલ હોય છે. દશે પ્રકારના ભવનપતિનાં ચિન્હ આદિ–સ્વરૂપસંપત્તિ જન્મથી જ પોતપોતાની જાતિમાં જુદીજુદી હોય છે. જેમકે–અસુરકુમારોને મુકુટમાં ચૂડામણિનું ચિન્હ હોય છે. નાગકુમારોને નાગનું, વિદ્યુત્કુમારોને વજ્રનું, સુપર્ણકુમારોને ગરુડનું, અગ્નિકુમારોને ઘડાનું, વાયુકુમારોને અશ્વનું[1], સ્તનિતકુમારોને

[1] સંગ્રહણીમાં ઉદધિકુમારને અશ્વનું અને વાયુકુમારને મકરનું ચિન્હ લખ્યું છે. ગા૦ ૨૬

વર્ધમાન-શરાવની જોડીનું, ઉદધિકુમારોને મકરનું, દ્વીપકુમારોને સિંહનું અને દિકકુમારોને હાથીનું ચિન્હ હોય છે. નાગકુમાર આદિ બધાઓનાં ચિન્હ, એમના આભરણમાં હોય છે; બધાનાં વસ્ત્ર, શસ્ત્ર, ભૂષણ આદિ વિવિધ હોય છે.

વ્યંતરના ભેદ પ્રભેદ બધા વ્યંતર દેવો ઊર્ધ્વ, તિરછા અને નીચે ત્રણે લોકમાં ભવન અને આવાસોમાં વસે છે. તે પોતાની ઇચ્છાથી અથવા બીજાની પ્રેરણાથી ભિન્નભિન્ન જગ્યાએ જાય છે. એમાંથી કેટલાક તો મનુષ્યોની પણ સેવા કરે છે. તે વિવિધ પ્રકારના પહાડોમાં, ગુફાઓ તથા વનોના આંતરાઓમાં વસવાના કારણથી વ્યંતર કહેવાય છે; એમાંથી કિંનર નામના વ્યંતરના દશ પ્રકાર છે. જેમકે-કિંનર, કિંપુરુષ, કિંપુરુષોત્તમ, કિંનરોત્તમ, હૃદયંગમ, રૂપશાલી, અનિંદિત, મનોરમ, રતિપ્રિય અને રતિશ્રેષ્ઠ. કિંપુરુષ નામના વ્યંતરના દશ પ્રકાર છે. જેમકે-પુરુષ, સત્પુરુષ, મહાપુરુષ, પુરુષવૃષભ, પુરુષોત્તમ, અતિપુરુષ, મરુદેવ, મરુત, મેરુપ્રભ અને યશસ્વાન. મહોરગના દશપ્રકાર આ પ્રમાણે છે-ભુજગ, ભોગશાલી, મહાકાય, અતિકાય, સ્કંધશાલી, મનોરમ, મહાવેગ, મહેષ્વક્ષ, મેરુકાંત, અને ભાસ્વંત. ગાંધર્વના બાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-હાહા, હૂહૂ, તુંબુરવ, નારદ, ઋષિવાદિક, ભૂતવાદિક, કાદંબ, મહાકાદંબ, રૈવત, વિશ્વાવસુ, ગીતરતિ અને ગીતયશસ્. યક્ષોના તેર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-પૂર્ણભદ્ર, માણિભદ્ર, શ્વેતભદ્ર, હરિભદ્ર, સુમનોભદ્ર, વ્યતિપાતિકભદ્ર, સુભદ્ર, સર્વતોભદ્ર, મનુષ્યયક્ષ, વનાધિપતિ, વનાહાર, રૂપયક્ષ અને યક્ષોત્તમ. રાક્ષસોના

સાત પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—ભીમ, મહાભીમ, વિઘ્ન, વિનાયક, જળરાક્ષસ, રાક્ષસરાક્ષસ અને બ્રહ્મરાક્ષસ. ભૂતોના નવ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—સુરૂપ, પ્રતિરૂપ, અતિરૂપ, ભૂતોત્તમ, સ્કંદિક, મહાસ્કંદિક, મહાવેગ, પ્રતિછન્ન અને આકાશગ. પિશાચોના પંદર ભેદ આ પ્રમાણે છે—કૂષ્માંડ, પટક, જોષ, આન્હક, કાલ, મહાકાલ, ચોક્ષ, અચોક્ષ, તાલપિશાચ, મુખરપિશાચ, અધસ્તારક, દેહ, મહાવિદેહ, તૂષ્ણીક અને વનપિશાચ. આઠ પ્રકારના વ્યંતરોનાં ચિન્હ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે—અશોક, ચંપક, નાગ, તુંબરૂ, વટ, ખટ્વાંગ—યોગિઓ પાસેનો ખોપરીવાળો દંડ, સુલસ અને કદંબક. ખટ્વાંગ સિવાય બાકીનાં બધાં ચિન્હો વૃક્ષ જાતિનાં છે; આ બધાં ચિન્હો એમના આભૂષણ આદિમાં હોય છે.

પંચવિધ જ્યોતિષ્ક મેરૂના સમતલ ભૂમિભાગથી સાતસો નેવુ યોજનની ઉંચાઇ ઉપર જ્યોતિષચક્રના ક્ષેત્રનો આરંભ થાય છે; તે ત્યાંથી ઉંચાઇમાં એકસો દશ યોજન-પરિમાણ છે, અને તિરછું અસંખ્યાત દ્વીપ, સમુદ્ર પરિમાણ છે. એમાં દશ યોજનની ઉંચાઇ ઉપર અર્થાત્ ઉક્ત સમતલથી આઠસો યોજનની ઉંચાઇ ઉપર સૂર્યનું વિમાન છે; ત્યાંથી એંશી યોજનની ઉંચાઈ ઉપર અર્થાત્ સમતલથી આઠસો એંશી યોજનની ઉંચાઇ ઉપર ચંદ્રનું વિમાન છે; ત્યાંથી વીશ યોજનની ઉંચાઇ સુધીમાં અર્થાત્ સમતલથી નવસો યોજનની ઉંચાઈ સુધીમાં ગ્રહ, નક્ષત્ર અને પ્રકીર્ણ તારા છે. પ્રકીર્ણ તારા કહેવાનો મતલબ એ છે કે બીજા કેટલાક તારાઓ

એવા પણ છે કે જે અનિયતચારી હોવાથી ક્યારેક સૂર્ય, ચંદ્રની નીચે પણ ચાલ્યા જાય છે અને ક્યારેક ઉપર પણ ચાલ્યા જાય છે. ચંદ્રની ઉપર વીશ યોજનની ઉંચાઇમાં પહેલા ચાર યોજનની ઉંચાઇ ઉપર નક્ષત્ર છે, એની પછી ચાર યોજનની ઉંચાઇ ઉપર બુધગ્રહ, બુધથી ત્રણ યોજન ઉંચે શુક્ર, શુક્રથી ત્રણ યોજન ઉંચે ગુરુ, ગુરુથી ત્રણ યોજન ઉંચે મંગળ અને મંગળથી ત્રણ યોજન ઉંચે શનૈશ્ચર છે. અનિયતચારી તારા જ્યારે સૂર્યની નીચે ચાલે છે, ત્યારે તે સૂર્યની નીચે દશ યોજનપ્રમાણ જ્યોતિષ ક્ષેત્રમાં ચાલે છે, જ્યોતિષ–પ્રકાશમાન વિમાનમાં રહેવાને કારણે સૂર્ય આદિ જ્યોતિષ્ક કહેવાય છે. એ બધાના મુકુટોમાં પ્રભામંડલ જેવું ઉજ્વલ સૂર્યાદિના મંડળ જેવું ચિન્હ હોય છે, સૂર્યને સૂર્યમંડળના જેવું, ચંદ્રને ચંદ્રમંડળના જેવું અને તારાને તારામંડળના જેવું ચિન્હ હોય છે.

ચર જ્યોતિષ્ક માનુષોત્તર નામના પર્વત સુધી [1]મનુષ્યલોક છે, એ વાત પહેલાં કહેવાઇ ગઈ છે. એ મનુષ્યલોકમાં જે જ્યોતિષ્ક છે, તે સદા ભ્રમણ કરે છે. એમનું ભ્રમણ મેરુની ચારે બાજુએ થાય છે. મનુષ્યલોકમાં કુલ સૂર્ય અને ચંદ્ર એકસો બત્રીશ એકસો બત્રીશ છે. જેમકે જંબૂદ્રીપમાં બે બે, લવણ સમુદ્રમાં ચાર ચાર, ધાતકીખંડમાં બાર બાર, કાલોદધિમાં બેંતાલીશ બેંતાલીશ અને પુષ્કરાર્દ્ધમાં બહોંતેર બહોંતેર સૂર્ય તથા ચંદ્ર છે. એક એક ચંદ્રનો પરિવાર અઠ્ઠા-

---

૧ જૂઓ અ૦ ૩. સૂ૦ ૧૪

વીશ નક્ષત્ર, અઠ્ઠાશી ગ્રહ, અને છાસઠ હજાર નવસો ને પંચોતેર કોટાકોટિ તારાઓ છે. જો કે લોકમર્યાદાના સ્વભાવથી જ જ્યોતિષ્ક વિમાન સદાયે પોતાની જાતે જ ફરે છે, તથાપિ વિશિષ્ટ સમૃદ્ધિ પ્રગટ કરવાને માટે અને આભિયોગ્ય—સેવક નામકર્મના ઉદયથી ક્રીડાશીલ કેટલાક દેવો એ વિમાનોને ઉપાડીને ફરે છે. પૂર્વ દિશામાં સિંહાકૃતિ, દક્ષિણ દિશામાં ગજાકૃતિ, પશ્ચિમ દિશામાં બળદરૂપધારી અને ઉત્તર દિશામાં અશ્વરૂપધારી દેવ વિમાનની નીચે જોડાઇને ભ્રમણ કર્યા કરે છે.

મનુષ્યલોકમાં મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, આદિ; અતીત, વર્તમાન આદિ; તથા સંખ્યેય, અસંખ્યેય આદિ રૂપે અનેક પ્રકારનો કાળવ્યવહાર થાય છે; એની બહાર નહિ. મનુષ્યલોકની બહાર જો કોઇ કાળવ્યવહાર કરવાવાળું હોય અને એવો વ્યવહાર કરે તો પણ તે મનુષ્યલોકમાં પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર પ્રમાણે જ; કેમકે વ્યાવહારિક કાળવિભાગનો મુખ્ય આધાર માત્ર નિયત ક્રિયા છે. આવી ક્રિયા સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ જ્યોતિષ્કોની ગતિ જ છે; ગતિ પણ સર્વ જ્યોતિષ્કોમાં સર્વત્ર હોતી નથી, ફક્ત મનુષ્યલોકમાં વર્તતા જ્યોતિષ્કોમાં જ હોય છે. એથી માનવામાં આવે છે કે કાળનો વિભાગ જ્યોતિષ્કોની વિશિષ્ટ ગતિ ઉપર જ નિર્ભર છે; દિન, રાત, પક્ષ આદિ જે સ્થૂલસ્થૂલ કાળવિભાગ છે તે સૂર્ય આદિ જ્યોતિષ્કોની નિયત ગતિ ઉપર અવલંબિત હોવાથી એનાથી જાણી શકાય છે; સમય, આવલિકા આદિ સૂક્ષ્મ કાળવિભાગ

એનાથી જાણી શકાતો નથી. અમુક નિયત સ્થાનમાં જે સૂર્યનું પ્રથમ દર્શન થાય છે અને અમુક સ્થાનમાં જે તેનું અદર્શન થાય છે તે ઉદયાસ્ત છે. એ ઉદયાસ્ત વચ્ચેની સૂર્યની ક્રિયાથી દિવસનો વ્યવહાર થાય છે. આ રીતે જ સૂર્યના અસ્તથી તે ઉદય સુધીની ક્રિયાથી રાતનો વ્યવહાર થાય છે. દિન અને રાતનો ત્રીશમો ભાગ મુહૂર્ત છે, પંદર દિન, રાત એ પક્ષ કહેવાય છે, બે પક્ષનો માસ, બે માસની ઋતુ, ત્રણ ઋતુનું અયન, બે અયનનું વર્ષ, પાંચ વર્ષોનું યુગ ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારનો લૌકિક કાળવિભાગ સૂર્યની ગતિક્રિયાથી કરવામાં આવે છે. જે ક્રિયા ચાલુ હોય તે વર્તમાનકાળ, જે થવાની છે તે અનાગતકાળ અને જે થઈ ચૂકી છે તે અતીતકાળ. જે કાળ ગણત્રીમાં આવી શકે છે તે સંખ્યેય, જે ગણત્રીમાં નથી આવી શકતો પણ ફક્ત ઉપમાન દ્વારા જાણી શકાય છે તે અસંખ્યેય, જેમકે-પલ્યોપમ, સાગરોપમ આદિ; અને જેનો અંત નથી તે અનંત.

સ્થિર જ્યોતિષ્ક મનુષ્યલોકની બહારના સૂર્ય આદિ જ્યોતિષ્ક વિમાનો સ્થિર છે કેમકે એમના વિમાન સ્વભાવથી એક જગ્યાએ જ કાયમ રહે છે, અહિંતહિં ભમતાં નથી. આ કારણથી એની લેશ્યા અને એનો પ્રકાશ પણ એક રૂપે સ્થિર છે; અર્થાત્ ત્યાં રાહુ આદિની છાયા ન પડવાથી જ્યોતિષ્કોનો સ્વાભાવિક પીળો રંગ જેમનો તેમ રહે છે, અને ઉદય અસ્ત ન હોવાથી લક્ષ યોજનપરિમાણ પ્રકાશ પણ એક સરખો સ્થિર રહે છે.

વૈમાનિક દેવો ચતુર્થનિકાયના દેવ વૈમાનિક કહેવાય છે. એમનું વૈમાનિક એ નામ માત્ર પારિભાષિક છે; કેમકે વિમાનથી ચાલતા એવા તો બીજા નિકાયના દેવો પણ હોય છે.

વૈમાનિકના કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત એવા બે ભેદ હોય છે. જે કલ્પમાં રહે છે તે કલ્પોપપન્ન અને જે કલ્પની બહાર રહે છે તે કલ્પાતીત કહેવાય છે. આ બધા વૈમાનિક એક સ્થાનમાં હોતા નથી, કે તિરછા પણ હોતા નથી; કિન્તુ એક બીજાની ઉપરઉપર રહેલા હોય છે.

કલ્પના સૌધર્મ ઐશાન આદિ બાર ભેદ છે. એમાંથી સૌધર્મ કલ્પ જ્યોતિષ ચક્રની ઉપર અસંખ્યાત યોજન ચડયા પછી મેરુના દક્ષિણ ભાગથી ઉપલક્ષિત આકાશપ્રદેશમાં રહેલો છે. એની ઉપર કિન્તુ ઉત્તરની બાજુએ ઐશાનકલ્પ છે. સૌધર્મકલ્પની બહુ ઉપર સમશ્રેણિમાં સનત્કુમાર કલ્પ છે, અને ઐશાનની ઉપર સમશ્રેણિમાં માહેંદ્ર કલ્પ છે. આ બેની વચ્ચે, કિન્તુ ઉપર બ્રહ્મલોક કલ્પ છે; એની ઉપર ક્રમથી લાંતક, મહાશુક્ર અને સહસ્રાર એ ત્રણ કલ્પો એક બીજાની ઉપરઉપર છે, એની ઉપર સૌધર્મ અને ઐશાનની માફક આનત અને પ્રાણત એ બે કલ્પ છે. એની ઉપર સમશ્રેણિમાં સનત્કુમાર અને માહેંદ્રની માફક આરણ અને અચ્યુત કલ્પ છે. આ કલ્પોની ઉપર અનુક્રમે નવ વિમાન ઉપરઉપર છે; તે પુરુષાકૃતિ લોકના ગ્રીવાસ્થાનીય ભાગમાં હોવાથી ગ્રૈવેયક કહેવાય છે. એની ઉપર વિજય, વૈજયંત, જયંત અપરાજિત, અને સર્વાર્થસિદ્ધ એ પાંચ વિમાન છે તે

સૌથી ઉત્તર-પ્રધાન હોવાથી અનુત્તર કહેવાય છે. સૌધર્મથી અચ્યુત સુધીના દેવો કલ્પોપપન્ન અને એની ઉપરના બધા દેવો કલ્પાતીત કહેવાય છે. કલ્પોપપન્નમાં સ્વામિસેવકભાવ છે, પરન્તુ કલ્પાતીતમાં તે નથી; ત્યાં તો બધા ઈંદ્ર જેવા હોવાથી અહમિંદ્ર કહેવાય છે. મનુષ્યલોકમાં કોઇ નિમિત્તથી જવાનું થાય તો કલ્પોપપન્ન દેવો જ જાય આવે છે. કલ્પાતીત પોતાના સ્થાનને છોડીને ક્યાંય જતા નથી. **૧૧-૨૦**

કેટલીક બાબતોમાં દેવોની ઉત્તરોત્તર અધિકતા અને હીનતા—

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियाऽवधिविषयतोऽधिकाः ।२१।

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ।२२।

સ્થિતિ, પ્રભાવ, સુખ, દ્યુતિ, લેશ્યાની વિશુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયવિષય અને અવધિવિષયમાં ઉપરઉપરના દેવો અધિક હોય છે.

ગતિ, શરીર, પરિગ્રહ અને અભિમાનમાં ઉપરઉપરના દેવો હીન છે.

નીચેનીચેના દેવોથી ઉપરઉપરના દેવો સાત વાતોમાં અધિક હોય છે. તે નીચે પ્રમાણે-

૧ સ્થિતિ આનો વિશેષ ખુલાસો આગળ ત્રેવીશમા સૂત્રમાં છે.

૨ પ્રભાવ નિગ્રહ અનુગ્રહ કરવાનું સામર્થ્ય; અણિમા મહિમા આદિ સિદ્ધિનું સામર્થ્ય અને આક્રમણ કરી બીજાઓ

પાસે કામ કરાવવાનું બળ. આ બધાનો પ્રભાવમાં સમાવેશ થાય છે. આવો પ્રભાવ જો કે ઉપરઉપરના દેવોમાં અધિક હોય છે તો પણ તેઓમાં ઉત્તરોત્તર અભિમાન અને સંક્લેશ ઓછા હોવાથી તેઓ પોતાના પ્રભાવનો ઉપયોગ ઓછો જ કરે છે.

૩, ૪ સુખ અને દ્યુતિ ઇંદ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય વિષયોનો અનુભવ કરવો એ સુખ છે. શરીર, વસ્ત્ર અને આભરણ આદિનું તેજ એ દ્યુતિ છે. એ સુખ અને દ્યુતિ ઉપરઉપરના દેવોમાં અધિક હોવાનું કારણ ઉત્તરોત્તર ક્ષેત્રસ્વભાવજન્ય શુભ પુદ્ગલપરિણામની પ્રકૃષ્ટતા જ છે.

૫ લેશ્યાની વિશુદ્ધિ લેશ્યાનો નિયમ આગળ ત્રેવીશમા સૂત્રમાં સ્પષ્ટ થશે. અહિંયાં એટલું જાણી લેવું જોઇએ કે જે દેવોની લેશ્યા સમાન છે એમાં પણ નીચેની અપેક્ષાએ ઉપરના દેવોની લેશ્યા, સંક્લેશના ઓછાપણાના કારણથી ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર જ હોય છે.

૬ ઇંદ્રિયવિષય દૂરથી ઇષ્ટ વિષયોનું ગ્રહણ કરવાનું જે ઇંદ્રિયોનું સામર્થ્ય તે પણ ઉત્તરોત્તર ગુણની વૃદ્ધિ અને સંક્લેશની ન્યૂનતાના કારણથી ઉપરઉપરના દેવોમાં અધિક હોય છે.

૭ અવધિજ્ઞાનનો વિષય અવધિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય પણ ઉપરઉપરના દેવોમાં વધારે જ હોય છે. પહેલા અને બીજા સ્વર્ગના દેવોને નીચેના ભાગમાં રત્નપ્રભા સુધી, તિરછા ભાગમાં અસંખ્યાત લાખ યોજન સુધી અને ઉંચા ભાગમાં

પોતપોતાના વિમાન સુધી અવધિજ્ઞાનથી જાણવાનું સામર્થ્ય હોય છે. ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના દેવો નીચેના ભાગમાં શર્કરાપ્રભા સુધી, તિરછા ભાગમાં અસંખ્યાત લાખ યોજન સુધી અને ઊર્ધ્વભાગમાં પોતપોતાના ભવન સુધી અવધિજ્ઞાનથી જોઈ શકે છે, એ રીતે ક્રમશઃ વધતાંવધતાં અંતમાં અનુત્તરવિમાનવાસી દેવો સંપૂર્ણ લોકનાલીને અવધિજ્ઞાનથી જોઈ શકે છે. જે દેવોના અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર સમાન હોય છે તેમાં પણ નીચેની અપેક્ષાએ ઉપરના દેવોને વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર જ્ઞાનનું સામર્થ્ય હોય છે.

ચાર બાબતો એવી છે જે નીચેના દેવોની અપેક્ષાએ ઉપરઉપરના દેવોમાં ઓછી હોય છે. જેમકે—

૧ ગમનક્રિયાની શક્તિ અને ગમનક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ એ બન્ને ઉપરઉપરના દેવોમાં ઓછાં હોય છે; કેમકે ઉપરઉપરના દેવોમાં ઉત્તરોત્તર મહાનુભાવતા અને ઉદાસીનતા અધિક હોવાને કારણે દેશાંતરવિષયક ક્રીડા કરવાની રતિ ઓછીઓછી થતી જાય છે. સનત્કુમાર આદિ દેવો જેમની જઘન્ય સ્થિતિ બે સાગરોપમ હોય છે, તે અધોભાગમાં સાતમા નરક સુધી અને તિરછા ભાગમાં અસંખ્યાત હજાર કોડાકોડિ યોજન પર્યંત જવાનું સામર્થ્ય રાખે છે. એની પછીના દેવોનો ગતિવિષય ઘટતાંઘટતાં એટલો બધો ઘટી જાય છે કે ઉપરના દેવો વધારેમાં વધારે ત્રીજા નરક સુધી જ જઇ શકે છે. શક્તિ ગમે તેટલી હોય તો પણ કોઇ દેવ નીચેના ભાગમાં ત્રીજા નરકથી આગળ ગયો નથી અને જશે નહિ.

૨ શરીરનું પરિમાણ એ અનુક્રમે પહેલા, બીજા સ્વર્ગમાં સાત હાથનું; ત્રીજા, ચોથા સ્વર્ગમાં છ હાથનું; પાંચમા, છઠ્ઠા સ્વર્ગમાં પાંચ હાથનું; સાતમા, આઠમા સ્વર્ગમાં ચાર હાથનું; નવમાથી બારમા સ્વર્ગ સુધીમાં ત્રણ હાથનું; નવ ગ્રૈવેયકમાં બે હાથનું અને અનુત્તર વિમાનમાં એક હાથનું હોય છે.

૩ પરિગ્રહ પહેલા સ્વર્ગમાં બત્રીશ લાખ વિમાન, બીજામાં અઠ્ઠાવીશ લાખ, ત્રીજામાં બાર લાખ, ચોથામાં આઠ લાખ, પાંચમામાં ચાર લાખ, છઠ્ઠામાં પચાસ હજાર, સાતમામાં ચાળીશ હજાર, આઠમામાં છ હજાર, નવમાથી બારમા સુધી સાતસો, અધોવર્તી ત્રણ ગ્રૈવેયકમાં એકસો અગિઆર, મધ્યમ ત્રણ ગ્રૈવેયકમાં એકસો સાત, ઊર્ધ્વ ત્રણ ગ્રૈવેયકમાં સો અને અનુત્તરમાં પાંચ જ વિમાનનો પરિગ્રહ છે.

૪ અભિમાન એનો અર્થ અહંકાર છે. સ્થાન, પરિવાર, શક્તિ, વિષય, વિભૂતિ, સ્થિતિ આદિમાં અભિમાન પેદા થાય છે; આવું અભિમાન, કષાય ઓછો હોવાથી ઉપરઉપરના દેવોમાં ઉત્તરોત્તર ઓછું જ હોય છે.

સૂત્રમાં કહી નથી એવી બીજી પણ પાંચ બાબતો દેવોના સંબંધમાં જાણુવા જેવી છે. ૧ ઉચ્છ્વાસ, ૨ આહાર, ૩ વેદના, ૪ ઉપપાત અને ૫ અનુભાવ.

૧ ઉચ્છ્વાસ જેમજેમ દેવોની સ્થિતિ વધતી જાય છે તેમતેમ ઉચ્છ્વાસનું કાલમાન પણ વધતું જાય છે. જેમકે–દશ હજાર વર્ષના આયુષવાળા દેવોને એક એક ઉચ્છ્વાસ

સાતસાત સ્તોકપરિમાણ કાળમાં થાય છે, એક પલ્યોપમના આયુષવાળા દેવોનો ઉચ્છ્વાસ એક દિવસમાં એક જ હોય છે, સાગરોપમના આયુષવાળા દેવોના વિષયમાં એવો નિયમ છે કે જેનું આયુષ જેટલા સાગરોપમનું હોય તેનો એક એક ઉચ્છ્વાસ તેટતેટલા પખવાડીયે થાય છે.

૨ આહાર એના સંબંધમાં એવો નિયમ છે કે દશ હજાર વર્ષના આયુષવાળા દેવો એક એક દિવસ વચમાં છોડીને આહાર લે છે, પલ્યોપમના આયુષવાળા દેવો [1]દિનપૃથક્ત્વની પછી આહાર લે છે, સાગરોપમના આયુષવાળા દેવો માટે એવો નિયમ છે કે જેનું આયુષ જેટલા સાગરોપમનું હોય તે તેટલા હજાર વર્ષ પછી આહાર લે છે.

૩ વેદના સામાન્ય રીતે દેવોને સાત-સુખ વેદના જ હોય છે; ક્યારેક અસાત-દુઃખ વેદના થઇ જાય તો તે, અંતર્મુહૂર્તથી વધારે સમય સુધી રહેતી નથી. સાત વેદના પણ લાગલાગટ છ મહીના સુધી એક સરખી રહીને પછી બદલાઇ જાય છે.

૪ ઉપપાત એનો અર્થ ઉત્પત્તિસ્થાનની યોગ્યતા છે. અન્ય-જૈનેતરલિંગિક મિથ્યાત્વી બારમા સ્વર્ગ સુધી જ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે; સ્વ-જૈનલિંગિક મિથ્યાત્વી ગ્રૈવેયક સુધી જઇ શકે છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ પહેલા સ્વર્ગથી સર્વાર્થસિદ્ધ પર્યંત પણ જઈ શકે છે. પરન્તુ ચતુર્દશપૂર્વધારી સંયત પાંચમા સ્વર્ગથી નીચે ઉત્પન્ન જ થતા નથી.

---

૧ પૃથક્ત્વ શબ્દનો બેથી નવની સંખ્યામાં વ્યવહાર થાય છે.

૫ અનુભાવ એનો અર્થ લોકસ્વભાવ-જગદ્ધર્મ છે, એને લીધે બધા વિમાન તથા સિદ્ધશિલા આદિ આકાશમાં નિરાધાર રહેલા છે.

ભગવાન અરિહંતના જન્માભિષેક આદિ પ્રસંગો ઉપર દેવોના આસનનું કંપિત થવું એ પણ લોકાનુભાવનું જ કાર્ય છે. આસનકંપની પછી અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગથી તીર્થંકરનો મહિમા જાણી કેટલાક દેવો પાસે આવી એમની સ્તુતિ, વંદના, ઉપાસના આદિથી આત્મકલ્યાણ કરે છે, કેટલાક દેવો પોતાના સ્થાનમાં જ રહી પ્રત્યુત્થાન, અંજલિકર્મ, પ્રણિપાત, નમસ્કાર, ઉપહાર આદિથી તીર્થંકરની અર્ચા કરે છે. આ પણ બધું જ લોકાનુભાવનું જ કાર્ય છે. ૨૧-૨૨

વૈમાનિકોમાં લેશ્યાનો નિયમ—

पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु ।२३।

બે, ત્રણ અને બાકીના સ્વર્ગોમાં ક્રમપૂર્વક પીત, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યાવાળા દેવો છે.

પહેલા બે સ્વર્ગના દેવોમાં પીત-તેજો લેશ્યા હોય છે, ત્રીજાથી પાંચમા સ્વર્ગ સુધીના દેવોમાં પદ્મલેશ્યા અને છઠ્ઠાથી સર્વાર્થસિદ્ધ પર્યંતના દેવોમાં શુક્લલેશ્યા હોય છે. આ નિયમ શરીરવર્ણરૂપ દ્રવ્ય લેશ્યાને માટે જ છે, કેમકે અધ્યવસાયરૂપ ભાવલેશ્યા તો બધાયે દેવોમાં છ એ મળી આવે છે. ૨૩

કલ્પોની પરિગણના—

प्राग् ग्रैवेयकेभ्यः कल्पाः ।२४।

ગ્રૈવેયકની પહેલાં કલ્પ છે.

જેમાં ઇંદ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશ આદિ રૂપે દેવોના વિભાગની કલ્પના છે તે કલ્પ. એવા કલ્પ ગ્રૈવેયકની પહેલાં, અર્થાત્ સૌધર્મથી અચ્યુત સુધી બાર છે. ગ્રૈવેયકથી લઈ બધા કલ્પાતીત છે. કેમકે એમાં ઇંદ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશ આદિ રૂપે દેવોના વિભાગની કલ્પના નથી; અર્થાત્ તે બધા બરોબરીવાળા હોવાથી અહમિંદ્ર કહેવાય છે. **૨૪**

લોકાન્તિક દેવોનું વર્ણન—

ब्रह्मलोकालया लोकान्तिकाः ।२५।

सारस्वतादित्यवह्नयरुणगर्दतोयतुषिताव्याबाध-[1]मरुतोऽरिष्टाश्च ।२६।

બ્રહ્મલોક એ જ લોકાન્તિક દેવોનું આલય—નિવાસસ્થાન છે.

---

૧ રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટીના મુદ્રિત પુસ્તકમાં '**अरिष्टाश्च**' એવો અંશ નિશ્ચિતરૂપે સૂત્રમાં ન રાખતાં કોષ્ઠકમાં રાખ્યો છે; પરન્તુ મ. ભ. ના મુદ્રિત પુસ્તકમાં તે અંશ '**रिष्टाश्च**' પાઠ સૂત્રગત જ નિશ્ચિતરૂપે છાપ્યો છે. જો કે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના મૂળસૂત્રમાં **ऽरिष्टाश्च** એવો પાઠ છે, છતાં પણ એ સૂત્રના ભાષ્યની ટીકામાં જે "**सूरिणोपात्ताः रिष्टविमानप्रस्तारवर्तिभिः**" ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ છે, એમાં **अरिष्ट** ના સ્થાને **रिष्ट** હોવાનો પણ તર્ક થઇ શકે છે; પરન્તુ દિગંબર સંપ્રદાયમાં આ સૂત્રનો અંતિમ ભાગ '**ऽव्याबाधारिष्टाश्च**' એ પાઠ છે, તેથી અહીં સ્પષ્ટ રીતે અરિષ્ટ નામ જ ફલિત થાય છે; રિષ્ટ નહિ, તેમજ મરૂતનું વિધાન નથી.

સારસ્વત, આદિત્ય, વહ્નિ, અરુણ, ગર્દતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ, મરુત અને અરિષ્ટ એ લોકાન્તિક છે.

લોકાંતિક દેવો વિષયરતિથી રહિત હોવાથી દેવર્ષિ કહેવાય છે; તેઓ પરસ્પર નાના મોટા ન હોવાથી બધા સ્વતંત્ર છે અને જે તીર્થંકરના નિષ્ક્રમણ એટલે કે ગૃહત્યાગના સમયે એમની સામે ઊભા રહી '**बुज्झह, बुज्झह**' શબ્દ દ્વારા પ્રતિબોધ કરવાના પોતાના આચારનું પાલન કરે છે. તે બ્રહ્મલોક નામના પાંચમા સ્વર્ગની ચારે બાજુની દિશાઓ, વિદિશાઓમાં રહે છે; બીજે ક્યાંય રહેતા નથી. તે બધા ત્યાંથી ચ્યુત થઈ મનુષ્યજન્મ લઇ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

દરેક દિશા, દરેક વિદિશા અને મધ્યભાગમાં એકએક જાતિ વસવાના કારણે એમની કુલ નવ જાતિઓ છે. જેમકે– પૂર્વોત્તર એટલે કે ઈશાન ખૂણામાં સારસ્વત; પૂર્વમાં આદિત્ય, પૂર્વદક્ષિણ એટલે અગ્નિ ખૂણામાં વહ્નિ, દક્ષિણમાં અરુણ, દક્ષિણપશ્ચિમમાં એટલે નૈઋત્ય ખૂણામાં ગર્દતોય, પશ્ચિમમાં તુષિત, પશ્ચિમોત્તર એટલે વાયવ્ય ખૂણામાં અવ્યાબાધ, ઉત્તરમાં મરુત અને વચમાં અરિષ્ટ નામના લોકાંતિક દેવો રહે છે. એમના સારસ્વત આદિ નામ વિમાનના નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં છે. અહિં એટલી વિશેષતા જાણી લેવી જોઈએ કે આ બન્ને સૂત્રોના મૂળ ભાષ્યમાં લોકાંતિક દેવના આઠ જ ભેદ બતાવ્યા છે; દિગંબર સૂત્રપાઠ પ્રમાણે પણ આઠ જ સંખ્યા જણાય છે, તેમાં મરુતનો ઉલ્લેખ નથી. અલબત

ઠાણાંગ આદિ સૂત્રોમાં નવભેદ દેખાય છે; (ઉત્તમ ચરિત્રમાં તો દશ ભેદોનો પણ ઉલ્લેખ છે) તેથી એમ જણાય છે કે મૂળસૂત્રમાં 'मरुतो' પાઠ પ્રક્ષિપ્ત થયેલો છે. ૨૫-૨૬

અનુત્તર વિમાનના દેવોનું વિશેષત્વ—

विजयादिषु द्विचरमाः । २७।

વિજયાદિમાં દેવ, દ્વિચરમ-ફક્ત બે વાર મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરવાવાળા-હોય છે.

અનુત્તર વિમાનના પાંચ પ્રકાર છે. એમાંથી વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત એ ચાર વિમાનોમાં જે દેવો રહે છે તે દ્વિચરમ હોય છે, અર્થાત્ તે અધિકમાં અધિક બે વાર મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરી મોક્ષ પામે છે. એનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે—ચાર અનુત્તર વિમાનથી ચ્યુત થયા પછી મનુષ્યજન્મ, એ જન્મની પછી અનુત્તર વિમાનમાં દેવજન્મ, ત્યાંથી પાછો મનુષ્યજન્મ અને તે જ જન્મમાં મોક્ષ. પરન્તુ સર્વાર્થસિદ્ધવિમાનવાસી દેવો ફક્ત એક જ વાર મનુષ્યજન્મ લે છે; તે એ વિમાનથી ચ્યુત થયા પછી મનુષ્યત્વ ધારણ કરી એ જન્મમાંજ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. અનુત્તરવિમાનવાસી સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારના દેવો માટે કાંઈ નિયમ નથી; કેમકે કોઇક તો એક જ વાર મનુષ્યજન્મ લઇ મોક્ષ પામે છે, કોઇ બે વાર, કોઇ ત્રણ વાર, કોઇ ચાર વાર અને કોઇ એથી પણ અધિક વાર જન્મ ધારણ કરે છે. ૨૭

તિર્યંચોનું સ્વરૂપ—

औपपातिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ।२८।

ઔપપાતિક અને મનુષ્ય સિવાયના જે જે બાકી રહ્યા તે તે તિર્યંચયોનિવાળા છે.

તિર્યંચ કોણ કહેવાય છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપ્યો છે. ઔપપાતિક–દેવ તથા નારક અને મનુષ્યને છોડીને બાકીના બધા સંસારી જીવો તિર્યંચ જ કહેવાય છે. દેવ, નારક અને મનુષ્ય ફક્ત પંચેંદ્રિય હોય છે; પરન્તુ તિર્યંચમાં એકેંદ્રિયથી પંચેંદ્રિય સુધીના બધા પ્રકારના જીવો આવી જાય છે. જેમ દેવ, નારક અને મનુષ્ય, લોકના ખાસ ખાસ વિભાગમાં જ મળી આવે છે તેવું તિર્યંચો વિષે નથી; કેમકે તેમનું સ્થાન લોકના બધા ભાગમાં છે. ૨૮

અધિકારસૂત્ર—

स्थितिः ।२९।

આયુષનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

મનુષ્ય અને તિર્યંચનાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ બતાવ્યાં છે. દેવ અને નારકનાં બતાવવાનાં બાકી છે. તે આ અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી બતાવાશે. ૨૯

ભવનપતિનિકાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન—

भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतीनां पल्योपममध्यर्धम् ।३०।

शेषाणां पादोने ।३१।

असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं च ।३२।

ભવનોમાં દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રોની સ્થિતિ દોઢ પલ્યોપમની છે.

શેષ ઈન્દ્રોની સ્થિતિ પોણા બે પલ્યોપમની છે.

બે અસુરેંદ્રોની સ્થિતિ ક્રમથી સાગરોપમ અને કંઇક અધિક સાગરોપમની છે.

અહિંયાં ભવનપતિનિકાયની જે સ્થિતિ બતાવી છે તે ઉત્કૃષ્ટ સમજવી જોઇએ; કેમકે જઘન્ય સ્થિતિનું વર્ણન આગળના પીસ્તાલીશમા સૂત્રમાં આવવાનું છે. ભવનપતિનિકાયના અસુરકુમાર, નાગકુમાર આદિ દશ ભેદો પહેલાં કહ્યા છે. દરેક ભેદના દક્ષિણાર્ધના અધિપતિ અને ઉત્તરાર્ધના અધિપતિરૂપે બે બે ઇંદ્ર છે; તેમનું વર્ણન પહેલાં જ કરી દીધું છે. એમાંથી દક્ષિણ અને ઉત્તરના બે અસુરેંદ્રોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે–દક્ષિણાર્ધના અધિપતિ ચમરનામના અસુરેંદ્રની સ્થિતિ એક સાગરોપમની અને ઉત્તરાર્ધના અધિપતિ બલિ નામના અસુરેંદ્રની સ્થિતિ સાગરોપમથી કાંઇક અધિક છે. અસુરકુમારને છોડીને બાકીના નાગકુમાર આદિ નવ પ્રકારના ભવનપતિના દક્ષિણાર્ધના ધરણેન્દ્ર આદિ જે નવ ઇંદ્ર છે એમની સ્થિતિ દોઢ પલ્યોપમની અને જે ઉત્તરાર્ધના ભૂતાનંદ આદિ નવ ઇંદ્ર છે એની સ્થિતિ પોણા બે પલ્યોપમની છે. ૩૦–૩૨

વૈમાનિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન—

सौधर्मादिषु यथाक्रमम् । ३३ ।

सागरोपमे । ३४ ।

अधिके च ।३५।

सप्त सानत्कुमारे ।३६।

विशेषत्रिसप्तदशैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि च ।३७।

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धे च ।३८।

સૌધર્મ આદિ દેવલોકમાં નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે અનુક્રમે સ્થિતિ જાણવી.

સૌધર્મમાં બે સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

ઐશાનમાં અધિક બે સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

સનત્કુમારમાં સાત સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

માહેંદ્રથી આરણાચ્યુત સુધીમાં કેટલાકની કાંઇક અધિક સાત સાગરોપમ, ત્રણથી અધિક સાત સાગરોપમ, સાતથી અધિક સાત સાગરોપમ, દશથી અધિક સાત સાગરોપમ, અગિઆરથી અધિક સાત સાગરોપમ, તેરથી અધિક સાત સાગરોપમ, પંદરથી અધિક સાત સાગરોપમ પ્રમાણ સ્થિતિ છે.

આરણ અચ્યુતની ઉપર નવ ગ્રૈવેયક, ચાર વિજય આદિ અને સર્વાર્થસિદ્ધમાં અનુક્રમે એક એક સાગરોપમ અધિક સ્થિતિ છે.

અહિંયાં વૈમાનિક દેવોની જે સ્થિતિ ક્રમથી બતાવવામાં આવી છે તે ઉત્કૃષ્ટ છે.તેમની જઘન્ય સ્થિતિ આગળ બતાવવામાં

આવશે. પહેલા સ્વર્ગમાં બે સાગરોપમની, બીજા સ્વર્ગમાં બે સાગરોપમથી કાંઇક અધિક, ત્રીજામાં સાત સાગરોપમની, ચોથામાં સાત સાગરોપમથી કાંઇક અધિક, પાંચમામાં દશ સાગરોપમની, છઠ્ઠામાં ચૌદ સાગરોપમની, સાતમામાં સત્તર સાગરોપમની, આઠમામાં અઢાર સાગરોપમની; નવમા, દશમામાં વીશ સાગરોપમની અને અગિઆરમા, બારમા સ્વર્ગમાં બાવીશ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. નવ ગ્રૈવેયકમાંના પહેલા ગ્રૈવેયકમાં ત્રેવીશ સાગરોપમની, બીજામાં ચોવીશ સાગરોપમની, એ રીતે એકએક વધતાં નવમા ગ્રૈવેયકમાં એકત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. પહેલા ચાર અનુત્તર વિમાનમાં [1]બત્રીશ અને સર્વાર્થસિદ્ધમાં તેત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. ૩૩-૩૮

વૈમાનિકોની જઘન્ય સ્થિતિ—

अपरा पल्योपममधिकं च । ३९ ।

सागरोपमे । ४० ।

अधिके च । ४१ ।

परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरा । ४२ ।

અપરા—જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોપમ અને કાંઈક અધિક પલ્યોપમની છે.

---

૧ દિગંબરોની ટીકાઓમાં અને કયાંય કયાંય શ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં પણ વિજય આદિ ચાર વિમાનોમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમની માની છે. જૂઓ આ અધ્યાયના સૂ. ૪૨ નું ભાષ્ય. સંગ્રહણીમાં ૩૩ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ કહી છે.

બે સાગરોપમની છે.

કાંઇક અધિક બે સાગરોપમની છે.

આગળઆગળની પૂર્વપૂર્વની પરા—ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનંતર-અનંતરની જઘન્ય સ્થિતિ છે.

સૌધર્માદિની જઘન્ય સ્થિતિ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે. પહેલા સ્વર્ગમાં એક પલ્યોપમની, બીજામાં પલ્યોપમથી કાંઇક અધિક, ત્રીજામાં બે સાગરોપમની, ચોથામાં બે સાગરોપમથી કાંઇક અધિક સ્થિતિ છે. પાંચમાથી આગળ બધા દેવલોકોમાં જઘન્ય સ્થિતિ તે જ છે જે પોતપોતાની અપેક્ષાએ પૂર્વપૂર્વ દેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય. આ નિયમ પ્રમાણે ચોથા દેવલોકની કાંઇક અધિક સાત સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એ જ પાંચમા દેવલોકમાં જઘન્ય સ્થિતિ છે; પાંચમાની દશ સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એ છઠ્ઠામાં જઘન્ય સ્થિતિ છે; છઠ્ઠાની ચૌદ સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એ સાતમાની જઘન્ય સ્થિતિ છે. સાતમાની સત્તર સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આઠમામાં જઘન્ય; આઠમાની અઢાર સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નવમા, દશમામાં જઘન્ય; નવમા, દશમાની વીશ સાગરોપમપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અગિઆરમા, બારમાની જઘન્ય; અગિઆરમા, બારમાની બાવીશ સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રથમ ગ્રૈવેયકની જઘન્ય સ્થિતિ છે. એ રીતે નીચેનીચેના ગ્રૈવેયકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને ઉપર ઉપરના ગ્રૈવેયકની જઘન્ય સ્થિતિ સમજવી. આ ક્રમે નવમા ગ્રૈવેયકની જઘન્યસ્થિતિ ત્રીશ સાગરોપમની થાય છે. ચાર અનુત્તર વિમાનની જઘન્યસ્થિતિ

એકત્રીશ સાગરોપમની છે. સર્વાર્થસિદ્ધમાં ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિમાં અંતર નથી; અર્થાત્ તેત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. ૩૯-૪૨

નારકોની જઘન્યસ્થિતિ—

नारकाणां च द्वितीयादिषु । ४३ ।

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् । ४४ ।

બીજી આદિ ભૂમિઓમાં નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ પૂર્વપૂર્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે.

પહેલી ભૂમિમાં જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની છે.

જેમ બેંતાલીશમા સૂત્રમાં દેવોની જઘન્ય સ્થિતિનો ક્રમ છે, તેવો જ બીજીથી લઇ સાતમી ભૂમિ સુધીના નારકોની જઘન્ય સ્થિતિનો ક્રમ છે. એ નિયમ પ્રમાણે પહેલી ભૂમિની એક સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એ બીજીમાં જઘન્ય સ્થિતિ છે, બીજીની ત્રણ સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીજીમાં જઘન્ય, ત્રીજીની સાત સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચોથીમાં જઘન્ય; ચોથીની દશ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પાંચમીમાં જઘન્ય, પાંચમીની સત્તર સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છઠ્ઠીમાં જઘન્ય, છઠ્ઠીની બાવીશ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાતમીમાં જઘન્ય છે. પહેલી ભૂમિમાં જઘન્ય સ્થિતિ દશ-હજાર વર્ષ પ્રમાણ છે. ૪૩-૪૪

ભવનપતિની જઘન્યસ્થિતિ—

भवनेषु च । ४५ ।

ભવનોમાં પણ દશ હજાર વર્ષ પ્રમાણની જઘન્ય સ્થિતિ છે.

વ્યંતરોની સ્થિતિ—

व्यन्तराणां च ।४६।

परा पल्योपमम् ।४७।

વ્યંતરોની જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની છે.

અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પલ્યોપમ પ્રમાણ છે. ૪૬–૪૭

જ્યોતિષ્કોની સ્થિતિ—

ज्योतिष्काणामधिकम् ।४८।

ग्रहाणामेकम् ।४९।

नक्षत्राणामर्धम् ।५०।

तारकाणां चतुर्भागः ।५१।

जघन्या त्वष्टभागः ।५२।

चतुर्भागः शेषाणाम् ।५३।

જ્યોતિષ્ક અર્થાત્ સૂર્ય, ચંદ્રની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કાંઈક અધિક પલ્યોપમની છે.

ગ્રહોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે.

નક્ષત્રોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અર્ધ પલ્યોપમની છે.

તારાઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ છે.

અને જઘન્ય સ્થિતિ તો પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ છે.

શેષ અર્થાત્ તારાઓને છોડીને બાકીના જ્યોતિષ્ક એટલે કે ગ્રહ, નક્ષત્રોની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ છે. ૪૮–૫૩

બીજાથી ચોથા અધ્યાય સુધીમાં જીવતત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે, હવે આ અધ્યાયમાં અજીવતત્ત્વનું નિરૂપણ થાય છે.

અજીવના ભેદો—

अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः । १ ।

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય એ ચાર અજીવકાયો છે.

નિરૂપણપદ્ધતિના નિયમ પ્રમાણે પહેલું લક્ષણ અને પછી ભેદોનું કથન કરવું જોઇએ; એમ છતાં પણ સૂત્રકારે અજીવતત્ત્વનું લક્ષણ બતાવ્યા વિના એના ભેદોનું કથન કર્યું છે. એમ કરવાનું કારણ એ છે કે અજીવનું લક્ષણ જીવના લક્ષણથી જ જાણી જવાય છે. એને જુદું કહેવાની ખાસ જરૂર નથી; કારણ કે **अ+जीव** જે જીવ નહિ તે અજીવ. ઉપયોગ તે જીવનું લક્ષણ છે, જેમાં ઉપયોગ ન હોય તે તત્ત્વ અજીવ; અર્થાત્ ઉપયોગનો અભાવ અજીવનું લક્ષણ થયું

અજીવ એ જીવનું વિરોધી ભાવાત્મક તત્ત્વ છે. તે માત્ર અભાવાત્મક નથી.

ધર્મ આદિ ચાર અજીવ તત્ત્વોને અસ્તિકાય કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે તે તત્ત્વ માત્ર એક પ્રદેશરૂપ અથવા એક અવયવરૂપ નથી કિન્તુ પ્રચય એટલે કે સમૂહરૂપ છે. ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે તો પ્રદેશપ્રચયરૂપ છે અને પુદ્ગલ અવયવરૂપ તથા અવયવપ્રચયરૂપ છે.

અજીવ તત્ત્વના ભેદોમાં કાળની ગણના કરી નથી; કેમકે કાળ તત્ત્વરૂપ છે કે નહિ એ વિષયમાં મતભેદ છે. જે આચાર્ય એને તત્ત્વ માને છે તે પણ તેને ફક્ત પ્રદેશાત્મક માને છે, પ્રદેશપ્રચયરૂપ નહિ. એથી એમના મતે પણ અસ્તિકાયોની સાથે કાળને ગણવો યુક્ત નથી; અને જે આચાર્ય કાળને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનતા નથી તેમના મતે તો તત્ત્વના ભેદોમાં કાળની ગણના થાય જ શી રીતે ?

પ્ર૦—શું ઉપરના ચારે અજીવતત્ત્વો બીજા દર્શનોને પણ માન્ય છે ?

ઉ૦—નહિ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ બન્ને તત્ત્વો તો વૈશેષિક, ન્યાય, સાંખ્ય આદિ દર્શનોને પણ માન્ય છે; પરન્તુ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બન્ને તત્ત્વો જૈનદર્શન સિવાય બીજું કોઈપણ દર્શન માનતું નથી. જૈનદર્શન જેને આકાશાસ્તિકાય કહે છે તેને બીજા દર્શનો આકાશ કહે છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય એ સંજ્ઞા પણ ફક્ત જૈનશાસ્ત્રમાં જ પ્રસિદ્ધ છે. બીજા દર્શનોમાં એ તત્ત્વને સ્થાને પ્રકૃતિ, પરમાણુ આદિ શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે. ૧

મૂળ દ્રવ્યનું કથન—

द्रव्याणि जीवाश्च । २ ।

ધર્માસ્તિકાય આદિ ઉક્ત ચાર અજીવ તત્ત્વ અને જીવ એ પાંચ દ્રવ્યો છે.

જૈનદૃષ્ટિ પ્રમાણે જગત માત્ર પર્યાય એટલે કે પરિ-વર્તનરૂપ જ નથી; કિન્તુ પરિવર્તનશીલ હોવા છતાંય તે અનાદિનિધન છે. આ જગતમાં જૈનમત પ્રમાણે મૂળ દ્રવ્ય પાંચ છે, તે જ આ સૂત્રમાં બતાવ્યાં છે.

આ સૂત્રથી લઈ આગળના કેટલાંક સૂત્રોમાં દ્રવ્યોના સામાન્ય તથા વિશેષ ધર્મોનું વર્ણન કરીને એમનું પરસ્પરનું સાધર્મ્ય, વૈધર્મ્ય બતાવ્યું છે. સાધર્મ્યનો અર્થ સમાનધર્મ—સમાનતા; વૈધર્મ્યનો અર્થ વિરુદ્ધ ધર્મ—અસમાનતા.

આ સૂત્રમાં જે દ્રવ્યત્વનું વિધાન છે તે ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચ પદાર્થોનું દ્રવ્ય તરીકે સાધર્મ્ય છે અને જો તે વૈધર્મ્ય હોઈ શકે તો તે માત્ર ગુણ અથવા પર્યાયનું જ હોઈ શકે; કેમકે ગુણ અથવા પર્યાય સ્વયં દ્રવ્ય નથી. ૨

મૂળ દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય, વૈધર્મ્ય—

नित्यावस्थितान्यरूपाणि । ३ ।

रूपिणः पुद्गलाः । ४ ।

[1]आऽऽकाशादेकद्रव्याणि । ५ ।

---

१ ભાષ્યમાં 'आ आकाशात्' એવો સંધિરહિત પાઠ છે, દિગંબરીય પરંપરામાં તો સૂત્રમાં એવો સંધિરહિત પાઠ છે.

निष्क्रियाणि च । ६ ।

ઉક્ત દ્રવ્ય નિત્ય છે, સ્થિર છે અને અરૂપી છે.

પુદ્ગલ રૂપી એટલે કે મૂર્ત છે.

ઉક્ત પાંચમાંથી આકાશ સુધીના દ્રવ્ય એક એક છે.

અને નિષ્ક્રિય છે.

ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચે દ્રવ્ય નિત્ય છે અર્થાત્ તે પોતપોતાના સામાન્ય તથા વિશેષરૂપથી કદાપિ પણ ચ્યુત થતા નથી. પાંચે સ્થિર પણ છે; કેમકે એની સંખ્યામાં ક્યારે પણ ઓછાવત્તાપણું થતું નથી. અરૂપી દ્રવ્ય તો ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય એ ચાર જ છે; પરન્તુ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અરૂપી નથી. સારાંશ એ છે કે નિત્યત્વ તથા અવસ્થિતત્વ એ બન્ને પાંચે દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય છે; પરન્તુ અરૂપિત્વ, પુદ્ગલને છોડીને બાકીના ચાર દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય છે.

પ્ર૦–નિત્યત્વ અને અવસ્થિતત્વના અર્થમાં શો તફાવત છે?

ઉ૦–પોતપોતાના સામાન્ય તથા વિશેષ સ્વરૂપથી ચ્યુત ન થવું એ નિત્યત્વ છે, અને પોતપોતાના સ્વરૂપમાં કાયમ રહેવા છતાં પણ બીજા તત્ત્વના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન કરવું તે અવસ્થિતત્વ છે; જેમ જીવતત્ત્વ પોતાના દ્રવ્યાત્મક સામાન્યરૂપને અને ચેતનાત્મક વિશેષરૂપને ક્યારે પણ છોડતું નથી એ તેનું નિત્યત્વ છે; અને ઉક્તસ્વરૂપને છોડયા વિના

પણ તે અજીવતત્ત્વના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરતું નથી એ એનું અવસ્થિતત્વ છે. સારાંશ એ છે કે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવો અને પારકાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન કરવું એ બન્ને અંશ–ધર્મ બધા દ્રવ્યોમાં સમાન છે; એમાંથી પહેલો અંશ નિત્યત્વ અને બીજો અંશ અવસ્થિતત્વ કહેવાય છે. દ્રવ્યોના નિત્યત્વકથનથી જગતની શાશ્વતતા સૂચિત થાય છે અને અવસ્થિતત્વના કથનથી એમનો પરસ્પર સંકર–મિશ્રણ થતો નથી એમ સૂચવાય છે; અર્થાત્ તે બધાં દ્રવ્યો પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં પણ પોતપોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત છે અને એક સાથે રહેતાં છતાં પણ એક બીજાના સ્વભાવ–લક્ષણથી અસ્પૃષ્ટ રહે છે. એથી જ આ જગત અનાદિનિધન પણ છે અને એનાં મૂળતત્ત્વોની સંખ્યા પણ એક સરખી રહે છે.

પ્ર૦–ધર્માસ્તિકાય આદિ અજીવ પણ જો દ્રવ્ય છે અને તત્ત્વ પણ છે તો પછી એમનું કોઈને કોઈ સ્વરૂપ અવશ્ય માનવું પડશે; તો પછી એમને અરૂપી કેમ કહ્યાં ?

ઉ૦–અહિંયાં અરૂપિત્વનો અર્થ સ્વરૂપનિષેધ નથી, સ્વરૂપ તો ધર્માસ્તિકાય આદિ તત્ત્વોને પણ અવશ્ય હોય છે; અને એને જો કોઈ સ્વરૂપ જ ન હોય તો તો તે અશ્વશૃંગની માફક વસ્તુ તરીકે જ સિદ્ધ ન થાય. અહિંયાં અરૂપિત્વના કથનથી રૂપ એટલે કે મૂર્તિનો નિષેધ કર્યો છે. રૂપનો અર્થ અહિંયાં મૂર્તિ જ છે. રૂપ આદિ સંસ્થાનપરિણામને અથવા રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શના સમુદાયને મૂર્તિ કહે

છે; આવી મૂર્તિનો ધર્માસ્તિકાય આદિ ચાર તત્ત્વોમાં અભાવ હોય છે. આ જ બાબત અરૂપી પદથી કહી છે.

રૂપ, મૂર્તત્વ, મૂર્તિ એ બધા શબ્દો સમાનાર્થક છે. રૂપ, રસ આદિ જે ગુણો ઇંદ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરી શકાય છે તે ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય ગુણ જ મૂર્તિ કહેવાય છે. પુદ્ગલોના ગુણ ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય છે; એથી પુદ્ગલ એ મૂર્ત એટલે કે રૂપી છે. પુદ્ગલ સિવાય બીજું કોઈ પણ દ્રવ્ય મૂર્ત નથી, કેમકે તે ઇંદ્રિયથી ગૃહીત થતું નથી; એથી જ રૂપિત્વ એ જ પુદ્ગલને ધર્માસ્તિકાય આદિ ચાર તત્ત્વોથી ભિન્ન કરતું વૈધર્મ્ય છે.

જો કે અતીંદ્રિય હોવાથી પરમાણુ આદિ અનેક સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો અને એના ગુણો ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય નથી, છતાં પણ વિશિષ્ટ પરિણામ રૂપ અમુક અવસ્થામાં તે જ ઇંદ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે; એ કારણથી તે અતીંદ્રિય હોવા છતાં પણ રૂપી અથવા મૂર્ત જ છે. અરૂપી કહેવાતા ધર્માસ્તિકાય આદિ ચાર દ્રવ્યોને તો ઇંદ્રિયના વિષય બનવાની યોગ્યતા જ હોતી નથી. આ જ અતીંદ્રિય પુદ્ગલ અને અતીંદ્રિય ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોમાં તફાવત છે.

ઉપરનાં પાંચ દ્રવ્યોમાંથી આકાશ સુધીનાં ત્રણ દ્રવ્યો અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એક એક વ્યક્તિ રૂપ છે. એમની બે અથવા બેથી અધિક વ્યક્તિઓ હોતી નથી. એ રીતે જ એ ત્રણે નિષ્ક્રિય એટલે ક્રિયારહિત છે. એક વ્યક્તિત્વ અને નિષ્ક્રિયત્વ એ

એ ધર્મો ઉક્ત ત્રણ દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય અને જીવાસ્તિકાય તથા પુદ્ગલાસ્તિકાયનું વૈધર્મ્ય છે. જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્યની અનેક વ્યક્તિઓ છે અને તે ક્રિયાશીલ પણ છે. જૈનદર્શન વેદાંતની માફક આત્મદ્રવ્યને એક વ્યક્તિરૂપ માનતું નથી અને સાંખ્ય, વૈશેષિક આદિ બધા વૈદિક દર્શનોની માફક એને નિષ્ક્રિય પણ માનતું નથી.

પ્ર૦–જૈન મત પ્રમાણે બધાં દ્રવ્યોમાં પર્યાયપરિણમન –ઉત્પાદ, વ્યય માનવામાં આવે છે. આ પરિણમન ક્રિયાશીલ દ્રવ્યોમાં જ થઈ શકે છે. ધર્માસ્તિકાય આદિ ત્રણ દ્રવ્યોને જો નિષ્ક્રિય માનવામાં આવે તો એમાં પર્યાયપરિણમન કેવી રીતે ઘટી શકે ?

ઉ૦–અહિંયાં નિષ્ક્રિયત્વથી ગતિક્રિયાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, ક્રિયામાત્રનો નહિ. જૈન મત પ્રમાણે નિષ્ક્રિય દ્રવ્યનો અર્થ ગતિશૂન્ય દ્રવ્ય એટલો જ છે. ગતિશૂન્ય ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોમાં પણ સદૃશ પરિણમનરૂપ ક્રિયા જૈનદર્શન માને જ છે ૩-૬

પ્રદેશોની સંખ્યાનો વિચાર—

असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मयोः । ७ ।

जीवस्य च । ८ ।

आकाशस्यानन्ताः । ९ ।

सङ्ख्येयाऽसंख्येयाश्च पुद्गलानाम् । १० ।

नाणोः । ११ ।

ધર્મ અને અધર્મના પ્રદેશ અસંખ્યાત છે.

એક જીવના પ્રદેશ અસંખ્યાત છે.

આકાશના પ્રદેશ અનન્ત છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યના પ્રદેશ સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત છે.

અણુ–પરમાણુને પ્રદેશ હોતા નથી.

ધર્મ, અધર્મ આદિ ચાર અજીવ અને જીવ એ પાંચ દ્રવ્યો માટે 'કાય' શબ્દ વાપરી પહેલાં એ સૂચિત કર્યું છે કે પાંચ દ્રવ્ય અસ્તિકાય અર્થાત્ પ્રદેશપ્રચયરૂપ છે; પરન્તુ એ પ્રદેશોની વિશેષ સંખ્યા પહેલાં બતાવી નથી. તે સંખ્યા અહિંઆં બતાવવામાં આવી છે.

ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ પ્રત્યેક દ્રવ્યના પ્રદેશ અસંખ્યાત છે. પ્રદેશનો અર્થ એક એવો સૂક્ષ્મ અંશ છે કે, જેના બીજા અંશોની કલ્પના સર્વજ્ઞની બુદ્ધિથી પણ થઈ શકતી નથી; એવા અવિભાજ્ય સૂક્ષ્માંશને નિરંશ અંશ પણ કહે છે. ધર્મ, અધર્મ એ બન્ને દ્રવ્ય એક એક વ્યક્તિ રૂપ છે, અને એના પ્રદેશ–અવિભાજ્ય અંશ અસંખ્યાત, અસંખ્યાત છે; એમ કહેવાથી એ ફલિત થાય છે કે ઉક્ત બન્ને દ્રવ્યો એક એવા અખંડ સ્કંધરૂપ છે કે જેના અસંખ્યાત અવિભાજ્ય સૂક્ષ્મ અંશ ફક્ત બુદ્ધિથી કલ્પિત કરી શકાય છે, તે વસ્તુભૂત સ્કંધથી અલગ કરી શકાતા નથી.

જીવ દ્રવ્ય વ્યક્તિરૂપે અનંત છે. પ્રત્યેક જીવવ્યક્તિ એક અખંડ વસ્તુ છે, જે ધર્માસ્તિકાયની માફક અસંખ્યાત પ્રદેશપરિમાણ છે.

આકાશ દ્રવ્ય બીજાં બધાં દ્રવ્યોથી મોટો સ્કંધ છે; કેમકે તે અનંતપ્રદેશપરિમાણુ છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યના સ્કંધ ધર્મ, અધર્મ આદિ બીજાં ચાર દ્રવ્યોની માફક નિયતરૂપ નથી. કેમકે કોઇ પુદ્ગલસ્કંધ સંખ્યાત પ્રદેશોનો હોય છે, કોઇ અસંખ્યાત પ્રદેશોનો, કોઇ અનંત પ્રદેશોનો અને કોઇ અનંતાનંત પ્રદેશોનો પણ હોય છે.

પુદ્ગલ અને બીજાં દ્રવ્યોની વચમાં એટલો તફાવત છે કે પુદ્ગલના પ્રદેશ પોતાના સ્કંધથી જુદા જુદા થઇ શકે છે. પરન્તુ બીજા ચાર દ્રવ્યોના પ્રદેશ પોતપોતાના સ્કંધથી અલગ થઇ શકતા નથી; કેમકે પુદ્ગલથી ભિન્ન ચારે દ્રવ્યો અમૂર્ત છે, અને અમૂર્તનો સ્વભાવ ખંડિત ન થવું એ છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્ત છે, મૂર્તના ખંડ પણ હોઇ શકે છે; કેમકે સંશ્લેષ અને વિશ્લેષ દ્વારા ભેગા થવાની તથા છૂટા થવાની શક્તિ મૂર્તદ્રવ્યોમાં દેખાય છે. આ તફાવતના કારણથી પુદ્ગલસ્કંધના નાના મોટા બધા અંશોને અવયવ કહે છે, અવયવનો અર્થ જુદો થતો અંશ એવો છે.

જો કે પરમાણુ પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય હોવાના કારણથી મૂર્ત છે તો પણ તેનો વિભાગ થઇ શકતો નથી. કેમકે તે આકાશના પ્રદેશની જેમ પુદ્ગલનો નાનામાં નાનો અંશ છે, પરમાણુનું જ પરિમાણ સૌથી નાનામાં નાનું પરિમાણ છે; એથી તે માત્ર અવિભાજ્ય અંશ છે.

અહિંયાં પરમાણુના ખંડ એટલે કે અંશ થતા નથી એમ જે કહ્યું છે તે દ્રવ્યવ્યક્તિરૂપે; પરન્તુ પર્યાયરૂપે નહિ.

પર્યાયરૂપે તો એના પણ અંશોની કલ્પના કરવામાં આવી છે; કેમકે એક જ પરમાણુવ્યક્તિમાં વર્ણ, ગંધ, રસ આદિ અનેક પર્યાય છે. તે બધા એ દ્રવ્યના ભાવરૂપ અંશો જ છે. એથી એક પરમાણુવ્યક્તિના પણ ભાવપરમાણુ અનેક માનવામાં આવે છે.

પ્ર૦–ધર્મ આદિના પ્રદેશ અને પુદ્ગલના પરમાણુ વચ્ચે શો તફાવત છે?

ઉ૦–પરિમાણની દૃષ્ટિએ કાંઇ તફાવત નથી. જેટલા ક્ષેત્રમાં પરમાણુ રહી શકે છે, એટલા ભાગને પ્રદેશ કહે છે. પરમાણુ અવિભાજ્ય અંશ હોવાથી એને સમાવવા માટેનું ક્ષેત્ર પણ અવિભાજ્ય જ હોવું જોઇએ, એથી પરમાણુ અને પ્રદેશ નામનું તત્પરિમિત ક્ષેત્ર બન્નેએ પરિમાણની દૃષ્ટિએ સમાન છે, તો પણ એની વચમાં એટલો તફાવત છે કે પરમાણુ પોતાના અંશીભૂત સ્કંધથી અલગ થઇ શકે છે; પરન્તુ ધર્મ આદિ દ્રવ્યોના પ્રદેશ પોતાના સ્કંધથી અલગ થઇ શકતા નથી.

પ્ર૦–નવમા સૂત્રમાં 'અનંત' પદ છે. એથી પુદ્ગલ દ્રવ્યના અનેક અનંત પ્રદેશ હોવાનો અર્થ તો નીકળી શકે છે. પરંતુ અનંતાનંત પ્રદેશ હોવાનો જે અર્થ ઉપર કાઢયો છે તે કયા પદથી?

ઉ૦–અનંતપદ સામાન્ય છે, તે બધા પ્રકારની અનંત સંખ્યાઓનો બોધ કરાવી શકે છે. એથી જ એ પદથી અનંતાનંત અર્થ પણ કરી શકાય છે. ૭–૧૧

દ્રવ્યોના સ્થિતિક્ષેત્રનો વિચાર—

लोकाकाशेऽवगाहः ।१२।

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ।१३।

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ।१४।

असंख्येयभागादिषु जीवानाम् ।१५।

प्रदेशसंहारविसर्गाभ्यां प्रदीपवत् ।१६।

આધેય–સ્થિતિ કરનારાં દ્રવ્યોની સ્થિતિ લોકાકાશમાં જ છે.

ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યની સ્થિતિ સમગ્ર લોકાકાશમાં છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યોની સ્થિતિ લોકાકાશના એક પ્રદેશઆદિમાં વિકલ્પે એટલે અનિયત રૂપે હોય છે.

જીવોની સ્થિતિ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગાદિમાં હોય છે.

કેમકે પ્રદીપની માફક એના પ્રદેશોનો સંકોચ અને વિસ્તાર થાય છે.

જગત પાંચ અસ્તિકાય રૂપ છે. એથી પ્રશ્ન થાય છે કે આ પાંચ અસ્તિકાયોનો આધાર–સ્થિતિક્ષેત્ર શું છે? શું એમનો આધાર એમનાથી ભિન્ન એવું બીજું કોઈ દ્રવ્ય છે? અથવા એ પાંચમાંથી કોઈ એક દ્રવ્ય બાકીનાં દ્રવ્યોનો આધાર છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે આકાશ એ જ આધાર છે અને બાકીનાં બધાં દ્રવ્યો આધેય છે. આ ઉત્તર વ્યવહારદૃષ્ટિએ સમજવો જોઈએ; નિશ્ચયદૃષ્ટિએ નહિ.

બધાં દ્રવ્યો સ્વપ્રતિષ્ઠ અર્થાત્ પોતપોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત છે; કોઇ એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યમાં તાત્ત્વિકદૃષ્ટિથી રહી શકતું નથી. હવે એ પ્રશ્ન થાય છે કે જેમ ધર્માદિ ચારે દ્રવ્યોનો આધાર વ્યવહારદૃષ્ટિએ આકાશ માનવામાં આવે છે તે રીતે આકાશનો આધાર શું છે? આનો ઉત્તર એ જ છે કે આકાશને કોઇ બીજું દ્રવ્ય આધારરૂપ નથી. કેમકે એનાથી મોટા પરિમાણવાળું અથવા એની બરાબર પરિમાણવાળું બીજું કોઇ તત્ત્વ જ નથી. એથી વ્યવહારદૃષ્ટિએ અને નિશ્ચયદૃષ્ટિએ આકાશ સ્વપ્રતિષ્ઠ જ છે. આકાશને બીજાં દ્રવ્યોનો આધાર કહેવાનું કારણ એ છે કે આકાશ તે દ્રવ્યોથી મહાન છે.

આધેયભૂત ધર્મ આદિ ચાર દ્રવ્યો પણ સમગ્ર આકાશમાં રહેતાં નથી. તે આકાશના અમુક પરિમિત ભાગમાં જ સ્થિત છે. જેટલા ભાગમાં તે સ્થિત છે એટલો આકાશભાગ લોક કહેવાય છે. લોકનો અર્થ જ પાંચ અસ્તિકાય. આ ભાગની બહાર આસપાસ ચારે તરફ અનંત આકાશ વિદ્યમાન છે; એમાં બીજાં દ્રવ્યોની સ્થિતિ ન હોવાને લીધે એ અલોકાકાશ કહેવાય છે. અહિંયાં અસ્તિકાયોના આધાર-આધેય સંબંધનો જે વિચાર છે તે લોકાકાશને લઈને જ સમજવો જોઈએ.

ધર્મ અને અધર્મ એ બન્ને અસ્તિકાય એવા અખંડ સ્કંધરૂપ છે કે, તે સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં જ સ્થિત છે. એ બાબતને આમ પણ કહી શકાય—વસ્તુતઃ અખંડ આકાશના

પણ જે લોક અને અલોક એવા બે ભાગની કલ્પના, બુદ્ધિથી કરવામાં આવે છે તે ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યના સંબંધથી છે. જ્યાં એ દ્રવ્યનો સંબંધ ન હોય તે અલોક અને જ્યાં સુધી સંબંધ હોય તે લોક.

પુદ્ગલ દ્રવ્યનો આધાર સામાન્ય રીતે લોકાકાશ જ નિયત છે. તથાપિ વિશેષરૂપે ભિન્નભિન્ન પુદ્ગલદ્રવ્યના આધારક્ષેત્રના પરિમાણમાં તફાવત હોય છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય, કાંઇ ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યની માફક માત્ર એક વ્યકિત તો છે જ નહિ કે જેથી તે માટે એકરૂપ આધારક્ષેત્ર હોવાની સંભાવના કરી શકાય. ભિન્નભિન્ન વ્યકિત હોવાથી પુદ્ગલોના પરિમાણમાં વિવિધતા હોય છે, એકરૂપતા નથી. એથી અહિંયાં એના આધારનું પરિમાણ વિકલ્પે–અનેક રૂપે બતાવવામાં આવ્યું છે. કોઇ પુદ્ગલ લોકાકાશના એક પ્રદેશમાં, તો કોઇ બે પ્રદેશમાં રહે છે. એ રીતે કોઇક પુદ્ગલ અસંખ્યાતપ્રદેશપરિમિત લોકાકાશમાં પણ રહે છે. સારાંશ એ છે કે આધારભૂત ક્ષેત્રના પ્રદેશોની સંખ્યા આધેયભૂત પુદ્ગલ દ્રવ્યના પરમાણુની સંખ્યાથી ન્યૂન અથવા એની બરાબર હોઇ શકે છે, અધિક નહિ. એથી જ એક પરમાણુ એક સરખા આકાશપ્રદેશમાં સ્થિત રહે છે; પરન્તુ [1]દ્વ્યણુક એક પ્રદેશમાં પણ રહી શકે છે અને

---

૧ બે પરમાણુઓનો બનેલો સ્કંધ–અવયવી દ્વ્યણુક કહેવાય છે. ત્રણપરમાણુઓનો સ્કંધ ત્ર્યણુક કહેવાય છે, એ રીતે ચાર પરમાણુઓનો ચતુરણુક, સંખ્યાત પરમાણુઓનો સંખ્યાતાણુક, અસંખ્યાતનો અસંખ્યાતાણુક, અનંતનો અનંતાણુક અને અનંતાનંત પરમાણુઓનો બનેલો સ્કંધ અનંતાનંતાણુક કહેવાય છે.

એમાં પણ. એ રીતે ઉત્તરોત્તર સંખ્યા વધતાં વધતાં ત્ર્યણુક, ચતુરણુક એમ સંખ્યાતાણુક સ્કંધ સુધી એક પ્રદેશ, બે પ્રદેશ, ત્રણ પ્રદેશ એમ સંખ્યાત પ્રદેશ સુધીના ક્ષેત્રમાં રહી શકે છે; સંખ્યાતાણુક દ્રવ્યની સ્થિતિને માટે અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રની આવશ્યકતા હોતી નથી. અસંખ્યાતાણુક સ્કંધ એક પ્રદેશથી લઈ અધિકમાં અધિક પોતાની બરોબરના અસંખ્યાત સંખ્યાવાળા પ્રદેશોના ક્ષેત્રોમાં રહી શકે છે. અનંતાણુક અને અનંતઅનંતાણુક સ્કંધ પણ એક પ્રદેશ, બે પ્રદેશ ઇત્યાદિ ક્રમથી વધતાં વધતાં સંખ્યાત પ્રદેશ અને અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં રહી શકે છે. એની સ્થિતિને માટે અનંત પ્રદેશાત્મક ક્ષેત્રની જરૂર નથી. પુદ્ગલ દ્રવ્યના સૌથી મોટામાં મોટો સ્કંધ જેને અચિત્ત મહાસ્કંધ કહે છે અને જે અનંતાનંત અણુઓનો બનેલો હોય છે. તે પણ અસંખ્યાતપ્રદેશ લોકાકાશમાં જ સમાય છે.

જૈનદર્શનમાં આત્માનું પરિમાણ આકાશની માફક વ્યાપક નથી અને પરમાણુની માફક અણુ પણ નથી, કિન્તુ મધ્યમ પરિમાણ માનવામાં આવે છે; જો કે બધા આત્માઓનું મધ્યમ પરિમાણ પ્રદેશસંખ્યાની દૃષ્ટિએ સમાન છે, છતાં પણ બધાનાં લંબાઇ પહોળાઇ આદિ એક સરખાં પણ નથી. એથી પ્રશ્ન થાય છે કે જીવ દ્રવ્યનું આધાર ક્ષેત્ર ઓછામાં ઓછું અને અધિકમાં અધિક કેટલું માનવામાં આવે છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અહિંયાં એ આપ્યો છે કે એક જીવનું આધારક્ષેત્ર લોકાકાશના અસંખ્યાતમા ભાગથી

લઇને સંપૂર્ણ લોકાકાશ સુધી હોઈ શકે છે. જો કે લોકાકાશ અસંખ્યાત પ્રદેશ પરિમાણ છે, તોપણ અસંખ્યાત સંખ્યાના પણ અસંખ્યાત પ્રકારો હોવાથી લોકાકાશના એવા અસંખ્યાત ભાગોની કલ્પના કરી શકાય છે કે જે અંગુલાસંખ્યેય ભાગ પરિમાણ હોય છે. આટલો નાનો એક ભાગ પણ અસંખ્યાતપ્રદેશાત્મક જ હોય છે; એ એક ભાગમાં કોઇએક જીવ રહી શકે છે, એટલા એટલા બે ભાગમાં પણ રહી શકે છે. એ રીતે એક એક ભાગ વધતાં વધતાં આખરના સર્વ લોકમાં પણ એક જીવ રહી શકે છે. અર્થાત્ જીવ દ્રવ્યનું નાનામાં નાનું આધારક્ષેત્ર અંગુલાસંખ્યેય ભાગ પરિમાણ લોકાકાશનો ખંડ હોય છે, જે સમગ્ર લોકાકાશનો એક અસંખ્યાતમો ભાગ જ હોય છે. એ જીવનું કાળાન્તરે, અથવા એ જ સમયે બીજા જીવનું કંઇક મોટું આધારક્ષેત્ર એ ભાગથી બમણું પણ માનવામાં આવે છે. આ રીતે એ જીવનું અથવા જીવાન્તરનું આધારક્ષેત્ર ત્રણગણું, ચારગણું, પાંચગણું આદિ ક્રમથી વધતાં વધતાં કયારેક અસંખ્યાતગણું અર્થાત્ સર્વ લોકાકાશ થઇ શકે છે. એક જીવનું આધારક્ષેત્ર સર્વ લોકાકાશ ત્યારે જ થઈ શકે છે જ્યારે તે જીવ કેવલિ-સમુદ્ઘાતની દશામાં હોય છે. જીવના પરિમાણની ન્યૂનાધિકતાને લીધે એના આધારક્ષેત્રના પરિમાણની જે ન્યૂનાધિકતા ઉપર કહી છે તે એક જીવની અપેક્ષાએ સમજવી જોઇએ; સર્વ જીવરાશિની અપેક્ષાએ તો જીવતત્ત્વનું આધારક્ષેત્ર સંપૂર્ણ લોકાકાશ જ છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે તુલ્ય પ્રદેશવાળા એક જીવ દ્રવ્યના પરિમાણુમાં કાળભેદથી જે ન્યૂનાધિકતા દેખાઈ આવે છે, અથવા ભિન્નભિન્ન જીવોના પરિમાણુમાં એક જ સમયમાં જે ન્યૂનાધિકતા દેખાય છે; એનું કારણ શું છે ? એનો ઉત્તર અહિંયાં એ આપ્યો છે કે, કર્મ જે અનાદિ કાળથી જીવની સાથે લાગેલાં છે અને જે અનંતાનંત અણુપ્રચયરૂપ હોય છે, એના સંબંધથી એક જ જીવના પરિમાણુમાં અથવા વિવિધ જીવોના પરિમાણુમાં વિવિધતા આવે છે. કર્મો સદા એકસરખાં રહેતાં નથી. એના સંબંધથી ઔદારિક આદિ જે અન્ય શરીર પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ કર્મના અનુસારે નાનાં મોટાં હોય છે. જીવદ્રવ્ય વસ્તુતઃ હોય છે તો અમૂર્ત, પરંતુ તે કર્મસંબંધને લીધે મૂર્તવત્ બની જાય છે. એથી જ્યારેજ્યારે જેટલું જેટલું ઔદારિકાદિ શરીર એને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ત્યારે એનું પરિમાણુ તેટલું જ હોય છે.

ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યની માફક જીવ દ્રવ્ય પણુ અમૂર્ત છે. તો પછી એકનું પરિમાણુ વધતું ઘટતું નથી અને બીજાનું કેમ વધે ઘટે છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્વભાવભેદ સિવાય બીજો કાંઇ નથી. જીવતત્ત્વનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે નિમિત્ત મળતાં જ પ્રદીપની જેમ સંકોચ અને વિકાસને પ્રાપ્ત કરે છે; જેમ ખુલ્લી જગ્યામાં રાખેલા પ્રદીપનો પ્રકાશ અમુક પરિમાણુ હોય છે, પરન્તુ એને જ્યારે એક કોટડીમાં રાખવામાં આવે છે ત્યારે એનો પ્રકાશ કોટડીના જેટલોજ

બની જાય છે, પછી એને એક કુંડા નીચે રાખીએ તો તે કુંડાના નીચેના ભાગને જ પ્રકાશિત કરે છે, લોટાની નીચે રાખીએ તો એનો પ્રકાશ એટલોજ થઇ જાય છે, એ પ્રદીપની માફક જીવદ્રવ્ય પણ સંકોચ–વિકાસશીલ છે. એથી તે જ્યારેજ્યારે જે નાના અથવા મોટા શરીરને ધારણ કરે છે ત્યારે ત્યારે તે શરીરના પરિમાણ પ્રમાણે એના પરિમાણમાં સંકોચવિકાસ થાય છે.

અહિંયાં એ પ્રશ્ન થાય છે કે જો જીવ સંકોચ સ્વભાવના કારણથી નાનો છે ત્યારે તે લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ અસંખ્યાતમા ભાગથી નાના ભાગમાં અર્થાત્ આકાશના એક પ્રદેશ ઉપર અથવા બે, ચાર, પાંચ આદિ પ્રદેશ ઉપર કેમ સમાઈ શકતો નથી? એ જ રીતે જો એનો સ્વભાવ વિકસિત થવાનો હોય તો તે વિકાસના દ્વારા સંપૂર્ણ લોકાકાશની માફક અલોકાકાશને વ્યાપ્ત કેમ નથી કરતો? એનો ઉત્તર એ છે કે, સંકોચની મર્યાદા કાર્મણ શરીર ઉપર નિર્ભર છે, કોઈપણ કાર્મણ શરીર અંગુલાસંખ્યાત ભાગથી નાનું થઇ શકતું નથી; એથી જીવનું સંકોચકાર્ય પણ ત્યાંસુધી જ પરિમિત રહે છે. વિકાસની મર્યાદા લોકાકાશ સુધીની જ માનવામાં આવી છે; એના બે કારણ બતાવી શકાય છે, પહેલું તો એકે જીવના પ્રદેશ એટલા જ છે કે, જેટલા લોકાકાશના, અધિકમાં અધિક વિકાસદશામાં જીવનો એકપ્રદેશ આકાશના એક પ્રદેશને વ્યાપીને રહી શકે છે, બે અથવા અધિકને નહિ. આથી સર્વોત્કૃષ્ટ વિકાસદશામાં પણ લોકાકાશના

બહારના ભાગને તે વ્યાપ્ત કરી શકતો નથી. બીજું કારણ એ છે કે વિકાસ એ ગતિનું કાર્ય છે અને ગતિ ધર્માસ્તિકાય સિવાય હોઇ શકતી નથી. એ કારણથી લોકાકાશની બહાર જીવને ફેલાવાનો પ્રસંગ જ આવતો નથી.

પ્ર૦—અસંખ્યાતપ્રદેશવાળા લોકાકાશમાં શરીરધારી અનંત જીવો કેવી રીતે સમાઇ શકે છે?

ઉ૦—સૂક્ષ્મભાવમાં પરિણમેલા હોવાથી નિગોદશરીરથી વ્યાપ્ત એક જ આકાશક્ષેત્રમાં સાધારણ શરીરી અનંત જીવ એક સાથે રહે છે.

જો કે પુદ્ગલદ્રવ્ય અનંતાનંત અને મૂર્ત છે; તથાપિ લોકાકાશમાં એ સમાવાનું કારણ એ છે કે પુદ્ગલોમાં સૂક્ષ્મત્વરૂપે પરિણત થવાની શકિત છે. આવું પરિણમન જ્યારે થાય છે ત્યારે એક જ ક્ષેત્રમાં એક બીજાનો વ્યાઘાત કર્યા વિના અનંતાનંત પરમાણુ અને અનંતાનંત સ્કંધ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેમ એક જ સ્થાનમાં હજારો દીવાઓનો પ્રકાશ વ્યાઘાત વિના જ સમાઈ શકે છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત હોવા છતાં પણ વ્યાઘાતશીલ ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે સ્થૂલભાવમાં પરિણત થાય છે. સૂક્ષ્મત્વપરિણામ દશામાં તે કોઇને વ્યાઘાત પહોંચાડતા નથી અને પોતે પણ કોઇથી વ્યાઘાત પામતાં નથી. ૧૨-૧૬

કાર્યદ્વારા ધર્મ, અધર્મ અને આકાશનાં લક્ષણોનું કથન—

[1]गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः ।१७।

आकाशस्यावगाहः ।१८।

ગતિ અને સ્થિતિમાં નિમિત્ત થવું, એ જ અનુક્રમે ધર્મ અધર્મ દ્રવ્યોનું કાર્ય છે.

અવકાશમાં નિમિત્ત થવું એ આકાશનું કાર્ય છે.

ધર્મ, અધર્મ, અને આકાશ એ ત્રણે અમૂર્ત હોવાથી ઇંદ્રિયગમ્ય નથી; એથી એમની સિદ્ધિ લૌકિક પ્રત્યક્ષ દ્વારા થઇ શકતી નથી. જો કે આગમ પ્રમાણથી એમનું અસ્તિત્વ મનાય છે, તો પણ આગમપોષક એવી યુક્તિ પણ છે કે જે ઉક્ત દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. તે યુક્તિ એ છે કે જગતમાં ગતિશીલ અને ગતિપૂર્વક સ્થિતિશીલ પદાર્થ જીવ અને પુદ્ગલ બે છે. જો કે ગતિ અને સ્થિતિ બન્ને ઉક્ત બે દ્રવ્યોનું પરિણામ અને કાર્ય હોવાથી એમાંથી જ પેદા થાય છે. અર્થાત્ ગતિ અને સ્થિતિનું ઉપાદાન કારણ જીવ અને પુદ્ગલ જ છે; તો પણ નિમિત્તકારણ જે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં અવશ્ય અપેક્ષિત છે તે ઉપાદાન કારણથી ભિન્ન હોવું જ

---

૧ જો કે "**गतिस्थित्युपग्रहौ**" એવો પણ પાઠ ક્યાંય ક્યાંય દેખાય છે. તો પણ ભાષ્ય જોવાથી "**गतिस्थित्युपग्रहो**" એ પાઠ વધારે સંગત જણાય છે. દિગંબરીય પરંપરામાં તો "**गतिस्थित्युपग्रहौ**" એવો પાઠ જ નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે.

જોઇએ. એથી જીવ પુદ્ગલની ગતિમાં નિમિત્તરૂપે ધર્માસ્તિ-કાયની અને સ્થિતિમાં નિમિત્તરૂપે અધર્માસ્તિકાયની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. આ અભિપ્રાયથી શાસ્ત્રમાં ધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ જ ગતિશીલ પદાર્થોની ગતિમાં નિમિત્ત થવું અને અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ સ્થિતિમાં નિમિત્ત થવું એટલું જ બતાવ્યું છે,

ધર્મ, અધર્મ, જીવ અને પુદ્ગલ એ ચારે દ્રવ્ય ક્યાંય ને ક્યાંય સ્થિત છે. અર્થાત્ આધેય થવું અથવા અવકાશ મેળવવો એ એમનું કાર્ય છે. પરન્તુ પોતાનામાં અવકાશ–સ્થાન આપવો એ આકાશનું કાર્ય છે. એથીજ અવગાહપ્રદાન એ જ આકાશનું લક્ષણ મનાયું છે.

પ્ર૦–સાંખ્ય, ન્યાય, વૈશેષિક આદિ દર્શનોમાં આકાશ દ્રવ્ય માનવામાં આવ્યું છે પરન્તુ ધર્મ, અધર્મ, દ્રવ્યને બીજા કોઇએ માન્યું નથી, તો પછી જૈનદર્શને એનો સ્વીકાર કેમ કર્યો છે?

ઉ૦–જડ અને ચેતન દ્રવ્ય જે દ્રશ્ય અદ્રશ્ય વિશ્વના ખાસ અંગ છે એની ગતિશીલતા તો અનુભવ સિદ્ધ છે. જો કોઇ નિયામક તત્ત્વ ન હોય તો તે દ્રવ્ય પોતાની સહજ ગતિશીલતાના કારણથી અનંત આકાશમાં ક્યાંય પણ ચાલી જઈ શકે છે. જો એ ખરેખર અનંત આકાશમાં ચાલ્યાં જ જાય તો આ દ્રશ્યાદ્રશ્ય વિશ્વનું નિયતસ્થાન જે સદા સામાન્યરૂપે એક સરખું નજરે પડે છે તે કોઇ પણ રીતે ઘટી નહિ શકે. કેમકે અનંત પુદ્ગલ અને અનંત જીવ વ્ય-

ક્તિઓ પણ અનંતપરિમાણ વિસ્તૃત આકાશ ક્ષેત્રમાં રોકાયા વિના સંચાર કરશે; તેથી તે એવા પૃથક્ થઇ જશે કે એમનું ફરીથી મળવું અને નિયતસૃષ્ટિરૂપે નજરે આવી પડવું અસંભવિત નહિ તો કઠિન તો જરૂર થશે. આ કારણથી ઉપરનાં ગતિશીલ દ્રવ્યોની ગતિમર્યાદાને નિયંત્રિત કરતા તત્ત્વનો સ્વીકાર જૈન દર્શન કરે છે. એ જ તત્ત્વ ધર્માસ્તિકાય કહેવાય છે. ગતિમર્યાદાના નિયામક રૂપે ઉપરના તત્ત્વનો સ્વીકાર કર્યા પછી પણ એજ દલીલથી સ્થિતિમર્યાદાના નિયામકરૂપે અધર્માસ્તિકાય તત્ત્વનો સ્વીકાર પણ જૈનદર્શન કરે છે.

પૂર્વ, પશ્ચિમ આદિ વ્યવહાર જે દિગ્દ્રવ્યનું કાર્ય મનાય છે, તેની ઉપપત્તિ આકાશની દ્વારા થઇ શકવાને લીધે દિગ્-દ્રવ્યને આકાશથી જુદું માનવાની જરૂર નથી. પરન્તુ ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યનું કાર્ય આકાશથી સિદ્ધ થઇ શકતું નથી. કેમકે આકાશને ગતિ અને સ્થિતિનું નિયામક માનતાં તે અનંત અને અખંડ હોવાથી જડ તથા ચેતન દ્રવ્યને પોતાનામાં સર્વત્ર ગતિ અને સ્થિતિ કરતાં રોકી નહિ શકે. અને એમ થવાથી નિયત દૃશ્યાદૃશ્ય વિશ્વના સંસ્થાનની અનુપપત્તિ થઇ જશે. એથી ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યને આકાશથી જુદું સ્વતંત્ર માનવું એ ન્યાય પ્રાપ્ત છે, જ્યારે જડ અને ચેતન ગતિ-શીલ જ છે. ત્યારે મર્યાદિત આકાશ ક્ષેત્રમાં તેમની ગતિ નિયામકના સિવાય જ પોતાના સ્વભાવથી માની શકાતી નથી. એથી ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ યુક્તિસિદ્ધ છે. ૧૭-૧૮

કાર્યદ્વારા પુદ્‌ગલનું લક્ષણ—

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् ।१९।
सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ।२०।

શરીર, વાણી, મન, નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ એ પુદ્‌ગલોનો ઉપકાર–કાર્ય છે.

તથા સુખ, દુઃખ, જીવન અને મરણ એ પણ પુદ્‌ગલોનો ઉપકાર છે.

અનેક પૌદ્ગલિક કાર્યોમાંથી કેટલાંક કાર્ય અહિંયાં બતાવ્યાં છે, જે જીવો ઉપર અનુગ્રહ અથવા નિગ્રહ કરે છે. ઔદારિક આદિ બધાં શરીર પૌદ્ગલિક એટલે પુદ્ગલનાં જ બનેલાં છે; જો કે કાર્મણશરીર અતીંદ્રિય છે, તો પણ તે બીજાં ઔદારિકાદિ મૂર્ત દ્રવ્યના સંબંધથી સુખદુઃખાદિ વિપાક આપે છે. જેમ પાણી વગેરેના સંબંધથી ધાન્ય કણ. એથી જ એને પણ પૌદ્ગલિક સમજવાં જોઇએ.

બે પ્રકારની ભાષામાંથી ભાવભાષા એ વીર્યાન્તરાય, મતિજ્ઞાનાવરણ અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી તથા અંગોપાંગનામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતી એક વિશિષ્ટ શક્તિ છે. તે પુદ્ગલસાપેક્ષ હોવાથી પૌદ્ગલિક છે, અને એવા શક્તિવાળા આત્મદ્વારા પ્રેરિત થઇને વચનરૂપમાં પરિણત થતા ભાષાવર્ગણાના સ્કંધ દ્રવ્ય ભાષા છે.

લબ્ધિ તથા ઉપયોગરૂપ ભાવમન પુદ્ગલાવલંબિત હોવાથી પૌદ્ગલિક છે. જ્ઞાનાવરણ તથા વીર્યાન્તરાયના

ક્ષયોપશમથી અને અંગોપાંગનામકર્મના ઉદયથી મનોવર્ગણાના જે સ્કંધો ગુણદોષવિવેચન, સ્મરણ આદિ કાર્યમાં અભિમુખ આત્માના અનુગ્રાહક અર્થાત્ એના સામર્થ્યના ઉત્તેજક થાય છે તે દ્રવ્યમન છે. એ રીતે આત્માની દ્વારા ઉદરમાંથી બહાર કાઢવામાં આવતો નિઃશ્વાસ વાયુ-પ્રાણ અને ઉદરની અંદર જતો ઉચ્છ્વાસ વાયુ-અપાન એ બન્ને પૌદ્ગલિક છે અને જીવનપ્રદ હોવાથી આત્માને અનુગ્રહકારી છે.

ભાષા, મન, પ્રાણ અને અપાન એ બધાનો વ્યાઘાત અને અભિભવ દેખાય છે. એથી તે શરીરની માફક પૌદ્ગલિક જ છે. જીવનો પ્રીતિ રૂપ પરિણામ એ સુખ છે, જે સાતવેદનીય કર્મરૂપે અંતરંગ કારણ અને દ્રવ્ય ક્ષેત્ર આદિ બાહ્ય કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરિતાપ એ જ દુઃખ છે. તે અસાતાવેદનીય કર્મરૂપે અંતરંગ કારણ અને દ્રવ્ય આદિ બાહ્ય નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આયુષકર્મના ઉદયથી દેહધારી જીવના પ્રાણ અને અપાનનું ચાલુ રહેવું એ જીવિત છે, અને પ્રાણાપાનનો ઉચ્છેદ થવો એ મરણ છે. આ બધા સુખ, દુઃખ આદિ પર્યાયો જીવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ખરા, પરન્તુ તે પુદ્ગલો દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે. એથી તે જીવોના પ્રતિ પુદ્ગલના ઉપકાર મનાયા છે. ૧૯-૨૦

કાર્યદ્વારા જીવનું લક્ષણ—

परस्परोपग्रहो जीवानाम् ।२१।

પરસ્પરના કાર્યમાં નિમિત્ત થવું એ જીવોનો ઉપકાર છે.

આ સૂત્રમાં જીવોના પારસ્પરિક ઉપકારનું વર્ણન છે. એક જીવ હિત અથવા અહિતના ઉપદેશ દ્વારા બીજા જીવ ઉપર ઉપકાર કરે છે. માલિક પૈસા આપી નોકરની પ્રતિ ઉપકાર કરે છે અને નોકર હિત અથવા અહિતનું કામ કરી માલિક ઉપર ઉપકાર કરે છે. આચાર્ય સત્કર્મનો ઉપદેશ કરી એના અનુષ્ઠાન દ્વારા શિષ્યો ઉપર ઉપકાર કરે છે, અને શિષ્ય અનુકૂલ પ્રવૃત્તિ દ્વારા આચાર્ય ઉપર ઉપકાર કરે છે. ૨૧

કાર્યદ્વારા કાળનું લક્ષણ—

वर्त्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ।२२।

વર્ત્તના, પરિણામ, ક્રિયા અને પરત્વાપરત્વ એ કાળના ઉપકારો છે.

કાળને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માનીને અહિંયાં એના ઉપકાર બતાવ્યા છે. પોતપોતાના પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં સ્વયમેવ પ્રવર્ત્તમાન ધર્મ આદિ દ્રવ્યોને નિમિત્તરૂપે પ્રેરણા કરવી એ વર્ત્તના કહેવાય છે. પોતાની જાતિનો ત્યાગ કર્યા વિના થતો દ્રવ્યનો અપરિસ્પંદરૂપે પયાય જે પૂર્વાવસ્થાની નિવૃત્તિ અને ઉત્તરાવસ્થાની ઉત્પત્તિરૂપે છે એને પરિણામ સમજવો. આવો પરિણામ જીવમાં જ્ઞાનાદિ તથા ક્રોધાદિ, પુદ્ગલમાં નીલ, પીત વર્ણાદિ અને ધર્માસ્તિકાયઆદિ બાકીના દ્રવ્યોમાં અગુરુલઘુ ગુણની હાનિ–વૃદ્ધિરૂપ છે. ગતિ (પરિસ્પંદ) જ ક્રિયા છે. પરત્વ એટલે જ્યેષ્ઠત્વ અને અપરત્વ એટલે કનિષ્ઠત્વ.

જો કે વર્તના આદિ કાર્ય યથાસંભવ ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોનું જ છે, તથાપિ કાળ બધામાં નિમિત્તકારણ હોવાથી અહિંયાં તેનું કાળના ઉપકાર રૂપે વર્ણન કર્યું છે. ૨૨

પુદ્‌ગલના અસાધારણ પર્યાય—

स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ।२३।

शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायाऽऽतपोद्द्योत-वन्तश्च ।२४।

પુદ્‌ગલ સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણવાળા હોય છે.

તથા તે શબ્દ, બંધ, સૂક્ષ્મત્વ, સ્થૂલત્વ, સંસ્થાન, ભેદ, અંધકાર, છાયા, આતપ, અને ઉદ્યોતવાળા પણ છે.

બૌદ્ધ લોકો પુદ્ગલનો જીવ અર્થમાં વ્યવહાર કરે છે, તથા વૈશેષિક આદિ દર્શનોમાં પૃથિવી આદિ મૂર્ત્ત દ્રવ્યોને સમાનરૂપે સ્પર્શ, રસ આદિ ચતુર્ગુણયુક્ત માન્યાં નથી, કિંતુ પૃથિવીને ચતુર્ગુણ; જળને ગંધ રહિત ત્રિગુણ; તેજને ગંધ–રસરહિત દ્વિગુણ અને વાયુને માત્ર સ્પર્શગુણવાળો માન્યો છે, એ રીતે તેઓ મનમાં સ્પર્શ આદિ ચાર ગુણો માનતા નથી. એથી એ બૌદ્ધ આદિથી મતભેદ બતાવવો એ પ્રસ્તુત સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે. આ સૂત્રથી એ સૂચિત કરવામાં આવે છે કે જૈનદર્શનમાં જીવ અને પુદ્ગલતત્ત્વ ભિન્ન છે. એથીજ પુદ્ગલ શબ્દનો વ્યવહાર જીવતત્ત્વને વિષે થતો નથી. એ રીતે પૃથિવી, જળ, તેજ અને વાયુ એ બધા પુદ્ગલરૂપે સમાન છે. અર્થાત્ તે બધા સ્પર્શાદિ ચતુર્ગુણયુક્ત છે. તેજ

રીતે જૈનદર્શનમાં મન પણ પૌદ્ગલિક હોવાથી સ્પર્શાદિ ગુણ-વાળું જ છે. સ્પર્શ આઠ પ્રકારનો માનવામાં આવે છે. જેમકે કઠિન, મૃદુ, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ એટલે ચીકણો અને રૂક્ષ એટલે લૂખો. રસના પાંચ પ્રકાર છે. કડવો, તીખો, કષાય–તૂરો, ખાટો અને મીઠો. સુગંધ અને દુર્ગંધ એ બે ગંધ છે. વર્ણ પાંચ છે. જેમકે કાળો, લીલો, લાલ, પીળો અને સફેદ. ઉક્ત પ્રકારોથી સ્પર્શ આદિના કુલ વીશ ભેદ થાય છે પરન્તુ એમના પ્રત્યેકના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત ભેદ તરતમભાવથી થાય છે. જે જે વસ્તુ મૃદુ હોય છે તે બધાના મૃદુત્વમાં કાંઇને કાંઈ તારતમ્ય હોય છે જ. એ કારણથી સામાન્ય રૂપે મૃદુત્વ સ્પર્શ એક હોવા છતાં પણ તેના તારતમ્ય પ્રમાણે સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત સુધી ભેદો થઇ શકે છે, એ જ રીતે કઠિન આદિ અન્ય સ્પર્શોના વિષયમાં તથા રસ આદિ અન્ય પર્યાયના વિષયમાં સમજવું જોઇએ.

શબ્દ એ કોઇ ગુણ નથી; જેમકે વૈશેષિક, નૈયાયિક આદિ માને છે. કિન્તુ તે ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલોનો એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ પરિણામ છે. નિમિત્ત ભેદથી એના અનેક ભેદ કર્યા છે. જે શબ્દ આત્માના પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રયોગજ, અને જે કોઇના પ્રયત્ન સિવાય જ ઉત્પન્ન થાય છે તે વૈસ્રસિક. વાદળોની ગર્જના વૈસ્રસિક છે. પ્રયોગજ શબ્દના છ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે. ૧ ભાષા–મનુષ્ય આદિની વ્યક્ત અને પશુ પક્ષી આદિની

અવ્યક્ત, એવી અનેકવિધ ભાષાઓ, ૨ તત—ચામડું લપેટયું હોય એવાં વાદ્યોનો એટલે કે મૃદંગ, પટહ આદિનો શબ્દ, ૩ વિતત—તારવાળા વીણા, સારંગી આદિ વાદ્યોનો શબ્દ, ૪ ઘન–ઝાલર, ઘંટ આદિના શબ્દ, ૫ સુષિર—ફુંકીને વગાડવાના શંખ, બંસી આદિના શબ્દ. ૬ સંઘર્ષ—લાકડી આદિના સંઘર્ષણથી થતા શબ્દ.

પરસ્પર આશ્લેષરૂપ બંધના પણ પ્રાયોગિક, વૈસ્રસિક એવા બે ભેદ છે. જીવ અને શરીરનો સંબંધ તથા લાકડી અને લાખનો સંબંધ પ્રયત્નસાપેક્ષ હોવાથી પ્રાયોગિકબંધ છે, વિજળી, મેઘ, ઇંદ્રધનુષ આદિનો પ્રયત્નનિરપેક્ષ પૌદ્ગલિક સંશ્લેષ વૈસ્રસિક બંધ છે.

સૂક્ષ્મત્વ અને સ્થૂલત્વના અંત્ય તથા આપેક્ષિક એવા બે બે ભેદો છે. જે સૂક્ષ્મત્વ અને સ્થૂલત્વ બન્ને એકજ વસ્તુમાં અપેક્ષા ભેદથી ઘટી ન શકે તે અંત્ય અને જે ઘટી શકે તે આપેક્ષિક. પરમાણુઓનું સૂક્ષ્મત્વ અને જગદ્વ્યાપી મહાસ્કંધનું સ્થૂલત્વ અંત્ય છે, કેમકે અન્ય પુદ્ગલોની અપેક્ષાએ પરમાણુઓમાં સ્થૂલત્વ અને મહાસ્કંધમાં સૂક્ષ્મત્વ ઘટી શકતું નથી. દ્વયણુક આદિ મધ્યવર્તી સ્કંધોનું સૂક્ષ્મત્વ સ્થૂલત્વ બન્ને આપેક્ષિક છે; જેમ આંબળાનું સૂક્ષ્મત્વ અને બીલાનું સ્થૂલત્વ. આંબળું બીલાથી નાનું હોવાથી એનાથી સૂક્ષ્મ છે અને બીલું આંબળાથી સ્થૂલ છે, પરંતુ તે આંબળું બોરની અપેક્ષાએ સ્થૂલ પણ છે અને તે બીલું કોળા કરતાં સૂક્ષ્મ પણ છે. આ રીતે જેમ આપેક્ષિક હોવાથી એક જ

વસ્તુમાં સ્થૂલત્વ અને સૂક્ષ્મત્વ બન્ને વિરૂદ્ધ પર્યાયો હોઈ શકે છે, તેમ અંત્યસૂક્ષ્મત્વ અને સ્થૂલત્વ એક વસ્તુમાં હોઇ શકતાં નથી.

સંસ્થાન ઇત્થંત્વરૂપ અને અનિત્થંત્વરૂપ બે પ્રકારનું છે. જે આકારની કોઇની સાથે તુલના કરી શકાય તે ઇત્થંત્વરૂપ અને જેની કોઈની સાથે તુલના ન કરી શકાય તે અનિત્થં-ત્વરૂપ. મેઘ આદિનું સંસ્થાન એટલે કે રચના અનિત્થંત્વરૂપ છે; કેમકે અનિયતરૂપ હોવાથી કોઇ એક પ્રકારે એનું નિરૂપણ કરી શકાતું નથી; અને બીજા પદાર્થોનું સંસ્થાન ઇત્થંત્વરૂપ છે; જેમકે દડો, સિંગોડું આદિના ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, દીર્ઘ, પરિમંડલ–વલયાકાર આદિરૂપથી ઇત્થંત્વરૂપ સંસ્થાનના અનેક ભેદ છે. એકત્વ રૂપમાં પરિણત પુદ્ગલપિંડનો વિશ્લેષ-વિભાગ થવો એ ભેદ છે. એના પાંચ પ્રકાર છે. ૧ ઔત્ક-રિક–ચીરવાથી અથવા ફાડવાથી થતું લાંકડાં, પત્થર આદિનું ભેદન, ૨ ચૌર્ણિક–કણ કણ રૂપે ચૂર્ણ થવું તે, જેમ જવ આદિનો સાથવો, આટો ઇત્યાદિ, ૩ ખંડ–ટુકડા ટુકડા થઈ છૂટી જવું તે, જેમ ઘડાના ઠીંકરાં, ૪ પ્રતર–પડનું નીકળવું તે, જેમ અબરખ, ભોજપત્ર આદિમાં, ૫ અનુતટ–છાલ નીકળવી, જેમ વાંસ, શેરડી આદિની.

તમ અંધકારને કહે છે, તે જોવામાં હરકત નાંખતો પ્રકાશનો વિરોધી એક પરિણામ છે.

છાયા પ્રકાશના ઉપર આવરણ આવવાથી થાય છે. એના બે પ્રકાર છે. દર્પણ આદિ સ્વચ્છ પદાર્થોમાં મુખનું

જે પ્રતિબિંબ પડે છે, જેમાં મુખનો વર્ણ, આકાર આદિ જેમના તેમ દેખાય છે તે વર્ણાદિવિકાર પરિણામરૂપ છાયા છે, અને અન્ય અસ્વચ્છ દ્રવ્યો ઉપર જે માત્ર પ્રતિબિંબ (પડછાયો) પડે છે તે પ્રતિબિંબરૂપ છાયા છે.

સૂર્ય આદિનો ઉષ્ણ પ્રકાશ આતપ અને ચંદ્ર આદિનો અનુષ્ણ પ્રકાશ ઉદ્યોત કહેવાય છે.

સ્પર્શ આદિ તથા શબ્દ આદિ ઉપર્યુક્ત બધા પર્યાય પુદ્ગલનું જ કાર્ય હોવાથી પૌદ્ગલિકપર્યાય મનાય છે.

ત્રેવીશમા અને ચોવીશમા સૂત્રને જૂદાં કરીને એ સૂચિત કર્યું છે કે, સ્પર્શ આદિ પર્યાય પરમાણુ અને સ્કંધ બંનેમાં હોય છે, પરંતુ શબ્દ, બંધ આદિ પર્યાય ફક્ત સ્કંધમાં હોય છે. જો કે સૂક્ષ્મત્વ પરમાણુ અને સ્કંધ બંનેનો પર્યાય છે છતાં પણ એનું પરિગણન સ્પર્શાદિની સાથે ન કરતાં શબ્દાદિની સાથે કર્યું છે, તે પ્રતિપક્ષી સ્થૂલત્વ પર્યાયની સાથે એના કથનનું ઔચિત્ય સમજીને. **૨૩-૨૪**

પુદ્ગલના મુખ્ય પ્રકાર—

अणवः स्कन्धाश्च ।२५।

પુદ્ગલ પરમાણુરૂપ અને સ્કંધરૂપ છે.

વ્યક્તિરૂપે પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનંત છે અને એની વિવિધતા પણ અપરિમિત છે. તથાપિ આગળનાં બે સૂત્રોમાં પૌદ્ગલિક પરિણામની ઉત્પત્તિનાં ભિન્ન ભિન્ન કારણ બતાવવાને માટે અહિંયાં તદુપયોગી પરમાણુ અને સ્કંધ બંને પ્રકાર સંક્ષેપમાં

બતાવ્યા છે. સંપૂર્ણ પુદ્ગલરાશિ આ બે પ્રકારોમાં સમાઈ જાય છે.

જે પુદ્ગલદ્રવ્ય કારણ રૂપ છે, અને કાર્યરૂપ નથી તે અંત્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે. એવું દ્રવ્ય પરમાણુ છે, તે નિત્ય છે, સૂક્ષ્મ છે અને કોઇ પણ એક રસ, એક ગંધ, એક વર્ણ અને બે સ્પર્શથી યુક્ત છે. એવા પરમાણુ દ્રવ્યનું જ્ઞાન ઇંદ્રિયોથી તો થઈ જ શકતું નથી. એનું જ્ઞાન આગમ અથવા અનુમાનથી સાધ્ય છે. પરમાણુનું અનુમાન, કાર્યહેતુથી માનવામાં આવે છે, જે જે પૌદ્ગલિક કાર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એ બધાં સકારણ હોય છે; એ રીતે જે અદૃશ્ય અંતિમ કાર્ય હોય છે, એનું પણ કારણ હોવું જોઇએ. તે કારણ પરમાણુ દ્રવ્ય છે. એનું કારણ બીજું કોઇ દ્રવ્ય ન હોવાથી એને અંતિમ કારણ કહ્યું છે, પરમાણુ દ્રવ્યનો કોઇ વિભાગ નથી અને થઇ પણ શકતો નથી, આથી તેનાં આદિ, મધ્ય અને અંત તે પોતે જ છે. પરમાણુ દ્રવ્ય અબદ્ધ–અસમુદાયરૂપ હોય છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યનો બીજો પ્રકાર સ્કંધ છે. સ્કંધ બધા બદ્ધ–સમુદાયરૂપ હોય છે, અને તે પોતાના કારણદ્રવ્યની અપેક્ષાએ કાર્યદ્રવ્યરૂપ તથા પોતાના કાર્યદ્રવ્યની અપેક્ષાએ કારણદ્રવ્યરૂપ છે. જેમ દ્વિપ્રદેશ આદિ સ્કંધ એ પરમાણુ આદિનું કાર્ય છે અને ત્રિપ્રદેશ આદિનું કારણ પણ છે. **૨૫.**

અનુક્રમથી સ્કંધ અને અણુની ઉત્પત્તિનાં કારણ—

संघातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते ।२६।

भेदादणुः ।२७।

સંઘાતથી, ભેદથી અને સંઘાત ભેદ બન્નેથી સ્કંધ ઉત્પન્ન થાય છે.

અણુ ભેદથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્કંધ–અવયવી–દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. કોઈ સ્કંધ સંઘાત–એકત્વપરિણતિ–થી ઉત્પન્ન થાય છે; કોઇ ભેદથી બને છે, અને કોઈ એક સાથે ભેદ સંઘાત બંને નિમિત્તથી બને છે. જ્યારે અલગ અલગ રહેલા બે પરમાણુઓના મળવાથી દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ થાય છે ત્યારે તે સંઘાત-જન્ય કહેવાય છે, એ રીતે ત્રણ, ચાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત અને અનંતાનંત સુધી પરમાણુઓના મળવાથી ત્રિપ્રદેશ, ચતુષ્પ્રદેશ, સંખ્યાતપ્રદેશ, અસંખ્યાતપ્રદેશ, અનંત-પ્રદેશ, અને અનંતાનંતપ્રદેશ સુધી સ્કંધ બને છે, તે બધા સંઘાતજન્ય છે. કોઇક મોટા સ્કંધના ટૂટવાથી જે નાના નાના સ્કંધ થાય છે તે ભેદજન્ય છે. એ પણ બે પ્રદેશથી લઈને અનંતાનંત પ્રદેશ સુધી હોઈ શકે છે. જ્યારે કોઇ એક સ્કંધ ટૂટતાં એના અવયવની સાથે એ સમયે બીજું કોઈ દ્રવ્ય મળવાથી નવો સ્કંધ બને છે, ત્યારે તે સ્કંધ, ભેદ સંઘાત બન્નેથી જન્ય છે, એવા સ્કંધ પણ દ્વિપ્રદેશથી લઈને અનંતાનંત પ્રદેશ સુધી થઈ શકે છે. બેથી અધિક

પ્રદેશવાળા સ્કંધોને માટે એ બાબત સમજવી જોઇએ કે ત્રણ, ચાર આદિ અલગ અલગ પરમાણુઓના મળવાથી પણ ત્રિપ્રદેશ, ચતુષ્પ્રદેશ આદિ સ્કંધ થાય છે. અને દ્વિપ્રદેશ સ્કંધની સાથે એક પરમાણુ મળવાથી ત્રિપ્રદેશ, તથા દ્વિપ્રદેશ અથવા ત્રિપ્રદેશ સ્કંધની સાથે અનુક્રમે બે અથવા એક પરમાણુ મળવાથી ચતુષ્પ્રદેશ સ્કંધ બની શકે છે.

અણુ દ્રવ્ય કોઇ દ્રવ્યનું કાર્ય નથી. આથી એની ઉત્પત્તિમાં બે દ્રવ્યોના સંઘાતનો સંભવ જ નથી. એ રીતે પરમાણુ નિત્ય મનાય છે. તથાપિ અહિંયાં એની જે ઉત્પત્તિ બતાવી છે તે પર્યાયદૃષ્ટિથી અર્થાત્ પરમાણુ દ્રવ્યરૂપે તો નિત્ય છે, પરંતુ પર્યાયદૃષ્ટિથી તે જન્ય પણ છે. ક્યારેક સ્કંધના અવયવોરૂપ બની સામુદાયિક અવસ્થામાં પરમાણુ-ઓનું રહેવું અને ક્યારેક સ્કંધથી અલગ થઇ વિશકલિત (છુટી છવાઇ) અવસ્થામાં રહેવું એ બધા પરમાણુના પર્યાય-અવસ્થા વિશેષ જ છે. વિશકલિત જ અવસ્થા સ્કંધના ભેદ-થીજ ઉત્પન્ન થાય છે. એથી અહિંયાં ભેદથી અણુની ઉત્પ-ત્તિના કથનનો અભિપ્રાય એટલો જ છે કે વિશકલિત અવ-સ્થાવાળા પરમાણુ ભેદનું કાર્ય છે, શુદ્ધ પરમાણુ નહિ. ૨૬–૨૭

અચાક્ષુષ સ્કંધના ચાક્ષુષ બનવામાં હેતુ—

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषाः । २८ ।

ભેદ અને સંઘાતથી ચાક્ષુષ સ્કંધ બને છે.

અચાક્ષુષ સ્કંધ પણ નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરી ચાક્ષુષ બની શકે છે એ બતાવવું એ આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે.

પુદ્ગલના પરિણામ વિવિધ છે, એથી જ કોઈ પુદ્ગલ-સ્કંધ અચાક્ષુષ (ચક્ષુથી અગ્રાહ્ય) હોય છે, તો કોઇ ચાક્ષુષ (ચક્ષુથી ગ્રાહ્ય) હોય છે, જે સ્કંધ પહેલાં સૂક્ષ્મ હોવાના કારણે અચાક્ષુષ હોય છે, તે પણ નિમિત્તવશ સૂક્ષ્મત્વ પરિ-ણામ છોડીને બાદર (સ્થૂલ) પરિણામવિશિષ્ટ બનવાથી ચાક્ષુષ થઇ શકે છે, એ સ્કંધને એમ થવામાં ભેદ તથા સંઘાત બંને હેતુ અપેક્ષિત છે. જ્યારે કોઇ સ્કંધમાં સૂક્ષ્મત્વ પરિણામની નિવૃત્તિ થઇ સ્થૂલત્વ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે કેટલાંક નવાં અણુઓ તે સ્કંધમાં અવશ્ય મળી જાય છે. જ્યારે બીજાં કેટલાંક અણુઓ એ સ્કંધમાંથી અલગ પણ થઇ જાય છે. સૂક્ષ્મત્વ પરિણામની નિવૃત્તિપૂર્વક સ્થૂલત્વ પરિણામની ઉત્પત્તિ કેવળ સંઘાત એટલે અણુઓના મળવા માત્રથી જ થતી નથી, અને કેવળ ભેદ એટલે કે અણુઓના જૂદા થવાથી પણ થતી નથી. સ્થૂલત્વ–બાદરત્વ–રૂપ પરિણામ સિવાય કોઈ સ્કંધ ચાક્ષુષ તો થઇ શકતો જ નથી. એથી અહિંયાં નિયમપૂર્વક કહ્યું છે કે ચાક્ષુષ સ્કંધ ભેદ અને સંઘાત બંનેથી થાય છે.

ભેદ શબ્દના બે અર્થ છે. (૧) સ્કંધનું તૂટવું અર્થાત્ એમાંથી અણુઓનું અલગ થવું, (૨) પૂર્વપરિણામ નિવૃત્ત થઈ બીજા પરિણામનું ઉત્પન્ન થવું. તે બંને અર્થોમાંથી પહેલો અર્થ લઇ ઉપરનો સૂત્રાર્થ લખ્યો છે. બીજા અર્થ પ્રમાણે સૂત્રની વ્યાખ્યા આ રીતે થાય–જ્યારે કોઇ સૂક્ષ્મ સ્કંધ નેત્રથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય બાદર પરિણામ

પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ અચાક્ષુષ મટી ચાક્ષુષ બને છે ત્યારે એના એમ થવામાં સ્થૂલ પરિણામ અપેક્ષિત છે, જેને વિશિષ્ટ–અનંતાણુ–સંખ્યા (સંઘાત) ની અપેક્ષા છે. કેવળ સૂક્ષ્મત્વરૂપ પૂર્વ પરિણામની નિવૃત્તિપૂર્વક નવીન સ્થૂલત્વ પરિણામ ચાક્ષુષ બનવાનું કારણ નથી અને કેવળ વિશિષ્ટ અનંત સંખ્યા પણ ચાક્ષુષ બનવામાં કારણ નથી, કિંતુ પરિણામ (ભેદ) અને ઉક્ત સંખ્યારૂપ સંઘાત બંનેએ સ્કંધના ચાક્ષુષ બનવામાં કારણ છે.

જો કે સૂત્રગત ચાક્ષુષ પદથી તો ચક્ષુર્ગ્રાહ્ય સ્કંધનો જ બોધ થાય છે તોપણ અહિંયાં ચક્ષુપદથી સમસ્ત ઇંદ્રિયોનો લાક્ષણિક બોધ વિવક્ષિત છે. તે પ્રમાણે સૂત્રનો અર્થ એ થાય છે કે બધા અતીંદ્રિય સ્કંધોના ઐંદ્રિયક (ઇંદ્રિય ગ્રાહ્ય) બનવામાં ભેદ અને સંઘાત બંને હેતુ અપેક્ષિત છે. પૌદ્ગલિક પરિણામની અમર્યાદિત વિચિત્રતાના કારણથી જેમ પહેલાના અતીંદ્રિય સ્કંધ પણ પછીથી ભેદ તથા સંઘાતરૂપ નિમિત્તથી ઐંદ્રિયક બની શકે છે તે જ રીતે સ્થૂલ સ્કંધ સૂક્ષ્મ પણ બની જાય છે; એટલું જ નહિ પણ પરિણામની વિચિત્રતાના કારણથી અધિક ઇંદ્રિયોથી ગ્રહણ કરાતો સ્કંધ અલ્પ ઇંદ્રિય-ગ્રાહ્ય બની જાય છે. જેમ મીઠું, હિંગ આદિ પદાર્થ નેત્ર, સ્પર્શન, રસન અને ઘ્રાણ ચારે ઇંદ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાય છે, પરન્તુ તે પાણીમાં મળી જવાથી ફક્ત રસન અને ઘ્રાણ બે ઇંદ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાય છે.

પ્ર૦–સ્કંધના ચાક્ષુષ બનવામાં બે કારણ બતાવ્યાં, પરંતુ અચાક્ષુષ સ્કંધની ઉત્પત્તિનું કારણ કેમ ન બતાવ્યું?

ઉ૦-છવ્વીશમા સૂત્રમાં સામાન્યરૂપથી સ્કંધમાત્રની ઉત્પત્તિના ત્રણ હેતુઓનું કથન કર્યું છે. અહિંયાં તો ફક્ત વિશેષ સ્કંધની ઉત્પત્તિના અર્થાત્ અચાક્ષુષથી ચાક્ષુષ બનવાના હેતુઓનું વિશેષ કથન છે. એથી એ સામાન્ય વિધાન પ્રમાણે અચાક્ષુષ સ્કંધની ઉત્પત્તિના હેતુ ત્રણ જ પ્રાપ્ત થાય છે. સારાંશ એ છે કે છવ્વીશમા સૂત્રના કથન પ્રમાણે ભેદ, સંઘાત અને ભેદસંઘાત એ ત્રણે હેતુઓથી અચાક્ષુષ સ્કંધ બને છે. ૨૮

'સત્' ની વ્યાખ્યા—

[१]उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् । २९ ।

જે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણેથી યુક્ત અર્થાત્ તદાત્મક છે તે સત્ કહેવાય છે.

સત્‌ના સ્વરૂપ વિષે ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોના ભિન્ન ભિન્ન મત છે. [૨]કોઇ દર્શન સંપૂર્ણ સત્ પદાર્થને (બ્રહ્મને) કેવળ ધ્રુવ (નિત્ય) જ માને છે. [૩]કોઈ દર્શન સત્ પદાર્થને નિરન્વય ક્ષણિક (માત્ર ઉત્પાદવિનાશશીલ) માને છે. [૪]કોઇ દર્શન ચેતનતત્ત્વ રૂપ સત્‌ને તો કેવળ ધ્રુવ (કૂટસ્થ નિત્ય) અને પ્રકૃતિતત્ત્વરૂપ સત્‌ને પરિણામી નિત્ય (નિત્યાનિત્ય)

---

૧ દિગંબરીય પરંપરામાં આ સૂત્ર ત્રીશમા આંક ઉપર છે. એમાં ઓગણત્રીશમા નંબર ઉપર "**सद् द्रव्यलक्षणम्**" એવું સૂત્ર છે, જે શ્વેતાંબરીય પરંપરામાં નથી. ભાષ્યમાં ફકત એનો ભાવ આવી જાય છે. ૨ વેદાન્ત—ઔપનિષદ શાંકરમત. ૩ બૌદ્ધ. ૪ સાંખ્ય.

માને છે. [5]કોઇ દર્શન અનેક સત્ પદાર્થોમાંથી પરમાણુ, કાળ, આત્મા આદિ કેટલાંક સત્ તત્ત્વોને કૂટસ્થનિત્ય અને ઘટ, વસ્ત્ર આદિ કેટલાક સતને માત્ર ઉત્પાદવ્યયશીલ (અનિત્ય) માને છે. પરંતુ જૈનદર્શનનું સતના સ્વરૂપ સંબંધનું મંતવ્ય ઉક્ત બધા મતોથી ભિન્ન છે અને તે આ સૂત્રમાં બતાવ્યું છે.

જૈનદર્શનનું માનવું એ છે કે જે સત્-વસ્તુ છે તે ફક્ત સમગ્ર કૂટસ્થનિત્ય, અથવા ફક્ત નિરન્વય વિનાશી, અથવા એનો અમુક ભાગ કૂટસ્થનિત્ય અને અમુક ભાગ પરિણામીનિત્ય, અથવા એનો કોઇ ભાગ તો ફક્ત નિત્ય અને કોઇ ભાગ તો માત્ર અનિત્ય એમ હોઈ શકતું નથી. એના મત પ્રમાણે ચેતન અથવા જડ, મૂર્ત અથવા અમૂર્ત, સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂલ બધી સત્ કહેવાતી વસ્તુઓ ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રૌવ્યરૂપે ત્રિરૂપ છે.

પ્રત્યેક વસ્તુમાં બે અંશ છે. એક અંશ એવો છે કે જે ત્રણે કાળમાં શાશ્વત છે અને બીજો અંશ સદા અશાશ્વત છે. શાશ્વત અંશના કારણથી પ્રત્યેક વસ્તુ ધ્રૌવ્યાત્મક (સ્થિર) અને અશાશ્વત અંશના કારણથી ઉત્પાદવ્યયાત્મક (અસ્થિર) કહેવાય છે. આ બે અંશોમાંથી કોઈ એક બાજુએ દૃષ્ટિ જવાથી અને બીજી બાજુએ ન જવાથી વસ્તુ ફક્ત સ્થિરરૂપ અથવા ફક્ત અસ્થિરરૂપ માલૂમ પડે છે, પરંતુ બંને અંશોની બાજુએ દૃષ્ટિ આપવાથી વસ્તુનું

---

૫ ન્યાય, વૈશેષિક.

પૂર્ણ અને યથાર્થ સ્વરૂપ માલૂમ પડે છે. એથી બંને દૃષ્ટિઓને અનુસારે જ આ સૂત્રમાં સત્-વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદિત કર્યું છે. ૨૯

વિરોધનો પરિહાર અને પરિણામી નિત્યત્વનું સ્વરૂપ—

तद्भावाव्ययं नित्यम् । ३० ।

જે એના ભાવથી (પોતાની જાતિથી) ચ્યુત ન થાય તે નિત્ય છે,

પાછલા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે વસ્તુ ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક છે, અર્થાત્ સ્થિરાસ્થિર ઉભયરૂપ છે; પરંતુ અહિંયાં પ્રશ્ન થાય છે કે આ કેવી રીતે ઘટી શકશે? જે સ્થિર છે તે અસ્થિર કેવી રીતે? અને જે અસ્થિર છે તે સ્થિર કેવી રીતે? એક જ વસ્તુમાં સ્થિરત્વ, અસ્થિરત્વ બંને અંશ શીતઉષ્ણની માફક પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી એક જ સમયમાં ઘટી ન શકે. એથી સત્‌ની ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક એવી વ્યાખ્યા શું વિરુદ્ધ નથી? એ વિરોધનો પરિહાર કરવા માટે જૈનદર્શનસંમત નિત્યત્વનું સ્વરૂપ બતાવવું એ જ આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે.

જો બીજાં કેટલાંક દર્શનોની માફક જૈનદર્શન વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું માને કે 'કોઈ પણ પ્રકારથી પરિવર્તન પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ સદા એક રૂપમાં વસ્તુ સ્થિર રહે' તો એ કૂટસ્થ નિત્યમાં અનિત્યત્વનો સંભવ ન હોવાને લીધે એક જ વસ્તુમાં સ્થિરત્વ, અસ્થિરત્વનો વિરોધ આવે; એ રીતે જો જૈનદર્શન વસ્તુને માત્ર ક્ષણિક માને અર્થાત્ પ્રત્યેક

વસ્તુને ક્ષણક્ષણમાં ઉત્પન્ન થનારી તથા નષ્ટ થનારી માને અને એનો કોઇ સ્થિર આધાર ન માને તો પણ ઉત્પાદ-વ્યયશીલ અનિત્ય પરિણામમાં નિત્યત્વનો સંભવ ન હોવાના કારણે ઉપરનો વિરોધ આવે, પરંતુ જૈન દર્શન કોઈ વસ્તુને કેવળ કૂટસ્થ નિત્ય અથવા કેવળ પરિણામી માત્ર ન માનતાં પરિણામી નિત્ય માને છે. એથી બધાં તત્ત્વો પોતપોતાની જાતિમાં સ્થિર રહ્યાં છતાં પણ નિમિત્ત પ્રમાણે પરિવર્તન ઉત્પાદ-વ્યય પ્રાપ્ત કરે છે. એથીજ પ્રત્યેક વસ્તુમાં મૂળ-જાતિ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ધ્રૌવ્ય અને પરિણામની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ, વ્યય એ બંને ઘટિત થવામાં કોઇ વિરોધ આવતો નથી. જૈન દર્શનનો પરિણામીનિત્યત્વવાદ સાંખ્યની માફક ફક્ત જડ પ્રકૃતિ સુધી જ નથી; કિંતુ ચેતનતત્ત્વમાં પણ તે લાગુ પડે છે.

બધાં તત્ત્વોમાં વ્યાપક રૂપે પરિણામીનિત્યત્વવાદનો સ્વીકાર કરવા માટે મુખ્ય સાધક પ્રમાણ અનુભવ છે. સૂક્ષ્મ-દૃષ્ટિથી જોતાં કોઈ એવું તત્ત્વ અનુભવમાં નથી આવતું કે જે ફક્ત અપરિણામી હોય, અથવા માત્ર પરિણામરૂપ હોય. બાહ્ય, આભ્યંતર બધી વસ્તુઓ પરિણામીનિત્ય માલૂમ પડે છે; જો બધી વસ્તુઓ ક્ષણિક માત્ર હોય તો પ્રત્યેક ક્ષણમાં નવી નવી વસ્તુ ઉત્પન્ન થવા તથા નષ્ટ થવાને લીધે તેમજ એનો કોઇ સ્થાયી આધાર ન હોવાને લીધે એ ક્ષણિકપરિણામપરંપરામાં સજાતીયતાનો અનુભવ ક્યારે પણ ન થાય, અર્થાત્ પહેલાં કોઇ વાર જોયેલી વસ્તુને

ફરીથી જોતાં જે 'આ તે જ વસ્તુ છે' એવું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે તે કોઈપણ રીતે ન થાય, કેમકે પ્રત્યભિજ્ઞાનને માટે જેમ એની વિષયભૂત વસ્તુનું સ્થિરત્વ આવશ્યક છે, તેમજ દ્રષ્ટા આત્માનું પણ સ્થિરત્વ આવશ્યક છે. એ રીતે જડ અથવા ચેતન તત્ત્વ માત્ર જો નિર્વિકાર હોય તો એ બંને તત્ત્વોના મિશ્રણરૂપ જગતમાં ક્ષણક્ષણમાં દેખા દેતી વિવિધતા ક્યારે પણ ઉત્પન્ન ન થાય. એથી જ પરિણામી નિત્યત્વવાદને જૈન દર્શન યુક્તિસંગત માને છે.

બીજી વ્યાખ્યા, પૂર્વોક્ત સત્‌ના નિત્યત્વનું વર્ણન—

સત્ પોતાના સ્વભાવથી ચ્યુત થતું નથી માટે નિત્ય છે.

ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્યાત્મક રહેવું એ જ વસ્તુ માત્રનું સ્વરૂપ છે. આ સ્વરૂપ જ સત્ કહેવાય છે. સત્સ્વરૂપ નિત્ય છે, અર્થાત્ તે ત્રણે કાળમાં એક સરખું અવસ્થિત રહે છે. એવું નથી કે કોઈક વસ્તુમાં અથવા વસ્તુ માત્રમાં ઉત્પાદ, વ્યય તથા ધ્રૌવ્ય ક્યારેક હોય અને ક્યારેક ન હોય, પ્રત્યેક સમયમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણે અંશ અવશ્ય થાય છે એ જ સત્‌નું નિત્યત્વ છે.

પોતપોતાની જાતિને ન છોડવી એ જ બધાં દ્રવ્યોનું ધ્રૌવ્ય છે અને પ્રત્યેક સમયમાં ભિન્નભિન્ન પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન અથવા નષ્ટ થવું એ એનો ઉત્પાદવ્યય છે. ધ્રૌવ્ય તથા ઉત્પાદવ્યયનું ચક્ર દ્રવ્ય માત્રમાં સદા દેખાય છે.

આ ચક્રમાંથી ક્યારે પણ કોઈ અંશ મુક્ત–લુપ્ત થતો નથી, એ જ આ સૂત્ર દ્વારા બતાવ્યું છે. પૂર્વ સૂત્રમાં ધ્રૌવ્યનું

કથન છે તે દ્રવ્યના અન્વયી સ્થાયી અંશ માત્રને લઈને. અને અહિંયાં નિત્યત્વનું કથન છે તે ઉત્પાદ–વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે અંશોના અવિચ્છિન્નત્વને લઈને છે. આ જ પૂર્વસૂત્રમાં કથિત ધ્રૌવ્ય અને આ સૂત્રમાં કથિત નિત્યત્વની વચ્ચે અંતર છે. ૩૦

અનેકાંતના સ્વરૂપનું સમર્થન—

अर्पितानर्पितसिद्धेः ।३१।

પ્રત્યેક વસ્તુ અનેક ધર્માત્મક છે; કેમકે અર્પિત એટલે કે અર્પણા અર્થાત્ અપેક્ષાથી અને અનર્પિત એટલે કે, અનર્પણા અર્થાત્ બીજી અપેક્ષાએ વિરૂદ્ધ સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

પરસ્પર વિરૂદ્ધ કિંતુ પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મોનો સમન્વય એક વસ્તુમાં કેવી રીતે થઈ શકે છે, એ બતાવવું તથા વિદ્યમાન અનેક ધર્મોમાંથી ક્યારેક એકનું અને ક્યારેક બીજાનું પ્રતિપાદન કેમ થાય છે, એ બતાવવું એ આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે.

આત્મા સત્ છે એવી પ્રતીતિ અથવા ઉક્તિમાં જે સત્ત્વનું ભાન હોય છે તે બધી રીતે ઘટિત થતું નથી. જો એમ હોય તો આત્મા, ચેતના આદિ સ્વરૂપની માફક ઘટાદિ પરરૂપથી પણ સત્ સિદ્ધ થાય, અર્થાત્ એમાં ચેતનાની માફક ઘટત્વ પણ ભાસમાન થાય, જેથી એનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સિદ્ધ જ ન થાય. વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો અર્થ જ એ છે કે તે સ્વરૂપથી સત્ અને પરરૂપથી સત્ નહિ અર્થાત્ અસત

છે. આ રીતે અમુક અપેક્ષાએ સત્વ અને બીજી અપેક્ષાએ અસત્વ એ બંને ધર્મ આત્મામાં સિદ્ધ થાય છે. જેમ સત્વ, અસત્વનું છે તે જ પ્રમાણે નિત્યત્વ–અનિત્યત્વ ધર્મ પણ એમાં સિદ્ધ છે. દ્રવ્ય (સામાન્ય) દષ્ટિએ નિત્યત્વ અને પર્યાય (વિશેષ) દષ્ટિએ અનિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે પરસ્પર વિરૂદ્ધ દેખાતા, પરંતુ અપેક્ષાભેદથી સિદ્ધ એવા બીજા પણ એકત્વ, અનેકત્વ આદિ ધર્મોનો સમન્વય આત્મા આદિ બધી વસ્તુઓમાં અબાધિત છે. આથી બધાએ પદાર્થો અનેક ધર્માત્મક માનવામાં આવે છે.

બીજી વ્યાખ્યા—

પ્રત્યેક વસ્તુ અનેક પ્રકારે વ્યવહાર્ય છે, કેમકે અર્પણા અને અનર્પણાથી અર્થાત્ વિવક્ષાને લીધે પ્રધાન–અપ્રધાન ભાવે વ્યવહારની સિદ્ધિ–ઉપપત્તિ થાય છે.

અપેક્ષાભેદથી સિદ્ધ એવા અનેક ધર્મોમાંથી પણ ક્યારેક કોઇ એક ધર્મ દ્વારા અને ક્યારેક એના વિરૂદ્ધ બીજા ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો વ્યવહાર થાય છે, તે અપ્રામાણિક અથવા બાધિત નથી; કેમકે વિદ્યમાન પણ બધા ધર્મો એકી સાથે વિવક્ષિત હોતા નથી. પ્રયોજન પ્રમાણે ક્યારેક એકની તો ક્યારેક બીજાની વિવક્ષા હોય છે, જ્યારે જેની વિવક્ષા ત્યારે તે પ્રધાન અને બીજા અપ્રધાન થાય છે. જે કર્મનો કર્તા છે તે જ એના ફળનો ભોક્તા થઇ શકે છે, આ કર્મ અને તજ્જન્ય ફળના સામાનાધિકરણ્યને બતાવવાને માટે આત્મામાં

દ્રવ્યદૃષ્ટિએ સિદ્ધ એવા નિત્યત્વની અપેક્ષા કરાય છે. એ સમયે એનું પર્યાયદૃષ્ટિસિદ્ધ અનિત્યત્વ વિવક્ષિત ન હોવાને કારણે ગૌણ છે; પરંતુ કર્તૃત્વકાળની અપેક્ષાએ ભોક્તૃત્વ-કાળમાં આત્માની અવસ્થા બદલાઈ જાય છે. આવો કર્મ અને ફળના સમયનો અવસ્થાભેદ બતાવવાને માટે જ્યારે પર્યાયદૃષ્ટિસિદ્ધ અનિત્યત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે ત્યારે દ્રવ્યદૃષ્ટિસિદ્ધ નિત્યત્વ મુખ્ય હોતું નથી. આ રીતે વિવક્ષા અને અવિવક્ષાના કારણે ક્યારેક આત્મા નિત્ય અને ક્યારેક અનિત્ય કહેવાય છે, જ્યારે બન્ને ધર્મોની વિવક્ષા એકી સાથે થાય છે, ત્યારે બન્ને ધર્મોનું યુગપત્ પ્રતિપાદન કરે એવો વાચક શબ્દ ન હોવાથી આત્માને અવક્તવ્ય કહે છે. વિવક્ષા, અવિવક્ષા અને સહવિવક્ષાના લીધે ઉપરની ત્રણ વાક્યરચનાઓના પારસ્પરિક વિવિધ મિશ્રણથી બીજી પણ ચાર વાક્યરચનાઓ બને છે; જેમકે:–નિત્યાનિત્ય, નિત્ય-અવક્તવ્ય, અનિત્યઅવક્તવ્ય અને નિત્યઅનિત્યઅવક્તવ્ય. આ સાત વાક્યરચનાઓને સપ્તભંગી કહે છે. આમાં પહેલાં ત્રણ વાક્યો અને તેમાં પણ બે વાક્યો મૂળ છે. જેમ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ સિદ્ધ નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વને લઈને વિવ-ક્ષાના કારણે કોઈ એક વસ્તુમાં સપ્તભંગી ઘટાવી શકાય છે; તેમ બીજા પણ ભિન્નભિન્ન દૃષ્ટિએ સિદ્ધ કિંતુ પરસ્પર વિરૂદ્ધ દેખાતા સત્ત્વ–અસત્ત્વ, એકત્વ–અનેકત્વ, વાચ્યત્વ, અવાચ્યત્વ આદિ ધર્મયુગ્મોને લઈને સપ્તભંગી ઘટાવવી જોઈએ. આથી એક જ વસ્તુ અનેકધર્માત્મક અને અનેક પ્રકારના વ્યવહારનો વિષય મનાય છે. ૩૧

પૌદ્‌ગલિક બંધના હેતુનું કથન—

स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्धः । ३२ ।

સ્નિગ્ધત્વ અને રૂક્ષત્વથી બન્ધ થાય છે.

પૌદ્‌ગલિક સ્કંધની ઉત્પત્તિ એના અવયવભૂત પરમાણુ આદિના પારસ્પરિક સંયોગ માત્રથી થતી નથી. એને માટે સંયોગ ઉપરાંત બીજું પણ કાંઇક અપેક્ષિત છે, એ બતાવવું એ આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે. અવયવોના પારસ્પરિક સંયોગ ઉપરાંત એમાં સ્નિગ્ધત્વ-ચીકણાપણું, રૂક્ષત્વ-લૂખાપણું ગુણ હોવા પણ જરૂરી છે. જ્યારે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ અવયવ પરસ્પર મળે છે ત્યારે એમનો બંધ એટલે કે એકત્વપરિણામ થાય છે. આ બંધથી દ્વયણુક આદિ સ્કંધ બને છે.

સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ અવયવોનો શ્લેષ બે પ્રકારે થઇ શકે છે. સદૃશ અને વિસદૃશ. સ્નિગ્ધનો સ્નિગ્ધની સાથે અને રૂક્ષનો રૂક્ષની સાથે શ્લેષ થવો એ સદૃશ કહેવાય છે. સ્નિગ્ધનો રૂક્ષની સાથે સંયોગ થવો એ વિસદૃશ શ્લેષ છે. ૩૨

બંધના સામાન્ય વિધાનમાં અપવાદ—

न जघन्यगुणानाम् । ३३ ।
गुणसाम्ये सदृशानाम् । ३४ ।
द्व्यधिकादिगुणानां तु । ३५ ।

જઘન્ય ગુણ-અંશ-વાળા સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ અવયવોનો બંધ થતો નથી.

સમાન અંશ હોય તો સદૃશ અર્થાત્ સરખે સરખા સ્નિગ્ધ, સ્નિગ્ધ અવયવોનો તથા સરખે સરખા રૂક્ષ, રૂક્ષ અવયવોનો બંધ થતો નથી.

બે અંશ અધિકવાળા આદિ અવયવોનો તો બંધ થાય છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પહેલું સૂત્ર બંધનો નિષેધ કરે છે. તે પ્રમાણે જે પરમાણુઓમાં સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષત્વનો અંશ જઘન્ય હોય એ જઘન્યગુણવાળા પરમાણુઓનો પારસ્પરિક બંધ થતો નથી. આ નિષેધથી એ ફલિત થાય છે કે મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા યુક્ત અંશવાળા સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ બધા અવયવોનો પારસ્પરિક બંધ થઇ શકે છે, પરન્તુ એમાં પણ અપવાદ છે, જે આગલા સૂત્રમાં બતાવ્યો છે. એ પ્રમાણે સદૃશ અવયવ જે સમાન અંશવાળા હોય એનો પારસ્પરિક બંધ થઇ શકતો નથી. તેથી સમાન અંશવાળા સ્નિગ્ધ, સ્નિગ્ધ પરમાણુઓના તથા રૂક્ષ, રૂક્ષ પરમાણુઓના સ્કંધ બનતા નથી. આ નિષેધનો પણ ફલિત અર્થ એ થાય છે કે અસમાન ગુણવાળા સદૃશ અવયવોનો તો બંધ થઈ શકે છે. આ ફલિત અર્થનો સંકોચ કરી ત્રીજા સૂત્રમાં સદૃશ અવયવોના અસમાન અંશની બન્ધોપયોગી મર્યાદા નિયત કરવામાં આવી છે, તે પ્રમાણે અસમાન અંશવાળા પણ સદૃશ અવયવોમાં જ્યારે એક અવયવના સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વથી બીજા અવયવનું સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વ બે અંશ, ત્રણ અંશ, ચાર અંશ આદિ અધિક હોય તો પણ એ બે સદૃશ અવયવોનો બંધ

થઇ શકે છે, તેથી જ જો એક અવયવના સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વની અપેક્ષાએ બીજા અવયવનું સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વ ફક્ત એક અંશ અધિક હોય તો તે બે સદૃશ અવયવોનો બંધ થઈ શકતો નથી.

શ્વેતાંબર અને દિગંબર બંનેની પરંપરાઓમાં પ્રસ્તુત ત્રણ સૂત્રોમાં પાઠ ભેદ નથી; પરન્તુ અર્થ ભેદ છે. અર્થ ભેદમાંય ત્રણ બાબતો ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે, ૧ જઘન્ય-ગુણ પરમાણુ એક સંખ્યાવાળો હોય ત્યારે બંધ થવો કે ન થવો, ૨ પાંત્રીશમા સૂત્રમાં આદિ પદથી ત્રણ આદિ સંખ્યા લેવી કે નહિ, ૩ પાંત્રીશમા સૂત્રનું બંધવિધાન ફક્ત સદૃશ, સદૃશ અવયવોને માટે માનવું કે નહિ.

૧ ભાષ્યની વૃત્તિ પ્રમાણે બંને પરમાણુઓ જ્યારે જઘન્યગુણવાળા હોય છે ત્યારે એમનો બંધ નિષિદ્ધ છે, અર્થાત્ એક પરમાણુ જઘન્યગુણવાળો હોય અને બીજો જઘન્યગુણવાળો ન હોય તો ભાષ્ય તથા વૃત્તિ પ્રમાણે એમનો બંધ થઇ શકે છે. પરન્તુ સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિ બધી દિગંબરીય વ્યાખ્યાઓ પ્રમાણે જઘન્યગુણ યુક્ત બે પરમાણુ-ઓના પારસ્પરિક બંધની માફક એક જઘન્યગુણ પરમાણુનો બીજા અજઘન્યગુણ પરમાણુની સાથે પણ બંધ થતો નથી.

૨ ભાષ્યની વૃત્તિ પ્રમાણે પાંત્રીશમા સૂત્રમાં આદિ પદનો ત્રણ આદિ સંખ્યા અર્થ લેવાય છે. આથી જ એમાં કોઇ એક અવયવથી બીજા અવયવમાં સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વના અંશ બે, ત્રણ, ચારથી તે સંખ્યાત, અસંખ્યાત,

અનંત સુધી અધિક હોય તો પણ બંધ માનવામાં આવે છે; ફક્ત એક અંશ અધિક હોય તો બંધ માનવામાં આવતો નથી. પરન્તુ દિગંબરીય બધી વ્યાખ્યાઓ પ્રમાણે ફક્ત બે અંશ અધિક હોય તો જ બંધ માનવામાં આવે છે. અર્થાત્ એક અંશની માફક ત્રણ, ચારથી તે સંખ્યાત. અસંખ્યાત, અનંત અંશ સુધી અધિક હોય તો પણ બંધ માનવામાં આવતો નથી.

(૩) પાંત્રીશમા સૂત્રમાં ભાષ્યની વૃત્તિ પ્રમાણે બે, ત્રણ આદિ અંશો અધિક હોય તો પણ જે બંધનું વિધાન છે તે સદૃશ અવયવોમાં જ લાગુ પડે છે. પરન્તુ દિગંબરીય વ્યાખ્યાઓમાં તે વિધાન સદૃશ, સદૃશની માફક અસદૃશ પરમાણુઓના બંધમાં પણ લાગુ પડે છે. આ અર્થભેદના કારણથી બંને પરંપરામાં બંધવિષયક જે વિધિનિષેધ ફલિત થાય છે, તે નીચેના કોઠામાં બતાવ્યો છે.

ભાષ્યવૃત્ત્યનુસારી કોષ્ટક.		સદૃશ	વિદૃશ
૧	જઘન્ય+જઘન્ય	નથી.	નથી.
૨	જઘન્ય+એકાધિક	નથી.	છે.
૩	જઘન્ય+દ્વયધિક	છે.	છે.
૪	જઘન્ય+ત્ર્યાદિઅધિક	છે.	છે.
૫	જઘન્યેતર+સમજઘન્યેતર	નથી.	છે.
૬	જઘન્યેતર+એકાધિક જઘન્યેતર	નથી.	છે.
૭	જઘન્યેતર+દ્વયધિક જઘન્યેતર	છે.	છે.
૮	જઘન્યેતર+ત્ર્યાદિઅધિક જઘન્યેતર	છે.	છે.

સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિના અનુસારે કોષ્ટક	સદૃશ	વિસદૃશ
૦		
૧ જઘન્ય+જઘન્ય	નથી.	નથી.
૨ જઘન્ય+એકાધિક	નથી.	નથી.
૩ જઘન્ય+દ્વયધિક	નથી.	નથી.
૪ જઘન્ય+ત્ર્યાદિઅધિક	નથી.	નથી.
૫ જઘન્યેતર+સમજઘન્યેતર	નથી.	નથી.
૬ જઘન્યેતર+એકાધિક જઘન્યેતર	નથી.	નથી.
૭ જઘન્યેતર+દ્વયધિક જઘન્યેતર	છે.	છે.
૮ જઘન્યેતર+ત્ર્યાદિઅધિક જઘન્યેતર	નથી.	નથી.

સ્નિગ્ધત્વ, રૂક્ષત્વ બન્ને સ્પર્શવિશેષો છે. તે પોતપોતાની જાતિની અપેક્ષાએ એકએક રૂપ હોવા છતાં પણ પરિણમનની તરતમતાના કારણે અનેક પ્રકારના થાય છે. તરતમતા ત્યાં સુધી થાય છે કે નિકૃષ્ટ સ્નિગ્ધત્વ અને નિકૃષ્ટ રૂક્ષત્વ તથા ઉત્કૃષ્ટ સ્નિગ્ધત્વ અને ઉત્કૃષ્ટ રૂક્ષત્વની વચમાં અનંતાનંત અંશોનો તફાવત હોય છે, ઉદાહરણ તરીકે બકરી અને ઉંટડીના દૂધમાં સ્નિગ્ધત્વનો તફાવત; બંનેમાં સ્નિગ્ધત્વ હોય છે જ પરંતુ એકમાં ઘણું ઓછું અને બીજામાં ઘણું જ વધારે. તરતમતાવાળા સ્નિગ્ધત્વ અને રૂક્ષત્વ પરિણામોમાં જે પરિણામ સૌથી નિકૃષ્ટ અર્થાત્ અવિભાજ્ય હોય તે જઘન્ય અંશ કહેવાય છે; જઘન્યને છોડીને બાકીના બધા જઘન્યેતર કહેવાય છે. જઘન્યેતરમાં મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા આવી જાય છે. જે સ્નિગ્ધત્વ પરિણામ સૌથી અધિક હોય તે ઉત્કૃષ્ટ;

અને જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટની વચમાં હોય તે બધા પરિણામો મધ્યમ હોય છે. જઘન્ય સ્નિગ્ધત્વની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ સ્નિગ્ધત્વ અનંતાનંતગુણ અધિક હોવાથી જો જઘન્ય સ્નિગ્ધ-ત્વને એક અંશ કહેવામાં આવે તો ઉત્કૃષ્ટ સ્નિગ્ધત્વને અનંતા-નંત અંશપરિમિત સમજવો જોઈએ. બે, ત્રણથી તે સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત અને એક ઓછા ઉત્કૃષ્ટ સુધી બધા અંશો મધ્યમ સમજવા જોઈએ.

અહિંયાં સદૃશનો અર્થ એ છે કે સ્નિગ્ધનો સ્નિગ્ધની સાથે અથવા રૂક્ષનો રૂક્ષની સાથે બંધ થવો અને વિસદૃશનો અર્થ એ છે કે સ્નિગ્ધનો રૂક્ષની સાથે બંધ થવો. એક અંશ જઘન્ય અને એનાથી એક અધિક અર્થાત્ બે અંશો એકાધિક છે. બે અંશ અધિક હોય તો દ્વયધિક અને ત્રણ અંશ અધિક હોય તો ત્ર્યધિક. આ રીતે ચાર અંશ અધિક હોય તો ચતુરધિક, એ રીતે અનંતાનંત અધિક સુધી જાય છે. 'સમ'નો અર્થ સમસંખ્યા છે; બંને તરફના અંશોની સંખ્યા બરાબર હોય તો તે સમ છે. બે અંશ જઘન્યેતરના સમ જઘન્યેતર બે અંશ છે. બે અંશ જઘન્યેતરના એકાધિક જઘન્યેતર ત્રણ અંશ છે, બે અંશ જઘન્યેતરના ચાર અંશ દ્વયધિક જઘન્યેતર છે, બે અંશ જઘન્યેતરના ત્ર્યધિક જઘન્યે-તર પાંચ અંશ છે અને ચતુરધિક જઘન્યેતર છ અંશ છે; આ રીતે ત્રણ આદિથી તે અનંતાંશ જઘન્યેતર સુધીના સમ, એકાધિક, દ્વયધિક અને ત્રિઆદિ અધિક જઘન્યેતરને સમજી લેવા. ૩૩-૩૫

પરિણામનું સ્વરૂપ—

[1]बन्धे समाधिकौ पारिणामिकौ । ३६ ।

બંધના સમયે સમ અને અધિક ગુણ, સમ અને હીન-ગુણના પરિણમન કરાવવાવાળા હોય છે.

બંધનો વિધિ અને નિષેધ બતાવતાં પ્રશ્ન થાય છે કે જે સદૃશ પરમાણુઓનો અથવા વિસદૃશ પરમાણુઓનો બંધ થાય છે એમાં કોણ કોને પરિણત કરે છે. એનો ઉત્તર અહિંયાં આપ્યો છે.

સમાંશ સ્થલમાં સદૃશ બંધ તો થતો જ નથી, વિસદૃશ થાય છે; જેમકે—બે અંશ સ્નિગ્ધના બે અંશ રૂક્ષની સાથે અથવા ત્રણ અંશ સ્નિગ્ધના ત્રણ અંશ રૂક્ષની સાથે. એવા સ્થળમાં કોઈ એક સમ બીજા સમને પોતાના રૂપમાં પરિણત કરી લે છે. અર્થાત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે ક્યારેક સ્નિગ્ધત્વ જ રૂક્ષત્વને સ્નિગ્ધત્વરૂપમાં બદલી નાંખે છે અને ક્યારેક રૂક્ષત્વ, સ્નિગ્ધત્વને રૂક્ષત્વરૂપમાં બદલી નાંખે છે; પરંતુ અધિકાંશ સ્થળમાં અધિકાંશ જ હીનાંશને પોતાના સ્વરૂપમાં બદલી શકે છે. જેમ પંચાંશ સ્નિગ્ધત્વ ત્રણ અંશ સ્નિગ્ધત્વને પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણત કરે છે અર્થાત્ ત્રણ

---

[1] દિગંબરીય પરંપરામાં '**बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ**' એવો સૂત્રપાઠ છે; તે પ્રમાણે એમાં એક સમને બીજા સમને પોતાના સ્વરૂપમાં મેળવવું ઇષ્ટ નથી; ફક્ત અધિક પોતાના સ્વરૂપમાં હીનને મેળવી લે એટલું જ ઇષ્ટ છે.

અંશ સ્નિગ્ધત્વ પણ પાંચ અંશ સ્નિગ્ધત્વના સંબંધથી પાંચ અંશ પરિમાણ થઇ જાય છે. આ રીતે પાંચ અંશ સ્નિગ્ધત્વ ત્રણ અંશ રૂક્ષત્વને પણ સ્વસ્વરૂપમાં મેળવી લે છે. અર્થાત્ રૂક્ષત્વ, સ્નિગ્ધત્વરૂપમાં બદલાઈ જાય છે; જ્યારે રૂક્ષત્વ અધિક હોય ત્યારે તે પણ પોતાનાથી ઓછા સ્નિગ્ધત્વને પોતાના સ્વરૂપ અર્થાત્ રૂક્ષત્વસ્વરૂપ બનાવી લે છે. ૩૬

દ્રવ્યનું લક્ષણ—

गुणपर्यायवद् द्रव्यम् । ३७ ।

દ્રવ્ય, ગુણપર્યાયવાળું છે.

દ્રવ્યનો ઉલ્લેખ તો પહેલાં કેટલીયે વાર આવી ગયો છે તેથી એનું લક્ષણ અહિંયાં બતાવવામાં આવે છે.

જેમાં ગુણ અને પર્યાય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના પરિણામી સ્વભાવના કારણથી સમયે સમયે નિમિત્ત પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન રૂપમાં પરિણત રહે છે,અર્થાત્ વિવિધ પરિણામોને પ્રાપ્ત કરે છે. દ્રવ્યમાં પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાની જે શક્તિ છે તે જ એનો ગુણ કહેવાય છે, અને ગુણજન્ય પરિણામ પર્યાય કહેવાય છે; ગુણ કારણ છે અને પર્યાય કાર્ય છે. એક દ્રવ્યમાં શક્તિરૂપ અનંત ગુણ છે; જે વસ્તુતઃ આશ્રયભૂત દ્રવ્યથી અથવા પરસ્પર અવિભાજ્ય છે. પ્રત્યેક ગુણ–શક્તિના ભિન્ન ભિન્ન સમયમાં થતા ત્રૈકાલિક પર્યાયો અનંત છે. દ્રવ્ય અને એના અંશ-રૂપ શક્તિઓ ઉત્પન્ન તથા વિનષ્ટ ન હોવાને કારણે નિત્ય

અર્થાત્ અનાદિઅનંત છે. પરંતુ બધા પર્યાયો પ્રતિક્ષણ ઉત્પન્ન તથા નષ્ટ થવાના કારણે વ્યક્તિશઃ અનિત્ય અર્થાત્ સાદિસાંત છે, અને પ્રવાહની અપેક્ષાએ પર્યાયો પણ અનાદિ અનંત છે. કારણભૂત એક શક્તિના દ્વારા દ્રવ્યમાં થતો ત્રૈકાલિક પર્યાયપ્રવાહ સજાતીય છે. દ્રવ્યમાં અનંત શક્તિ-ઓથી તજ્જન્યપર્યાયપ્રવાહ પણ અનંત જ એકી સાથે ચાલુ રહે છે. ભિન્નભિન્ન શક્તિજન્ય વિજાતીય પર્યાયો એક સમયમાં એક દ્રવ્યમાં મળી આવે છે; પરંતુ એક શકિતજન્ય ભિન્નભિન્ન સમયભાવી સજાતીય પર્યાયો એક દ્રયવ્માં એક સમયમાં હોતા નથી.

આત્મા અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે; કેમકે એમનામાં ચેતના આદિ તથા રૂપ આદિ અનુક્રમે અનંત ગુણ છે અને જ્ઞાન, દર્શનરૂપ વિવિધ ઉપયોગ આદિ તથા નીલપીતાદિ વિવિધ અનંત પર્યાયો છે. આત્મા ચેતનાશકિત દ્વારા ઉપયોગ રૂપમાં અને પુદ્ગલરૂપ શક્તિ દ્વારા ભિન્નભિન્ન નીલપીતઆદિ રૂપમાં પરિણત થયા કરે છે. ચેતનાશક્તિ આત્મદ્રવ્યથી અને આત્મગત અન્ય શક્તિઓથી અલગ થઈ શકતી નથી, આ રીતે રૂપશક્તિ પુદ્ગલ દ્રવ્યથી અને પુદ્ગલગત અન્ય શક્તિઓથી પૃથક્ થઇ શકતી નથી. જ્ઞાન, દર્શન આદિ ભિન્નભિન્ન સમયવર્તી વિવિધ ઉપયોગોના ત્રૈકાલિકપ્રવાહ કારણભૂત એક ચેતનાશક્તિ છે અને એ શાક્તના કાર્યભૂત પર્યાયપ્રવાહ ઉપયોગાત્મક છે. પુદ્ગલમાં પણ કારણ-ભૂત રૂપશક્તિ અને નીલપીત આદિ વિવિધ વર્ણપર્યાયપ્રવાહ

તે એક શક્તિનું કાર્ય છે. આત્મામાં ઉપયોગાત્મક પર્યાયપ્રવાહની માફક સુખદુ:ખવેદનાત્મક પર્યાયપ્રવાહ, પ્રવૃત્યાત્મક પર્યાયપ્રવાહ વગેરે અનંત પર્યાયપ્રવાહ એક સાથે ચાલુ રહે છે. આથી એમાં ચેતનાની માફક તેને સજાતીય પર્યાયપ્રવાહની કારણભૂત આનંદ, વીર્ય આદિ એક એક શક્તિ માનવાથી અનંત શક્તિઓ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે પુદ્ગલમાં પણ રૂપપર્યાયપ્રવાહની માફક ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે અનંત પર્યાયપ્રવાહ સદા ચાલુ રહે છે. આથી પ્રત્યેક પ્રવાહની કારણભૂત એક એક શક્તિ માનવાથી એમાં રૂપશક્તિની માફક ગંધ, રસ, સ્પર્શ આદિ અનંત શક્તિઓ સિદ્ધ થાય છે. આત્મામાં ચેતના, આનંદ, વીર્ય આદિ શક્તિઓના ભિન્નભિન્ન વિવિધ પર્યાયો એક સમયમાં થાય છે, પરંતુ એક ચેતનાશક્તિના અથવા એક આનંદ-શક્તિના વિવિધ ઉપયોગપર્યાયો અથવા વિવિધ વેદના-પર્યાયો એક સમયમાં થતા નથી; કેમકે પ્રત્યેક શક્તિનો એક સમયમાં એક જ પર્યાય વ્યક્ત થાય છે. આ રીતે પુદ્ગલોમાં પણ રૂપ, ગંધ આદિ ભિન્નભિન્ન શક્તિઓના ભિન્નભિન્ન પર્યાયો એક સમયમાં થાય છે; પરંતુ એક રૂપશક્તિના નીલ, પીત આદિ વિવિધ પર્યાયો એક સમયમાં થતા નથી. જેમ આત્મા અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય નિત્ય છે તેમ એની ચેતના આદિ તથા રૂપ આદિ શક્તિઓ પણ નિત્ય છે. પરંતુ ચેતનાજન્ય ઉપયોગપર્યાય અથવા રૂપશક્તિજન્ય નીલપીતપર્યાય નિત્ય નથી, કિંતુ સદૈવ ઉત્પાદ–વિનાશશાલી

હોવાથી વ્યક્તિશઃ અનિત્ય છે, અને ઉપયોગપર્યાયપ્રવાહ તથા રૂપપર્યાયપ્રવાહ ત્રૈકાલિક હોવાથી નિત્ય છે.

અનંત ગુણોનો અખંડ સમુદાય તે જ દ્રવ્ય છે. તથાપિ આત્માના ચેતના, આનંદ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ પરિમિત ગુણો જ સાધારણ બુદ્ધિવાળા છદ્મસ્થની કલ્પનામાં આવે છે, બધા ગુણો આવતા નથી. આ રીતે પુદ્ગલના પણ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ આદિ કેટલાક જ ગુણ કલ્પનામાં આવે છે, બધા નહિ. એનું કારણ એ છે કે આત્મા અથવા પુદ્ગલ દ્રવ્યના બધા પ્રકારના પર્યાયપ્રવાહ વિશિષ્ટ જ્ઞાન સિવાય જાણી શકાતા નથી. જે જે પર્યાયપ્રવાહ સાધારણ બુદ્ધિથી જાણી શકાય છે એના કારણભૂત ગુણોનો વ્યવહાર કરાય છે. આથી તે ગુણો વિકલ્પ્ય છે. આત્માના ચેતના, આનંદ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ ગુણો વિકલ્પ્ય વિચાર અને વાણીમાં આવી શકે તે છે; અને પુદ્ગલના રૂપ આદિ ગુણો વિકલ્પ્ય છે; બાકીના બધા અવિકલ્પ્ય છે અને તે ફક્ત કેવળિગમ્ય છે.

ત્રૈકાલિક અનંત પર્યાયો, અને તેમના એક એક પ્રવાહની કારણભૂત એક એક શક્તિ ગુણ, એવી અનંત શક્તિઓનો સમુદાય દ્રવ્ય છે, આ કથન પણ ભેદ સાપેક્ષ છે. અભેદ દૃષ્ટિથી પર્યાય પોતપોતાના કારણભૂત ગુણસ્વરૂપ અને ગુણ દ્રવ્યસ્વરૂપ હોવાથી દ્રવ્ય ગુણપર્યાયાત્મક જ કહેવાય છે. દ્રવ્યમાં બધા ગુણો એક સરખા નથી હોતા. કેટલાક સાધારણ અર્થાત્ બધા દ્રવ્યોમાં હોય એવા હોય છે; જેમકે

અસ્તિત્વ, પ્રદેશવત્ત્વ, જ્ઞેયત્વ આદિ; અને કેટલાક અસાધારણ અર્થાત્ અમુક અમુક દ્રવ્યમાં હોય એવા હોય છે; જેમકે- ચેતના, રૂપ આદિ. અસાધારણ ગુણ અને તજ્જન્ય પર્યાયના લીધેજ પ્રત્યેક દ્રવ્ય એક બીજાથી જુદું પડે છે.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યના ગુણ તથા પર્યાયોનો વિચાર ઉપર પ્રમાણે કરી લેવો જોઇએ, અહિંયાં એ વાત પણ સમજી લેવી જોઇએ કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્ત હોવાથી એના ગુણ ગુરુલઘુ તથા પર્યાય પણ ગુરુલઘુ કહેવાય છે, પરંતુ બાકીના બધાં દ્રવ્યો અમૂર્ત હોવાથી એના ગુણ અને પર્યાય અગુરુલઘુ કહેવાય છે. ૩૭

કાળ વિષે વિચાર—

[1]**कालश्चेत्येके** । ३८ ।

सोऽनन्तसमयः । ३९ ।

કોઇ આચાર્ય કહે છે કે કાળ પણ દ્રવ્ય છે અને તે અનંત સમય એટલે પર્યાયવાળો છે,

---

૧—દિગંબરીય પરંપરામાં '**कालश्च**' એવો સૂત્રપાઠ છે, તે પ્રમાણે તે લોકો કાળને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે. પ્રસ્તુત સૂત્રને એકદેશીય મતવાળું ન માનતાં તે સિદ્ધાંતરૂપે જ કાળને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માનનારા સૂત્રકારનું તાત્પર્ય બતાવે છે, જેઓ કાળને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી માનતા અને જેઓ માને છે તે બધા પોતપોતાના મંતવ્યની પુષ્ટિ કયા પ્રકારે કરે છે, કાળનું સ્વરૂપ કેવું બતાવે છે, એમાં બીજા કેટલા મતભેદો છે ઇત્યાદિ બાબતોને સવિશેષ જાણવાને માટે હિન્દી ચોથા કર્મગ્રંથમાંથી કાળવિષયક પરિશિષ્ટ જુઓ પૃ૦ ૧૫૭.

પહેલા કાળના વર્તના આદિ અનેક પર્યાયો બતાવ્યા છે, પરંતુ ધર્માસ્તિકાય આદિની માફક એમાં દ્રવ્યત્વનું વિધાન કર્યું નથી. આથી પ્રશ્ન થાય છે કે પહેલાં એવું વિધાન ન કરવાનો હેતુ કાળ દ્રવ્ય નથી એ છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રોમાં આપ્યો છે.

સૂત્રકારનું કહેવું એમ છે કે કોઇ આચાર્ય કાળને દ્રવ્યરૂપ માને છે. આ કથનથી સૂત્રકારનું તાત્પર્ય એમ સમજાય છે કે વસ્તુતઃ કાળ સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપે સર્વસંમત નથી.

કાળને અલગ દ્રવ્ય માનતા આચાર્યના મતનું નિરાકરણ સૂત્રકારે કર્યું નથી. ફક્ત એનું વર્ણન માત્ર કર્યું છે. આ વર્ણનમાં સૂત્રકાર કહે છે કે કાળ અનંત પર્યાયવાળો છે. [1]વર્તના આદિ પર્યાય તો પહેલાં કહી ચુકયા છીએ. સમયરૂપ પર્યાય પણ કાળના જ છે. વર્તમાન કાલરૂપ સમયપર્યાય તો ફક્ત એક જ હોય છે, પરંતુ અતીત, અનાગત સમયના પર્યાય અનંત હોય છે, આથી કાળને અનંત સમયવાળો કહ્યો છે. ૩૮-૩૯

ગુણનું સ્વરૂપઃ—

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः । ४० ।

જે દ્રવ્યમાં હંમેશાં રહે છે અને ગુણ રહિત છે તે ગુણ છે.

દ્રવ્યના લક્ષણમાં ગુણનું [2]કથન કર્યું છે એથી એનું સ્વરૂપ અહિંયાં બતાવ્યું છે.

૧—જૂઓ અ. ૫ સૂ. ૨૨.
૨—જૂઓ અ. ૫ સૂ. ૩૭.

જો કે પર્યાય પણ દ્રવ્યને જ આશ્રિત છે, અને નિર્ગુણ છે તથાપિ તે ઉત્પાદવિનાશવાળા હોવાથી દ્રવ્યમાં સદા રહેતા નથી; પરંતુ ગુણ તો નિત્ય હોવાથી સદાયે દ્રવ્યને આશ્રિત છે. ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે તફાવત આ જ છે.

દ્રવ્યમાં સદા વર્તમાન શક્તિઓ જે પર્યાયની જનક રૂપે માનવામાં આવે છે તેનું નામ જ ગુણ. આ ગુણોમાં વળી બીજા ગુણો માનવાથી અનવસ્થાનો દોષ આવે છે. માટે દ્રવ્યનિષ્ઠ શક્તિ રૂપ ગુણને નિર્ગુણ માન્યા છે. આત્માના ગુણ ચેતના, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર, આનંદ, વીર્ય આદિ છે અને પુદ્ગલના ગુણ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ આદિ છે. ૪૦

પરિણામનું સ્વરૂપ—

तद्भावः परिणामः ।४१।

'તે થવું' અર્થાત્ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહી ઉત્પન્ન તથા નષ્ટ થવું તેનું નામ પરિણામ.

[1]પહેલાં કેટલાક સ્થાને પરિણામનું કથન કર્યું છે તેનું અહિંયાં સ્વરૂપ બતાવે છે.

બૌદ્ધ લોકો વસ્તુ માત્રને ક્ષણસ્થાયી–નિરન્વયવિનાશી માને છે; આથી એમના મત પ્રમાણે પરિણામનો અર્થ ઉત્પન્ન થઇ સર્વથા નષ્ટ થઈ જવું અર્થાત્ નાશની પછી કાંઇ પણ તત્ત્વ કાયમ ન રહે એવો થાય છે

નૈયાયિક આદિ ભેદવાદી દર્શન જે ગુણ અને

૧—જૂઓ અ. ૫. સૂ. ૨૨–૩૬

દ્રવ્યનો એકાંત ભેદ માને છે એમના મત પ્રમાણે સર્વથા અવિકૃત દ્રવ્યમાં ગુણોનું ઉત્પન્ન થવું તથા નષ્ટ થવું એવો પરિણામનો અર્થ ફલિત થાય છે. આ બંને પક્ષની સામે પરિણામના સ્વરૂપના સંબંધમાં જૈન દર્શનનો મંતવ્યભેદ આ સૂત્રમાં બતાવ્યો છે.

કોઈ દ્રવ્ય અથવા કોઈ ગુણ એવા નથી કે જે સર્વથા અવિકૃત રહી શકે. વિકૃત અર્થાત્ અન્ય અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરતાં પણ કોઈ દ્રવ્ય અથવા કોઈ ગુણ પોતાની મૂળ જાતિનો–સ્વભાવનો ત્યાગ કરતો નથી, સારાંશ એ છે કે દ્રવ્ય હોય અથવા ગુણ દરેક પોતપોતાની જાતિનો ત્યાગ કર્યા વિના જ પ્રતિસમય નિમિત્ત પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કર્યા કરે છે. આ જ દ્રવ્યોનો તથા ગુણોનો પરિણામ કહેવાય છે.

આત્મા મનુષ્યરૂપે હોય અથવા પશુ પક્ષીરૂપે હોય પરંતુ તે ભિન્નભિન્ન અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં પણ તેનામાં આત્મત્વ કાયમ રહે છે, એજ રીતે જ્ઞાનરૂપ સાકાર ઉપયોગ હોય અથવા દર્શનરૂપ નિરાકાર ઉપયોગ હોય; ઘટવિષયક જ્ઞાન હોય અથવા પટવિષયક જ્ઞાન હોય પરંતુ એ બધા ઉપયોગપર્યાયોમાં ચેતના તો કાયમ રહે છે. દ્વયણુક અવસ્થા હોય અથવા ત્ર્યણુક આદિ અવસ્થા હોય પરંતુ પુદ્ગલ એ અનેક અવસ્થાઓમાં પણ પોતાનું પુદ્ગલત્વ છોડતું નથી. એ રીતે ધોળાશ છોડી કાળાશ ધારણ કરે, કાળાશ છોડી પીળાશ ધારણ કરે, તો

પણ તે બધા વિવિધ પર્યાયોમાં રૂપત્વસ્વભાવ કાયમ રહે છે. એ રીતે દરેક દ્રવ્ય અને એના દરેક ગુણના વિષયમાં ઘટાવી લેવું જોઈએ. ૪૧

પરિણામના ભેદ તથા આશ્રય વિભાગઃ—

अनादिरादिमांश्च ।४२।
रूपिष्वादिमान् ।४३।
योगोपयोगौ जीवेषु ।४४।

તે [૧]અનાદિ અને આદિમાન બે પ્રકારના છે.

---

૧ જેના કાળની પૂર્વકોટિ જાણી ન શકાય તે અનાદિ, અને જેના કાળની પૂર્વકોટિ જાણી શકાય તે આદિમાન કહેવાય છે. અનાદિ અને આદિમાન શબ્દનો ઉપરનો અર્થ જે સામાન્ય રીતે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; એને માની લઈને દ્વિવિધ પરિણામના આશ્રયનો વિચાર કરતી વેળાએ એ સિદ્ધાંત સ્થિર થાય છે કે દ્રવ્ય ગમે તો રૂપી હોય અથવા અરૂપી હોય, દરેકમાં અનાદિ અને આદિમાન એવા બે પ્રકારના પરિણામ હોય છે. પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ અને વ્યક્તિની અપેક્ષાએ આદિમાન પરિણામ બધામાં સમાનરૂપે ઘટાવી શકાય છે. એમ હોવા છતાં પણ પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તથા એના ભાષ્ય સુદ્ધાંમાં ઉક્ત અર્થ સંપૂર્ણ તથા સ્પષ્ટ કેમ નથી કર્યો? આ પ્રશ્ન ભાષ્યની વૃત્તિમાં વૃત્તિકારે ઉઠાવ્યો છે અને અંતમાં કબૂલ કર્યું છે કે વસ્તુતઃ બધા દ્રવ્યોમાં અનાદિ તથા આદિમાન બંને પરિણામો હોય છે.

સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિ દિગંબરોના વ્યાખ્યાગ્રંથોમાં બંને પ્રકારના પરિણામ હોવાનું સ્પષ્ટ કથન છે. અને એનું આ રીતે સમર્થન પણ

રૂપી અર્થાત્ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં આદિમાન છે.

કર્યું છે. દ્રવ્ય સામાન્યની અપેક્ષાએ અનાદિ અને પર્યાય વિશેષની અપેક્ષાએ આદિમાન પરિણામ સમજવા જોઇએ.

દિગંબર વ્યાખ્યાકારોએ બેંતાળીશથી ચુંમાળીશ સુધીના ત્રણ સૂત્રો સૂત્રપાઠમાં ન રાખી **"तद्भावः परिणामः"** એ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં જ પરિણામના ભેદ અને એના આશયનું કથન જે સંપૂર્ણ રીતે તથા સ્પષ્ટ રીતે કર્યું છે એથી જાણી શકાય છે કે એમને પણ પરિણામના આશ્રય વિભાગની ચર્ચા કરતાં પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તથા એના ભાષ્યમાં અર્થની ત્રુટિ કિંવા અસ્પષ્ટતા અવશ્ય માલૂમ પડી હશે, આથી તેઓએ અપૂર્ણાર્થક સૂત્રોને પૂર્ણ કરવા કરતાં પોતાના વક્તવ્યને સ્વતંત્ર રૂપેજ કહેવું ઉચિત ધાર્યું. ગમે તે હોય, પરંતુ અહિંયાં એક પ્રશ્ન થાય છે કે આટલા સૂક્ષ્મદર્શી અને સંગ્રાહક સૂત્રકારના ધ્યાનમાં એ વાત ન આવી કે જે વૃત્તિકારના ધ્યાનમાં આવી? અથવા સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિ વ્યાખ્યાઓમાં પરિણામનો જે આશ્રયવિભાગ સંપૂર્ણ રીતે દેખાય છે તે શું સૂત્રકારને ન સૂઝ્યો? ભગવાન ઉમાસ્વાતિને માટે આવી બાબતના વિષયમાં ત્રુટિની કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી. એના કરતાં તો એમના કથનના તાત્પર્યનું પોતાનું અજ્ઞાન જ કબૂલ કરવું વધારે યોગ્ય છે. એમ પણ હોઇ શકે છે કે અનાદિ અને આદિમાન્ શબ્દના જે અર્થ આજે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે અને જે અર્થ વ્યાખ્યાકારોએ લીધો છે તે સૂત્રકારને ઇષ્ટ ન હોય. શબ્દના અનેક અર્થમાંથી કોઈ એક અર્થ કયારેક એટલો પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે અને બીજો અર્થ એટલો અપ્રસિદ્ધ થઇ જાય છે કે કાળાંતરે તે અપ્રસિદ્ધ અર્થને સાંભળતાં પહેલ વહેલાં એ ધ્યાનમાં પણ નથી આવતું કે તે શબ્દનો એવો પણ અર્થ થઇ શકે, એમ દેખાય છે કે અનાદિ અને આદિમાન્ શબ્દના કાંઇક બીજા જ અર્થો સૂત્રકારના સમયમાં પ્રસિદ્ધ

જીવોમાં યોગ અને ઉપયોગ આદિમાન છે.

હશે; અને એ અર્થ એમને વિવક્ષિત હશે. જો આ કલ્પના ઠીક હોય તો કહેવું જોઇએ કે સૂત્રકારને અનાદિ શબ્દનો આગમપ્રમાણ-ગ્રાહ્ય અને આદિમાન શબ્દનો પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય એવો અર્થ ઇષ્ટ હશે. જો આ કલ્પના વાસ્તવિક હોય તો પરિણામના આશ્રયવિભાગના સંબંધમાં જે કાંઈ ત્રુટિ માલૂમ પડે છે તે રહેશે નહિ. તે અર્થ પ્રમાણે સીધો અને સરળ વિભાગ એવો થઈ જાય છે કે ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય એ અરૂપી દ્રવ્યોનો પોતાનો પરિણામ અનાદિ એટલે કે આગમપ્રમાણગ્રાહ્ય છે અને પુદ્ગલનો પરિણામ આદિમાન અર્થાત્ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે; તથા અરૂપી હોવા છતાં પણ જીવના યોગ-ઉપયોગરૂપ પરિણામ આદિમાન અર્થાત્ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે અર્થાત્ એના શેષ પરિણામ આગમગ્રાહ્ય છે.

જીવ અને અજીવનું નિરૂપણ થઈ ગયું, હવે ક્રમશઃ આસ્રવનું નિરૂપણ આવે છે.

યોગના વર્ણન દ્વારા આસ્રવનું સ્વરૂપ—

कायवाङ्मनःकर्म योगः ।१।

स आस्रवः ।२।

કાય, વચન અને મનની ક્રિયા યોગ છે.

તે જ આસ્રવ–કર્મનો સંબંધ કરાવતો હોવાથી આસ્રવ-સંજ્ઞક છે.

વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષયથી તથા પુદ્ગલોના આલંબનથી થતો આત્મપ્રદેશોનો પરિસ્પંદ–કંપન-વ્યાપાર યોગ કહેવાય છે, આના આલંબનભેદથી ત્રણ ભેદો છે. કાયયોગ, વચનયોગ અને મનોયોગ. ઔદારિકાદિ શરીરવર્ગણાના પુદ્ગલોના આલંબનથી જે યોગ પ્રવર્તમાન હોય છે તે કાયયોગ. મતિજ્ઞાનાવરણ, અક્ષરશ્રુતાવરણ આદિ કર્મના ક્ષયોપશમથી આંતરિક વાગ્લબ્ધિ ઉત્પન્ન થતાં વચનવર્ગણાના આલંબનથી ભાષાપરિણામ તરફ અભિમુખ આત્માનો જે પ્રદેશપરિસ્પંદ થાય છે તે વાગ્યોગ છે. નોઇંદ્રિય મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ આંતરિક મનોલબ્ધિ થતાં મનોવર્ગણાના

આલંબનથી મનઃપરિણામ તરફ આત્માનું જે પ્રદેશકંપન થાય છે ત મનોયોગ છે.

ઉક્ત ત્રણ પ્રકારના યોગ જ આસ્રવ કહેવાય છે. યોગને આસ્રવ કહેવાનું કારણ એ છે કે યોગ દ્વારા જ આત્મામાં કર્મવર્ગણાનું આસ્રવણ–કર્મરૂપે સંબંધ થાય છે. જેમ જળાશયમાં પાણી વહેવડાવનાર નાળાં આદિના મુખ અથવા દ્વાર આસ્રવ–વહનનું નિમિત્ત થવાથી આસ્રવ કહેવાય છે, તે જ રીતે કર્માસ્રવનું નિમિત્ત થવાથી યોગને આસ્રવ કહે છે. ૧–૨

યોગના ભેદ અને એના કાર્યભેદ—

[1]शुभः पुण्यस्य ।३।
अशुभः पापस्य ।४।

શુભ યોગ પુણ્યનો આસ્રવ–બંધહેતુ છે. અને અશુભ યોગ પાપનો આસ્રવ છે.

---

૧ ત્રીજા અને ચોથા સૂત્રોના સ્થાનમાં "**शुभः पुण्यस्याऽशुभः पापस्य**" એવું એક જ સૂત્ર ત્રીજા સૂત્ર તરિકે દિગંબરીય ગ્રન્થોમાં છપાયેલું છે; પરંતુ રાજવાર્તિકમાં "**ततः सूत्रद्वयमनर्थकम्**" એવો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત સૂત્રોની ચર્ચામાં મળે છે. (જૂઓ પૃ. ૨૪૮; વાર્તિક ૭ ની ટીકા) આ ઉલ્લેખથી સમજાય છે કે વ્યાખ્યાકારોએ બન્ને સૂત્રોને સાથે લખી એના ઉપર એકી સાથે જ વ્યાખ્યા કરી હશે, અને લખનારાઓ તથા છાપનારાઓએ સૂત્રપાઠને તથા તેની ટીકાને પણ એક સાથે જ જોઇને બન્ને સૂત્રોને અલગ અલગ ન માનતાં એક જ સૂત્ર સમજ્યા હશે અને એના ઉપર એક જ સંખ્યા લખી હશે.

કાયયોગ આદિ ઉક્ત ત્રણે યોગ શુભ પણ હોય છે અને અશુભ પણ હોય છે. યોગના શુભત્વ અને અશુભત્વનો આધાર ભાવનાની શુભાશુભતા છે, શુભ ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્ત યોગ શુભ અને અશુભ ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્ત યોગ અશુભ છે. કાર્ય—કર્મબંધની શુભાશુભતા ઉપર યોગની શુભાશુભતા અવલંબિત નથી; કેમકે એમ માનવાથી બધા યોગ અશુભ જ કહેવાશે, કોઇ શુભ કહેવાશે જ નહિ; કેમકે શુભ યોગ પણ આઠમા આદિ [1]ગુણસ્થાનોમાં અશુભ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના બંધનું કારણ થાય છે.

હિંસા, ચોરી, અબ્રહ્મ આદિ કાયિક વ્યાપાર અશુભ કાયયોગ અને દયા, દાન, બ્રહ્મચર્યપાલન આદિ શુભ કાયયોગ છે. સત્ય કિન્તુ સાવદ્ય ભાષણ, મિથ્યાભાષણ, કઠોર ભાષણ આદિ અશુભ વાગ્યોગ છે અને નિરવદ્ય સત્ય ભાષણ, મૃદુ તથા સભ્ય આદિ ભાષણ શુભ વાગ્યોગ છે. બીજાના અહિતનું તથા વધનું ચિંતન આદિ કર્મ એ અશુભ મનોયોગ છે અને બીજાની ભલાઇનું ચિંતન તથા એનો ઉત્કર્ષ જોઇને પ્રસન્ન થવું આદિ શુભ મનોયોગ છે.

શુભયોગનું કાર્ય પુણ્યપ્રકૃતિનો બંધ અને અશુભ યોગનું કાર્ય પાપપ્રકૃતિનો બંધ છે; એવું પ્રસ્તુત સૂત્રોનું વિધાન, અપેક્ષાએ સમજવું જોઇએ, કેમકે સંક્લેશ—કષાય-ની મંદતાના સમયે થતો યોગ શુભ અને સંક્લેશની તીવ્રતાના સમયે થતો યોગ અશુભ કહેવાય છે. જેમ અશુ-

---

[1] આને માટે જૂઓ હિંદી ચોથો કર્મગ્રંથ. ગુણસ્થાનોમાં બંધ-વિચાર તથા હિંદી બીજો કર્મગ્રંથ.

ભયોગના સમયે પ્રથમ આદિ ગુણસ્થાનોમાં જ્ઞાનાવરણીય આદિ બધી પુણ્ય, પાપ પ્રકૃતિઓનો યથાસંભવ બંધ હોય છે તેમ જ છઠ્ઠા આદિ ગુણસ્થાનોમાં શુભના સમયે પણ બધી પુણ્ય, પાપ પ્રકૃતિઓનો યથાસંભવ બંધ હોય છે જ. તો પછી શુભયોગનું પુણ્યબંધના કારણરૂપે અને અશુભયોગનું પાપબંધના કારણરૂપે અલગ અલગ વિધાન કેવી રીતે સંગત થઈ શકશે ? તેથી પ્રસ્તુત વિધાનને મુખ્ય તથા અનુભાગ બંધની અપેક્ષાએ સમજવું જોઇએ. શુભયોગની તીવ્રતાના સમયે પુણ્ય પ્રકૃતિઓના અનુભાગ–રસની માત્રા અધિક અને પાપ પ્રકૃતિઓના અનુભાગની માત્રા હીન નિષ્પન્ન થાય છે; એનાથી ઉલટું અશુભયોગની તીવ્રતાના સમયે પાપ પ્રકૃતિઓનો અનુભાગબંધ અધિક અને પુણ્યપ્રકૃતિઓનો અનુભાગ બંધ અલ્પ હોય છે. એમાં શુભયોગજન્ય પુણ્યાનુભાગની જે અધિક માત્રા અને અશુભયોગજન્ય પાપાનુભાગની જે અધિક માત્રા હોય છે એનું પ્રાધાન્ય માનીને સૂત્રોમાં અનુક્રમે શુભયોગને પુણ્યનું અને અશુભયોગને પાપનું બંધકારણ કહ્યો છે; શુભયોગજન્ય પાપાનુભાગની હીનમાત્રા અને અશુભયોગજન્ય પુણ્યાનુભાગની હીનમાત્રા વિવક્ષિત નથી, કેમકે લોકની માફક શાસ્ત્રમાં પણ [1]પ્રધાનતાથી વ્યવહાર કરવાનો નિયમ પ્રસિદ્ધ છે. ૩–૪

---

૧ **प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति** એ ન્યાય. જેમ જ્યાં બ્રાહ્મણોની પ્રધાનતા હોય અથવા સંખ્યા અધિક હોય એવું ગામ બીજા વર્ણના લોકો હોય તો પણ બ્રાહ્મણોનું ગામ કહેવાય છે.

સ્વામીભેદથી યોગના ફલભેદ—

सकषायाकषाययोः साम्परायिकेर्यापथयोः । ५ ।

કષાયસહિત અને કષાયરહિત આત્માનો યોગ અનુક્રમે સાંપરાયિક કર્મ અને ઈર્યાપથ કર્મનો બંધહેતુ —આસ્રવ થાય છે.

જેનામાં ક્રોધ, લોભ આદિ કષાયોનો ઉદય હોય તે કષાયસહિત અને જેનામાં ન હોય તે કષાયરહિત છે. પહેલાથી દશમા ગુણસ્થાન સુધીના બધા જીવો ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં સકષાય છે, અને અગિઆરમા આદિ આગળના ગુણસ્થાનવાળા અકષાય છે.

આત્માનો સંપરાય—પરાભવ કરતું કર્મ સાંપરાયિક કહેવાય છે. જેમ ભીના ચામડા ઉપર હવાથી પડેલી રજ એની સાથે ચોંટી જાય છે તેમ યોગ દ્વારા આકૃષ્ટ કર્મ જે કષાયોદયના કારણથી આત્માની સાથે સંબદ્ધ થઈને સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે તે કર્મ સાંપરાયિક છે. સૂકી ભીંતની ઉપર લાગેલા લાકડાના ગોળાની માફક યોગથી આકૃષ્ટ જે કર્મ કષાયોદય ન હોવાના કારણે આત્માની સાથે લાગીને તરતજ છૂટી જાય છે તે ઈર્યાપથ કર્મ કહેવાય છે. ઈર્યાપથ કર્મની સ્થિતિ ફક્ત બે સમયની માનવામાં આવે છે.

કષાયોદયવાળો આત્મા કાયયોગ આદિ ત્રણ પ્રકારે શુભ, અશુભ યોગથી જે કર્મ બાંધે છે તે સાંપરાયિક; અર્થાત્ કષાયની તીવ્રતા, મંદતા પ્રમાણે અધિક અથવા

ઓછી સ્થિતિવાળું થાય છે; અને યથાસંભવ શુભાશુભ વિપાકનું કારણ પણ થાય છે. પરંતુ કષાયમુક્ત આત્મા ત્રણે પ્રકારના યોગથી જે કર્મ બાંધે છે તે કષાયના અભાવના કારણે નથી તો વિપાકનું જનક થતું કે નથી બે સમયથી અધિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતું. આવા બે સમયની સ્થિતિવાળા કર્મને ઈર્યાપથિક નામ આપવાનું કારણ એ છે કે તે કર્મ કષાય ન હોવાથી ફક્ત ઈર્યા–ગમનાગમનાદિ યોગપ્રવૃત્તિ દ્વારા બંધાય છે. સારાંશ એ છે કે ત્રણે પ્રકારના યોગ સમાન હોવા છતાં પણ જો કષાય ન હોય તો ઉપાર્જિત કર્મમાં સ્થિતિ અથવા રસનો બંધ થતો નથી. સ્થિતિ અને રસ બન્નેનું બંધકારણ કષાય જ છે. આથી કષાય જ સંસારની ખરી જડ છે. ૫

સાંપરાયિક કર્માસ્રવના ભેદ—

अव्रतकषायेन्द्रियक्रियाः पञ्चचतुःपञ्च-
पञ्चविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः । ६ ।

પૂર્વના અર્થાત્ બેમાંથી પહેલા સાંપરાયિક કર્માસ્રવના અવ્રત, કષાય, ઇંદ્રિય અને ક્રિયા રૂપ ભેદ છે; તે અનુક્રમે સંખ્યામાં પાંચ, ચાર, પાંચ અને પચીશ છે.

જે હેતુઓથી સાંપરાયિક કર્મનો બંધ થાય છે તે સાંપરાયિક કર્મનો આસ્રવ સકષાય જીવોમાં જ હોઇ શકે છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જે આસ્રવભેદોનું કથન છે તે સાંપરાયિક કર્માસ્રવ જ છે; કેમકે તે કષાયમૂલક છે.

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહ એ પાંચ અવ્રત છે; તેમનું વર્ણન અધ્યાય ૭ ના સૂ૦ ૮–૧૨ સુધીમાં છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાય છે; તેમનું વિશેષ સ્વરૂપ અ૦ ૮ સૂ૦ ૧૦ માં છે. સ્પર્શન આદિ પાંચ ઇંદ્રિયોનું વર્ણન અ૦ ૨ સૂ૦ ૨૦ માં આવી ગયું છે. અહિંયાં ઇંદ્રિયોનો અર્થ એમની રાગદ્વેષયુક્ત પ્રવૃત્તિ છે; કેમકે ફક્ત સ્વરૂપ માત્રથી કોઈ ઇંદ્રિય કર્મબંધનું કારણ થઇ શકતી નથી, અને ઇંદ્રિયોની રાગદ્વેષરહિત પ્રવૃત્તિ પણ કર્મબંધનું કારણ થઇ શકતી નથી.

પચીશ ક્રિયાઓનાં નામ અને એનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છેઃ–૧ સમ્યક્ત્વક્રિયા તે છે જે દેવ, ગુરુ અને શાસ્ત્રની પૂજાપ્રતિપત્તિ રૂપ હોવાથી સમ્યક્ત્વની પોષક છે, ૨ મિથ્યાત્વક્રિયા તે છે જે મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના બળથી થતી સરાગદેવની સ્તુતિ–ઉપાસના આદિ રૂપ છે, ૩ શરીર આદિ દ્વારા જવા આવવા આદિ સકષાય પ્રવૃત્તિ કરવી તે પ્રયોગક્રિયા છે, ૪ ત્યાગી થઇને જે ભવવૃત્તિ તરફ ઝુકવું એ સમાદાનક્રિયા છે, ૫ ઈર્યાપથકર્મ–બે સમયના કર્મના બંધનનું કારણ થયેલી ક્રિયા ઈર્યાપથક્રિયા કહેવાય છે.

૧ દુષ્ટભાવ યુક્ત થઈને પ્રયત્ન કરવો અર્થાત્ કોઈ કામવાસનાને માટે તત્પર થવું એ કાયિકી ક્રિયા છે, ૨ હિંસાકારી સાધનોને ગ્રહણ કરવાં એ આધિકરણિકી ક્રિયા છે, ૩ ક્રોધના આવેશથી થતી ક્રિયા પ્રાદોષિકી છે, ૪ પ્રાણીઓને સતાવવાની ક્રિયા પારિતાપનિકી કહેવાય છે,

૫ પ્રાણીઓને [1]પ્રાણથી વિખુટા કરવાની ક્રિયા પ્રાણાતિપાતિકી છે.

૧ રાગવશ થઈ રૂપ જોવાની વૃત્તિ દર્શનક્રિયા છે, ૨ પ્રમાદવશ થઇ સ્પર્શ કરવા લાયક વસ્તુઓના સ્પર્શનો અનુભવ કરવો એ સ્પર્શનક્રિયા છે, ૩ નવાં શસ્ત્રો બનાવવાં તે પ્રત્યયિકી ક્રિયા છે, ૪ સ્ત્રી, પુરુષ અને પશુઓને જવા આવવાની જગ્યા ઉપર મળમૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવો એ સમંતાનુપાતન ક્રિયા છે, ૫ જોયા વિનાની અથવા સાફ કર્યા વિનાની જગ્યા ઊપર શરીર રાખવું એ અનાભોગ ક્રિયા છે.

૧ જે ક્રિયા બીજાને કરવાની હોય તે પોતે કરી લેવી એ સ્વહસ્તક્રિયા છે, ૨ પાપકારી પ્રવૃત્તિને માટે અનુમતિ આપવી તે નિસર્ગ ક્રિયા છે, ૩ બીજાએ જે પાપકાર્ય કર્યું હોય એને પ્રકાશિત કરવું એ વિદારણ ક્રિયા છે, ૪ પાલન કરવાની શક્તિ ન હોવાથી શાસ્ત્રોક્ત આજ્ઞાની વિપરીત પ્રરૂપણા કરવી તે આજ્ઞાવ્યાપાદિકી અથવા આનયની ક્રિયા છે, ૫ ધૂર્તતા અને આળસથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ કરવાનો અનાદર અનવકાંક્ષ ક્રિયા છે.

૧ ભાંગવા, ફોડવા અને ઘાત કરવામાં સ્વયં રત રહેવું અને બીજાની એવી પ્રવૃત્તિ જોઇને ખુશી થવું તે આરંભક્રિયા છે, ૨ જે ક્રિયા પરિગ્રહનો નાશ ન થવાને માટે કરવામાં આવે તે પારિગ્રહિકી, ૩ જ્ઞાન, દર્શન આદિના

---

[1] પાંચ ઇંદ્રિયો; મન, વચન, કાયબળ; ઉચ્છ્વાસ-નિ:શ્વાસ, આયુષ એ દશ પ્રાણ છે.

વિષયમાં બીજાને ઠગવા તે માયા ક્રિયા, ૪ મિથ્યાદૃષ્ટિને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવા કરાવવામાં પડેલા માણસને 'તું ઠીક કરે છે' ઇત્યાદિ કહી પ્રશંસા આદિ દ્વારા મિથ્યાત્વમાં તેને વધારે દૃઢ કરવો તે મિથ્યાદર્શન ક્રિયા, ૫ સંયમઘાતી કર્મના પ્રભાવના કારણે પાપવ્યાપારથી નિવૃત્ત ન થવું એ અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા છે.

પાંચ પાંચ ક્રિયાના એક એવા ઉપરના પાંચ પંચકોમાંથી ફક્ત ઈર્યાપથિકી ક્રિયા સાંપરાયિક કર્મનો આસ્રવ નથી. અહીં બધી ક્રિયાઓને કષાયપ્રેરિત હોવાના કારણે સાંપરાયિક કર્માસ્રવ કહ્યો છે તે બાહુલ્યની દૃષ્ટિએ સમજવું. જો કે અવ્રત, ઇંદ્રિયની પ્રવૃત્તિ અને ઉક્ત ક્રિયાઓનું બંધમાં કારણ થવાપણું રાગદ્વેષ ઉપર જ અવલંબિત છે; અને એથી જ વસ્તુતઃ રાગદ્વેષ (કષાય) જ સાંપરાયિક કર્મનું બંધકારણ છે; તથાપિ કષાયથી અલગ અવ્રત આદિનું બંધકારણરૂપે સૂત્રમાં જે કથન કર્યું છે તે કષાયજન્ય કઇ કઇ પ્રવૃત્તિ વ્યવહારમાં મુખ્યપણે દેખાય છે અને સંવરના અભિલાષીએ કઈ કઇ પ્રવૃત્તિને રોકવી જોઇએ અને કોના ઉપર ધ્યાન આપવું જોઇએ એ સમજાવવાને માટે છે. ૬

બંધકારણ સમાન હોવા છતાં પણ પરિણામભેદથી કર્મબંધમાં વિશેષતા—

तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्तद्विशेषः । ७ ।

તીવ્રભાવ, મંદભાવ, જ્ઞાતભાવ, અજ્ઞાતભાવ, વીર્ય

અને અધિકરણના ભેદથી એની એટલે કે કર્મબંધની વિશેષતા થાય છે.

પ્રાણાતિપાત, ઇંદ્રિયવ્યાપાર અને સમ્યક્ત્વક્રિયા આદિ ઉપરના આસ્રવ-બંધકારણ સમાન હોવા છતાં પણ તજ્જન્ય કર્મબંધમાં કયા કયા કારણથી વિશેષતા આવે છે તે આ સૂત્રમાં બતાવ્યું છે.

બાહ્ય બંધકારણ સમાન હોવા છતાં પણ પરિણામની તીવ્રતા અને મંદતાના કારણે કર્મબંધ ભિન્નભિન્ન થાય છે. જેમકે—એક જ દૃશ્યને જોતી બે વ્યક્તિઓમાંથી મંદ આસક્તિપૂર્વક જોનાર કરતાં તીવ્ર આસક્તિપૂર્વક જોનાર વ્યક્તિ કર્મને તીવ્ર જ બાંધે છે. ઇરાદાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી એ જ્ઞાતભાવ છે; અને ઇરાદા સિવાય કૃત્ય થઇ જાય એ અજ્ઞાતભાવ છે. જ્ઞાત અને અજ્ઞાત ભાવમાં બાહ્ય વ્યાપાર સમાન હોવા છતાં પણ કર્મબંધમાં ફરક પડે છે. જેમકે—કોઈ એક વ્યકિત હરણને હરણ સમજી બાણથી વીંધી નાંખે અને બીજો કોઇ નિર્જીવ નિશાન ઉપર બાણ તાકતાં ભૂલથી હરણને વીંધી નાંખે; આ બેમાં ભૂલથી મારનાર કરતાં સમજપૂર્વક મારનારનો કર્મબંધ ઉત્કટ થાય છે.

વીર્ય—શકિતવિશેષ પણ કર્મબંધની વિચિત્રતાનું કારણ થાય છે. જેમ દાન, સેવા આદિ કોઇ શુભ કામ હોય અથવા હિંસા, ચોરી આદિ અશુભ કામ હોય તે બધાં શુભાશુભ કામોને બળવાન મનુષ્ય સહેલાઈથી અને ઉત્સાહથી કરી શકે છે; પણ નબળો માણસ તે જ કામોને મુશ્કેલી તેમ જ ઓછા ઉત્સાહથી કરે છે, માટે જ બળવાન કરતાં નિર્બળનો

શુભાશુભ કર્મબંધ મંદ જ હોય છે. જીવ, અજીવ રૂપ અધિકરણના અનેક ભેદ કહેવામાં આવશે; એની વિશેષતાથી પણ કર્મબંધમાં વિશેષતા આવે છે. જેમકે–હત્યા, ચોરી આદિ અશુભ અને પારકાનું રક્ષણ આદિ શુભ કામ કરતા બે માણસોમાંથી એકની પાસે અધિકરણ એટલે કે શસ્ત્ર ઉગ્ર હોય અને બીજાની પાસે સાધારણ હોય તો સાધારણ શસ્ત્રવાળાના કરતાં ઉગ્ર શસ્ત્રધારીનો કર્મબંધ તીવ્ર થવાનો સંભવ છે, કેમકે ઉગ્ર શસ્ત્ર પાસે હોવાથી એનામાં એક પ્રકારનો અધિક આવેશ રહે છે.

જો કે બાહ્ય આસ્રવની સમાનતા હોવા છતાં કર્મબંધમાં જે અસમાનતા આવી જાય છે એના કારણરૂપે વીર્ય, અધિકરણ આદિની વિશેષતાનું કથન સૂત્રમાં કર્યું છે; તથાપિ કર્મબંધની વિશેષતાનું ખાસ નિમિત્ત કાષાયિક પરિણામનો તીવ્ર મંદ ભાવ જ છે. પરંતુ જે સજ્ઞાન પ્રવૃત્તિ, અજ્ઞાન પ્રવૃત્તિ અને શક્તિની વિશેષતાને કર્મબંધની વિશેષતાનું કારણ કહ્યું છે તે કાષાયિક પરિણામની વિશેષતા દ્વારા જ; આ રીતે કર્મબંધની વિશેષતામાં શસ્ત્રની વિશેષતાના નિમિત્તભાવનું કથન પણ કાષાયિક પરિણામની તીવ્રમંદતા દ્વારા જ સમજવું જોઈએ. ૭

અધિકરણના બે ભેદ—

अधिकरणं जीवाजीवाः ।८।

आद्यं संरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमतकषायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ।९।

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परम् ।१०।

અધિકરણ, જીવ અને અજીવ રૂપ છે.

આદ્ય-પહેલું જીવ રૂપ અધિકરણ ક્રમશઃ સંરંભ, સમારંભ, આરંભ ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું; યોગભેદથી ત્રણ પ્રકારનું; કૃત, કારિત અનુમતભેદથી ત્રણ પ્રકારનું અને કષાયભેદથી ચાર પ્રકારનું છે.

પર અર્થાત્ અજીવાધિકરણ અનુક્રમે બે ભેદ, ચાર ભેદ, બે ભેદ અને ત્રણ ભેદવાળા નિર્વર્તના, નિક્ષેપ, સંયોગ અને નિસર્ગ રૂપ છે.

શુભ, અશુભ બધાં જ કાર્ય જીવ અને અજીવની દ્વારા જ સિદ્ધ થાય છે, એકલો જીવ અથવા અજીવ કાંઈ કરી શકતો નથી; આથી જીવ, અજીવ બન્ને અધિકરણ અર્થાત્ કર્મબંધનું સાધન, ઉપકરણ અથવા શસ્ત્ર કહેવાય છે. ઉપરના બન્ને અધિકરણ દ્રવ્ય, ભાવ રૂપે બે બે પ્રકારના છે. જીવ વ્યક્તિ અથવા અજીવ વસ્તુ દ્રવ્યાધિકરણ છે; અને જીવગત કષાય આદિ પરિણામ તથા છરી આદિ નિર્જીવ વસ્તુની તીક્ષ્ણતા રૂપ શક્તિ આદિ ભાવાધિકરણ છે.

સંસારી જીવ શુભ અથવા અશુભ પ્રવૃત્તિ કરતી વેળાએ એકસોને આઠ અવસ્થાઓમાંથી કોઇને કોઈ અવસ્થામાં અવશ્ય હોય છે, આથી તે અવસ્થાઓ ભાવાધિકરણ છે. જેમકે ક્રોધકૃત કાયસંરંભ, માનકૃત કાયસંરંભ, માયાકૃત કાયસંરંભ, અને લોભકૃત કાયસંરંભ એ ચાર અને એ રીતે કૃતપદના સ્થાનમાં કારિત તથા અનુમતપદ લગાવવાથી ક્રોધકારિત

કાયસંરંભ આદિ ચાર તથા ક્રોધઅનુમત કાયસંરંભ આદિ ચાર એમ બાર ભેદ થાય છે. એ રીતે કાયના સ્થાનમાં વચન અને મન પદ લગાવવાથી બાર, બાર ભેદ થાય છે; જેમકે-ક્રોધકૃત વચનસંરંભ આદિ તથા ક્રોધકૃત મન-સંરંભ આદિ. આ છત્રીશ ભેદોમાંથી સંરંભ પદના સ્થાનમાં સમારંભ અને આરંભ પદ મૂકવાથી બીજા પણ છત્રીશ, છત્રીશ ભેદો થાય છે. એ બધાંનો સરવાળો કરીએ તો કુલ ૧૦૮ ભેદ થાય.

પ્રમાદી જીવના હિંસા આદિ કાર્યને માટે પ્રયત્નનો આવેશ સંરંભ કહેવાય છે, એ કાર્યને માટે સાધનોને ભેગાં કરવાં એ સમારંભ, અને છેવટે કાર્યને કરવું એ આરંભ કહેવાય છે. અર્થાત્ કાર્યની સંકલ્પાત્મક સૂક્ષ્મ અવસ્થાથી લઇને એને પ્રગટ રૂપે પૂરો કરી દેવા સુધીમાં ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે તે અનુક્રમે સંરંભ, સમારંભ, અને આરંભ કહેવાય છે. યોગના ત્રણ પ્રકાર પહેલાં કહેલા છે. કૃતનો અર્થ પોતે કરવું તે, કારિતનો અર્થ બીજા પાસે કરાવવું તે અને અનુ-મતનો અર્થ કોઇના કાર્યમાં સંમત થવું તે. ક્રોધ, માન આદિ ચારે કષાય પ્રસિદ્ધ છે.

જ્યારે કોઇ સંસારી જીવ દાન આદિ શુભ અથવા હિંસા આદિ અશુભ કાર્યની સાથે સંબંધ રાખે છે ત્યારે તે ક્રોધ અથવા માન આદિ કોઇ બીજા કષાયથી પ્રેરિત થાય છે; કષાયપ્રેરિત થઇને પણ ક્યારેક તે તે કામને પોતે કરે છે, અથવા બીજા પાસે કરાવે છે, અથવા બીજાએ

કરેલા કામમાં સંમત થાય છે. આ રીતે તે ક્યારેક તે કામને માટે કાયિક, વાચિક અથવા માનસિક સંરંભ, સમારંભ અથવા આરંભથી યુક્ત અવશ્ય થાય છે.

પરમાણુ આદિ મૂર્ત્ત વસ્તુ, દ્રવ્ય અજીવાધિકરણ છે. જીવની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી થતું મૂર્ત્ત દ્રવ્ય જે જે અવસ્થામાં વર્તમાન હોય છે તે બધું ભાવ અજીવાધિકરણ કહેવાય છે. અહિંયાં આ ભાવ અધિકરણના મુખ્ય ચાર ભેદ બતાવ્યા છે. જેમકે નિર્વર્તના–રચના, નિક્ષેપ–મૂકવું, સંયોગ–એકઠું કરવું અને નિસર્ગ–પ્રવર્તાવવું. નિર્વર્તનાના મૂલગુણનિર્વર્તના અને ઉત્તરગુણનિર્વર્તના એવા બે ભેદ છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યની જે ઔદારિક આદિ શરીર રૂપ રચના અંતરંગ સાધન રૂપે જીવની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી થાય છે તે મૂલગુણનિર્વર્તના અને પુદ્ગલદ્રવ્યની લાકડી, પત્થર આદિરૂપે જે રચના બહિરંગ સાધનરૂપે જીવની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી થાય છે તે ઉત્તરગુણનિર્વર્તના છે. નિક્ષેપના અપ્રત્યવેક્ષિતનિક્ષેપ, દુષ્પ્રમાર્જિતનિક્ષેપ, સહસાનિક્ષેપ અને અનાભોગનિક્ષેપ એવા ચાર ભેદ છે. પ્રત્યવેક્ષણ કર્યા વિના જ અર્થાત્ બરાબર જોયા વિના જ કોઇ વસ્તુને ક્યાંય પણ મૂકી દેવી એ અપ્રત્યવેક્ષિત નિક્ષેપ છે, પ્રત્યવેક્ષણ કરીને પણ સારી રીતે સાફસૂફ કર્યા વિના જ કોઈ વસ્તુને જેમતેમ મૂકી દેવી તે દુષ્પ્રમાર્જિત નિક્ષેપ છે, પ્રત્યવેક્ષણ અને પ્રમાર્જન કર્યા વિના જ સહસા એટલે કે ઉતાવળથી વસ્તુને મૂકી દેવી એ સહસાનિક્ષેપ છે,

ઉપયોગ સિવાય જ કોઈ વસ્તુને ક્યાંય મૂકી દેવી તે અનાભોગ નિક્ષેપ છે. સંયોગના બે ભેદ છે; અન્ન જળ આદિનું સંયોજન કરવું તથા વસ્ત્રપાત્ર આદિ ઉપકરણોનું સંયોજન કરવું તે અનુક્રમે ભક્તપાનસંયોગાધિકરણ, અને ઉપકરણસંયોગાધિકરણ કહેવાય છે. શરીરની, વચનની અને મનની પ્રવર્તના અનુક્રમે કાયનિસર્ગ, વચનનિસર્ગ અને મનોનિસર્ગ એ ત્રણરૂપે નિસર્ગ કહેવાય છે. ૮-૧૦

આઠ પ્રકારોમાંથી પ્રત્યેક સાંપરાયિક કર્મના ભિન્ન ભિન્ન બંધહેતુઓનું કથન—

तत्प्रदोषनिह्नवमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ।११।

दुःखशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यस्य ।१२।

भूतव्रत्यनुकम्पा दानं सरागसंयमादियोगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य ।१३।

केवलिश्रुतसङ्घधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ।१४।

कषायोदयात्तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्य ।१५।

बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुषः ।१६।

माया तैर्यग्योनस्य ।१७।

अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवार्जवं च मानुषस्य ।१८।

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् ।१९।

सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जराबालतपांसि देवस्य ।२०।
योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः ।२१।
विपरीतं शुभस्य ।२२।
दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी सङ्घसाधुसमाधि-वैयावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यका-परिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकृत्त्वस्य।२३।
परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणाच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य ।२४।
तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ।२५।
विघ्नकरणमन्तरायस्य ।२६।

તત્પ્રદોષ, નિહ્નવ, મત્સર, અંતરાય, આશાતના, અને ઉપઘાત એ જ્ઞાનાવરણકર્મ તથા દર્શનાવરણકર્મના બંધહેતુ —આસ્રવ છે.

પોતાના આત્મામાં, પારકાના આત્મામાં અથવા બન્નેના આત્મામાં રહેલા દુઃખ, શોક, તાપ, આક્રંદન, વધ અને પરિદેવના અસાતવેદનીય કર્મના બંધહેતુ છે.

ભૂતઅનુકંપા, વ્રતિઅનુકંપા, દાન, સરાગસંયમ આદિ યોગ, ક્ષાન્તિ અને શૌચ એ સાતવેદનીય કર્મના બંધહેતુ છે.

કેવળજ્ઞાની, શ્રુત, સંઘ, ધર્મ અને દેવનો અવર્ણવાદ દર્શનમોહનીય કર્મના બંધહેતુ છે.

કષાયના ઉદયથી થતો તીવ્ર આત્મપરિણામ ચારિત્ર-મોહનીય કર્મનો બંધહેતુ છે.

બહુ આરંભ અને બહુ પરિગ્રહ એ નરકાયુના બંધહેતુ છે.

માયા તિર્યંચાયુષનો બંધહેતુ છે.

અલ્પ આરંભ, અલ્પ પરિગ્રહ, સ્વભાવની મૃદુતા, સ્વભાવની સરળતા એ મનુષ્યાયુષના [1]બંધહેતુ છે.

શીલરહિત અને વ્રતરહિત થવું તથા પૂર્વોક્ત અલ્પ આરંભ આદિ, બધા આયુષોના [2]બંધહેતુ છે.

સરાગસંયમ, સંયમાસંયમ, અકામનિર્જરા અને બાલતપ એ દેવાયુષના [3]બંધહેતુ છે.

---

૧ આ સૂત્રના સ્થાનમાં દિ૦ પ૦માં "**अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य**" એવું સૂત્ર સત્તરમા નંબર ઉપર છે અને બીજું અઢારમા નંબર ઉપર "**स्वभावमार्दवं च**" એવું સૂત્ર છે. આ બંને સૂત્રો એ પરંપરા પ્રમાણે મનુષ્યઆયુષના આસ્રવપ્રતિપાદક છે.

૨ દિ૦ પ૦ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ એવો છે કે નિ:શીલપણું અને નિર્વ્રતપણું એ બંને નારક આદિ ત્રણ આયુષના આસ્રવો છે; તેમજ ભોગભૂમિમાં જન્મેલા મનુષ્યોની અપેક્ષાએ નિ:શીલપણું અને નિર્વ્રતપણું તે દેવઆયુષના પણ આસ્રવો છે. આ અર્થમાં દેવ-આયુષના આસ્રવોનો સમાવેશ થાય છે, જે શ્વેતાંબરીય ભાષ્યમાં વર્ણવવામાં નથી આવ્યો; પરન્તુ એ ભાષ્યની વૃત્તિમાં વૃત્તિકાર વિચાર-પૂર્વક ભાષ્યની એ ત્રુટિ જાણી લઇ તેની પૂર્તિ આગમાનુસાર કરી લેવા વિદ્વાનોને સૂચવે છે.

૩ દિગંબરીય પરંપરામાં દેવઆયુષના પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આ આસ્રવો

યોગની વક્રતા અને વિસંવાદ એ અશુભનામ કર્મના બંધહેતુ છે.

વિપરીત અર્થાત્ યોગની અવક્રતા અને અવિસંવાદ શુભનામ કર્મના બંધહેતુ છે.

દર્શનવિશુદ્ધિ, વિનયસંપન્નતા, શીલ અને વ્રતોમાં અત્યંત અપ્રમાદ, સતત જ્ઞાનમાં ઉપયોગ તથા સંવેગ, શક્તિ પ્રમાણે ત્યાગ અને તપ, સંઘ અને સાધુનું સમાધાન તથા વૈયાવૃત્ત્ય કરવાં, અરિહંત, આચાર્ય, બહુશ્રુત તથા પ્રવચનની ભક્તિ કરવી, આવશ્યકક્રિયાઓને ન છોડવી, મોક્ષમાર્ગની પ્રભાવના અને પ્રવચનવાત્સલ્ય એ તીર્થંકરનામ કર્મના બંધહેતુ છે.

પરનિંદા, આત્મપ્રશંસા, સદ્ગુણોનું આચ્છાદન અને અસદ્ગુણોનું પ્રકાશન એ નીચ ગોત્રના બંધહેતુ છે.

ઉપરાંત બીજો પણ એક આસ્રવ ગણાવેલ છે, અને તે માટે આ પછી બીજું એક જુદું સૂત્ર "**सम्यक्त्वं च**" એવું છે. તે પરંપરા પ્રમાણે તે સૂત્રનો અર્થ એમ છે કે સમ્યક્ત્વ એ સૌધર્મ આદિ કલ્પવાસી દેવોના આયુષનો આસ્રવ છે. શ્વેતાંબરીય પરંપરા પ્રમાણે ભાષ્યમાં એ વાત નથી; છતાં વૃત્તિકારે ભાષ્યવૃત્તિમાં બીજા કેટલાક આસ્રવો ગણાવતાં સમ્યક્ત્વને પણ લીધેલ છે.

એનાથી ઉલટું અર્થાત્ પરપ્રશંસા, આત્મનિંદા આદિ તથા નમ્ર વૃત્તિ અને નિરભિમાનતા એ ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના બંધહેતુ છે.

દાનાદિમાં વિઘ્ન નાંખવું તે અંતરાયકર્મનો બંધહેતુ છે.

અહીંથી લઇ અધ્યાયના અંત સુધીમાં દરેક મૂળ કર્મપ્રકૃતિના બંધહેતુઓનું ક્રમશઃ વર્ણન છે, જો કે બધી કર્મપ્રકૃતિઓના બંધહેતુ સામાન્ય રૂપે યોગ અને કષાય જ છે, તથાપિ કષાયજન્ય અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાંથી કઇ કઇ પ્રવૃત્તિ કયા કયા કર્મના બંધનો હેતુ થઈ શકે છે એ વિભાગપૂર્વક બતાવવું એ પ્રસ્તુત પ્રકરણનો ઉદ્દેશ છે.

જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ ૧ જ્ઞાન, જ્ઞાની અને જ્ઞાનનાં સાધનો પ્રત્યે દ્વેષ ધારણ કરવો અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ થતું હોય ત્યારે કોઇ પોતાના મનમાં જ એ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે, તેના વક્તા પ્રત્યે કે તેના સાધનો પ્રત્યે બળ્યા કરે એ તત્પ્રદોષ-જ્ઞાનપ્રદ્વેષ કહેવાય છે. ૨ કોઇ કાંઇ પૂછે અગર જ્ઞાનનું કંઇ સાધન માગે ત્યારે જ્ઞાન અને સાધન પાસે હોવા છતાં કલુષિત ભાવે એમ કહેવું કે હું નથી જાણતો, અગર મારી પાસે તે વસ્તુ નથી તે જ્ઞાનનિહ્નવ છે. ૩ જ્ઞાન અભ્યસ્ત અને પાકું કર્યું હોય, તે દેવા યોગ્ય પણ હોય, છતાં કોઇ તેનો ગ્રાહક અધિકારી મળે ત્યારે તેને ન આપવાની કલુષિત વૃત્તિ તે જ્ઞાનમાત્સર્ય. ૪ કોઈને જ્ઞાન મેળવવામાં કલુષિત

ભાવે અડચણ કરવી તે જ્ઞાનાંતરાય. ૫ બીજો કોઈ જ્ઞાન આપતો હોય ત્યારે વાણી અને શરીરથી તેનો નિષેધ કરવો તે જ્ઞાનાસાદન. ૬ કોઇએ વ્યાજબી કહ્યું હોય છતાં પોતાની અવળી મતિને લીધે અયુક્ત ભાસવાથી તેના દોષો પ્રગટ કરવા તે ઉપઘાત.

જ્યારે ઉપર જણાવેલા પ્રદ્વેષ, નિહ્નવ આદિ, જ્ઞાન, જ્ઞાની કે તેના સાધન આદિ સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય ત્યારે તે જ્ઞાનપ્રદ્વેષ, જ્ઞાનનિહ્નવ રૂપે ઓળખાય છે; અને તે જ પ્રદ્વેષ, નિહ્નવ આદિ, દર્શન—સામાન્ય બોધ, દર્શની અથવા દર્શનના સાધન સાથે સંબંધ ધરાવે ત્યારે દર્શનપ્રદ્વેષ, દર્શનનિહ્નવ આદિ રૂપે સમજવા.

પ્ર૦—આસાદન અને ઉપઘાતમાં શો ફેર ?

ઉ૦—છતે જ્ઞાને તેનો વિનય ન કરવો, બીજા સામે તે ન પ્રકાશવું, તેના ગુણો ન જણાવવા એ આસાદન છે અને ઉપઘાત એટલે જ્ઞાનને જ અજ્ઞાન માની તેને નષ્ટ કરવાનો ઇરાદો રાખવો, તે આ બે વચ્ચેનો તફાવત છે.

અસાતવેદનીય કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ ૧ બાહ્ય કે આંતરિક નિમિત્તથી પીડા થવી તે દુઃખ. ૨ કોઇ હિતૈષીનો સંબંધ તૂટતાં જે ચિંતા કે ખેદ થાય છે તે શોક. ૩ અપમાન થવાથી મન કલુષિત થવાને લીધે જે તીવ્ર સંતાપ થાય છે તે તાપ. ૪ ગદ્ગદ સ્વરે આંસુ સારવા સાથે રડવું તે આક્રંદન. ૫ પ્રાણ લેવો તે વધ. ૬ વિયોગી પાત્રના ગુણો યાદ આવવાથી ઉત્પન્ન થતું કરૂણાજનક રુદન તે પરિદેવન.

ઉક્ત દુ:ખ આદિ છ અને બીજાં તેનાં જેવાં તાડન, તર્જન આદિ અનેક નિમિત્તો જ્યારે પોતામાં કે બીજાની અંદર કે બન્નેમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવે ત્યારે તે, ઉત્પન્ન કરનારને અસાતવેદનીય કર્મના બંધહેતુ થાય છે.

પ્ર૦—જો દુઃખ આદિ ઉપર કહેલાં નિમિત્તો પોતામાં કે પરમાં ઉત્પન્ન કરવાથી તે અસાતવેદનીય કર્મનાં બંધક થતાં હોય તો પછી લોચ, ઉપવાસ, વ્રત અને બીજા તેવા નિયમો દુ:ખકારી હોવાથી તે પણ અસાતવેદનીયના બંધક થવા જોઈએ; અને જો તેમ હોય તો તે વ્રત નિયમોનું અનુષ્ઠાન કરવાને બદલે તેનો ત્યાગ જ કરવો કેમ ન ઘટે ?

ઉ૦—ઉક્ત દુ:ખ આદિ નિમિત્તો જ્યારે ક્રોધ આદિ આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય ત્યારે જ આસ્રવ બને છે, નહિ કે માત્ર સામાન્ય રીતે. ખરા ત્યાગી કે તપસ્વીને ગમે તેવા કઠોર વ્રત, નિયમ પાળવા છતાં અસાતવેદનીયનો બંધ નથી થતો, તેનાં બે કારણો છે. પહેલું તો એ કે ખરા ત્યાગીઓ ગમે તેવું કઠોર વ્રત પાળી દુ:ખ વહોરે છે; પણ તે ક્રોધ કે બીજી તેવી દુષ્ટ લાગણીથી નહિ પણ સદ્‌વૃત્તિ અને સદ્‌બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને જ. તેઓ કઠણ વ્રત લે છે ખરા; પણ ગમે તેવા દુ:ખનો પ્રસંગ આવવા છતાં તેમનામાં ક્રોધ, સંતાપાદિ કષાયો ન થતા હોવાથી એ પ્રસંગો તેમને માટે બંધક નથી બનતા. બીજું કારણ એ છે કે ઘણીવાર તો એવા ત્યાગીઓને કઠોરતમ વ્રત નિયમો પાળવામાં પણ વાસ્તવિક પ્રસન્નતા હોય છે અને તેથી તેવા પ્રસંગોમાં તેમને દુ:ખ કે શોક આદિનો

સંભવ જ નથી. એ તો જાણીતું છે કે એકને જે પ્રસંગમાં દુઃખ થાય તે જ પ્રસંગમાં બીજાને દુઃખ થાય જ એવો નિયમ નથી. તેથી એવાં વિષમ વ્રતો પાળવામાં પણ માનસિક રતિ હોવાથી એમને માટે એ દુઃખરૂપ ન હોતાં સુખરૂપ જ હોય છે.

જેમ કોઇ દયાળુ વૈદ્ય વાઢકાપથી કોઈને દુઃખ અનુભવાવવામાં નિમિત્ત થવા છતાં તે કરુણાવૃત્તિથી પ્રેરાયેલો હોવાને લીધે પાપભાગી નથી થતો તેમ સાંસારિક દુઃખ દૂર કરવા તેના ઉપાયોને પ્રસન્નતાપૂર્વક અજમાવતો ત્યાગી પણ સદ્‌વૃત્તિને લીધે પાપબંધક નથી થતો.

સાતવેદનીય કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ ૧ પ્રાણી માત્ર ઉપર અનુકંપા કરવી તે ભૂતાનુકંપા (બીજાના દુઃખને પોતાનું માનવાથી થતી લાગણી તે અનુકંપા). ૨ વ્રત્યનુકંપા એટલે અલ્પાંશે વ્રતધારી ગૃહસ્થ અને સર્વાંશે વ્રતધારી ત્યાગી એ બન્ને ઉપર વિશેષ પ્રકારે અનુકંપા કરવી તે. ૩ પોતાની વસ્તુનું બીજા માટે નમ્રપણે અર્પણ કરવું તે દાન. ૪ સરાગસંયમાદિ યોગ એટલે સરાગસંયમ, સંયમાસંયમ, અકામનિર્જરા અને બાલતપ, એ બધામાં યથોચિત ધ્યાન આપવું તે. સંસારની કારણરૂપ તૃષ્ણાને દૂર કરવા તત્પર થઇ સંયમ સ્વીકાર્યા છતાં પણ જ્યારે મનમાં રાગના સંસ્કારો ક્ષીણ થયા હોતા નથી ત્યારે તે સંયમ, સરાગસંયમ કહેવાય છે. થોડો સંયમ સ્વીકારવો તે સંયમાસંયમ. સ્વેચ્છાથી નહિ પણ પરતંત્રપણે કરવામાં આવતો ભોગોનો

ત્યાગ તે અકામનિર્જરા. બાલ એટલે યથાર્થ જ્ઞાન વિનાના-મિથ્યાદૃષ્ટિવાળાઓનું જે અગ્નિપ્રવેશ, જળપતન, છાણભક્ષણ, અનશન વગેરે તપ તે બાલતપ. ૫ ક્ષાંતિ એટલે ધર્મદૃષ્ટિથી ક્રોધાદિ દોષનું શમન. ૬ લોભવૃત્તિ અને તેના જેવા દોષોનું શમન તે શૌચ.

દર્શનમોહનીય કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ

૧ કેવળીનો અવર્ણવાદ એટલે દુર્બુદ્ધિથી કેવળીના અસત્ય દોષોને પ્રગટ કરવા, જેમકે-સર્વજ્ઞપણાના સંભવનો સ્વીકાર ન કરવો અને એમ કહેવું કે સર્વજ્ઞ છતાં તેમણે મોક્ષના સરલ ઉપાયો ન બતાવતાં ન આચરી શકાય તેવા દુર્ગમ ઉપાયો શામાટે બતાવ્યા? ઇત્યાદિ. ૨ શ્રુતનો અવર્ણવાદ એટલે શાસ્ત્રના ખોટા દોષો દ્વેષબુદ્ધિથી વર્ણવવા તે, જેમકે-એમ કહેવું જે આ શાસ્ત્ર અભણ લોકોની પ્રાકૃતભાષામાં કે પંડિતોની જટિલ સંસ્કૃત આદિ ભાષામાં રચાયેલું હોવાથી તુચ્છ છે, અથવા આમાં વિવિધ વ્રતો, નિયમો અને પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેનું જ નકામું તેમજ કંટાળા ભરેલું વર્ણન છે વગેરે. ૩ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા રૂપ ચાર પ્રકારના સંઘના મિથ્યા દોષો પ્રકટ કરવા તે સંઘઅવર્ણવાદ. જેમકે-એમ કહેવું જે સાધુઓ વ્રતનિયમ આદિમાં નકામો કલેશ વેઠે છે, સાધુપણું સંભવતું જ નથી અને તેનું કશું સારૂં પરિણામ પણ નથી. શ્રાવકો માટે એમ કહેવું જે તેઓ સ્નાન, દાન વગેરે શિષ્ટ પ્રવૃત્તિ નથી કરતા, પવિત્રતામાં નથી માનતા ઇત્યાદિ. ૪ ધર્મનો અવ-

र्णवाद એટલે અહિંસા વગેરે મહાન ધર્મોના ખોટા દોષો બતાવવા, જેમકે–એમ કહેવું જે ધર્મ ક્યાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે ? અને જે પ્રત્યક્ષ ન દેખાય તેનું અસ્તિત્વ કેમ સંભવે ? તથા એમ કહેવું કે અહિંસાથી મનુષ્યજાતિનું કે રાષ્ટ્રનું પતન થયું ઇત્યાદિ. ૫ દેવોનો અવર્ણવાદ એટલે તેમની નિંદા કરવી તે, જેમકે–એમ કહેવું જે દેવો નથી જ અને હોય તો નકામા જ છે કારણ કે તેઓ શક્તિશાળી હોવા છતાં શામાટે અહીં આવી આપણને મદદ નથી કરતા કે પોતાના સંબંધીઓનું દુ:ખ દૂર નથી કરતા ? વગેરે.

ચારિત્રમોહનીય કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ

૧ પોતે કષાય કરવા અને બીજામાં પણ કષાય પ્રકટાવવા તથા કષાયને વશ થઈ અનેક તુચ્છ પ્રવૃત્તિઓ કરવી તે કષાયમોહનીય કર્મના બંધનું કારણ છે. ૨ સત્યધર્મનો ઉપહાસ કરવો, ગરીબ કે દીન માણસની મશ્કરી કરવી, ઠઠ્ઠાબાજીની ટેવ રાખવી વગેરે હાસ્યની વૃત્તિઓ હાસ્યમોહનીય કર્મના બંધનું કારણ છે. ૩ વિવિધ ક્રીડાઓમાં પરાયણ રહેવું, વ્રતનિયમ આદિ યોગ્ય અંકુશોમાં અણગમો રાખવો વગેરે રતિમોહનીયના આસ્રવ છે. ૪ બીજાઓને બેચેની ઉપજાવવી, કોઇના આરામમાં ખલેલ નાંખવી, હલકા જનની સોબત કરવી વગેરે અરતિમોહનીયના આસ્રવ છે. ૫ પોતે શોકાતુર રહેવું અને બીજાની શોકવૃત્તિને ઉત્તેજવી વગેરે શોકમોહનીયના આસ્રવ છે. ૬ પોતે ડરવું અને બીજાને ડરાવવા એ ભયમોહનીયના આસ્રવ છે. ૭

હિતકર ક્રિયા અને હિતકર આચારની ઘૃણા કરવી વગેરે જુગુપ્સામોહનીયના આસ્રવ છે. ૮-૧૦ ઠગવાની ટેવ, પરદોષ-દર્શન વગેરે સ્ત્રીવેદના આસ્રવ છે. સ્ત્રીજાતિને યોગ્ય, પુરુષજાતિને યોગ્ય અને નપુંસકજાતિને યોગ્ય સંસ્કારો કેળવવા તે અનુક્રમે સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસકવેદના આસ્રવ છે.

નારકઆયુષ કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ
૧ પ્રાણીઓને દુઃખ થાય તેવી કષાયપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તે આરંભ. ૨ આ વસ્તુ મારી છે અને હું આનો માલિક છું એવો સંકલ્પ રાખવો તે પરિગ્રહ છે. જ્યારે આરંભ અને પરિગ્રહવૃત્તિ બહુ જ તીવ્ર હોય અને હિંસાદિ ક્રૂર કામોમાં સતત પ્રવૃત્તિ થાય, બીજાના ધનનું અપહરણ કરવામાં આવે, ભોગોમાં અત્યંત આસક્તિ રહે ત્યારે તે નારકઆયુષનો આસ્રવ થાય છે.

તિર્યંચઆયુષ કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ છળ પ્રપંચ કરવો કે કુટિલ ભાવ રાખવો તે માયા. જેમકે—ધર્મતત્ત્વના ઉપદેશમાં ધર્મને નામે ખોટું તત્ત્વ મેળવી તેનો સ્વાર્થ બુદ્ધિથી પ્રચાર કરવો અને જીવનને શીલથી દૂર રાખવું વગેરે માયા છે; તે તિર્યંચઆયુષનો આસ્રવ છે.

મનુષ્યઆયુષ કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ
આરંભવૃત્તિ અને પરિગ્રહબુદ્ધિ ઓછી રાખવી, સ્વભાવથી જ —વગર કહ્યે મૃદુતા અને સરળતા હોવી એ મનુષ્યઆયુષના આસ્રવો છે.

નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય એ ત્રણે આયુષના જુદા જુદા બંધહેતુઓ જે પહેલાં કહેવામાં આવ્યા છે તે ઉપરાંત એ ત્રણે આયુષના સામાન્ય બંધહેતુ પણ છે અને તેનું જ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં કથન છે. તે બંધહેતુ નિ:શીલપણું અને નિર્વ્રતપણું છે. ૧ અહિંસા, સત્ય આદિ પાંચ પ્રધાન નિયમો વ્રત કહેવાય છે. ૨ એ વ્રતોની પુષ્ટિ માટે જ પાળવામાં આવતાં બીજાં ઉપવ્રતો જેમકે–ત્રણ ગુણવ્રત, ચાર શિક્ષાવ્રત તે શીલ કહેવાય છે. એ જ રીતે ઉક્ત વ્રતોને પાળવા માટે જ ક્રોધ, લોભ આદિનો ત્યાગ એ પણ શીલ કહેવાય છે.

વ્રત અને શીલનું ન હોવું એ નિર્વ્રતપણું અને નિ:શીલપણું.

દેવઆયુષ કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ ૧ હિંસા, અસત્ય, ચોરી આદિ મહાન દોષોથી વિરમવારૂપ સંયમ લીધા છતાં જ્યારે કષાયના કાંઇક અંશો બાકી હોય ત્યારે તે સરાગસંયમ. ૨ હિંસાવિરતિ આદિ વ્રતો જ્યારે અલ્પાંશે લેવાય ત્યારે તે સંયમાસંયમ. ૩ પરાધીનપણે અગર અનુસરણ ખાતર જે અહિતકર પ્રવૃત્તિનો કે આહાર આદિનો ત્યાગ તે અકામનિર્જરા અને ૪ બાલભાવે એટલે વિવેક વિના જ જે અગ્નિપ્રવેશ, જલપ્રવેશ, પર્વતપ્રપાત, વિષભક્ષણ, અનશન આદિ દેહદમન કરવું તે બાલતપ.

અશુભ અને શુભ નામ કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ ૧ યોગવક્રતા એટલે મન, વચન અને કાયાની કુટિલતા.

કુટિલતા એટલે ચિંતવવું કંઈ, બોલવું કંઇ અને કરવું કંઈ. ૨ વિસંવાદન એટલે અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરાવવી અગર બે સ્નેહીઓ વચ્ચે ભેદ પડાવવો. આ બે અશુભનામ કર્મના આસ્રવો છે.

પ્ર૦—આ બેમાં તફાવત શો ?

ઉ૦—સ્વપરને આશ્રી તફાવત ઘટાવવો. પોતાના જ વિષયમાં મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ જુદી પડતી હોય ત્યારે તે યોગવક્રતા અને બીજાના વિષયમાં તેમ થતું હોય ત્યારે વિસંવાદન. જેમકે–કોઇ સારે માર્ગે જતો હોય તેને ઉલટું સમજાવી 'એમ નહિ પણ આમ' એમ કહી આડે રસ્તે દોરવો.

ઉપર કહ્યું તેથી ઉલટું એટલે મન, વચન અને કાયાની સરલતા (પ્રવૃત્તિની એકરૂપતા) અને સંવાદન એટલે બે વચ્ચે ભેદ દૂર કરી એકતા કરાવવી કે આડે રસ્તે જતાને સારે રસ્તે ચડાવવો તે. આ બન્ને શુભ નામ કર્મના આસ્રવો છે.

તીર્થંકરનામ કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ

૧ દર્શનવિશુદ્ધિ એટલે વીતરાગે કહેલાં તત્ત્વો ઉપર નિર્મળ અને દૃઢ રુચિ. ૨ વિનયસંપન્નતા એટલે જ્ઞાનાદિ મોક્ષમાર્ગ અને તેનાં સાધનો પ્રત્યે યોગ્ય રીતે બહુમાન રાખવું તે. ૩ અહિંસા, સત્યાદિ મૂળગુણરૂપ વ્રતો અને તે વ્રતોના પાલનમાં ઉપયોગી એવા અભિગ્રહ આદિ બીજા નિયમો તે શીલ, એ બન્નેના પાલનમાં જરા પણ પ્રમાદ ન કરવો એ શીલવ્રતાનતિચાર છે. ૪ તત્ત્વ વિષેના જ્ઞાનમાં સદા જાગરિત રહેવું તે અભીક્ષ્ણ જ્ઞાનોપયોગ. ૫ સાંસારિક ભોગો

જે ખરી રીતે સુખને બદલે દુઃખનાં જ સાધનો બને છે તેનાથી ડરતા રહેવું એટલે તેની લાલચમાં કદી ન પડવું એ અભીક્ષ્ણ સંવેગ. ૬ જરા પણ શક્તિ છૂપાવ્યા સિવાય જે આહારદાન, અભયદાન, જ્ઞાનદાન વગેરે દાનો વિવેકપૂર્વક કરવાં તે યથાશક્તિ ત્યાગ, જરાયે શક્તિ છૂપાવ્યા સિવાય વિવેકપૂર્વક દરેક જાતની સહનશીલતા કેળવવી તે યથાશક્તિ તપ. ૮ ચતુર્વિધ સંઘ અને વિશેષે કરી સાધુને સમાધિ પહોંચાડવી એટલે તે સ્વસ્થ રહે તેમ કરવું એ સંઘસાધુસમાધિકરણ. ૯ કોઇ પણ ગુણી મુશ્કેલીમાં આવી પડે ત્યારે યોગ્ય રીતે તેમની મુશ્કેલી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો તે વૈયાવૃત્ત્યકરણ. ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩ અરિહંત, આચાર્ય, બહુશ્રુત અને શાસ્ત્ર એ ચારેમાં શુદ્ધ નિષ્ઠાથી જે અનુરાગ રાખવો તે અરિહંતઆચાર્ય-બહુશ્રુતપ્રવચનભક્તિ. ૧૪ સામાયિક આદિ છ આવશ્યકોનું અનુષ્ઠાન ભાવથી ન છોડવું તે આવશ્યકાપરિહાણિ. ૧૫ અભિમાન છોડી જ્ઞાનાદિ મોક્ષમાર્ગને જીવનમાં ઉતારી અને બીજાને તેનો ઉપદેશ આપી પ્રભાવ વધારવો તે માર્ગ-પ્રભાવના ૧૬ વાછરડા ઉપર ગાય રાખે છે તેમ સાધર્મિક ઉપર નિષ્કામ સ્નેહ રાખવો તે પ્રવચનવાત્સલ્ય.

નીચ ગોત્ર કર્મના આસ્રવોનું સ્વરૂપ ૧ બીજાની નિંદા કરવી તે પરનિંદા. (નિંદા એટલે સાચા કે ખોટા દોષોને દુર્બુદ્ધિથી પ્રગટ કરવાની વૃત્તિ). ૨ પોતાની બડાઇ હાંકવી તે આત્મપ્રશંસા. (સાચા કે ખોટા ગુણોને પ્રગટ

કરવાની વૃત્તિ તે પ્રશંસા). ૩ બીજામાં ગુણો હોય તેને ઢાંકવા અને તેને કહેવાનો પ્રસંગ આવવા છતાં દ્વેષથી તેને ન કહેવા તે પરના સદ્‌ગુણનું આચ્છાદન અને ૪ પોતામાં ગુણો ન હોય છતાં તેનું પ્રદર્શન કરવું તે પોતાના અસદ્‌ગુણોનું ઉદ્‌ભાવન.

ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મના આસ્રવોનું સ્વરૂપ ૧ પોતાના દોષો જોવા તે આત્મનિંદા. ૨ બીજાના ગુણો જોવા તે પર-પ્રશંસા. ૩ પોતાના દુર્ગુણોને પ્રગટ કરવા તે અસદ્‌ગુણો-દ્‌ભાવન. ૪ પોતાના છતા ગુણોને ઢાંકવા તે સ્વગુણાચ્છાદન. ૫ પૂજ્ય વ્યક્તિઓ પ્રત્યે નમ્ર વૃત્તિ ધારણ કરવી તે નમ્ર વૃત્તિ અને ૬ જ્ઞાન, સંપત્તિ આદિમાં બીજાથી ચઢિયાતાપણું હોવા છતાં તેને લીધે ગર્વ ધારણ ન કરવો તે અનુત્સેક.

અંતરાય કર્મના આસ્રવોનું સ્વરૂપ કોઈને દાન કરતાં, કોઈને કાંઈ મેળવતાં કે કોઇના ભોગ, ઉપભોગ આદિમાં અડચણ નાંખવી કે તેવી વૃત્તિ રાખવી તે વિઘ્નકરણ.

અગિયારમાથી છવ્વીશમા સૂત્ર સુધીમાં સાંપરાયિક કર્મની દરેક મૂળ પ્રકૃતિના જે જુદાજુદા આસ્રવો કહેવામાં આવ્યા છે તે ઉપલક્ષણ માત્ર છે; એટલે દરેક મૂળ પ્રકૃતિના ગણાવેલ આસ્રવો ઉપરાંત બીજા પણ તેના જેવા તે તે પ્રકૃતિના આસ્રવો નહિ કહ્યા છતાં પોતે જ સમજી લેવા. જેમકે— આલસ્ય, પ્રમાદ, મિથ્યોપદેશ વગેરે જ્ઞાનાવરણીય કે દર્શના-વરણીયના આસ્રવો નથી ગણાવ્યા, છતાં તેના આસ્રવોમાં તે પણ ગણવા જોઇએ. તેમ જ વધ, બંધન, તાડન આદિ

તથા અશુભ પ્રયોગ વગેરે અસાતવેદનીયના આસ્રવોમાં નથી ગણાવ્યા, છતાં તે પણ તેના આસ્રવો સમજવા.

પ્ર૦–દરેક મૂળ પ્રકૃતિના આસ્રવો જુદાજુદા કહેવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી પ્રશ્ન એ ઉદ્‌ભવે છે કે શું જ્ઞાનપ્રદોષાદિ ગણાવેલ આસ્રવો માત્ર જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના જ બંધક છે કે જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઉપરાંત અન્ય કર્મના પણ બંધક છે? જો એક કર્મપ્રકૃતિના આસ્રવો અન્ય કર્મપ્રકૃતિના પણ બંધક હોય તો પ્રકૃતિવાર જુદાજુદા આસ્રવોનું વર્ણન કરવું નકામું છે, કારણ કે એક કર્મપ્રકૃતિના આસ્રવો પણ અન્ય કર્મપ્રકૃતિના આસ્રવો છે જ. અને જો કોઇ એક કર્મપ્રકૃતિના ગણાવેલ આસ્રવો માત્ર તે જ કર્મપ્રકૃતિના આસ્રવો છે, બીજીના નહિ એમ માનવામાં આવે તો શાસ્ત્રનિયમમાં વિરોધ આવે છે. શાસ્ત્રનિયમ એવો છે કે સામાન્ય રીતે આયુષને છોડી સાતે કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ એક સાથે થાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાનાવરણીયનો બંધ થતો હોય ત્યારે બીજી વેદનીય આદિ છ પ્રકૃતિઓનો બંધ પણ થાય છે એમ માનવું પડે છે. આસ્રવ તો એક એક કર્મપ્રકૃતિના એક સમયે હોય અને બંધ તો તે કર્મપ્રકૃતિ ઉપરાંત બીજી પણ અવિરોધી કર્મપ્રકૃતિઓનો તે વખતે થાય; એટલે અમુક આસ્રવો અમુક પ્રકૃતિના જ બંધક છે એ પક્ષ શાસ્ત્રીય નિયમથી બાધિત થાય છે. એટલે પ્રકૃતિવાર આસ્રવોના વિભાગ કરવાનો અર્થ શો?

ઉ૦—અહીં જે આસ્રવોનો વિભાગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે અનુભાગ–રસબંધને ઉદ્દેશીને સમજવો જોઇએ; એટલે કે કોઈ પણ એક કર્મપ્રકૃતિના આસ્રવના સેવન વખતે તે કર્મ ઉપરાંત બીજી પણ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ થાય છે એ શાસ્ત્રીય નિયમ ફક્ત પ્રદેશબંધમાં ઘટાવવો; અનુભાગ-બંધમાં નહિ. સારાંશ એ છે કે આસ્રવોનો વિભાગ એ પ્રદેશબંધની અપેક્ષાએ નહિ, પણ અનુભાગબંધની અપેક્ષાએ છે, તેથી એક સાથે અનેક કર્મપ્રકૃતિઓનો પ્રદેશબંધ માન-વાને લીધે પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રીય નિયમમાં અડચણ નથી આવતી; અને પ્રકૃતિવાર ગણાવેલા આસ્રવો, માત્ર તે તે કર્મપ્રકૃતિના અનુભાગબંધમાં જ નિમિત્ત હોવાથી અહીં કરવામાં આવેલો આસ્રવોનો વિભાગ પણ બાધિત થતો નથી.

આ રીતે વ્યવસ્થા કરવાથી પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રીય નિયમ અને પ્રસ્તુત આસ્રવોનો વિભાગ બન્ને અબાધિત રહે છે; તેમ છતાં એટલું વિશેષ સમજી લેવું જોઇએ કે અનુભાગબંધને આશ્રી આસ્રવના વિભાગનું જે સમર્થન કરવામાં આવે છે તે પણ મુખ્યપણાની અપેક્ષાએ સમજવું; અર્થાત્ જ્ઞાનપ્રદોષ આદિ આસ્રવોના સેવન વખતે જ્ઞાના-વરણીયના અનુભાગનો બંધ મુખ્યપણે થાય છે અને તે વખતે બંધાતી ઇતર કર્મપ્રકૃતિઓના અનુભાગનો ગૌણપણે બંધ થાય છે એટલું જ સમજવું જોઇએ. એમ તો નથી જ માની શકાતું કે એક સમયે એક કર્મપ્રકૃતિના જ અનુભાગનો બંધ થાય છે અને બીજી કર્મપ્રકૃતિઓના અનુભાગનો બંધ

થતો નથી; કારણ કે જે સમયે જેટલી કર્મપ્રકૃતિઓનો પ્રદેશ-બંધ યોગ દ્વારા સંભવે છે તે જ સમયે કષાય દ્વારા તેટલી પ્રકૃતિઓનો અનુભાગબંધ પણ સંભવે છે. તેથી મુખ્યપણે અનુભાગબંધની અપેક્ષા સિવાય આસ્રવના વિભાગનું સમર્થન બીજી રીતે ધ્યાનમાં નથી આવતું.

સાતવેદનીયના આસ્રવોમાં વ્રતિ ઉપર અનુકંપા અને દાન એ બે ગણવામાં આવ્યાં છે; તેનો વધારે ખુલાસો કરવાનો પ્રસંગ લઇ જૈનપરંપરામાં મહત્ત્વ ધરાવતાં વ્રત અને દાન બંનેનું સવિશેષ નિરૂપણ આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે.

વ્રતનું સ્વરૂપ—

हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् । १ ।

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહથી (મન, વચન, કાયા વડે) નિવૃત્ત થવું તે વ્રત.

હિંસા, અસત્ય આદિ દોષોનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવશે. દોષોને સમજી, તેનો ત્યાગ સ્વીકારી પછી તે દોષો ન સેવવા એ જ વ્રત છે.

અહિંસા એ બીજાં વ્રતો કરતાં પ્રધાન હોવાથી તેનું સ્થાન પહેલું છે. પાકની રક્ષા માટે વાડની જેમ બીજાં બધાં વ્રતો અહિંસાની રક્ષા માટે હોવાથી તેની પ્રધાનતા માનવામાં આવે છે.

વ્રતની નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ એ બે બાજુ હોવાથી તે બંનેમાં જ પૂર્ણતા પામે છે. સત્કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાનું વ્રત એટલે તેના વિરોધી અસત્કાર્યોથી પ્રથમ નિવૃત્ત થવું જોઇએ, એ આપો-આપ પ્રાપ્ત થાય છે અને અસત્કાર્યોથી નિવૃત્ત થવાનું વ્રત એટલે તેનાં વિરોધી સત્કાર્યોમાં મન, વચન, કાયાને પ્રવર્તાવવાનું આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી આ સ્થળે જો કે દેખીતી રીતે દોષની નિવૃત્તિને વ્રત કહેવામાં આવ્યું છે છતાં તેમાં સત્પ્રવૃત્તિનો અંશ આવી જ જાય છે, એટલે વ્રત એ માત્ર નિષ્ક્રિયતા નથી એમ સમજવું જોઇએ.

પ્ર૦–રાત્રિભોજનવિરમણ એ વ્રત તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તો પછી અહીં સૂત્રમાં તેને કહેવામાં કેમ નથી આવ્યું ?

ઉ૦–રાત્રિભોજનવિરમણ એ જુદા વ્રત તરીકે ઘણા કાળ થયાં પ્રસિદ્ધ છે, પણ ખરી રીતે એ મૂળ વ્રત નથી. એ તો મૂળ વ્રતમાંથી નિષ્પન્ન થતું એક આવશ્યક વ્રત છે. એવાં બીજાં પણ ઘણાં વ્રતો છે અને કલ્પી શકાય; છતાં અહીં તો મૂળ વ્રતનું જ નિરૂપણ કરવાનું હોવાથી ફક્ત તેનું વર્ણન છે. તેમાંથી નિષ્પન્ન થતાં બીજાં અવાન્તર વ્રતો મૂળ વ્રતના વ્યાપક નિરૂપણમાં આવી જ જાય છે. રાત્રિભોજનવિરમણ એ અહિંસાવ્રતમાંથી નિષ્પન્ન થતાં અનેક વ્રતોમાંનું એક વ્રત છે.

પ્ર૦–અંધારામાં ન જોઇ શકાયાથી થતા જંતુનાશને લીધે અને દીવો કરવા જતાં તેમાંથી થતા વિવિધ આરંભને લીધે રાત્રિભોજનના વિરમણને અહિંસાવ્રતનું અંગ માન-

વામાં આવે છે; પણ અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે અંધારું પણ ન હોય અને દીવામાંથી નીપજતા આરંભનો પ્રસંગ પણ ન હોય એવા, ઠંડા દેશ અને વિજળીના દીવા આદિની સગવડ હોય ત્યાં રાત્રિભોજન અને દિવાભોજન એ બેમાં હિંસાની દૃષ્ટિએ તફાવત શો ?

ઉ૦—ઉષ્ણપ્રધાન દેશ અને પ્રાચીન ઢબના દીવા આદિની સગવડમાં દેખાતી સ્પષ્ટ હિંસાની દૃષ્ટિએ જ રાત્રિભોજનને દિવસભોજન કરતાં વિશેષ હિંસાવાળું કહેવામાં આવ્યું છે એ વાતનો સ્વીકાર કર્યા છતાં અને કોઈ ખાસ પરિસ્થિતિમાં દિવસ કરતાં રાત્રિએ વિશેષ હિંસાનો પ્રસંગ નથી આવતો એ કલ્પનાને યોગ્ય સ્થાન આપ્યા છતાં પણ, એકંદર સમુદાયની દૃષ્ટિએ અને ખાસ કરી ત્યાગી જીવનની દૃષ્ટિએ રાત્રિભોજન કરતાં દિવસભોજન જ વિશેષ પ્રશસ્ય છે એમ માનવાનાં કારણો ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે છે:

૧ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ વિજળી અને ચંદ્ર આદિનો પ્રકાશ ગમે તેટલો સારો હોય છતાં તે સૂર્યપ્રકાશ જેટલો સાર્વત્રિક, અખંડ અને આરોગ્યપ્રદ નથી; તેથી જ્યાં બંનેની શક્યતા હોય ત્યાં સમુદાય માટે સૂર્યના પ્રકાશનો જ ઉપયોગ આરોગ્યદૃષ્ટિએ સ્વીકારવા જેવો છે.

૨ ત્યાગધર્મનું મૂળ સંતોષમાં હોવાથી તે દૃષ્ટિએ પણ દિવસની બધી પ્રવૃત્તિઓ સાથે ભોજનની પ્રવૃત્તિ સંકેલી લેવી અને સંતોષ સાથે રાત્રિએ જઠરને વિશ્રાન્તિ આપવી એ યોગ્ય લાગે છે; તેથી સારી રીતે નિદ્રા આવે છે

અને બ્રહ્મચર્ય સાચવવામાં મદદ પણ મળે છે; પરિણામે આરોગ્યની પુષ્ટિ પણ થાય છે.

૩ દિવસભોજન અને રાત્રિભોજન એ બંનેમાંથી સંતોષ ખાતર એકની જ પસંદગી કરવાની હોય તો જાગતી કુશળ બુદ્ધિ દિવસભોજન તરફ જ વલણ લે એમ આજ સુધીના મહાન સંતોનો જીવનઇતિહાસ કહે છે. ૧

વ્રતના ભેદો—

देशसर्वतोऽणुमहती । २ ।

અલ્પ અંશે વિરતિ તે અણુવ્રત અને સર્વાંશે વિરતિ તે મહાવ્રત.

દરેક ત્યાગેચ્છુ દોષોથી નિવૃત્ત થાય છે; પણ એ બધાનો ત્યાગ એક સરખો નથી હોતો અને તેમ હોવું એ વિકાસક્રમ પ્રમાણે સ્વાભાવિક પણ છે. તેથી અહીં હિંસા આદિ દોષોની થોડી અને ઘણી એ બધી નિવૃત્તિઓને વ્રત માની તેના ટૂંકમાં બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે:-

૧ હિંસા આદિ દોષોથી મન, વચન, કાયા વડે દરેક પ્રકારે છુટવું તે હિંસાવિરમણ મહાવ્રત. અને ૨ ગમે તેટલું છતાં કોઈ પણ અંશે ઓછું છુટાય એ હિંસાવિરમણ અણુ-વ્રત કહેવાય છે. ૨

વ્રતોની ભાવનાઓ—

तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्च [1]पञ्च । ३ ।

---

૧ આ સૂત્રમાં જે ભાવનાઓનો નિર્દેશ છે તે ભાવનાઓ શ્વેતાંબરીય પરંપરા પ્રમાણે ભાષ્યમાં જ મળે છે; તે માટે જુદાં સૂત્રો

તે વ્રતોને સ્થિર કરવા માટે તે દરેકની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે.

ખાસ કાળજીપૂર્વક વિશેષ વિશેષ પ્રકારની અનુકૂળ પ્રવૃત્તિઓ સેવવામાં ન આવે તો સ્વીકારવા માત્રથી વ્રતો કાંઇ આત્મામાં ઉતરતાં નથી; તેથી ગ્રહણ કરેલાં વ્રતો જીવનમાં ઊંડાં ઉતરે તે માટે દરેક વ્રતને અનુકૂળ થઇ પડે તેવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ ખાસ ગણાવવામાં આવી છે, જે ભાવનાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જો એ ભાવનાઓ પ્રમાણે બરાબર વર્તવામાં આવે તો લીધેલાં વ્રતો ઉત્તમ ઔષધની પેઠે પ્રયત્નશીલ માટે સુંદર પરિણામકારક સિદ્ધ થાય છે. એ ભાવનાઓ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે:

૧ ઈર્યાસમિતિ, મનોગુપ્તિ, એષણાસમિતિ, આદાનનિક્ષેપણસમિતિ, અને આલોકિતપાનભોજન એ પાંચ ભાવનાઓ અહિંસાવ્રતની છે.

૨ સત્યવ્રતની અનુવીચિભાષણ, ક્રોધપ્રત્યાખ્યાન, લોભપ્રત્યાખ્યાન, નિર્ભયતા અને હાસ્યપ્રત્યાખ્યાન એવી પાંચ ભાવનાઓ છે.

૩ અચૌર્યવ્રતની અનુવીચિઅવગ્રહયાચન, અભીક્ષ્ણઅવગ્રહયાચન, અવગ્રહાવધારણ, સાધર્મિક પાસેથી અવગ્રહયાચન અને અનુજ્ઞાપિતપાનભોજન એ પાંચ ભાવનાઓ છે.

નથી. દિગંબરીય પરંપરામાં એ ભાવનાઓ માટે પાંચ સૂત્રો ૪–૮ નંબર સુધી વધારે છે. જુઓ પરિશિષ્ટ.

૪ સ્રી, પશુ અને નપુંસક વડે સેવાયેલ શયન આદિનું વર્જન, રાગપૂર્વક સ્રીકથાનું વર્જન, સ્રીઓની મનોહર ઈંદ્રિયોના અવલોકનનું વર્જન, પ્રથમના રતિવિલાસના સ્મરણનું વર્જન અને પ્રણીતરસભોજનનું વર્જન એ બ્રહ્મચર્યની પાંચ ભાવનાઓ છે.

૫ મનોજ્ઞ અમનોજ્ઞ સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દમાં સમભાવ રાખવો એ પરિગ્રહની પાંચ ભાવનાઓ છે.

ભાવનાઓની સમજ—

૧ સ્વપરને ક્લેશ ન થાય તેવી રીતે યતનાપૂર્વક ગતિ કરવી તે ઈર્યાસમિતિ. મનને અશુભ ધ્યાનથી રોકી શુભ ધ્યાને લગાવવું તે મનોગુપ્તિ. વસ્તુનું ગવેષણ, તેનું ગ્રહણ કે તેનો ઉપયોગ એ ત્રણે પ્રકારની એષણામાં દોષ ન આવે માટે ઉપયોગ રાખવો તે એષણાસમિતિ. વસ્તુને લેવા મૂકવામાં અવલોકન અને પ્રમાર્જન આદિ દ્વારા યતના રાખવી તે આદાનનિક્ષેપણસમિતિ. ખાવાપીવાની વસ્તુ બરાબર જોઇ તપાસીને જ લેવી અને લીધા પછી તેવી જ રીતે અવલોકન કરી ખાવી કે પીવી તે આલોકિતપાનભોજન.

૨ વિચારપૂર્વક બોલવું તે અનુવીચિભાષણ. ક્રોધ, લોભ, ભય અને હાસ્યનો ત્યાગ કરવો, તે અનુક્રમે બાકીની ચારે ભાવનાઓ છે.

૩ બરાબર વિચાર કરીને જ વાપરવા માટે જોઇતા અવગ્રહ–સ્થાન ની માગણી કરવી તે અનુવીચિઅવગ્રહ–યાચન. રાજા, કુટુંબપતિ, શય્યાતર–જેની જગ્યા માગી લીધી

હોય તે, સાધર્મિક આદિ અનેક પ્રકારના સ્વામિઓ સંભવે છે, તેમાંથી જે જે સ્વામિ પાસેથી જે જે સ્થાન માગવામાં વિશેષ ઔચિત્ય હોય તે તે પાસેથી તે તે સ્થાન માગવું. એક વાર આપીને માલિકે પાછાં લીધાં હોય છતાં રોગ આદિને કારણે ખાસ જરૂરી હોય તો તે સ્થાનો તેના માલિક પાસેથી તેને કલેશ ન થાય તે માટે વારંવાર માગી લેવાં તે અભીક્ષ્ણાવગ્રહયાચન. માલિક પાસેથી માગતી વખતે જ અવગ્રહનું પરિમાણ નક્કી કરી દેવું તે અવગ્રહાવધારણ કહેવાય છે. પોતાનાં પહેલાં બીજા સમાનધર્મવાળાએ કોઈ સ્થાન મેળવી લીધું હોય અને તે સ્થાનનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો તે સાધર્મિક પાસેથી જ તે સ્થાન માગી લેવું તે સાધર્મિક પાસેથી અવગ્રહયાચન. વિધિપૂર્વક અન્નપાનાદિ મેળવ્યા પછી ગુરુને બતાવી તેમની અનુજ્ઞા મેળવીને જ તેનો ઉપયોગ કરવો તે અનુજ્ઞાપિતપાનભોજન.

૪ બ્રહ્મચારી પુરુષ કે સ્ત્રીએ પોતાથી વિજાતીય વ્યક્તિ દ્વારા સેવાએલ શયન કે આસનનો ત્યાગ કરવો તે સ્ત્રીપશુપંડકસેવિતશયનાસનવર્જન. બ્રહ્મચારીએ કામવર્ધક વાતો ન કરવી તે રાગસંયુક્ત સ્ત્રીકથાવર્જન. બ્રહ્મચારીએ પોતાનાથી વિજાતીય વ્યક્તિના કામોદ્દીપક અંગો ન જોવાં તે મનોહરેન્દ્રિયાલોકવર્જન. બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર્યા પહેલાં જે ભોગો ભોગવ્યા હોય તેનું સ્મરણ ન કરવું તે પ્રથમના રતિવિલાસના સ્મરણનું વર્જન. કામોદ્દીપક રસવાળાં ખાણાંપીણાં ત્યજવાં તે પ્રણીતરસભોજનવર્જન.

પ રાગ પેદા કરે તેવાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દમાં ન લલચાવું અને દ્વેષ કરે એવામાં ગુસ્સે ન થવું તે અનુક્રમે મનોજ્ઞામનોજ્ઞસ્પર્શસમભાવ અને મનોજ્ઞા-મનોજ્ઞરસસમભાવ આદિ પાંચ ભાવનાઓ છે.

જો કે જૈન ધર્મ ત્યાગલક્ષી હોવાને કારણે જૈન સંઘમાં મહાવ્રતધારી સાધુનું સ્થાન પહેલું હોવાથી મહા-વ્રતને ઉદ્દેશીને જ સાધુધર્મ પ્રમાણે અહીં ભાવનાઓ વર્ણ-વવામાં આવી છે; છતાં વ્રતધારી પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે સંકોચ, વિસ્તાર કરી શકે એવી તે છે; તેથી દેશકાળની પરિ-સ્થિતિ અને આંતરિક યોગ્યતા ધ્યાનમાં રાખી માત્ર વ્રતની સ્થિરતાના શુદ્ધ ઉદ્દેશથી આ ભાવનાઓ સંખ્યા અને અર્થમાં ઘટાડી, વધારી કે પલ્લવિત કરી શકાય. ૩.

બીજી કેટલીક ભાવનાઓ—

हिंसादिष्विहामुत्र चापायावद्यदर्शनम् । ४ ।

दुःखमेव वा । ५ ।

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि सत्त्वगुणाधिक-क्लिश्यमानाविनेयेषु । ६ ।

जगत्कायस्वभावौ च संवेगवैराग्यार्थम् । ७ ।

હિંસા આદિ પાંચ દોષોમાં ઐહિક આપત્તિ અને પાર-લૌકિક અનિષ્ટનું દર્શન કરવું.

અથવા ઉક્ત હિંસા આદિ દોષોમાં દુઃખ જ છે, એવી ભાવના કેળવવી.

પ્રાણી માત્રમાં મૈત્રીવૃત્તિ, ગુણથી મોટાઓમાં પ્રમોદ-વૃત્તિ, દુઃખ પામતાઓમાં કરુણાવૃત્તિ અને જડ જેવા અપાત્રોમાં માધ્યસ્થ્યવૃત્તિ કેળવવી.

સંવેગ અને વૈરાગ્ય માટે જગતનો સ્વભાવ અને શરીરનો સ્વભાવ ચિંતવવો.

જેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તેના દોષોનું ખરૂં દર્શન થવાથી જ તે ત્યાગ ટકી શકે એ કારણથી અહિંસા આદિ વ્રતોની સ્થિરતા માટે હિંસા આદિમાં તેના દોષોનું દર્શન કરવું આવશ્યક મનાયેલ છે. એ દોષદર્શન અહીં બે રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે: ઐહિક દોષદર્શન અને પારલૌકિક દોષદર્શન. હિંસા, અસત્ય આદિ સેવવાથી જે ઐહિક આપત્તિઓ પોતામાં કે પરમાં અનુભવાય છે તેનું ભાન સદા તાજું રાખવું એ ઐહિક દોષદર્શન છે; અને એ હિંસા આદિથી જે પારલૌકિક અનિષ્ટની સંભાવના કરી શકાય છે તેનું ભાન રાખવું તે પારલૌકિક દોષદર્શન છે. એ બંને જાતનાં દર્શનોના સંસ્કારો પોષવા તે અહિંસા આદિ વ્રતોની ભાવનાઓ છે.

પૂર્વની રીતે જ ત્યાજ્ય વૃત્તિઓમાં દુઃખનું દર્શન કેળવાયું હોય તો જ એનો ત્યાગ વિશેષ ટકે, તે માટે હિંસા આદિ દોષોને દુઃખરૂપ જ માનવાની વૃત્તિ કેળવવાનો (દુઃખ ભાવનાનો) અહીં ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. અહિંસાદિ વ્રત લેનાર હિંસા આદિથી પોતાને થતાં દુઃખની પેઠે

બીજામાં પણ તેનાથી સંભવતા દુઃખની કલ્પના કરે એ જ દુઃખભાવના છે. અને એ ભાવના એ વ્રતોના સ્થિરીકરણમાં ઉપયોગી પણ છે.

મૈત્રી, પ્રમોદ આદિ ચાર ભાવનાઓ તો કોઇ પણ સદ્‌ગુણ કેળવવા માટે વધારેમાં વધારે ઉપયોગી હોવાથી અહિંસા આદિ વ્રતોની સ્થિરતામાં ખાસ ઉપયોગી છે જ એમ ધારી અહીં એ ચાર ભાવનાઓ ઉપદેશવામાં આવી છે. એ ચાર ભાવનાઓનો વિષય અમુક અંશે જુદોજુદો છે; કારણ કે તે વિષયમાં એ ભાવનાઓ કેળવાય તો જ વાસ્તવિક પરિણામ આવે. તેથી એ ભાવનાઓ સાથે એનો વિષય પણ જુદોજુદો દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

૧ મૈત્રીવૃત્તિ પ્રાણી માત્રમાં કેળવી હોય તો જ દરેક પ્રાણી પ્રત્યે અહિંસક અને સત્યવાદી આદિ તરીકે રહીને વર્તી શકાય; તેથી મૈત્રીનો વિષય પ્રાણી માત્ર છે. મૈત્રી એટલે પરમાં પોતાપણાની બુદ્ધિ અને તેથી જ પોતાની પેઠે બીજાને દુઃખી ન કરવાની વૃત્તિ અથવા ઇચ્છા.

૨ માણસને ઘણીવાર પોતાથી ચઢીઆતાને જોઇ અદેખાઇ આવે છે; એ વૃત્તિનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી અહિંસા, સત્ય આદિ ટકી જ ન શકે તેથી અદેખાઇ વિરુદ્ધ પ્રમોદગુણની ભાવના કેળવવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રમોદ એટલે પોતાથી વધારે ગુણવાન પ્રત્યે આદર કરવો અને તેની ચઢતી જોઇ ખુશ થવું તે. આ ભાવનાનો વિષય માત્ર અધિક ગુણવાન જ છે, કારણ કે તેના પ્રત્યે જ અદેખાઇ અસૂયા આદિ દુર્વૃત્તિઓનો સંભવ છે.

૩ કોઇને પીડાતા જોઇ જો અનુકંપા ન ઉભરાય તો અહિંસાદિ વ્રતો નભી જ ન શકે તેથી કરુણા ભાવનાને આવશ્યક માનવામાં આવી છે. એનો વિષય માત્ર ક્લેશ પામતા દુ:ખી પ્રાણીઓ છે; કારણ કે અનુગ્રહ અને મદદની અપેક્ષા દુ:ખી, દીન કે અનાથને જ રહે છે.

૪ દરેક વખતે અને દરેક સ્થળે માત્ર પ્રવૃત્ત્યાત્મક ભાવનાઓ જ સાધક નથી થતી; ઘણીવાર અહિંસાદિ વ્રતોને ટકાવવામાં માત્ર તટસ્થપણું જ ધારણ કરવું તે ઉપયોગી થાય છે, તેથી માધ્યસ્થ્યભાવના ઉપદેશવામાં આવી છે. માધ્યસ્થ્ય એટલે ઉપેક્ષા કે તટસ્થતા. જ્યારે તદ્દન જડ સંસ્કારના અને કાંઈ પણ સદ્વસ્તુ ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા ન હોય એવાં પાત્રો મળે અને જો તેને સુધારવાની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છેવટે તદ્દન શૂન્ય જ દેખાય તો તેવાઓ પ્રત્યે તટસ્થપણું રાખવામાં જ શ્રેય છે. તેથી માધ્યસ્થ્ય ભાવનાનો વિષય અવિનેય–અયોગ્ય પાત્ર એટલો જ છે.

સંવેગ અને વૈરાગ્ય ન હોય તો અહિંસાદિ વ્રતો સંભવી જ ન શકે તેથી એ વ્રતોના અભ્યાસી માટે સંવેગ અને વૈરાગ્ય પ્રથમ આવશ્યક છે. સંવેગ અને વૈરાગ્યનાં બીજ જગત્સ્વભાવ અને શરીરસ્વભાવના ચિન્તનમાંથી નંખાય છે, તેથી એ બંનેના સ્વભાવનું ચિન્તન ભાવનારૂપે અહીં ઉપદેશવામાં આવ્યું છે.

પ્રાણીમાત્ર ઓછેવત્તો દુ:ખનો અનુભવ કર્યા જ કરે છે. જીવન તદ્દન વિનશ્વર છે અને બીજું પણ કાંઈ સ્થિર નથી;

અને એ જાતના જગત્સ્વભાવના ચિંતનમાંથી જ સંસાર પ્રત્યેનો મોહ દૂર થઇ તેનાથી ભય–સંવેગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ રીતે શરીરના અસ્થિર, અશુચિ અને અસારપણાના સ્વભાવ-ચિંતનમાંથી જ બાહ્યાભ્યંતર વિષયોની અનાસક્તિ–વૈરાગ્ય જન્મે છે. ૪–૭

હિંસાનું સ્વરૂપ—

प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा ।८।

પ્રમત્તયોગથી થતો જે પ્રાણવધ તે હિંસા.

અહિંસા આદિ જે પાંચ વ્રતોનું નિરૂપણ પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે તે વ્રતોને બરાબર સમજવા અને જીવનમાં ઉતારવા ખાતર તેના વિરોધી દોષોનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે જાણવું જ જોઇએ; તેથી એ પાંચ દોષોના નિરૂપણનું પ્રકરણ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંના પહેલા દોષ હિંસાની વ્યાખ્યા આ સૂત્રમાં છે.

હિંસાની વ્યાખ્યા બે અંશોથી પૂર્ણ કરવામાં આવી છે. પહેલો પ્રમત્તયોગ–રાગદ્વેષવાળી તેમજ અસાવધાન પ્રવૃત્તિ અને બીજો પ્રાણવધ. પહેલો અંશ કારણરૂપે અને બીજો કાર્યરૂપે છે. તેથી ફલિત અર્થ એવો થાય છે કે જે પ્રાણવધ પ્રમત્ત-યોગથી થાય તે હિંસા.

પ્ર૦–કોઇના પ્રાણ લેવા કે કોઇને દુઃખ આપવું એ હિંસા. હિંસાનો આ અર્થ સૌથી જાણી શકાય તેવો અને બહુ પ્રસિદ્ધ છે; છતાં તે અર્થમાં પ્રમત્તયોગનો અંશ ઉમેરવામાં કેમ આવ્યો હશે ?

૩૦–જ્યાંસુધી મનુષ્યસમાજમાં વિચાર અને વર્તન ઉચ્ચ સંસ્કારવાળાં દાખલ નથી થયાં હોતાં ત્યાંસુધી તે સમાજ અને બીજા પ્રાણીઓ વચ્ચે જીવનવ્યવહારમાં ખાસ અંતર નથી હોતું. જેમ પશુ, પક્ષી તેમ તેવા સમાજના મનુષ્ય પણ લાગણીથી દોરાઇને જાણે કે અજાણે જીવનની જરૂરીઆત માટે જ કે તેવી જરૂરીઆત વિના જ કોઈનો પ્રાણ લે છે. માનવસમાજની હિંસામય આ પ્રાથમિક દશામાં જ્યારે કોઇ એકાદ માણસના વિચારમાં હિંસાના સ્વરૂપ વિષે જાગૃતિ આવે છે ત્યારે તે ચાલુ હિંસાને એટલે પ્રાણનાશને દોષરૂપે બતાવે છે અને કોઈનો પ્રાણ ન લેવા કહે છે. એક બાજુ હિંસા જેવી પ્રથાનો જૂનો સંસ્કાર અને બીજી બાજુ અહિંસાની નવી ભાવનાનો ઉદય. આ બે વચ્ચે અથડામણી થતાં હિંસક વૃત્તિ તરફથી હિંસા-નિષેધક સામે કેટલાક પ્રશ્નો આપોઆપ ઉભા થાય છે અને તે તેની સામે મૂકવામાં આવે છે. તે પ્રશ્નો ટૂંકમાં ત્રણ છે:

૧ અહિંસાના પક્ષપાતીઓ પણ જીવન તો ધારણ કરે જ છે અને જીવન એ કોઇને કોઇ જાતની હિંસા વિના નભી શકે તેવું ન હોવાથી તેને અંગે તેઓ તરફથી થતી હિંસા એ હિંસાદોષમાં આવી શકે કે નહિ? ૨ ભૂલ અને અજ્ઞાન એ માનુષી વૃત્તિમાં તદ્દન નથી જ હોતાં એવું સાબીત ન થઇ શકે ત્યાંસુધી અહિંસાના પક્ષપાતીઓને હાથે પણ અજાણપણે કે ભૂલથી કોઇનો પ્રાણનાશ થઇ જવાનો સંભવ છે એટલે એવો પ્રાણનાશ હિંસાદોષમાં

આવે કે નહિ ? ૩ ઘણીવાર અહિંસક વૃત્તિવાળા કોઈને બચાવવા કે તેને સુખ સગવડ પહોંચાડવા પ્રયત્ન કરે છે અને પરિણામ તો તેથી ઉલટું આવે છે એટલે કે સામાના પ્રાણ જાય છે; તેવી સ્થિતિમાં એ પ્રાણનાશ હિંસાદોષમાં આવે કે નહિ ?

આવા પ્રશ્નો સામે આવતાં તેના ઉત્તર માટે હિંસા અને અહિંસાના સ્વરૂપની વિચારણા ઊંડી ઉતરે છે અને તેમ થતાં તેનો અર્થ પણ વિસ્તરે છે. કોઈના પ્રાણ લેવા કે બહુ તો તે માટે દુઃખ આપવું એમ જે હિંસા ગણાતી અને કોઈના પ્રાણ ન હરવા કે તે માટે કોઈને તકલીફ ન આપવી એટલો જ અર્થ અહિંસાનો થતો, તેને બદલે હવે અહિંસાના વિચારકોએ ઝીણવટમાં ઉતરી નક્કી કર્યું કે માત્ર કોઈના પ્રાણ લેવા કે માત્ર કોઈને દુઃખ આપવું એ હિંસા દોષ જ છે એમ ન કહી શકાય; પણ પ્રાણવધ કે દુઃખ દેવા ઉપરાંત તેની પાછળ તેમ કરનારની શી ભાવના છે તે તપાસીને જ તેવી હિંસાના દોષપણા કે અદોષપણાનો નિર્ણય કરી શકાય. તે ભાવના એટલે રાગદ્વેષની વિવિધ ઊર્મિઓ અગર બીનકાળજીપણું જેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં પ્રમાદ કહેવામાં આવે છે આવી અશુભ અને ક્ષુદ્ર ભાવનાથી જ જે પ્રાણનાશ થયો હોય કે જે દુઃખ દેવાયું હોય તે જ હિંસા અને તે જ હિંસા દોષરૂપ; અને એવી ભાવના વિના થયેલા પ્રાણનાશ કે દુઃખપ્રદાન એ દેખીતી રીતે હિંસા કહેવાવા છતાં દોષકોટિમાં આવી ન શકે. આ રીતે હિંસક

સમાજમાં અહિંસાના સંસ્કારનો ફેલાવો થતાં અને તેને લીધે વિચારવિકાસ થતાં દોષરૂપ હિંસા માટે માત્ર પ્રાણ-નાશ એટલો જ અર્થ બસ ન ગણાયો અને તેમાં પ્રમત્તયોગ એ મહત્ત્વનો અંશ ઉમેરાયો.

પ્ર૦—હિંસાની આ વ્યાખ્યા ઉપરથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો પ્રમત્તયોગ વિના જ માત્ર પ્રાણવધ થઈ જાય તો તે હિંસા કહેવાય કે નહિ ? તેવી રીતે જો પ્રાણવધ થવા ન પામ્યો હોય અને છતાં પ્રમત્તયોગ હોય તો તે પણ હિંસા ગણાય કે નહિ ? જો એ બંને સ્થળે હિંસા ગણાય તો તે હિંસા પ્રમત્તયોગજનિત પ્રાણવધરૂપ હિંસાની કોટિની જ કે તેથી જુદા પ્રકારની ?

ઉ૦—માત્ર પ્રાણવધ સ્થૂલ હોઈ દૃશ્ય હિંસા તો છે જ અને માત્ર પ્રમત્તયોગ એ સૂક્ષ્મ હોઇ અદૃશ્ય જેવો છે. એ બંનેમાં દૃશ્યપણા, અદૃશ્યપણાના તફાવત ઉપરાંત એક બીજો મહત્ત્વનો જાણવા જેવો તફાવત છે અને તેના જ ઉપર હિંસાના દોષપણા અને અદોષપણાનો આધાર છે. પ્રાણનાશ એ દેખીતી રીતે હિંસા હોવા છતાં તે દોષ જ છે એવો એકાન્ત નથી; કારણકે તેનું દોષપણું સ્વાધીન નથી. હિંસાનું દોષપણું એ હિંસકની ભાવના ઉપર અવલંબેલું છે, તેથી પરાધીન છે. ભાવના જાતે ખરાબ હોય તો તેમાંથી થયેલો પ્રાણવધ તે દોષ; અને ભાવના તેવી ન હોય તો એ પ્રાણવધ દોષરૂપ નહિ, તેથી જ શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં આવી હિંસાને દ્રવ્યહિંસા અથવા વ્યાવહારિક હિંસા કહે-

વામાં આવી છે. દ્રવ્યહિંસા યા વ્યાવહારિક હિંસાનો અર્થ એટલો જ કે તેનું દોષપણું અબાધિત નથી; તેથી ઉલટું પ્રમત્તયોગરૂપ જે સૂક્ષ્મ ભાવના તે જાતે જ દોષરૂપ હોઇ તેનું દોષપણું સ્વાધીન છે અર્થાત્ તેના દોષપણાનો આધાર સ્થૂલ પ્રાણનાશ કે બીજી કોઇ બાહ્ય વસ્તુ ઉપર અવલંબિત નથી. સ્થૂલ પ્રાણનાશ ન પણ થયો હોય, કોઈને દુઃખ ન પણ દેવાયું હોય, બલ્કે ઉલટું પ્રાણનાશ કરવા જતાં કે દુઃખ દેવા જતાં સામાનું જીવન લંબાયું હોય અગર તો સામાને સુખ પહોંચ્યું હોય છતાં, જો તેની પાછળની ભાવના અશુભ હોય તો તે એકાન્ત દોષ જ ગણાવાની. તેથી આવી ભાવનાને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં ભાવહિંસા અથવા નિશ્ચય-હિંસા કહેવામાં આવી છે. ભાવહિંસા અને નિશ્ચયહિંસાનો અર્થ એટલો જ છે કે તેનું દોષપણું સ્વાધીન હોવાથી ત્રણે કાળમાં અબાધિત રહે છે. માત્ર પ્રમત્તયોગ કે માત્ર પ્રાણ-વધ એ બંને છુટાછુટા હિંસા કહેવાવા છતાં તેમના દોષ-પણાનું તારતમ્ય ઉપર પ્રમાણે જાણી લીધા પછી એ બંને પ્રકારની હિંસાઓ પ્રમત્તયોગજનિત પ્રાણવધરૂપ હિંસાની કોટિની જ કે તેથી જુદા પ્રકારની એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર સ્પષ્ટ થઈ જાય છે; અને તે એ કે ભલે સ્થૂલ આંખ ન જાણી શકે છતાં તાત્ત્વિક રીતે માત્ર પ્રમત્તયોગ એ પ્રમત્તયોગજનિત પ્રાણનાશની કોટિની જ હિંસા છે, અને માત્ર પ્રાણનાશ એ, એ કોટિમાં આવે તેવી હિંસા નથી.

પ્ર૦—જો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રમત્તયોગ એ જ હિંસાના

દોષપણાનું મૂળ બીજ હોય તો હિંસાની વ્યાખ્યામાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે પ્રમત્તયોગ એ હિંસા. અને જો આ દલીલ સાચી હોય તો એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે કે હિંસાની વ્યાખ્યામાં પ્રાણનાશને સ્થાન આપવાનું શું કારણ ?

ઉ૦–પ્રમત્તયોગ એ જ તાત્ત્વિક રીતે હિંસા છે; છતાં સમુદાયમાં તેનો ત્યાગ એકાએક અને મોટે ભાગે શક્ય નથી. તેથી ઉલટું માત્ર પ્રાણવધ એ સ્થૂલ હોવા છતાં તેનો ત્યાગ સામુદાયિક જીવનની સ્વસ્થતા માટે ઇષ્ટ છે; અને પ્રમાણમાં મોટે ભાગે શક્ય પણ છે. પ્રમત્તયોગ છુટયો ન હોય છતાં સ્થૂલ પ્રાણનાશવૃત્તિ ઓછી થઇ તોયે ઘણીવાર સામુદાયિક જીવનમાં સુખશાંતિ વર્તે છે. અહિંસાના વિકાસક્રમ પ્રમાણે પણ પ્રથમ સ્થૂલ પ્રાણનાશનો ત્યાગ અને પછી ધીરે ધીરે પ્રમત્તયોગનો ત્યાગ સમુદાયમાં સંભવિત બને છે. તેથી આધ્યાત્મિક વિકાસના સાધક તરીકે પ્રમત્તયોગરૂપ હિંસાનો જ ત્યાગ ઇષ્ટ હોવા છતાં સામુદાયિક જીવનની દૃષ્ટિએ હિંસાના સ્વરૂપમાં સ્થૂલ પ્રાણનાશને સ્થાન આપી તેના ત્યાગને પણ અહિંસાકોટિમાં મૂકવામાં આવ્યો છે.

પ્ર૦–શાસ્ત્રકારે જેને હિંસા કહી છે તેથી નિવૃત્ત થવું એ અહિંસા એ સમજાયું; પણ એ જણાવો કે આવી અહિંસાનું વ્રત લેનારને જીવન ઘડવા માટે કઇ કઇ ફરજો ઉભી થાય છે ?

ઉ૦–૧ જીવન સાદું કરતાં જવું અને તેની જરૂરિયાતો

ઓછીને ઓછી જ કરતા જવી. ૨ માનુષી વૃત્તિમાં અજ્ઞાનને ગમે તેટલું સ્થાન હોય છતાં જ્ઞાનનું પણ પુરુષાર્થ પ્રમાણે સ્થાન હોવાથી દર ક્ષણે સાવધાન રહેવું અને કયાંય ભૂલ ન થાય એ માટે ધ્યાન રાખવું; તેમજ ભૂલ થઇ જાય તો તે ધ્યાન બહાર ન જાય તેટલી દૃષ્ટિ કેળવવી. ૩ જરૂરિયાત ઓછી કર્યા છતાં અને સાવધાન રહેવાનું લક્ષ્ય હોવા છતાં પણ ચિત્તનો ખરો દોષ જે સ્થૂલ જીવનની તૃષ્ણા અને તેથી ઉત્પન્ન થતા જે બીજા રાગદ્વેષાદિ દોષો તેનેજ ઘટાડવા સતત પ્રયત્ન કરવો.

પ્ર૦–હિંસાનું દોષપણું જે ઉપર કહ્યું તેનો શો અર્થ ?

ઉ૦–જેથી ચિત્તની કોમળતા ઘટી કઠોરતા વધે અને સ્થૂલ જીવનની તૃષ્ણા લંબાય તે હિંસાનું દોષપણું અને જેથી ઉક્ત કઠોરતા ન વધે તેમજ સહજ પ્રેમાળ વૃત્તિ અને અંતર્મુખ જીવનમાં જરા પણ ખલેલ ન પહોંચે તે હિંસા દેખાવા છતાં તેનું અદોષપણું. ૮

અસત્યનું સ્વરૂપ—

असदभिधानमनृतम् ।९।

અસત્ કહેવું તે અનૃત–અસત્ય.

જો કે સૂત્રમાં અસત્કથનને અસત્ય કહેવામાં આવ્યું છે; છતાં તેનો ભાવ વિશાળ હોઇ તેમાં અસત્ચિંતન, અસત્આચરણ એ બધાનો સમાવેશ થાય છે, તેથી જ અસત્ ચિંતવવું, અસત્ બોલવું અને અસત્ આચરવું તે બધું જ અસત્ય દોષમાં આવી જાય છે. જેમ હિંસાની વ્યા-

ખ્યામાં તેમ અસત્યની અને [1]અદત્તાદાનાદિ બાકીના દોષોની વ્યાખ્યામાં પણ પ્રમત્તયોગ એ વિશેષણ સમજી જ લેવું જોઇએ, તેથી પ્રમત્તયોગપૂર્વક જે અસત્‌કથન તે અસત્ય, એવો અસત્યદોષનો ફલિત અર્થ થાય છે.

અસત્ શબ્દના મુખ્ય બે અર્થ લેવાથી અહીંનું કામ સરે છે. ૧ જે વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તેનો તદ્દન નિષેધ કરવો અગર તો તદ્દન નિષેધ ન કરતાં તે હોય તે કરતાં જુદા રૂપમાં કહેવી તે અસત્. ૨ ગર્હિત એટલે અસત્ અર્થાત્ જે સત્ય છતાં પરને પીડા કરે તેવા દુર્ભાવવાળું હોય તે અસત્.

પહેલા અર્થ પ્રમાણે પૂંજી હોવા છતાં લેણદાર માગે ત્યારે કાંઇ નથી જ એમ કહેવું તે અસત્ય, તેમજ પાસે પૂંજી હોવાનો સ્વીકાર કર્યા છતાં પણ લેણદાર સફળ ન થાય એવી રીતે તેનું બ્યાન આપવું તે અસત્ય. બીજા અર્થ પ્રમાણે કોઇ અભણ કે અણસમજુને જ્યારે તેને હલકો પાડવા ખાતર તેને દુઃખ થાય તેવી રીતે સાચું પણ 'અભણ' કે 'અણસમજુ' એવું વચન કહેવામાં આવે તે અસત્ય. અસત્યના આ અર્થ ઉપરથી સત્ય વ્રત લેનાર માટે નીચેનો અર્થ ફલિત થાય છે. ૧ પ્રમત્તયોગનો ત્યાગ કરવો. ૨

---

૧ અબ્રહ્મમાં 'પ્રમત્તયોગ' વિશેષણ ન લગાડવું; કારણ કે એ દોષ અપ્રમત્તદશામાં સંભવી જ નથી શકતો. આમ છે માટે જ બ્રહ્મચર્યને નિરપવાદ કહેલું છે. વિશેષ ખુલાસા માટે જુઓ– 'જૈનદૃષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય' નો નિબંધ.

મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિમાં એકરૂપતા સાધવી. ૩ સત્ય છતાં દુર્ભાવથી અપ્રિય ન ચિંતવવું, ન બોલવું કે ન કરવું. ૯

ચોરીનું સ્વરૂપ—

अदत्तादानं स्तेयम् ।१०।

અણદીધું લેવું તે સ્તેય એટલે ચોરી.

જે વસ્તુ ઉપર કોઇ પણ બીજાની માલિકી હોય તે વસ્તુ ભલે તણખલા જેવી તદ્દન બીનકિંમતી હોય છતાં તેના માલિકની પરવાનગી સિવાય ચૌર્યબુદ્ધિથી તે લેવી એ સ્તેય કહેવાય છે.

આ વ્યાખ્યા ઉપરથી અચૌર્યવ્રત લેનાર માટે નીચેનો અર્થ ફલિત થાય છે. ૧ કોઈ પણ ચીજ તરફ લલચાઇ જવાની વૃત્તિ દૂર કરવી. ૨ જ્યાં સુધી લાલચુપણું દૂર ન થાય ત્યાં સુધી પોતાની લાલચની વસ્તુ પોતે જ ન્યાયને માર્ગે મેળવવી અને તેવી બીજાની વસ્તુ વગર પરવાનગીએ લેવાનો વિચાર સુદ્ધાં ન કરવો. ૧૦

અબ્રહ્મનું સ્વરૂપ—

मैथुनमब्रह्म । ११ ।

મૈથુનપ્રવૃત્તિ તે અબ્રહ્મ.

મૈથુન એટલે મિથુનની પ્રવૃત્તિ. 'મિથુન' શબ્દ સામાન્ય રીતે સ્ત્રી પુરુષનું જોડલું એવા અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે, છતાં અહીં તેનો અર્થ જરા લંબાવવાનો છે. જોડલું એટલે સ્ત્રી પુરુષનું, પુરુષ પુરુષનું કે સ્ત્રી સ્ત્રીનું અને તે

પણ સજાતીય (મનુષ્ય આદિ એક જાતિનું) કે વિજાતીય એટલે મનુષ્ય પશુ આદિ ભિન્ન ભિન્ન જાતિનું સમજવું. આવા જોડલાની કામરાગના આવેશથી થયેલી માનસિક, વાચિક કે કાયિક કોઇ પણ પ્રવૃત્તિ તે મૈથુન એટલે અબ્રહ્મ કહેવાય છે.

પ્ર૦–જ્યાં જોડલું ન હોય, માત્ર સ્ત્રી કે પુરૂષ કોઇ એક જ વ્યક્તિ કામરાગાવેશથી જડ વસ્તુના આલંબનવડે અગર પોતાના હસ્ત આદિ અવયવોવડે મિથ્યા આચાર સેવે તેને ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે શું મૈથુન કહી શકાય ?

ઉ૦–હા. મૈથુનનો ખરો ભાવાર્થ કામરાગજનિત કોઇ પણ ચેષ્ટા એટલો જ છે. આ અર્થ તો કોઇ એક વ્યક્તિની તેવી દુશ્ચેષ્ટાને પણ લાગુ પડે જ છે; તેથી તે પણ મૈથુન દોષ જ છે.

પ્ર૦–મૈથુનને અબ્રહ્મ કહ્યું તેનું શું કારણ ?

ઉ૦–જે બ્રહ્મ નહિ તે અબ્રહ્મ. બ્રહ્મ એટલે જેના પાલન અને અનુસરણથી સદ્‌ગુણો વધે તે અને જે તરફ જવાથી સદ્‌ગુણો ન વધે પણ દોષો જ પોષાય તે અબ્રહ્મ. મૈથુનપ્રવૃત્તિ એ એવી છે કે તેમાં પડતાં જ બધા દોષોનું પોષણ અને સદ્‌ગુણોનો હ્રાસ–ઘસારો શરૂ થાય છે, તેથી મૈથુનને અબ્રહ્મ કહેવામાં આવ્યું છે. **૧૧**

પરિગ્રહનું સ્વરૂપ—

मूर्च्छा परिग्रहः । १२ ।

મૂર્ચ્છા એ પરિગ્રહ છે

મૂર્ચ્છા એટલે આસક્તિ. વસ્તુ નાની, મોટી, જડ, ચેતન, બાહ્ય કે આંતરિક ગમે તે હોય અને કદાચ ન પણ હોય છતાં તેમાં બંધાઈ જવું એટલે તેની પાછળની તાણમાં વિવેકને ગુમાવી બેસવો એ જ પરિગ્રહ છે.

પ્ર૦—હિંસાથી પરિગ્રહ સુધીના પાંચ દોષોનું સ્વરૂપ ઉપરઉપરથી જોતાં જુદું લાગે છે ખરૂં, પણ બારિકીથી વિચારતાં તેમાં કોઈ ખાસ જાતનો ભેદ દેખાતો નથી; કારણકે એ પાંચે કહેવાતા દોષોના દોષપણાનો આધાર માત્ર રાગ, દ્વેષ અને મોહ છે. રાગ, દ્વેષ અને મોહ જ હિંસા આદિ વૃત્તિઓનું ઝેર છે અને તેથી જ તે વૃત્તિઓ દોષ કહેવાય છે. હવે જો આ કથન સાચું હોય તો રાગ, દ્વેષ આદિ જ દોષ છે એટલું કહેવું બસ છે, તો પછી દોષના હિંસા આદિ પાંચ કે તેથી ઓછા વત્તા ભેદો કરી વર્ણવવા તે શા માટે?

ઉ૦—સાચે જ કોઇપણ પ્રવૃત્તિ રાગ, દ્વેષ આદિને લીધે જ બને છે. તેથી રાગ, દ્વેષ આદિ જ મુખ્યપણે દોષ છે અને એ દોષથી વિરમવું એ એક જ મુખ્ય વ્રત છે; તેમ છતાં રાગ, દ્વેષ આદિનો ત્યાગ ઉપદેશવાનો હોય ત્યારે તેથી થતી પ્રવૃત્તિઓ સમજાવીને જ તે પ્રવૃત્તિઓ અને તેના પ્રેરક રાગદ્વેષાદિનો ત્યાગ કરવાનું કહી શકાય. સ્થૂળ દૃષ્ટિવાળા

લોકો માટે બીજો ક્રમ શક્ય નથી. રાગદ્વેષથી થતી અસંખ્ય પ્રવૃત્તિઓ પૈકી હિંસા, અસત્ય આદિ મુખ્ય છે. અને તે જ પ્રવૃત્તિઓ મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક કે લૌકિક જીવનને કોતરી ખાય છે; તેથી એ હિંસા વગેરે પ્રવૃત્તિઓને પાંચ વિભાગમાં ગોઠવી પાંચ દોષો વર્ણવવામાં આવ્યા છે. દોષની આ સંખ્યામાં વખતેવખતે અને દેશભેદે ફેરફાર થતો રહ્યો છે અને થતો રહેવાનો; છતાં સંખ્યાના અને સ્થૂલ નામના મોહમાં પડ્યા વિના એટલું જ મુખ્યપણે સમજી લેવું જોઇએ કે તે દ્વારા રાગ, દ્વેષ અને મોહ રૂપ દોષનો ત્યાગ જ કરવાનું સૂચન કરાયેલું છે. આ જ કારણને લીધે હિંસા આદિ પાંચ દોષોમાં કયો દોષ પ્રધાન કે કયો ગૌણ, કયો પહેલાં ત્યાગ કરવા લાયક છે કે કયો પછી ત્યાગ કરવા લાયક છે એ સવાલ જ નથી રહેતો. હિંસાદોષની વિશાળ વ્યાખ્યામાં અસત્ય આદિ બધા દોષો સમાઇ જ જાય. એ જ રીતે અસત્ય કે ચોરી આદિ કોઈ પણ દોષની વિશાળ વ્યાખ્યામાં બાકીના બધા દોષો સમાઇ જાય. આ જ કારણને લીધે અહિંસાને મુખ્ય ધર્મ માનનાર હિંસાદોષમાં અસત્યાદિ બધા દોષોને સમાવી માત્ર હિંસાના જ ત્યાગમાં બધા દોષોનો ત્યાગ જુએ છે અને સત્યને પરમ ધર્મ માનનાર અસત્યમાં બાકીના બધા દોષો ઘટાવી માત્ર અસત્યના ત્યાગમાં બધા દોષોનો ત્યાગ જુએ છે. એ રીતે સંતોષ, બ્રહ્મચર્ય આદિને મુખ્ય ધર્મ માનનાર પણ કરે છે. **૧૨**

ખરા વ્રતી બનવાની પ્રાથમિક લાયકાત—

निःशल्यो व्रती । १३ ।

જે શલ્ય વિનાનો હોય તે વ્રતી સંભવે.

અહિંસા, સત્ય આદિ વ્રતો લેવા માત્રથી કોઇ ખરો વ્રતી નથી બની શકતો, પણ ખરા વ્રતી થવા માટે ઓછામાં ઓછી અને પહેલામાં પહેલી એક શરત છે જે અહીં બતાવવામાં આવી છે. તે શરત એ છે કે શલ્યનો ત્યાગ કરવો. શલ્ય ટૂંકામાં ત્રણ છે. ૧ દંભ, ડોળ કે ઠગવાની વૃત્તિ, ૨ ભોગોની લાલસા, ૩ સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા ન ચોટવી અથવા અસત્યનો આગ્રહ. આ ત્રણે માનસિક દોષ છે. તે જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી મન અને શરીરને કોતરી ખાય છે, અને આત્માને સ્વસ્થ થવા દેતા જ નથી; તેથી શલ્યવાળો આત્મા કોઈ કારણસર વ્રત લઈ પણ લે, છતાં તે તેના પાલનમાં એકાગ્ર થઈ શકતો નથી. જેમ શરીરના કોઈ ભાગમાં કાંટો કે બીજી તેવી તીક્ષ્ણ વસ્તુ ભોંકાઈ હોય તો તે શરીર અને મનને અસ્વસ્થ કરી આત્માને કોઇપણ કાર્યમાં એકાગ્ર થવા દેતી નથી, તેમ ઉક્ત માનસિક દોષો પણ તેવા જ વ્યગ્રતાકારી હોવાથી તેનો ત્યાગ વ્રતી બનવા માટેની પ્રથમ શરત તરીકે મૂકવામાં આવ્યો છે. **૧૩**

વ્રતિના ભેદો—

अगार्यनगारश्च । १४ ।

વ્રતી અગારી–ગૃહસ્થ અને અનગાર–ત્યાગી એમ બે પ્રકારે સંભવે.

વ્રત લેનાર દરેકની કંઇ સરખી યોગ્યતા નથી હોતી, તેથી યોગ્યતાના તારતમ્ય પ્રમાણે ટૂંકમાં વ્રતિના બે ભેદ અહીં દર્શાવવામાં આવ્યા છે: ૧ અગારી, ૨ અનગાર. અગાર એટલે ઘર. જેનો ઘર સાથે સંબંધ હોય તે અગારી. અગારી એટલે ગૃહસ્થ. જેનો ઘર સાથે સંબંધ ન હોય તે અનગાર એટલે ત્યાગી મુનિ. જો કે અગારી અને અનગાર એ બે શબ્દનો સીધો અર્થ ઘરમાં વસવું કે ન વસવું એટલો જ છે છતાં, અહીં તેનો તાત્પર્યાર્થ લેવાનો છે, અને તે એ કે જે વિષયતૃષ્ણા ધરાવતો હોય તે અગારી અને જે વિષય-તૃષ્ણાથી મુક્ત થયો હોય તે અનગાર. આ તાત્પર્યાર્થ લે-વાથી ફલિત અર્થ એ નીકળે છે કે કોઇ ઘરમાં વસવા છતાં વિષયતૃષ્ણાથી મુક્ત હોય તો તે અનગાર જ છે અને કોઇ ઘર છોડી જંગલમાં જઇ વસવા છતાં વિષયતૃષ્ણાથી મુક્ત ન હોય તો તે અગારી જ છે. અગારિપણા અને અનગાર-પણાની સાચી તેમજ મુખ્ય કસોટી એ એક જ છે અને તેને આધારે જ અહીં વ્રતિના બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે.

પ્ર૦—જે વિષયતૃષ્ણા હોવાને લીધે અગારી હોય તેને પછી વ્રતી કેમ કહી શકાય ?

ઉ૦—સ્થૂલ દૃષ્ટિથી. જેમ માણસ પોતાના ઘર આદિ કોઇ નિયત સ્થાનમાં જ રહેતો હોય છે અને છતાં તે અમુક શહેરમાં રહે છે એવો વ્યવહાર અપેક્ષાવિશેષથી કરવામાં આવે છે તેમ વિષયતૃષ્ણા છતાં અલ્પાંશે વ્રતનો સંબંધ હોવાને લીધે તેને વ્રતી પણ કહી શકાય છે. **૧૪.**

અગારી વ્રતિનું વર્ણન—

अणुव्रतोऽगारी ।१५।

**दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकपौषधोपवासोप-
भोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च ।१६।**

मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता ।१७।

જે અણુવ્રતધારી હોય તે અગારી વ્રતી કહેવાય છે.

તે વ્રતી, દિગ્વિરતિ, દેશવિરતિ, અનર્થદણ્ડવિરતિ, સામાયિક, પૌષધોપવાસ, ઉપભોગપરિભોગપરિમાણ અને અતિથિસંવિભાગ એ વ્રતોથી પણ સંપન્ન હોય છે.

અને તે મારણાંતિક સંલેખનાનો આરાધક પણ હોય છે.

જે અહિંસા આદિ વ્રતોને સંપૂર્ણપણે સ્વીકારવા સમર્થ ન હોય અને છતાં ત્યાગવૃત્તિ હોય તો તે ગૃહસ્થમર્યાદામાં રહી પોતાની ત્યાગવૃત્તિ પ્રમાણે એ વ્રતો અલ્પાંશે સ્વીકારે છે; એવો ગૃહસ્થ અણુવ્રતધારી શ્રાવક કહેવાય છે.

સંપૂર્ણપણે સ્વીકારાતાં વ્રતો મહાવ્રતો કહેવાય છે અને તેના સ્વીકારની પ્રતિજ્ઞામાં સંપૂર્ણતાને લીધે તારતમ્ય રાખવામાં નથી આવતું; પણ જ્યારે વ્રતો અલ્પાંશે સ્વીકારવાનાં હોય છે ત્યારે અલ્પતાની વિવિધતાને લીધે એ માટેની પ્રતિજ્ઞા પણ અનેકરૂપે જુદી જુદી લેવામાં આવે છે. તેમ છતાં એક એક અણુવ્રતની વિવિધતામાં ન ઉતરતાં સૂત્રકારે સામાન્ય રીતે ગૃહસ્થના અહિંસાદિ વ્રતોને એક એક અણુ-

વ્રત તરીકે જ વર્ણવ્યા છે. આવાં અણુવ્રતો પાંચ છે, જે મૂળ-ભૂત એટલે ત્યાગના પ્રથમ પાયારૂપે હોવાથી મૂળ ગુણ કે મૂળ વ્રત કહેવાય છે. એ મૂળ વ્રતોની રક્ષા, પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ માટે ગૃહસ્થ બીજાં પણ કેટલાંક વ્રતો સ્વીકારે છે જે ઉત્તરગુણ કે [1]ઉત્તરવ્રતને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આવાં ઉત્તર-

---

૧ સામાન્ય રીતે ભગવાન મહાવીરની આખી પરંપરામાં અણુ-વ્રતોની પાંચ સંખ્યા, તેનાં નામ અને તેના ક્રમમાં કશો જ ભેદ નથી. દિગંબર પરંપરામાં કેટલાક આચાર્યોએ રાત્રિભોજનના ત્યાગને છઠ્ઠા અણુવ્રત તરીકે ગણાવ્યું છે; પરંતુ ઉત્તરગુણરૂપે મનાતા શ્રાવકના વ્રતોમાં અનેક જૂની અને નવી પરંપરાઓ છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં એવી બે પરંપરા દેખાય છે. પહેલી તત્ત્વાર્થસૂત્રની અને બીજી આગમ આદિ અન્ય ગ્રંથોની. પહેલીમાં દિગ્વિરમણ પછી ઉપભોગપરિભોગ-પરિમાણવ્રત ન ગણાવતાં દેશવિરમણવ્રત ગણાવવામાં આવ્યું છે. બીજીમાં દિગ્વિરમણ પછી ઉપભોગપરિભોગપરિમાણવ્રત ગણાવાય છે અને દેશવિરમણવ્રત સામાયિકવ્રત પછી ગણાય છે. આવો ક્રમ-ભેદ છતાં જે ત્રણ વ્રત ગુણવ્રત તરીકે અને જે ચાર વ્રત શિક્ષા-વ્રત તરીકે મનાય છે તેમાં કશો જ મતભેદ દેખાતો નથી. પરંતુ ઉત્તર-ગુણોની બાબતમાં દિગંબરીય સંપ્રદાયમાં જુદી જુદી છ પરંપરાઓ દેખાય છે. કુંદકુંદ, ઉમાસ્વાતિ, સમંતભદ્ર, સ્વામિ કાર્તિકેય, જિન-સેન, અને વસુનન્દી આચાર્યની એ ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓ છે. આ મતભેદમાં ક્યાંક નામનો, ક્યાંક ક્રમનો, ક્યાંક સંખ્યાનો અને ક્યાંક અર્થ-વિકાસનો ફેર છે. એ બધું વિસ્તૃત જાણવા ઇચ્છનારે બાબૂ જુગલ-કિશોરજી મુખ્તારલિખિત "**जैनाचार्योंका शासनभेद**" નામક પુસ્તક પૃ. ૨૧ થી આગળ ખસૂસ વાંચવું ઘટે.

प्रकाशक—जैनग्रंथरत्नाकर कार्यालय, हीराबाग; मुंबाई.

વ્રતો ટૂંકમાં સાત અહીં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે, અને ગૃહસ્થ વ્રતી જીંદગીને છેડે જે એક વ્રત લેવા પ્રેરાય છે તે સંલેખનાને નામે પ્રસિદ્ધ છે તેનો પણ અહીં નિર્દેશ છે. એ બધાં વ્રતોનું સ્વરૂપ ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે:

પાંચ અણુવ્રતો ૧ નાના મોટા દરેક જીવની માનસિક, વાચિક, કાયિક દરેક પ્રકારની હિંસાનો ત્યાગ ન સચવાવાથી પોતે નક્કી કરેલી ગૃહસ્થપણાની મર્યાદા સચવાય તેથી વધારે હિંસાનો ત્યાગ કરવો એ અહિંસાઅણુવ્રત. ૨–૫ એ જ રીતે અસત્ય, ચોરી, કામાચાર અને પરિગ્રહનો પોતાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે મર્યાદિત ત્યાગ કરવો તે અનુક્રમે સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ અણુવ્રતો છે.

ત્રણ ગુણવ્રતો ૬ પોતાની ત્યાગવૃત્તિ પ્રમાણે પૂર્વ પશ્ચિમ આદિ બધી દિશાઓનું પરિમાણ નક્કી કરી તે બહાર દરેક પ્રકારના અધર્મ કાર્યથી નિવૃત્તિ લેવી તે દિગ્વિરતિવ્રત. ૭ દિશા હમેશાને માટે ઠરાવી મૂકેલ હોય છતાં તેના પરિમાણની મર્યાદામાંથી પણ વખતે વખતે પ્રયોજન પ્રમાણે ક્ષેત્રનું પરિમાણ નક્કી કરી તેની બહાર દરેક પ્રકારના અધર્મ કાર્યથી નિવૃત્તિ લેવી તે દેશવિરતિવ્રત. ૮ પોતાના ભોગરૂપ પ્રયોજન માટે થતા અધર્મ વ્યાપાર સિવાય બાકીના બધા અધર્મ વ્યાપારથી નિવૃત્તિ લેવી અર્થાત્ નિરર્થક કોઇ પ્રવૃત્તિ ન કરવી તે અનર્થદંડવિરતિવ્રત.

ચાર શિક્ષાવ્રત ૯ કાળનો અભિગ્રહ લઇ અર્થાત્ અમુક વખત સુધી અધર્મ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી ધર્મપ્રવૃ-

ત્તિમાં સ્થિર થવાનો અભ્યાસ કરવો તે સામાયિકવ્રત. ૧૦ આઠમ, ચૌદશ, પૂનમ કે બીજી હરકોઈ તિથિએ ઉપવાસ સ્વીકારી બધી વરણાગીનો ત્યાગ કરી ધર્મજાગરણમાં તત્પર રહેવું તે પૌષધોપવાસવ્રત. ૧૧ જેમાં બહુ જ અધર્મનો સંભવ હોય તેવાં ખાનપાન, ઘરેણાં, કપડાં, વાસણ-કુસણ વગેરેનો ત્યાગ કરી ઓછા અધર્મવાળી વસ્તુઓનું પણ ભોગ માટે પરિમાણ બાંધવું તે ઉપભોગપરિભોગપરિમાણવ્રત. ૧૨ ન્યાયથી પેદા કરેલ અને છતાં ખપે તેવી જ ખાનપાનાદિ યોગ્ય વસ્તુઓનું ઉભય પક્ષને લાભ થાય એવી રીતે શુદ્ધ ભક્તિભાવપૂર્વક સુપાત્રને દાન કરવું તે અતિથિ-સંવિભાગવ્રત.

કષાયનો અંત આણવા માટે તેને નભવાનાં અને તેની પુષ્ટિનાં કારણો ઘટાડવાપૂર્વક તેને પાતળા કરવા તે સંલે-ખના. આ સંલેખનાનું વ્રત ચાલુ શરીરનો અંત આવે ત્યાં સુધી લેવાતું હોવાથી તે મારણાંતિક સંલેખના કહેવાય છે. એવું સંલેખના વ્રત ગૃહસ્થો પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારી તેને સંપૂર્ણ પાળે છે, તેથી જ ગૃહસ્થને એ વ્રતના આરાધક કહ્યા છે.

પ્ર૦–સંલેખનાવ્રત લેનાર અનશન આદિ દ્વારા શરી-રનો અંત આણે એ તો આત્મવધ થયો અને આત્મવધ એ સ્વહિંસા જ છે, તો પછી એને વ્રત તરીકે ત્યાગધર્મમાં સ્થાન આપવું કેવી રીતે યોગ્ય ગણાય ?

ઉ૦–દેખીતું દુ:ખ હોય કે દેખીતો પ્રાણનાશ હોય તેટલા માત્રથી તે હિંસાની કોટિમાં નથી આવતાં, યથાર્થ

હિંસાનું સ્વરૂપ રાગ, દ્વેષ અને મોહની વૃત્તિથી ઘડાય છે; સંલેખનાવ્રતમાં પ્રાણનો નાશ છે ખરો, પણ તે રાગ, દ્વેષ કે મોહથી ન થતો હોવાને લીધે હિંસાકોટિમાં આવતો નથી; ઉલટું નિર્મોહપણું અને વીતરાગપણું કેળવવાની ભાવનામાંથી એ વ્રત જન્મે છે અને એ ભાવનાની સિદ્ધિના પ્રયત્નને લીધે જ એ વ્રત પૂર્ણ થાય છે, તેથી તે હિંસા નહિ પણ શુભ ધ્યાન કે શુદ્ધ ધ્યાનની કોટિમાં મૂકવા લાયક હોઇ ત્યાગધર્મમાં સ્થાન પામ્યું છે.

પ્ર૦–કમળપૂજા, ભૈરવજપ, જળસમાધિ વગેરે અનેક રીતે જૈનેતર પંથોમાં પ્રાણનાશ કરવાની અને તેને ધર્મ માનવાની પ્રથા હતી અને ચાલુ છે; તેમાં અને સંલેખનાની પ્રથામાં શો ફેર ?

ઉ૦–પ્રાણનાશની સ્થૂલ દૃષ્ટિએ એ બધું સરખું જ છે, ફેર હોય તો તે તેની પાછળની ભાવનામાં જ હોઇ શકે. કમળપૂજા વગેરેની પાછળ કોઇ ભૌતિક આશા કે બીજું પ્રલોભન ન હોય અને માત્ર ભક્તિનો આવેશ કે અર્પણની વૃત્તિ હોય એવી સ્થિતિમાં અને તેવા જ આવેશ કે પ્રલોભન વિનાની સંલેખનાની સ્થિતિમાં તફાવત તો તે જુદાજુદા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બંધાયેલી જુદીજુદી ઉપાસનાની ભાવનાનો છે. જૈન ઉપાસનાનું ધ્યેય તેના તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે પરાર્પણ કે પરપ્રસન્નતા નથી, પણ આત્મશોધન માત્ર છે. જૂના વખતથી ચાલી આવતી ધર્મ્યે પ્રાણનાશની વિવિધ પ્રથાઓનું એ જ ધ્યેયની દૃષ્ટિએ સંશોધિતરૂપ સંલેખનાવ્રત

રૂપે જૈનસંપ્રદાયમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે; આ જ કારણને લીધે સંલેખનાવ્રતનું વિધાન ખાસ સંયોગોમાં કરવામાં આવ્યું છે.

જ્યારે જીવનનો અંત ખાત્રીથી નજીક દેખાય, ધર્મ અને આવશ્યક કર્તવ્યોનો નાશ આવી પડે ત્યારે તેમ જ કોઈ પણ જાતનું દુર્ધ્યાન ન હોય ત્યારે જ એ વ્રત વિધેય માનવામાં આવ્યું છે. **૧૫-૧૭.**

સમ્યગ્દર્શનના અતિચારો—

शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतिचाराः ।१८।

શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, અન્યદૃષ્ટિપ્રશંસા અને અન્ય-દૃષ્ટિસંસ્તવ એ સમ્યગ્દર્શનના પાંચ અતિચારો છે.

જે જાતનાં સ્ખલનોથી કોઈ પણ સ્વીકારેલો ગુણ મલિન થાય અને ધીરે ધીરે હ્રાસ પામી ચાલ્યો જાય તેવાં સ્ખલનો અતિચાર કહેવાય છે.

સમ્યક્ત્વ એ ચારિત્રધર્મનો મૂળ આધાર છે, તેની શુદ્ધિ ઉપર જ ચારિત્રની શુદ્ધિ અવલંબિત છે તેથી સમ્ય-ક્ત્વની શુદ્ધિમાં ખલેલ પહોંચવાનો જેનાથી સંભવ છે એવા અતિચારોને અહીં પાંચ ભાગમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે:

૧ આર્હતપ્રવચનની દૃષ્ટિ સ્વીકાર્યા પછી તેમાં વર્ણ-વાયેલા કેટલાક સૂક્ષ્મ અને અતીન્દ્રિય પદાર્થો (જે માત્ર

કેવલજ્ઞાન અને આગમગમ્ય હોય) વિષે શંકા લેવી કે તે એમ હશે કે નહિ ? એ શંકાઅતિચાર. સંશય અને તત્પૂર્વક પરીક્ષાનું જૈનતત્ત્વજ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ સ્થાન હોવા છતાં અહીં જે શંકાને અતિચારરૂપે જણાવેલ છે તેનો અર્થ એ છે કે તર્કવાદની પારના પદાર્થોને તર્કદૃષ્ટિએ કસવાનો પ્રયત્ન ન કરવો; તેમ કરવા જતાં સાધક માત્ર શ્રદ્ધાગમ્ય પ્રદેશને બુદ્ધિગમ્ય ન કરી શકવાથી છેવટે બુદ્ધિગમ્ય પ્રદેશને પણ છોડી દે છે. તેથી સાધનાના વિકાસમાં બાધા આવે તેવી જ શંકા અતિચારરૂપે તજવાની છે. ૨ ઐહિક અને પારલૌકિક વિષયોની અભિલાષા કરવી એ કાંક્ષા. જો આવી કાંક્ષા થવા લાગે તો ગુણદોષના વિચાર વિના જ સાધક ગમે ત્યારે પોતાના સિદ્ધાન્તને છોડી દે તેથી તેને અતિચાર દોષ કહેલ છે. ૩ જ્યાં મતભેદ કે વિચારભેદનો પ્રસંગ હોય ત્યાં પોતે કંઇ પણ નિર્ણય કર્યા સિવાય માત્ર મતિમન્દતાથી એમ વિચારે કે ‘એ વાત પણ ઠીક અને આ વાત પણ ઠીક’ એ બુદ્ધિની અસ્થિરતા તે વિચિકિત્સા. આવી બુદ્ધિની અસ્થિરતા સાધકને એક તત્ત્વ ઉપર સ્થિર કદી જ ન રહેવા દે તેથી તે અતિચાર છે. ૪–૫ જેમની દૃષ્ટિ ખોટી હોય તેમની પ્રશંસા કરવી કે પરિચય કરવો તે અનુક્રમે મિથ્યાદૃષ્ટિપ્રશંસા અને મિથ્યાદૃષ્ટિસંસ્તવ અતિચાર છે. ભ્રાન્ત દૃષ્ટિપણાની દોષવાળી વ્યક્તિઓમાં પણ ઘણીવાર વિચાર, ત્યાગ આદિ ગુણો હોય છે; આ ગુણોથી આકર્ષાઇ દોષ અને ગુણનો ભેદ કર્યા

સિવાય જ તેવી વ્યક્તિની પ્રશંસા કે તેનો પરિચય કરવામાં આવે તો અવિવેકી સાધકને સિદ્ધાન્તથી સ્ખલિત થઈ જવાનો ભય છે. તેથી જ અન્યદૃષ્ટિપ્રશંસા અને અન્યદૃષ્ટિસંસ્તવને અતિચાર કહેલ છે. મધ્યસ્થતા અને વિવેકપૂર્વક ગુણને ગુણ અને દોષને દોષ સમજે તેવા સાધકોને આવા પ્રશંસા, સંસ્તવ હાનિકારક થાય જ એવો એકાંત નથી. આ પાંચ અતિચારો વ્રતી શ્રાવક અને સાધુ બંને માટે સમાન છે; કારણ કે સમ્યક્ત્વ બંનેનો સાધારણ ધર્મ છે. ૧૮

વ્રત અને શીલના અતિચારોની સંખ્યા અને અનુક્રમે તેનું વર્ણન—

व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ।१९।

बन्धवधच्छविच्छेदाऽतिभारारोपणाऽन्नपाननिरोधाः ।२०।

मिथ्योपदेशरहस्याभ्याख्यानकूटलेखक्रिया-
न्यासापहारसाकारमन्त्रभेदाः । २१ ।

स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रम-
हीनाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः । २२ ।

परविवाहकरणेत्वरपरिगृहीताऽपरिगृहीतागम-
नाऽनङ्गक्रीडातीव्रकामाभिनिवेशाः ।२३।

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदास-
कुप्यप्रमाणातिक्रमाः ।२४।

ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तर्धानानि ।२५।

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ।२६।
कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्याऽसमीक्ष्याधिकरणोपभोगाधि-
कत्वानि ।२७।
योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ।२८।
अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादाननिक्षेपसंस्तारो-
पक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ।२९।
सचित्तसम्बद्धसंमिश्राऽभिषवदुष्पक्वाहाराः ।३०।
सचित्तनिक्षेपपिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः ।३१।
जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानकरणानि।३२।

વ્રત અને શીલમાં પાંચ પાંચ અતિચારો છે. તે અનુ-ક્રમે આ પ્રમાણેઃ

બન્ધ, વધ, છવિચ્છેદ, અતિભારનું આરોપણ અને અન્નપાનનો નિરોધ એ પાંચ અતિચાર પ્રથમ અણુવ્રત-ના છે.

મિથ્યોપદેશ, રહસ્યાભ્યાખ્યાન, કૂટલેખક્રિયા, ન્યા-સાપહાર અને સાકારમંત્રભેદ એ પાંચ અતિચાર બીજા અણુવ્રતના છે.

સ્તેનપ્રયોગ, સ્તેનઆહૃતઆદાન, વિરુદ્ધ રાજ્યનો અતિક્રમ, હીન અધિક માનોન્માન અને પ્રતિરૂપક-વ્યવહાર એ પાંચ ત્રીજા અણુવ્રતના અતિચાર છે.

પરવિવાહકરણ, ઇત્વરપરિગૃહીતાગમન, અપરિગૃહીતાગમન, અનંગક્રીડા અને તીવ્રકામાભિનિવેશ એ પાંચ અતિચાર ચોથા અણુવ્રતના છે.

ક્ષેત્ર અને વાસ્તુના પ્રમાણનો અતિક્રમ, હિરણ્ય અને સુવર્ણના પ્રમાણનો અતિક્રમ, ધન અને ધાન્યના પ્રમાણનો અતિક્રમ, દાસી દાસના પ્રમાણનો અતિક્રમ, તેમજ કુપ્યના પ્રમાણનો અતિક્રમ એ પાંચ અતિચાર પાંચમા અણુવ્રતના છે.

ઊર્ધ્વવ્યતિક્રમ, અધોવ્યતિક્રમ, તિર્યગ્વ્યતિક્રમ, ક્ષેત્રવૃદ્ધિ અને સ્મૃત્યંતર્ધાન એ પાંચ અતિચાર છઠ્ઠા દિગ્વિરતિવ્રતના છે.

આનયનપ્રયોગ, પ્રેષ્યપ્રયોગ, શબ્દાનુપાત, રૂપાનુપાત અને પુદ્ગલક્ષેપ એ પાંચ અતિચાર સાતમા દેશવિરતિવ્રતના છે.

કંદર્પ, કૌત્કુચ્ય, મૌખર્ય, અસમીક્ષ્યઅધિકરણ અને ઉપભોગનું અધિકત્વ એ પાંચ અતિચાર આઠમા અનર્થદંડવિરમણવ્રતના છે.

કાયદુષ્પ્રણિધાન, વચનદુષ્પ્રણિધાન, મનોદુષ્પ્રણિધાન, અનાદર અને સ્મૃતિનું અનુપસ્થાપન એ પાંચ અતિચારો સામાયિકવ્રતના છે.

અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિતમાં ઉત્સર્ગ, અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિતમાં આદાનનિક્ષેપ, અપ્રત્યવેક્ષિત

અને અપ્રમાર્જિત સંસ્તારનો ઉપક્રમ, અનાદર અને સ્મૃતિનું અનુપસ્થાન એ પાંચ અતિચાર પૌષધવ્રતના છે.

સચિત્ત આહાર, સચિત્તસંબદ્ધ આહાર, સચિત્તસંમિશ્ર આહાર, અભિષવ આહાર અને દુષ્પક્વ આહાર એ અતિચાર ભોગોપભોગવ્રતના છે.

સચિત્તમાં નિક્ષેપ, સચિત્તપિધાન, પરવ્યપદેશ, માત્સર્ય અને કાલાતિક્રમ એ પાંચ અતિચાર અતિથિસંવિભાગ વ્રતના છે.

જીવિતાશંસા, મરણાશંસા, મિત્રાનુરાગ, સુખાનુબંધ અને નિદાનકરણ એ મારણાંતિક સંલેખનાના પાંચ અતિચારો છે.

જે નિયમ શ્રદ્ધા અને સમજપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવે તે વ્રત કહેવાય છે. વ્રત શબ્દના આ અર્થ પ્રમાણે શ્રાવકનાં બારે વ્રતો વ્રત શબ્દમાં આવી જાય છે; છતાં અહીં વ્રત અને શીલ એ બે શબ્દ વાપરી એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે ચારિત્રધર્મના મૂળ નિયમો અહિંસા, સત્ય આદિ પાંચ છે અને દિગ્વિરમણ આદિ બાકીના નિયમો તો એ મૂળ નિયમોની પુષ્ટિ ખાતર જ લેવામાં આવે છે. દરેક વ્રત અને શીલના પાંચ પાંચ અતિચારો ગણાવવામાં આવ્યા છે તે મધ્યમ દૃષ્ટિએ સમજવું; સંક્ષેપ દૃષ્ટિએ તો એથી ઓછા પણ કલ્પી શકાય અને વિસ્તાર દૃષ્ટિએ પાંચથી વધારે પણ વર્ણવી શકાય.

ચારિત્ર એટલે રાગદ્વેષ આદિ વિકારોનો અભાવ સાધી સમભાવ કેળવવો તે. ચારિત્રનું આવું મૂળ સ્વરૂપ સિદ્ધ

કરવા માટે અહિંસા, સત્ય આદિ જે જે નિયમો વ્યાવહારિક જીવનમાં સ્વીકારવામાં આવે છે તે બધાએ ચારિત્ર જ કહેવાય છે. વ્યાવહારિક જીવન દેશ, કાળ આદિની પરિસ્થિતિ અને મનુષ્યબુદ્ધિની સંસ્કારિતા પ્રમાણે ઘડાતું હોવાથી એ એ પરિસ્થિતિ અને સંસ્કારિતામાં ફેર પડતાં જીવનધોરણમાં પણ ફેર પડે છે અને તેથી ચારિત્રનું મૂળ સ્વરૂપ એક જ હોવા છતાં તેના પોષક તરીકે સ્વીકારાતા નિયમોની સંખ્યા અને સ્વરૂપમાં ફેરફાર થવો અનિવાર્ય છે; એ જ કારણથી શ્રાવકનાં વ્રત નિયમો પણ અનેક રીતે ભેદ પામેલા શાસ્ત્રમાં દેખાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ ફેરફાર પામવાના, તેમ છતાં અહીં તો ગ્રંથકારે શ્રાવકધર્મના તેર જ ભાગ કલ્પી તે દરેકના અતિચારોનું કથન કરેલું છે. તે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે:

અહિંસા વ્રતના અતિચારો ૧ કોઇ પણ પ્રાણીને તેના ઇષ્ટ સ્થળમાં જતાં અટકાવવું અને બાંધવું તે બંધ; ૨ પરોણા, ચાબખા આદિ વડે ફટકા મારવા તે વધ; ૩ કાન, નાક, ચામડી આદિ અવયવોને ભેદવાં કે છેદવા તે છવિચ્છેદ; ૪ મનુષ્ય કે પશુ આદિ ઉપર તેના ગજા કરતાં વધારે ભાર લાદવો તે અતિભારનું આરોપણ; ૫ કોઇના ખાનપાનમાં અટકાયત કરવી તે અન્નપાનનો નિરોધ; આ પાંચે દોષો ગૃહસ્થવ્રતધારીએ કાંઇ પણ પ્રયોજન ન હોય તો ન જ સેવવા એવો ઉત્સર્ગ માર્ગ છે; પરન્તુ ગૃહસ્થપણાની ફરજને અંગે કાંઇ પ્રયોજનસર એને સેવવા જ પડે તોયે તેણે કોમલ વૃત્તિથી કામ લેવું.

સત્ય વ્રતના અતિચારો ૧ સાચું ખોટું સમજાવી કોઇને આડે રસ્તે દોરવો તે મિથ્યા ઉપદેશ. ૨ રાગથી પ્રેરાઇ વિનોદ ખાતર કોઇ પતિ, પત્નીને કે બીજાં સ્નેહીઓને છુટા પાડવા કે કોઇ એકની સામે બીજા ઉપર આરોપ મૂકવો તે રહસ્યાભ્યાખ્યાન. ૩ મહોર, હસ્તાક્ષર આદિ વડે ખોટા દસ્તાવેજો કરવા, ખોટો સિક્કો ચલાવવો વગેરે કૂટલેખક્રિયા. ૪ થાપણ મૂકનાર કાંઇ ભૂલી જાય તો તેની ભૂલનો લાભ લઈ ઓછી વધતી થાપણ ઓળવવી તે ન્યાસાપહાર. ૫ અંદરો-અંદર પ્રીતિ તૂટે તે માટે એક બીજાની ચાડી ખાવી અગર કોઇની ખાનગી વાત પ્રગટ કરી દેવી તે સાકારમંત્રભેદ.

અસ્તેય વ્રતના અતિચારો ૧ કોઇને ચોરી કરવા માટે જાતે પ્રેરણા કરવી કે બીજા દ્વારા પ્રેરણા અપાવી અગર તેવા કાર્યમાં સંમત થવું એ સ્તેનપ્રયોગ; ૨ પોતાની પ્રેરણા વિના કે સંમતિ વિના કોઇ ચોરી કરી કાંઇ પણ વસ્તુ લાવ્યો હોય તે વસ્તુ લેવી એ સ્તેનઆહૃતઆદાન; ૩ જુદા જુદા રાજ્યો જે માલની આયાત નિકાશ ઉપર અંકુશ મૂકે છે યા તે માલ પર દાણ–જકાત વગેરેની વ્યવસ્થા બાંધે છે તેનું ઉલ્લંઘન કરવું એ વિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમ; ૪ ઓછાં વધતાં માપ, કાટલાં, ત્રાજવાં આદિ વડે લેવડદેવડ કરવી તે હીનાધિક માનોન્માન; ૫ અસલને બદલે બનાવટી વસ્તુ ચલાવવી તે પ્રતિરૂપક વ્યવહાર.

[1]**બ્રહ્મચર્ય વ્રતના અતિચારો** ૧ પોતાની

---

૧ આ સંબંધી વધારે હકીકત માટે જુઓ 'જૈન દૃષ્ટિએ બ્રહ્મચર્યનો વિચાર' એ નિબંધ.

સંતતિ ઉપરાંત કન્યાદાનના ફળની ઇચ્છાથી કે સ્નેહસંબંધથી બીજાની સંતતિના વિવાહ કરી દેવા તે પરવિવાહકરણ; ૨ કોઈ બીજાએ અમુક વખત માટે વેશ્યા કે તેવી સાધારણ સ્ત્રીને સ્વીકારી હોય ત્યારે તે જ વખતમાં તે સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરવો તે ઇત્વરપરિગૃહીતાગમન; ૩ વેશ્યા, પરદેશ ગયેલ ધણીવાળી સ્ત્રી કે અનાથ સ્ત્રી જે અત્યારે કોઈ પુરુષના કબજામાં નથી તેનો ઉપભોગ કરવો એ અપરિગૃહીતાગમન; ૪ અસ્વાભાવિક રીતે સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કામાસેવન તે અનંગક્રીડા; ૫ વારંવાર ઉદ્દીપન કરી વિવિધ પ્રકારે કામક્રીડા કરવી તે તીવ્ર કામાભિલાષ.

અપરિગ્રહ વ્રતના અતિચારો ૧ જે જમીન ખેતીવાડી લાયક હોય તે ક્ષેત્ર અને રહેવા લાયક હોય તે વાસ્તુ, એ બંનેનું પ્રમાણ નક્કી કર્યા પછી લોભવશ થઈ તેની મર્યાદાનું જે અતિક્રમણ કરવું તે ક્ષેત્રવાસ્તુપ્રમાણાતિક્રમ; ૨ ઘડાયેલ કે નહિ ઘડાયેલ રૂપું અને સોનું એ બંનેનું વ્રત લેતી વખતે નક્કી કરેલું પ્રમાણ ઉલ્લંઘવું તે હિરણ્યસુવર્ણપ્રમાણાતિક્રમ; ૩ ગાય, ભેંસ આદિ પશુરૂપ ધન અને ઘઉં, બાજરી આદિ ધાન્યનું સ્વીકારેલું પ્રમાણ ઉલ્લંઘવું તે ધનધાન્યપ્રમાણાતિક્રમ; ૪ નોકર ચાકર વગેરે કર્મચારીના પ્રમાણનો અતિક્રમ કરવો તે દાસીદાસપ્રમાણાતિક્રમ; ૫ અનેક પ્રકારનાં વાસણો અને કપડાંઓનું પ્રમાણ નક્કી કર્યા બાદ તેનો અતિક્રમ કરવો તે કુપ્યપ્રમાણાતિક્રમ.

દિગ્વિરમણ વ્રતના અતિચારો ૧ આડ, પહાડ વગેરે ઉપર ચડવામાં ઉંચાઇનું પ્રમાણ નક્કી કર્યા પછી લોભ આદિ વિકારથી તે પ્રમાણની મર્યાદા તોડવી તે ઊર્ધ્વવ્યતિક્રમ; ૨–૩ એજ રીતે નીચે જવાનું પ્રમાણ અને તીરછા જવાનું પ્રમાણ નક્કી કરી તેનો મોહ-વશ ભંગ કરવો તે અનુક્રમે અધોવ્યતિક્રમ અને તિર્યગ્-વ્યતિક્રમ; ૪ જુદીજુદી દિશાઓનું જુદુંજુદું પ્રમાણ સ્વીકાર્યા બાદ ઓછા પ્રમાણવાળી દિશામાં ખાસ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બીજી દિશામાંના સ્વીકારેલા પ્રમાણમાંથી અમુક ભાગ ઘટાડી ઇષ્ટ દિશાના પ્રમાણમાં વધારો કરવો તે ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ; ૫ દરેક નિયમના પાલનનો આધાર સ્મૃતિ ઉપર છે એમ જાણવા છતાં પ્રમાદ કે મોહને લીધે નિયમનું સ્વરૂપ કે તેની મર્યાદા ભૂલી જવાં તે સ્મૃત્યન્તર્ધાન.

દેશાવકાશિક વ્રતના અતિચારો ૧ જેટલા પ્રદેશનો નિયમ કર્યો હોય તેની બહાર રહેલી વસ્તુની જરૂરિયાત પડે ત્યારે પોતે ન જતાં સંદેશા આદિ દ્વારા બીજા પાસે તે વસ્તુ મંગાવવી એ આનયનપ્રયોગ; ૨ જગ્યાની સ્વીકારેલી મર્યાદા બહાર કામ પડે ત્યારે જાતે ન જતાં કે બીજા પાસે તે ચીજ ન મંગાવતાં નોકર આદિને જ હુકમ કરી ત્યાં બેઠાં કામ કરાવી લેવું તે પ્રેષ્યપ્રયોગ; ૩ સ્વીકારેલી મર્યાદા બહાર રહેલા કોઇને બોલાવી કામ કરાવવું હોય ત્યારે ખાંસી, ઠસકું આદિ શબ્દદ્વારા તેને પાસે આવવા સાવધાન કરવો તે શબ્દાનુપાત; ૪ કોઈ પણ

જાતનો શબ્દ કર્યા વિના માત્ર આકૃતિ આદિ બતાવી બીજાને પોતાની નજીક આવવા સાવધાન કરવો તે રૂપાનુપાત; ૫ કાંકરી, ઢેફું વગેરે ફેંકી કોઇને પોતાની નજીક આવવા સૂચના આપવી તે પુદ્ગલપ્રક્ષેપ.

અનર્થદંડવિરમણ વ્રતના અતિચારો ૧ રાગવશ અસભ્ય ભાષણ અને પરિહાસ આદિ કરવાં તે કંદર્પ; ૨ પરિહાસ અને અશિષ્ટ ભાષણ ઉપરાંત ભાંડ જેવી શારીરિક દુશ્ચેષ્ટાઓ કરવી તે કૌત્કુચ્ય; ૩ નિર્લજ્જપણે સંબંધ વિનાનું તેમજ બહુ બકયા કરવું તે મૌખર્ય; ૪ પોતાની જરૂરિયાતનો વિચાર કર્યા વિના જ જાત જાતનાં સાવદ્ય ઉપકરણો બીજાને તેના કામ માટે આપ્યાં કરવાં તે અસમીક્ષ્યાધિકરણ; ૫ પોતા માટે આવશ્યક હોય તે ઉપરાંત કપડાં, ઘરેણાં, તેલ, ચંદન આદિ રાખવાં તે ઉપભોગાધિકત્વ.

સામાયિક વ્રતના અતિચારો ૧ હાથ, પગ વગેરે અંગોનું નકામું અને ખોટી રીતે સંચાલન તે કાયદુષ્પ્રણિધાન; ૨ શબ્દસંસ્કાર વિનાની અને અર્થ વિનાની તેમજ હાનિકારક ભાષા બોલવી તે વચનદુષ્પ્રણિધાન; ૩ ક્રોધ, દ્રોહ આદિ વિકારને વશ થઇ ચિંતન આદિ મનોવ્યાપાર કરવો તે મનોદુષ્પ્રણિધાન; ૪ સામાયિકમાં ઉત્સાહ ન રાખવો અર્થાત્ વખત થયા છતાં પ્રવૃત્ત ન થવું અથવા તો જેમ તેમ પ્રવૃત્તિ કરવી તે અનાદર; ૫ એકાગ્રતાનો અભાવ અર્થાત્ ચિત્તના અવ્યવસ્થિત-

પણાને લીધે સામાયિક વિષેની સ્મૃતિનો ભ્રંશ તે સ્મૃતિનું અનુપસ્થાપન.

પૌષધ વ્રતના અતિચારો ૧ કોઈ જંતુ છે કે નહિ એ આંખે જોયા વિના તેમ જ કોમળ ઉપકરણવડે પ્રમાર્જન કર્યા વિના કયાંય પણ મળ, મૂત્ર, લિંટ આદિ ત્યાગવાં તે અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિતમાં ઉત્સર્ગ; ૨ એજ પ્રમાણે પ્રત્યવેક્ષણ અને પ્રમાર્જન કર્યા વિના જ લાકડી, બાજોઠ વગેરે ચીજો લેવી અને મૂકવી તે અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિતમાં આદાન-નિક્ષેપ; ૩ પ્રત્યવેક્ષણ અને પ્રમાર્જન કર્યા વિના જ સંથારો –બિછાનું કરવું કે આસન નાખવું તે અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત સંસ્તારનો ઉપક્રમ; ૪ પૌષધમાં ઉત્સાહ વિના જ ગમે તેમ પ્રવૃત્તિ કરવી તે અનાદર; ૫ પૌષધ કયારે અને કેમ કરવો કે ન કરવો તેમજ કર્યો છે કે નહિ વગેરેનું સ્મરણ ન રહેવું તે સ્મૃત્યનુપસ્થાપન.

ભોગોપભોગ વ્રતના અતિચારો ૧ કોઇ પણ જાતની વનસ્પતિ વગેરે સચેતન પદાર્થનો આહાર તે સચિત્ત આહાર; ૨ ઠળીયા, ગોટલી આદિ સચેતન પદાર્થથી યુક્ત એવાં બોર, કેરી વગેરે પાકાં ફળોનો આહાર કરવો તે સચિત્તસંબદ્ધઆહાર; ૩ તલ, ખસખસ વગેરે સચિત્ત વસ્તુથી મિશ્રિત લાડવા આદિનું ભોજન કે કીડી, કુંથુઆ વગેરેથી મિશ્રિત વસ્તુનું ભોજન તે સચિત્તસંમિશ્રઆહાર; ૪ કોઈ પણ જાતનું એક માદક દ્રવ્ય સેવવું અગર વિવિધ

દ્રવ્યોના મિશ્રણથી પેદા થયેલ દારૂ આદિ રસનું સેવન તે અભિષવ આહાર; ૫ અધકચરૂં રાંધેલું કે બરાબર ન રાંધેલું ખાવું તે દુષ્પક્વ આહાર.

અતિથિસંવિભાગ વ્રતના અતિચારો ૧ ખાન-પાનની દેવા યોગ્ય વસ્તુને ન ખપે તેવી બનાવી દેવાની બુદ્ધિથી કોઈ સચેતન વસ્તુમાં મૂકી દેવી તે સચિત્તનિક્ષેપ; ૨ એજ રીતે દેય વસ્તુને સચેતન વસ્તુથી ઢાંકી દેવી તે સચિત્તપિધાન; ૩ પોતાની દેય વસ્તુને 'એ પારકાની છે' એમ કહી તેના દાનથી પોતાની જાતને માનપૂર્વક છૂટી કરી લેવી તે પરવ્યપદેશ; ૪ દાન કરવા છતાં આદર ન રાખવો અગર બીજાના દાનગુણની અદેખાઈથી દાન કરવા પ્રેરાવું તે માત્સર્ય; ૫ કોઈને કાંઈ ન દેવું પડે એવા આશયથી ભિક્ષાનો વખત ન હોય તે વખતે ખાઈ પી લેવું તે કાલાતિક્રમ.

સંલેખણા વ્રતના અતિચારો ૧ પૂજા, સત્કાર આદિ વિભૂતિ જોઈ તેથી લલચાઈ જીવનને ચહાવું તે જીવિ-તાશંસા; ૨ સેવા, સત્કાર આદિ માટે કોઈને પાસે આવતો ન જોઈ કંટાળાથી મરણને ચહાવું તે મરણાશંસા; ૩ મિત્રો ઉપર કે મિત્રની પેઠે પુત્રાદિ ઉપર સ્નેહબંધન રાખવું તે મિત્રાનુરાગ; ૪ અનુભવેલાં સુખો યાદ લાવી મનમાં તાજાં કરવાં તે સુખાનુબંધ; ૫ તપ કે ત્યાગનો બદલો કોઈ પણ જાતના ભોગરૂપે માગી લેવો તે નિદાનકરણ.

ઉપર જે બધા અતિચારો કહ્યા છે તે જો ઇરાદાપૂર્વક અને વક્રતાથી સેવવામાં આવે તો તે વ્રતના ખંડનરૂપ હોઈ

અનાચાર છે, અને જો ભૂલથી અસાવધાનપણે સેવાય તો તે અતિચારરૂપ છે. ૧૯–૩૨.

દાનનું વર્ણન—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् । ३३ ।
विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः । ३४ ।

અનુગ્રહ માટે પોતાની વસ્તુનો ત્યાગ કરવો તે દાન છે.

વિધિ, દેયવસ્તુ, દાતા અને ગ્રાહકની વિશેષતાથી તેની –દાનની વિશેષતા છે.

દાનધર્મ એ જીવનના બધા સદ્‌ગુણોનું મૂળ છે; તેથી એનો વિકાસ એ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ અન્ય સદ્‌ગુણોના ઉત્કર્ષનો આધાર છે અને વ્યવહાર દૃષ્ટિએ માનવી વ્યવસ્થાના સામંજસ્યનો આધાર છે.

દાન એટલે ન્યાયપૂર્વક પોતાને પ્રાપ્ત થએલી વસ્તુનું બીજા માટે અર્પણ કરવું તે. એ અર્પણ તેના કરનારને અને તેના સ્વીકારનારને ઉપકારક હોવું જોઇએ. અર્પણ કરનારનો મુખ્ય ઉપકાર એ જ કે એ વસ્તુ ઉપરની તેની મમતા ટળે અને તે રીતે તેનો સંતોષ અને સમભાવ કેળવાય, સ્વીકાર કરનારનો ઉપકાર એ કે તે વસ્તુથી તેની જીવનયાત્રામાં મદદ મળે અને પરિણામે તેના સદ્‌ગુણો ખીલે.

બધાં દાન, દાનરૂપે એક જેવાં જ હોવા છતાં તેના ફળમાં તરતમભાવ રહેલો હોય છે, એ તરતમભાવ દાનધર્મની વિશેષતાને લઇને છે. અને એ વિશેષતા મુખ્યપણે

દાનધર્મના ચાર અંગોની વિશેષતાને આભારી છે. એ ચાર અંગોની વિશેષતા નીચે પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવી છે.

વિધિની વિશેષતા એમાં દેશકાલનું ઉચિતપણું અને લેનારના સિદ્ધાંતને બાધા ન કરે તેવી કલ્પનીય વસ્તુનું અર્પણ ઇત્યાદિ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

દ્રવ્યની વિશેષતા એમાં દેવાતી વસ્તુના ગુણનો સમાવેશ થાય છે. જે વસ્તુનું દાન કરવામાં આવે તે વસ્તુ લેનાર પાત્રની જીવનયાત્રામાં પોષક હોઇ પરિણામે તેને પોતાના ગુણવિકાસમાં નિમિત્ત થાય તેવી હોવી જોઇએ.

દાતાની વિશેષતા એમાં લેનાર પાત્ર પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોવી; તેના તરફ તિરસ્કાર કે અસૂયાનું ન હોવું અને દાન કરતી વખતે કે પછી વિષાદ ન કરવો વગેરે દાતાના ગુણોનો સમાવેશ થાય છે.

પાત્રની વિશેષતા દાન લેનારે સત્પુરુષાર્થ પ્રત્યે જ જાગરૂક રહેવું તે પાત્રની વિશેષતા છે. ૩૩-૩૪

આસ્રવના વર્ણન પ્રસંગે વ્રત અને દાનનું વર્ણન કરી હવે બંધતત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

બંધહેતુઓનો નિર્દેશ—

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः ।१।

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ બંધના હેતુઓ છે.

બંધનું સ્વરૂપ આગળના સૂત્રમાં વર્ણવવામાં આવનાર છે. અહીં તો તેના હેતુઓનો નિર્દેશ છે. બંધના હેતુઓની સંખ્યા વિષે ત્રણ પરંપરાઓ દેખાય છે. એક પરંપરા પ્રમાણે કષાય અને યોગ એ બે જ બંધના હેતુઓ છે, બીજી પરંપરા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર બંધહેતુઓની છે. ત્રીજી પરંપરા ઉક્ત ચાર હેતુઓમાં પ્રમાદને ઉમેરી પાંચ બંધહેતુઓ વર્ણવે છે. આ રીતે સંખ્યાનો અને તેને લીધે નામોનો ભેદ હોવા છતાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એ પરંપરાઓમાં કશો જ ભેદ નથી. પ્રમાદ એ એક પ્રકારનો અસંયમ જ છે અને તેથી તે અવિરતિ કે કષાયમાં આવી જાય છે; એ જ દૃષ્ટિથી કર્મપ્રકૃતિ વગેરે ગ્રન્થોમાં ફક્ત ચાર બંધહેતુઓ કહેવામાં આવ્યા છે. બારીકીથી જોતાં મિથ્યાત્વ અને અસંયમ એ બંને કષાયના સ્વરૂપથી જૂદા નથી પડતા; તેથી કષાય અને યોગ એ બે જ બંધહેતુઓ ગણાવવા પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્ર૦–જો એમ જ છે તો અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે આ સંખ્યાભેદની જુદી જુદી પરંપરા શા આધારે ચાલી આવે છે?

ઉ૦–કોઇ પણ કર્મ બંધાય ત્યારે તેમાં વધારેમાં વધારે જે ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે તેના જુદાજુદા કારણ તરીકે કષાય અને યોગ એ બે છે; પ્રકૃતિ તેમજ પ્રદેશ અંશનું નિર્માણ યોગને લીધે થાય છે, અને સ્થિતિ તેમજ અનુભાગ અંશનું નિર્માણ કષાયને લીધે થાય છે. આ રીતે એક જ કર્મમાં ઉત્પન્ન થતા ઉક્ત ચાર અંશોના કારણોનું વિશ્લેષણ કરવાની દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રમાં કષાય અને યોગ એ બે હેતુઓનું કથન કરવામાં આવ્યું છે; અને આધ્યાત્મિક વિકાસની ઉતરતી ચડતી ભૂમિકારૂપ ગુણસ્થાનોમાં બંધાતી કર્મપ્રકૃતિઓના તરતમભાવનું કારણ જણાવવા માટે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર બંધહેતુઓનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. જે ગુણસ્થાને બંધહેતુઓ ઉક્ત ચારમાંથી જેટલા વધારે હોય તે ગુણસ્થાને કર્મપ્રકૃતિઓનો તેટલો વધારે બંધ અને જ્યાં એ બંધહેતુઓ ઓછા ત્યાં જ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ ઓછો. આ રીતે મિથ્યાત્વ આદિ ચાર હેતુઓના કથનની પરંપરા એ જુદા જુદા ગુણસ્થાનોમાં તરતમભાવ પામતા કર્મબંધના કારણનો ખુલાસો કરવા માટે છે. અને કષાય તેમજ યોગ એ બે હેતુઓના કથનની પરંપરા કોઇ પણ એક જ કર્મમાં સંભવતા ચાર અંશોના કારણનું પૃથક્કરણ કરવા માટે છે. પાંચ બંધહેતુઓની પરંપરાનો આશય તો ચારની પરંપરા કરતાં જુદો નથી જ અને જો

હોય તો તે એટલો જ છે કે જિજ્ઞાસુ શિષ્યોને બંધહેતુ વિષે વિસ્તારથી જ્ઞાન કરાવવું.

બંધહેતુઓની વ્યાખ્યા

મિથ્યાત્વ મિથ્યાત્વ એટલે મિથ્યાદર્શન, જે સમ્યગ્દર્શનથી ઉલટું હોય તે. સમ્યગ્દર્શન એ વસ્તુનું તાત્ત્વિક શ્રદ્ધાન હોવાથી વિપરીત દર્શન બે પ્રકારનું ફલિત થાય છે. પહેલું વસ્તુના યથાર્થ શ્રદ્ધાનનો અભાવ અને બીજું અયથાર્થ વસ્તુનું શ્રદ્ધાન. પહેલા અને બીજામાં ફેર એ છે કે પહેલું તદ્દન મૂઢ દશામાં પણ હોય, જ્યારે બીજું તો વિચારદશામાં જ હોય. વિચારશક્તિનો વિકાસ થયા છતાં જ્યારે અભિનિવેશથી કોઇ એક જ દૃષ્ટિને વળગી રહેવામાં આવે છે ત્યારે વિચારદશા હોવા છતાં અતત્ત્વના પક્ષપાતને લીધે એ દૃષ્ટિ મિથ્યાદર્શન કહેવાય છે; એ ઉપદેશજન્ય હોવાથી અભિગૃહીત કહેવામાં આવ્યું છે. જ્યારે વિચારદશા જાગી ન હોય ત્યારે અનાદિકાલીન આવરણના ભારને લીધે માત્ર મૂઢતા હોય છે તે વખતે જેમ તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન નથી તેમ અતત્ત્વનું પણ શ્રદ્ધાન નથી; એ વખતે ફક્ત મૂઢતા હોઇ તત્ત્વનું અશ્રદ્ધાન કહી શકાય, તે નૈસર્ગિક–ઉપદેશનિરપેક્ષ હોવાથી અનભિગૃહીત કહેવામાં આવ્યું છે. દૃષ્ટિ કે પંથના ઐકાંતિક કદાગ્રહો બધા જ અભિગૃહીત મિથ્યાદર્શન છે; જે, મનુષ્ય જેવી વિકસિત જાતિમાં હોઇ શકે અને બીજું અનભિગૃહીત કીટ, પતંગ આદિ જેવી મૂર્ચ્છિત ચૈતન્યવાળી જાતિઓમાં સંભવે.

અવિરતિ અવિરતિ એટલે દોષોથી ન વિરમવું તે.

પ્રમાદ પ્રમાદ એટલે આત્મવિસ્મરણ અર્થાત્ કુશળ કાર્યોમાં આદર ન રાખવો; કર્તવ્ય, અકર્તવ્યની સ્મૃતિ માટે સાવધાન ન રહેવું તે.

કષાય કષાય એટલે સમભાવની મર્યાદા તોડવી તે.

યોગ યોગ એટલે માનસિક, વાચિક અને કાયિક પ્રવૃત્તિ.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વર્ણવેલા તત્પ્રદોષ આદિ બંધહેતુઓ અને અહીં જણાવેલા મિથ્યાત્વ આદિ બંધહેતુઓ વચ્ચે તફાવત એ છે કે તે પ્રત્યેક કર્મના ખાસખાસ બંધહેતુઓ હોઇ વિશેષરૂપ છે, જ્યારે મિથ્યાત્વ આદિ તો સમસ્ત કર્મના સમાન બંધહેતુ હોઈ સામાન્ય છે. મિથ્યાત્વથી માંડી યોગસુધીના પાંચે હેતુઓમાં જ્યારે પૂર્વ પૂર્વના બંધહેતુઓ હોય ત્યારે તેના પછીના બધા તો હોય છે જ; જેમકે–મિથ્યાત્વ હોય ત્યારે અવિરતિ આદિ ચાર અને અવિરતિ હોય ત્યારે પ્રમાદ આદિ ત્રણ હોય જ, પણ જ્યારે પૂર્વનો હોય ત્યારે પાછલો હેતુ હોય અને ન પણ હોય; જેમકે અવિરતિ હોય ત્યાં પહેલે ગુણસ્થાને મિથ્યાત્વ હોય, પરંતુ બીજે, ત્રીજે, ચોથે ગુણ-સ્થાને અવિરતિ હોવા છતાં મિથ્યાત્વ નથી હોતું; એ રીતે બીજા વિષે પણ ઘટાવી લેવું.

બંધનું સ્વરૂપ—

सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते । २ ।

स बन्धः । ३ ।

કષાયના સંબંધથી જીવ કર્મને યોગ્ય એવા પુદ્‌ગલોનું ગ્રહણ કરે છે.

તે બંધ કહેવાય છે.

પુદ્ગલની વર્ગણાઓ-પ્રકારો અનેક છે. તેમાંની જે વર્ગણા કર્મરૂપ પરિણામ પામવાની યોગ્યતા ધરાવતી હોય તેને જ જીવ ગ્રહણ કરી પોતાના પ્રદેશો સાથે વિશિષ્ટ રીતે જોડી દે છે; અર્થાત્ જીવ સ્વભાવે અમૂર્ત છતાં અનાદિ કાળથી કર્મસંબંધવાળો હોવાથી મૂર્ત જેવો થઈ જવાને લીધે મૂર્ત કર્મપુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરે છે. જેમ દીવો વાટદ્વારા તેલને ગ્રહણ કરીને પોતાની ઉષ્ણતાથી તેને જ્વાળારૂપે પરિણમાવે છે તેમ જીવ કાષાયિક વિકારથી યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી તેને કર્મભાવરૂપે પરિણમાવે છે. એ જ આત્મપ્રદેશ સાથે કર્મભાવે પરિણામ પામેલ પુદ્ગલોનો સંબંધ તે બંધ કહેવાય છે. આવા બંધમાં મિથ્યાત્વ આદિ અનેક નિમિત્તો હોય છે; છતાં અહીં જે કષાયના સંબંધથી પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થાય છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તે અન્ય હેતુઓ કરતાં કષાયની પ્રધાનતા સૂચવવા ખાતર જ સમજવું. ૨-૩.

બંધના પ્રકારો—

प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधयः । ४ ।

પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાવ અને પ્રદેશ એ ચાર તેના —બંધના પ્રકારો છે.

કર્મપુદ્ગલો જીવદ્વારા ગ્રહણ થઇ કર્મરૂપે પરિણામ પામે છે એનો અર્થ એ છે કે તે જ વખતે તેમાં ચાર અંશોનું

નિર્માણ થાય છે; તે જ અંશો બંધના પ્રકારો છે. જેમકે-જ્યારે બકરી, ગાય, ભેંસ આદિ વડે ખવાયેલું ઘાસ આદિ દૂધ-રૂપે પરિણમે છે ત્યારે તેમાં મધુરતાનો સ્વભાવ બંધાય છે, તે સ્વભાવ અમુક વખત સુધી તે જ રૂપે ટકી રહેવાની કાળ-મર્યાદા તેમાં નિર્મિત થાય છે, એ મધુરતામાં તીવ્રતા, મંદતા આદિ વિશેષતાઓ આવે છે; અને એ દૂધનું પૌદ્ગલિક પરિ-માણ પણ સાથે જ નિર્માય છે; તેમ જીવદ્વારા ગ્રહણ થઇ તેના પ્રદેશોમાં સંશ્લેષ પામેલા કર્મપુદ્ગલોમાં પણ ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે, તે અંશો તે જ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાવ અને પ્રદેશ.

૧ કર્મપુદ્ગલોમાં જે જ્ઞાનને આવૃત કરવાનો, દર્શનને અટકાવવાનો, સુખદુઃખ અનુભવાવવાનો વગેરે સ્વભાવ બંધાય છે તે સ્વભાવનિર્માણ એ પ્રકૃતિબંધ. ૨ સ્વભાવ બંધાવા સાથે જ તે સ્વભાવથી અમુક વખત સુધી ચ્યુત ન થવાની મર્યાદા પુદ્ગલોમાં નિર્મિત થાય છે તે કાલમર્યાદાનું નિર્માણ તે સ્થિતિબંધ. ૩ સ્વભાવનું નિર્માણ થવા સાથે જ તેમાં તીવ્રતા, મંદતા આદિપણે ફલાનુભવ કરાવનારી વિશેષતાઓ બંધાય છે, એવી વિશેષતા એ જ અનુભાવબંધ. ૪ ગ્રહણ કરાઈ ભિન્નભિન્ન સ્વભાવમાં પરિણામ પામતો કર્મપુદ્ગલરાશિ સ્વભાવદીઠ અમુક અમુક પરિમાણમાં વહેંચાઇ જાય છે એ પરિમાણવિભાગ તે પ્રદેશબંધ.

બંધના આ ચાર પ્રકારોમાં પહેલો અને છેલ્લો યોગને આભારી છે; કારણ કે યોગના તરતમભાવ ઉપર જ પ્રકૃતિ

અને પ્રદેશ બંધનો તરતમભાવ અવલંબિત છે. બીજો અને ત્રીજો પ્રકાર કષાયને આભારી છે; કારણ કે કષાયની તીવ્રતા, મંદતા ઉપર જ સ્થિતિ અને અનુભાવબંધની અધિકતા કે અલ્પતા અવલંબિત છે. ૪

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुष्कनाम-गोत्रान्तरायाः ।५।

પહેલો અર્થાત્ પ્રકૃતિબંધ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય રૂપ છે.

અધ્યવસાય વિશેષથી જીવદ્વારા એક જ વાર ગ્રહણ કરાયેલ કર્મપુદ્ગલરાશિમાં એક સાથે આધ્યવસાયિક શક્તિની વિવિધતા પ્રમાણે અનેક સ્વભાવોનું નિર્માણ થાય છે. એ સ્વભાવો અદૃશ્ય છે, છતાં તેનું પરિગણન માત્ર તેના કાર્યો—અસરો દ્વારા કરી શકાય. એક કે અનેક સંસારી જીવ ઉપર થતી કર્મની અસંખ્ય અસરો અનુભવાય છે, એ અસરોના ઉત્પાદક સ્વભાવો ખરી રીતે અસંખ્યાત જ છે; તેમ છતાં ટૂંકમાં વર્ગીકરણ કરી તે બધાને આઠ ભાગમાં વ્હેંચી નાખવામાં આવ્યાં છે, જે મૂલ પ્રકૃતિબંધ કહેવાય છે. એ જ આઠ મૂલ પ્રકૃતિભેદનો નિર્દેશ અહીં કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે-જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય.

૧ જેના વડે જ્ઞાન—વિશેષ બોધ અવરાય તે જ્ઞાનાવરણ. ૨ જેના વડે દર્શન—સામાન્ય બોધ અવરાય તે દર્શનાવરણ. ૩ જેથી સુખ કે દુ:ખ અનુભવાય તે વેદનીય. ૪ જેના વડે આત્મા મોહ પામે તે મોહનીય. ૫ જેથી ભવધારણ થાય

તે આયુષ. ૬ જેથી વિશિષ્ટ ગતિ, જાતિ આદિ પ્રાપ્ત થાય તે નામ. ૭ જેથી ઉચ્ચપણું કે નીચપણું પમાય તે ગોત્ર. ૮ જેથી દેવા લેવા આદિમાં વિઘ્ન આવે તે અંતરાય.

કર્મના વિવિધ સ્વભાવોને સંક્ષેપ દૃષ્ટિએ ઉપરના આઠ ભાગમાં વ્હેંચી નાખ્યાં છતાં વિસ્તૃત રુચિજિજ્ઞાસુઓ માટે મધ્યમ માર્ગથી તે આઠના વળી બીજા પ્રકારો વર્ણવવામાં આવ્યા છે; જે ઉત્તરપ્રકૃતિના ભેદના નામે પ્રસિદ્ધ છે. એવા ઉત્તર-પ્રકૃતિભેદો ૯૭ છે; તે મૂલપ્રકૃતિવાર આગળ અનુક્રમે દર્શાવવામાં આવે છે.

ઉત્તરપ્રકૃતિભેદોની સંખ્યા અને નામનિર્દેશ—

पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदा यथाक्रमम् ।६।

मत्यादीनाम् ।७।

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचला-स्त्यानगृद्धिवेदनीयानि च ।८।

सदसद्वेद्ये ।९।

दर्शनचारित्रमोहनीयकषायनोकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विषोडश-नवभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानि कषायनोकषाया-वनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसंज्वलनविकल्पा-श्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सा-स्त्रीपुंनपुंसकवेदाः ।१०।

नारकतैर्यग्योनमानुषदेवानि ।११।

गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसङ्घातसंस्थानसंहननस्पर्श-रसगन्धवर्णानुपूर्व्यगुरुलघूपघातपराघातातपोद्योतोच्छ्वास-विहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्त-स्थिरादेययशांसि सेतराणि तीर्थकृत्त्वं च ।१२।

उच्चैर्नीचैश्च ।१३।

दानादीनाम् ।१४।

આઠ મૂળ પ્રકૃતિના અનુક્રમે પાંચ, નવ, બે, અઠ્ઠાવીશ, ચાર, બેંતાલીશ, બે અને પાંચ ભેદો છે.

મતિ વગેરે પાંચ જ્ઞાનોનાં આવરણો એ પાંચ જ્ઞાનાવરણ છે.

ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન, અવધિદર્શન અને કેવલદર્શનનાં ચાર આવરણો; તથા નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા અને સ્ત્યાનગૃદ્ધિ એ પાંચ વેદનીય એમ નવ દર્શનાવરણીય છે.

પ્રશસ્ત–સુખવેદનીય અને અપ્રશસ્ત–દુઃખવેદનીય એ બે વેદનીય છે

દર્શનમોહ, ચારિત્રમોહ, કષાયવેદનીય અને નોકષાયવેદનીયના અનુક્રમે ત્રણ, બે, સોળ અને નવ ભેદો છે; જેમકે–સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વ, તદુભય–સમ્યક્મિથ્યાત્વ એ ત્રણ દર્શનમોહનીય. કષાય અને નોકષાય એ બે ચારિત્ર-

મોહનીય. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ પ્રત્યેક અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજ્વલન રૂપે ચાર ચાર પ્રકારના હોઈ એ સોળ કષાયચારિત્રમોહનીય હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા, સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ એ નવ નોકષાયચારિત્રમોહનીય છે.

નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ સંબંધી એમ ચાર આયુષ છે.

ગતિ, જાતિ, શરીર, અંગોપાંગ, નિર્માણ, બંધન, સંઘાત, સંસ્થાન, સંહનન, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, આનુપૂર્વી, અગુરૂલઘુ, ઉપઘાત, પરાઘાત, આતપ, ઉદ્દ્યોત, ઉચ્છ્વાસ, વિહાયોગતિ, અને પ્રતિપક્ષ સહિત અર્થાત્ સાધારણ અને પ્રત્યેક, સ્થાવર અને ત્રસ,દુર્ભગ અને સુભગ,દુ:સ્વર અને સુસ્વર,અશુભ અને શુભ, બાદર અને સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત, અસ્થિર અને સ્થિર, અનાદેય અને આદેય, અયશ અને યશ તેમજ તીર્થંકરપણું એ બેંતાલીશ પ્રકારનું નામકર્મ છે.

ઉચ્ચ અને નીચ એ બે પ્રકાર ગોત્રના છે.

દાન વગેરેના પાંચ અંતરાયો છે.

જ્ઞાનાવરણકર્મની પાંચ અને દર્શનાવરણની નવ પ્રકૃતિઓ ૧ મતિ, શ્રુત આદિ પાંચ જ્ઞાનો અને ચક્ષુર્દર્શન આદિ ચાર દર્શનોનું [1]વર્ણન થઇ ગયું છે; તે દરેકને આવૃત કરનાર સ્વભાવવાળાં કર્મો અનુક્રમે મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુત-

જ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણ અને કેવલજ્ઞાનાવરણ એ પાંચ જ્ઞાનાવરણ; અને ચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ અને કેવલદર્શનાવરણ એ ચાર દર્શનાવરણ છે. ઉક્ત ચાર ઉપરાંત બીજાં પાંચ દર્શનાવરણો છે તે નીચે પ્રમાણે-૧ જે કર્મના ઉદયથી સુખ-પૂર્વક જાગી શકાય એવી નિદ્રા આવે તે નિદ્રાવેદનીય દર્શનાવરણ. ૨ જેના ઉદયથી નિદ્રામાંથી જાગવું વધારે મુશ્કેલ બને તે નિદ્રાનિદ્રાવેદનીય દર્શનાવરણ. ૩ જે કર્મના ઉદયથી બેઠા બેઠા કે ઉભા ઉભા ઊંઘ આવે તે પ્રચલાવેદનીય. ૪ જે કર્મના ઉદયથી ચાલતાં ચાલતાં પણ નિદ્રા આવે તે પ્રચલાપ્રચલા વેદનીય. ૫ જે કર્મના ઉદયથી જાગૃત અવસ્થામાં ચિંતવેલ કાર્ય નિદ્રાઅવસ્થામાં સાધવાનું બળ પ્રકટે છે તે સ્ત્યાનગૃદ્ધિ; એ નિદ્રામાં સહજ બળ કરતાં અનેકગણું બળ પ્રકટે છે.

વેદનીય કર્મની બે પ્રકૃતિઓ ૧ જેના ઉદયથી પ્રાણીને સુખનો અનુભવ થાય તે સાતવેદનીય; ૨ જેના ઉદયથી પ્રાણીને દુઃખનો અનુભવ થાય તે અસાતવેદનીય.

દર્શનમોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિઓ ૧ જેના ઉદયથી તત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપની રુચિ થતી અટકે તે મિથ્યાત્વ-મોહનીય. ૨ જેના ઉદય વખતે યથાર્થપણાની રુચિ કે અરુચિ ન થતાં ડોલાયમાન સ્થિતિ રહે એ મિશ્રમોહનીય. ૩ જેનો ઉદય તાત્ત્વિક રુચિનું નિમિત્ત થવા છતાં ઔપશ-

---

૧ જુઓ અ૦ ૧ સૂ૦ ૯ થી ૩૩ અને અ૦ ૨ સૂ૦ ૯.

મિક કે ક્ષાયિક ભાવવાળી તત્ત્વરુચિનો પ્રતિબંધ કરે તે સમ્યક્ત્વમોહનીય.

ચારિત્રમોહનીયના પચીસ પ્રકારો—

સોળ કષાયો ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ કષાયના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે. દરેકની તીવ્રતાના તરતમભાવની દ્રષ્ટિએ ચાર ચાર પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. જે કર્મ ઉક્ત ક્રોધ આદિ ચાર કષાયોને એટલા બધા તીવ્રપણે પ્રકટાવે કે જેને લીધે જીવને અનંતકાળ સુધી સંસારમાં ભટકવું પડે તે કર્મ અનુક્રમે અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ કહેવાય છે. જે કર્મોના ઉદયથી આવિર્ભાવ પામતા કષાયો વિરતિનો પ્રતિબંધ કરવા પૂરતા જ તીવ્ર હોય તે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ કહેવાય છે. જેમનો વિપાક દેશવિરતિને ન રોકતાં ફક્ત સર્વવિરતિને રોકે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. જેમના વિપાકની તીવ્રતા સર્વવિરતિનો પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહિ પણ તેમાં સ્ખલન અને માલિન્ય કરવા જેટલી હોય તે સંજ્વલન ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.

નવ નોકષાય હાસ્ય પ્રકટાવનાર પ્રકૃતિવાળું કર્મ હાસ્યમોહનીય; ક્યાંય પ્રીતિ અને ક્યાંય અપ્રીતિ ઉપજાવનાર કર્મ અનુક્રમે રતિમોહનીય અને અરતિમોહનીય; ભયશીલતા આણનાર ભયમોહનીય, શોકશીલતા આણનાર શોકમોહનીય અને ઘૃણાશીલતા આણનાર જુગુપ્સામોહનીય કહેવાય છે; સ્ત્રૈણભાવની વિકૃતિ પ્રકટાવનાર સ્ત્રીવેદ, પૌરુષ-

ભાવની વિકૃતિ પ્રકટાવનાર પુરુષવેદ અને નપુંસકભાવની વિકૃતિ પ્રકટાવનાર કર્મ નપુંસકવેદ કહેવાય છે. આ નવે મુખ્ય કષાયના સહચારી તેમજ ઉદ્દીપક હોવાથી નોકષાય કહેવાય છે.

આયુષ કર્મના ચાર પ્રકારો જેના ઉદયે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરક ગતિનું જીવન ગાળવું પડે છે તે અનુક્રમે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરકનું આયુષ છે.

નામ કર્મની બેંતાલીશ પ્રકૃતિઓ—

ચૌદ પિંડ પ્રકૃતિઓ ૧ સુખ દુ:ખ ભોગવવા યોગ્ય પર્યાયવિશેષ સ્વરૂપ દેવાદિ ચાર ગતિઓ પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે ગતિનામ. ૨ એકેંદ્રિયત્વથી લઈ પંચેંદ્રિયત્વ સુધા સમાન પરિણામ અનુભવાવનાર કર્મ તે જાતિનામ. ૩ ઔદારિક આદિ શરીરો પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે શરીરનામ. ૪ શરીરગત અંગો અને ઉપાંગોનું નિમિત્ત નામકર્મ તે અંગોપાંગનામ. ૫–૬ પ્રથમ ગૃહીત ઔદારિક આદિ પુદ્ગલો સાથે નવાં ગ્રહણ કરાતાં તેવાં પુદ્ગલોનો સંબંધ કરી આપનાર કર્મ તે બંધનનામ અને બદ્ધપુદ્ગલોને તે તે શરીરના આકારમાં ગોઠવી આપનાર કર્મ સંઘાતનામ. ૭–૮ હાડબંધની વિશિષ્ટ રચનારૂપ સંહનનનામ અને શરીરની વિવિધ આકૃતિઓનું નિમિત્ત કર્મ તે સંસ્થાનનામ. ૯–૧૨ શરીરગત શ્વેત આદિ પાંચ વર્ણો, સુરભિ આદિ બે ગંધો, તિક્ત આદિ પાંચ રસો અને શીત આદિ આઠ સ્પર્શોના નિયામક કર્મો અનુક્રમે વર્ણનામ, ગંધનામ, રસનામ અને સ્પર્શનામ. ૧૩

વિગ્રહવડે જન્માંતર જતા જીવને આકાશપ્રદેશની શ્રેણિ અનુસાર ગમન કરાવનાર કર્મ તે આનુપૂર્વીનામ. ૧૪ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત ચાલનું નિયામક કર્મ તે વિહાયોગતિ-નામ. આ ચૌદે પિંડ પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે; તે એટલા માટે કે તેમના બીજા અવાંતર ભેદો છે.

ત્રસ દશક અને સ્થાવર દશક ૧-૨ જે કર્મના ઉદયથી સ્વતંત્રપણે ગમન કરવાની શકિત પ્રાપ્ત થાય તે ત્રસનામ; તેથી ઉલટું જેના ઉદયથી તેવી શકિત પ્રાપ્ત ન થાય તે સ્થાવરનામ. ૩-૪ જેના ઉદયથી જીવોના ચર્મ-ચક્ષુને ગોચર-બાદર શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે બાદરનામ; તેથી ઉલટું જેનાથી ચર્મચક્ષુને અગોચર-સૂક્ષ્મ એવા શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે સૂક્ષ્મનામ. ૫-૬ જેના ઉદયથી પ્રાણી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂરી કરે તે પર્યાપ્તનામ; તેથી ઉલટું જેના ઉદયથી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી ન શકે તે અપર્યાપ્તનામ. ૭-૮ જેના ઉદયથી દરેક જીવને ભિન્નભિન્ન શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે પ્રત્યેકનામ; જેના ઉદયથી અનંત જીવો વચ્ચે એક સાધારણ શરીર પ્રાપ્ત થાય તે સાધારણનામ. ૯-૧૦ જેના ઉદયથી હાડકાં, દાંત, આદિ સ્થિર અવયવો પ્રાપ્ત થાય તે સ્થિરનામ; અને જેના ઉદયથી જિહ્વા આદિ અસ્થિર અવયવો પ્રાપ્ત થાય તે અસ્થિરનામ. ૧૧-૧૨ જેના ઉદયથી નાભિની ઉપરના અવયવો પ્રશસ્ત ગણાય છે તે શુભનામ અને જેથી નાભિની નીચેના અવયવો અપ્રશસ્ત ગણાય છે તે અશુભનામ. ૧૩-૧૪ જેના ઉદયથી જીવનો

સ્વર સાંભળનારને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તે સુસ્વરનામ અને જેનાથી તે સાંભળનારને અપ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તે દુ:સ્વરનામ. ૧૫-૧૬ જેના ઉદયથી કાંઇપણ ઉપકાર નહિ કરવા છતાં સર્વના મનને પ્રિય લાગે તે સુભગનામ અને જેના ઉદયથી ઉપકાર કરવા છતાં પણ સર્વ મનુષ્યને પ્રિય ન થાય તે દુર્ભગનામ. ૧૭-૧૮ જેના ઉદયથી બોલ્યું બહુમાન્ય થાય તે આદેયનામ અને જેના ઉદયથી તેમ ન થાય તે અનાદેય-નામ. ૧૯-૨૦ જેના ઉદયથી દુનિયામાં યશ કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય તે યશ:કીર્તિનામ અને જેના ઉદયથી યશ કીર્તિ પ્રાપ્ત ન થાય તે અયશ:કીર્તિ નામ કહેવાય છે.

આઠ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ ૧ જેના ઉદયથી શરીર ગુરૂ કે લઘુ પરિણામ ન પામતાં અગુરુલઘુરૂપે પરિણમે તે કર્મ અગુરુલઘુનામ. ૨ પડજીભ, ચોરદાંત, રસોળી વગેરે ઉપઘાતકારી અવયવો પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે ઉપ-ઘાતનામ. ૩ દર્શન કે વાણીથી બીજાને આંજી નાંખે એવી દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે પરાઘાતનામ. ૪ શ્વાસ લેવા મૂકવાની શક્તિનું નિયામક કર્મ તે શ્વાસોચ્છ્વાસ નામ. ૫-૬ અનુષ્ણ શરીરમાં ઉષ્ણ પ્રકાશનું નિયામક કર્મ તે આતપનામ અને શીત પ્રકાશનું નિયામક કર્મ તે ઉદ્યોતનામ. ૭ શરી-રમાં અંગપ્રત્યંગોને યથોચિત સ્થાને ગોઠવનાર કર્મ તે નિર્માણનામ. ૮ ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવાની શક્તિ અર્પનાર કર્મ તે તીર્થંકરનામ.

ગોત્ર કર્મની બે પ્રકૃતિઓ પ્રતિષ્ઠા પમાય એવા

કુળમાં જન્મ અપાવનાર કર્મ તે ઉચ્ચગોત્ર અને શકિત છતાં પ્રતિષ્ઠા ન પમાય તેવા કુળમાં જન્માવનાર કર્મ તે નીચગોત્ર.

અંતરાય કર્મની પાંચ પ્રકૃતિઓ જે કર્મ કાંઇ પણ દેવામાં, લેવામાં, એકવાર કે વારંવાર ભોગવવામાં અને સામર્થ્ય ફોરવવામાં અંતરાય ઉભા કરે તે અનુક્રમે દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, ભોગાંતરાય, ઉપભોગાંતરાય અને વીર્યાંતરાય કર્મ કહેવાય છે.

સ્થિતિબંધનું વર્ણન—

आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपम-
कोटीकोटयः परा स्थितिः ।१५।
सप्ततिर्मोहनीयस्य ।१६।
नामगोत्रयोर्विंशतिः ।१७।
त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुष्कस्य ।१८।
अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य ।१९।
नामगोत्रयोरष्टौ ।२०।
शेषाणामन्तर्मुहूर्तम् ।२१।

પહેલી ત્રણ પ્રકૃતિઓ–જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને વેદનીય તથા અંતરાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોટીકોટી સાગરોપમ પ્રમાણ છે.

મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સિત્તેર કોટીકોટી સાગરોપમ પ્રમાણ છે.

નામ અને ગોત્રની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વીશ કોટીકોટી સાગરોપમ પ્રમાણ છે.

આયુષની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ પ્રમાણ છે.

જઘન્ય સ્થિતિ વેદનીયની બાર મુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

નામ અને ગોત્રની જઘન્ય સ્થિતિ આઠ મુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

બાકીનાં પાંચે અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાય, મોહનીય અને આયુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

પ્રત્યેક કર્મની જે જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવી છે તેના અધિકારી મિથ્યાદૃષ્ટિ પર્યાપ્ત સંજ્ઞિ પંચેંદ્રિય હોય છે; જઘન્ય સ્થિતિના અધિકારી જુદા જુદા સંભવે છે. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય એ છ ની જઘન્ય સ્થિતિ સૂક્ષ્મસંપરાય નામક દશમ ગુણસ્થાનમાં સંભવે છે; મોહનીયની જઘન્ય સ્થિતિ નવમા અનિવૃત્તિબાદરસંપરાય નામક ગુણસ્થાનમાં સંભવે છે અને આયુષની જઘન્ય સ્થિતિ સંખ્યાતવર્ષજીવી તિર્યંચ અને મનુષ્યમાં સંભવે છે. મધ્યમ સ્થિતિ અસંખ્યાત પ્રકારની છે અને તેના અધિકારીઓ કાષાયિક પરિણામના તારતમ્ય પ્રમાણે અસંખ્યાત હોય છે. ૧૫-૨૧

અનુભાવબંધનું વર્ણન—

विपाकोऽनुभावः ।२२।

स यथानाम ।२३।

ततश्च निर्जरा ।२४।

વિપાક એટલે વિવિધ પ્રકારના ફળ આપવાની શક્તિ, તે અનુભાવ કહેવાય છે.

તે અનુભાવ જુદા જુદા કર્મની પ્રકૃતિ કે સ્વભાવ પ્રમાણે વેદાય છે.

તે વેદનથી નિર્જરા થાય છે.

અનુભાવ અને તેના બંધનું પૃથક્કરણ બંધ થતી વખતે તેના કારણભૂત કાષાયિક અધ્યવસાયના તીવ્ર મંદ ભાવ પ્રમાણે દરેક કર્મમાં તીવ્ર મંદ ફળ દેવાની શકિત ઉત્પન્ન થાય છે; એ ફળ દેવાનું સામર્થ્ય તે અનુભાવ અને તેનું નિર્માણ તે અનુભાવબંધ છે.

અનુભાવનો ફળ આપવાનો પ્રકાર અનુભાવ એ અવસર આવ્યે ફળ આપે છે; પણ એ બાબતમાં એટલું જાણી લેવું જોઇએ કે દરેક અનુભાવ–ફળપ્રદ શકિત પોતે જે કર્મનિષ્ઠ હોય તે કર્મના સ્વભાવ–પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ ફળ આપે છે, અન્યકર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે નહિ. જેમકે–જ્ઞાનાવરણ કર્મનો અનુભાવ તે કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે જ તીવ્ર કે મંદ ફળ ઉત્પન્ન કરે છે એટલે તે જ્ઞાનને આવૃત કરવાનું કામ કરે છે; પણ દર્શનાવરણ, વેદનીય આદિ અન્ય કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે ફળ નથી આપતું, એટલે તે દર્શનશક્તિને આવૃત નથી કરતો કે સુખદુ:ખનો અનુભવ આદિ કાર્ય ઉત્પન્ન નથી કરતો. એ જ રીતે દર્શનાવરણનો અનુભાવ

દર્શનશક્તિને તીવ્ર કે મંદપણે આવૃત કરે છે, પણ જ્ઞાનના આચ્છાદન આદિ અન્યકર્મોના કાર્યોને નથી કરતો. કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે ફળ આપવાનો અનુભાવબંધનો નિયમ પણ મૂલપ્રકૃતિઓમાં જ લાગુ પડે છે, ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં નહિ; કારણ કે કોઇ પણ કર્મની એક ઉત્તરપ્રકૃતિ પાછળથી અધ્યવસાયને બળે તે જ કર્મની બીજી ઉત્તરપ્રકૃતિરૂપે બદલાઈ જતી હોવાથી પ્રથમનો અનુભાવ બદલાયેલી ઉત્તરપ્રકૃતિના સ્વભાવ પ્રમાણે તીવ્ર કે મંદ ફળ આપે છે. જેમકે–મતિજ્ઞાનાવરણ જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ આદિ સજાતીય ઉત્તરપ્રકૃતિરૂપે સંક્રમ પામે ત્યારે મતિજ્ઞાનાવરણનો અનુભાવ પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ આદિના સ્વભાવ પ્રમાણે જ શ્રુતજ્ઞાનને કે અવધિ આદિ જ્ઞાનને આવૃત કરવાનું કામ કરે છે. ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં પણ કેટલીક એવી છે કે જે સજાતીય હોવા છતાં પરસ્પર સંક્રમ નથી પામતી. જેમકે–દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહમાં દર્શનમોહ ચારિત્રમોહરૂપે કે ચારિત્રમોહ દર્શનમોહરૂપે સંક્રમ નથી પામતો; એ જ રીતે નારક આયુષ્ક તિર્યંચ આયુષ્કરૂપે કે તે આયુષ્ક અન્ય કોઈ આયુષ્કરૂપે સંક્રમ નથી પામતું. પ્રકૃતિસંક્રમની પેઠે બંધકાલીન રસ અને સ્થિતિમાં પણ પાછળથી અધ્યવસાયને બળે ફેરફાર થાય છે, તીવ્ર રસ મંદ અને મંદ રસ તીવ્ર બને છે; તેમજ સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટમાંથી જઘન્ય અને જઘન્યમાંથી ઉત્કૃષ્ટ બને છે.

ફળોદય પછી થતી કર્મની દશા અનુભાવ પ્રમાણે કર્મનું તીવ્ર કે મંદ ફળ વેદાયું એટલે તે કર્મ આત્મપ્રદેશથી છુટું જ પડે છે, સંલગ્ન રહેતું નથી. એ જ કર્મનિવૃત્તિ –નિર્જરા કહેવાય છે. કર્મની નિર્જરા જેમ તેના ફળવેદનથી થાય છે તેમ ઘણીવાર તપથી પણ થાય છે. તપના બળથી અનુભાવાનુસાર ફળ આવ્યા પહેલાં જ કર્મ આત્મપ્રદેશથી છુટું પડી શકે છે. એ જ વાત સૂત્રમાં 'च' શબ્દ મૂકી સૂચવવામાં આવી છે.૨૨–૨૪

પ્રદેશબંધનું વર્ણન—

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढ-स्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ।२५।

કર્મ (પ્રકૃતિ)ના કારણભૂત સૂક્ષ્મ, એક ક્ષેત્રને અવગાહીને રહેલા અને અનંતાનંત પ્રદેશવાળા પુદ્ગલો યોગવિશેષથી બધી તરફથી બધા આત્મપ્રદેશોમાં બંધાય છે.

પ્રદેશબંધ એ એક જાતનો સંબંધ હોવાથી અને તે સંબંધના કર્મસ્કંધ અને આત્મા એ બે આધાર હોવાથી તેને અંગે જે આઠ પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે તેનો ઉત્તર પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે. આઠ પ્રશ્નો આ પ્રમાણે છે:

૧ જ્યારે કર્મસ્કંધો બંધાય છે ત્યારે તેમાંથી શું બને છે? અર્થાત્ તેમાં શું નિર્માણ થાય છે? ૨ એ સ્કંધો ઉંચા, નીચા કે તીરછામાંથી કયા આત્મ પ્રદેશોવડે ગ્રહણ થાય છે? ૩ બધા જીવોનો કર્મબંધ સમાન છે કે અસમાન?

જો અસમાન હોય તો તે શા કારણથી ? ૪ તે કર્મસ્કંધો સ્થૂલ હોય છે કે સૂક્ષ્મ ? ૫ જીવપ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં રહેલા જ કર્મસ્કંધો જીવપ્રદેશ સાથે બંધાય છે કે તેથી જુદા ક્ષેત્રમાં રહેલા પણ ? ૬ તે, બંધ પામતી વખતે ગતિશીલ હોય છે કે સ્થિતિશીલ ? ૭ તે કર્મસ્કંધો સંપૂર્ણ આત્મ-પ્રદેશોમાં બંધાય છે કે થોડા આત્મપ્રદેશોમાં ? ૮ તે કર્મ-સ્કંધો સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત કે અનંતાનંતમાંથી કેટલા પ્રદેશવાળા હોય છે ?

આ આઠે પ્રશ્નોનો ક્રમથી સૂત્રમાં અપાયેલો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે છે.—

૧ આત્મપ્રદેશો સાથે બંધાતા પુદ્ગલસ્કંધોમાં કર્મ-ભાવ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણત્વ આદિ પ્રકૃતિઓ બને છે એટલે કે તેવા સ્કંધોમાં તે પ્રકૃતિઓનું નિર્માણ થાય છે તેથી જ એ સ્કંધોને બધી પ્રકૃતિઓના કારણ કહેવામાં આવ્યા છે. ૨ ઉંચે, નીચે અને તીરછે એમ બધી દિશામાં રહેલા આત્મપ્રદેશોવડે કર્મસ્કંધો ગ્રહણ થાય છે; કોઈ એક જ દિશામાં રહેલા આત્મપ્રદેશોવડે નહિ. ૩ બધા સંસારી જીવોનો કર્મબંધ અસમાન હોવાનું કારણ એ છે કે બધાનો માનસિક, વાચિક અને કાયિક યોગ–વ્યાપાર એક સરખો નથી હોતો, તેથી જ યોગના તરતમ ભાવ પ્રમાણે પ્રદેશ-બંધમાં પણ તરતમ ભાવ આવે છે. ૪ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધો સ્થૂલ–બાદર નથી હોતા, પણ સૂક્ષ્મ હોય છે; એવા જ સૂક્ષ્મ સ્કંધો કર્મવર્ગણામાંથી ગ્રહણ થાય છે. ૫ જીવપ્રદેશના

ક્ષેત્રમાં જ રહેલા કર્મસ્કંધો બંધાય છે; તેની બહારના ક્ષેત્રમાં રહેલા નહિ. ૬ માત્ર સ્થિર હોવાથી બંધ પામે છે; કારણ કે ગતિવાળા સ્કંધો અસ્થિર હોવાથી બંધમાં નથી આવતા. ૭ પ્રત્યેક કર્મના અનંત સ્કંધો બધાયે આત્મપ્રદેશોમાં બંધાય છે. ૮ બંધ પામતા દરેક કર્મયોગ્ય સ્કંધો અનંતાનંત પરમાણુનાજ બનેલા હોય છે. કોઇ સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત પરમાણુના બનેલ નથી હોતા. **૨૫**

પુણ્ય અને પાપ પ્રકૃતિઓનો વિભાગ—

सद्वेद्यसम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम्[1]।२६।

---

૧ દિગંબરીય પરંપરામાં આ એક સૂત્રને સ્થાને બે સૂત્રો છે; તે આ પ્રમાણે "**सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ।२५।**" "**अतोऽन्यत्पापम् ॥२६॥**" તેમાંથી પહેલા સૂત્રમાં સમ્યક્ત્વ, હાસ્ય, રતિ અને પુરુષવેદ એ ચાર પુણ્ય પ્રકૃતિઓનો અહીંના જેવો ઉલ્લેખ નથી અને જે બીજું સૂત્ર છે તે શ્વેતાંબરીય પરંપરામાં સૂત્ર રૂપે ન હોતાં ભાષ્યવાક્યરૂપે છે.

વિવેચનમાં ગણાવેલી ૪૨ પુણ્ય પ્રકૃતિઓ કર્મપ્રકૃતિ, નવતત્ત્વ આદિ અનેક ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે. દિગંબરીય ગ્રંથોમાં પણ તે જ પ્રકૃતિઓ પુણ્યરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. શ્વેતાંબરીય પરંપરાના પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પુણ્યરૂપે નિર્દેશાયેલી સમ્યક્ત્વ, હાસ્ય, રતિ અને પુરુષવેદ એ ચાર પ્રકૃતિઓ બીજા કોઇ ગ્રંથમાં પુણ્યરૂપે વર્ણવાયેલી નથી.

એ ચાર પ્રકૃતિઓને પુણ્યરૂપ માનનારો મતવિશેષ બહુ પ્રાચીન હોય તેમ લાગે છે; કારણ કે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં મળતા તેના ઉલ્લેખ ઉપરાંત ભાષ્યવૃત્તિકારે પણ મતભેદ દર્શાવનારી કારિકાઓ આપી છે અને લખ્યું છે કે એ મંતવ્યનું રહસ્ય સંપ્રદાયનો વિચ્છેદ થવાથી અમે નથી જાણતા, ચૌદ પૂર્વધરો જાણતા હશે.

સાતવેદનીય, સમ્યક્ત્વમોહનીય, હાસ્ય, રતિ, પુરુષવેદ, શુભ આયુ, શુભ નામ, અને શુભ ગોત્ર એટલી પ્રકૃતિઓ જ પુણ્યરૂપ છે; બાકીની બધી પાપરૂપ છે.

જે જે કર્મ બંધાય છે તે બધાંનો વિપાક માત્ર શુભ કે માત્ર અશુભ નથી હોતો; પણ અધ્યવસાયરૂપ કારણની શુભાશુભતાને લીધે તે શુભાશુભ બંને પ્રકારનો નિર્મિત થાય છે. શુભ અધ્યવસાયથી નિર્મિત થયેલો વિપાક શુભ –ઇષ્ટ હોય છે અને અશુભ અધ્યવસાયથી નિર્મિત થયેલો વિપાક અશુભ–અનિષ્ટ હોય છે. જે પરિણામમાં સંક્લેશ જેટલા પ્રમાણમાં ઓછો હોય તે પરિણામ તેટલા પ્રમાણમાં વધારે શુભ અને જે પરિણામમાં સંક્લેશ જેટલા પ્રમાણમાં વધારે હોય તે પરિણામ તેટલા પ્રમાણમાં વિશેષ અશુભ. કોઈ પણ એક પરિણામ એવો નથી કે જેને માત્ર શુભ કે માત્ર અશુભ કહી શકાય. દરેક પરિણામ શુભાશુભ ઉભયરૂપ હોવા છતાં તેમાં શુભત્વ કે અશુભત્વનો જે વ્યવહાર થાય છે તે ગૌણમુખ્યભાવની અપેક્ષાએ સમજવો; તેથી જ જે શુભ પરિણામથી પુણ્ય પ્રકૃતિઓમાં શુભ અનુભાગ બંધાય છે તે જ પરિણામથી પાપ પ્રકૃતિઓમાં અશુભ અનુભાગ પણ બંધાય છે; એથી ઉલટું જે અશુભ પરિણામથી પાપ પ્રકૃતિઓમાં અશુભ અનુભાગ બંધાય છે તે જ પરિણામથી પુણ્ય પ્રકૃતિઓમાં શુભ અનુભાગ પણ બંધાય છે. તફાવત એટલો જ કે પ્રકૃષ્ટ શુભ પરિણામથી થતો શુભ અનુભાગ પ્રકૃષ્ટ હોય છે અને

અશુભ અનુભાગ નિકૃષ્ટ હોય છે; એ જ રીતે પ્રકૃષ્ટ અશુભ પરિણામથી બંધાતો અશુભ અનુભાગ પ્રકૃષ્ટ હોય છે, અને શુભ અનુભાગ નિકૃષ્ટ હોય છે.

પુણ્યરૂપ ગણાતી ૪૨ પ્રકૃતિઓ સાતવેદનીય, મનુષ્યાયુષ્ક, દેવાયુષ્ક, તિર્યંચાયુષ્ક, મનુષ્યગતિ, દેવગતિ, પંચેંદ્રિયજાતિ; ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ એ પાંચ શરીર; ઔદારિકાંગોપાંગ, વૈક્રિયાંગોપાંગ આહારકાંગોપાંગ, સમચતુરસ્ર સંસ્થાન, વજ્રર્ષભનારાચસંહનન, પ્રશસ્ત વર્ણ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, મનુષ્યાનુપૂર્વી, દેવાનુપૂર્વી, અગુરુલઘુ, પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, આતપ, ઉદ્દ્યોત, પ્રશસ્તવિહાયોગતિ, ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદેય, યશઃકીર્તિ, નિર્માણનામ, તીર્થંકરનામ અને ઉચ્ચગોત્ર.

પાપરૂપ ગણાતી ૮૨ પ્રકૃતિઓ જ્ઞાનાવરણ પાંચ, દર્શનાવરણ નવ, અસાતવેદનીય, મિથ્યાત્વ, સોળ કષાય, નવ નોકષાય, નારકાયુષ્ક, નરકગતિ, તિર્યંચગતિ, એકેંદ્રિય; દ્વીંદ્રિય, ત્રીંદ્રિય, ચતુરિંદ્રિય, પહેલું સંહનન છોડી બાકીનાં પાંચ સંહનન —ન્યગ્રોધપરિમંડલ, સાદિ, કુબ્જ, વામન અને હુંડ; પહેલું સંસ્થાન છોડી બાકીનાં પાંચ સંસ્થાન—અર્ધવજ્રર્ષભનારાચ, નારાચ, અર્ધનારાચ, કીલિકા, અને સેવાર્ત; અપ્રશસ્ત વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, નારકાનુપૂર્વી, તિર્યંચાનુપૂર્વી, ઉપઘાતનામ, અપ્રશસ્ત-વિહાયોગતિ, સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, અસાધારણ, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ, દુઃસ્વર, અનાદેય, અયશઃકીર્તિ, નીચગોત્ર અને પાંચ અંતરાય.

આઠમા અધ્યાયમાં બંધનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. હવે આ અધ્યાયમાં ક્રમપ્રાપ્ત સંવરતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

સંવરનું સ્વરૂપ—

आस्रवनिरोधः संवरः । १ ।

આસ્રવનો નિરોધ તે સંવર.

જે નિમિત્તવડે કર્મ બંધાય તે આસ્રવ, એવી આસ્રવની વ્યાખ્યા પહેલાં કરવામાં આવી છે; તે આસ્રવનો નિરોધ એટલે પ્રતિબંધ કરવો એ સંવર કહેવાય છે. આસ્રવના ૪૨ ભેદો પહેલાં ગણાવવામાં આવ્યા છે; તેનો જેટજેટલે અંશે નિરોધ થાય તે, તેટતેટલે અંશે સંવર કહેવાય. આધ્યાત્મિકવિકાસનો ક્રમ એ આસ્રવનિરોધના વિકાસને આભારી છે, તેથી જેમ જેમ આસ્રવનિરોધ વધતો જાય તેમ તેમ [૧]ગુણસ્થાન ચડતું જાય છે. ૧

---

૧ જે ગુણસ્થાને મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ ચાર હેતુઓમાંથી જે જે હેતુઓનો સંભવ અને તેને લીધે જે જે કર્મપ્રકૃતિઓના બંધનો સંભવ હોય તે હેતુઓ અને તજ્જન્ય કર્મપ્રકૃતિઓના બંધનો વિચ્છેદ એ જ તે ગુણસ્થાનની ઉપરના ગુણસ્થાનનો સંવર, અર્થાત્ પૂર્વપૂર્વવર્તી ગુણસ્થાનના આસ્રવો કે તજ્જન્ય બંધનો અભાવ એ જ ઉત્તરઉત્તરવર્તી ગુણસ્થાનનો સંવર. આ માટે જુઓ બીજા કર્મગ્રંથમાંનું બંધપ્રકરણ અને ચોથો કર્મગ્રંથ (ગાથા ૫૧–૫૮) તેમજ પ્રસ્તુત સૂત્રની સર્વાર્થસિદ્ધિ.

સંવરના ઉપાયો—

स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः । २ ।

तपसा निर्जरा च । ३ ।

ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષહજય અને ચારિત્રવડે તે–સંવર થાય છે.

તપવડે સંવર અને નિર્જરા થાય છે.

સંવરનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે એક જ છે તેમ છતાં ઉપાયના ભેદથી તેના અનેક ભેદો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. એના ઉપાય સંક્ષેપમાં ૭ અને વિસ્તારથી ૬૯ ગણાવવામાં આવ્યા છે; ભેદોની આ ગણના ધાર્મિક આચારોનાં વિધાનો ઉપર અવલંબેલી છે.

તપ એ જેમ સંવરનો ઉપાય છે તેમજ નિર્જરાનો પણ ઉપાય છે. સામાન્ય રીતે તપ એ અભ્યુદય–લૌકિક સુખની પ્રાપ્તિનું સાધન મનાય છે, તેમ છતાં એ જાણવું જોઈએ કે તે નિઃશ્રેયસ–આધ્યાત્મિક સુખનું પણ સાધન બને છે; કારણ કે તપ એક જ હોવા છતાં તેની પાછળના ભાવનાભેદને લીધે તે સકામ અને નિષ્કામ બંને પ્રકારનું હોય છે. સકામ તપ અભ્યુદય સાધે અને નિષ્કામ તપ નિઃશ્રેયસ સાધે. ૨–૩

ગુપ્તિનું સ્વરૂપ—

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः । ४ ।

પ્રશસ્ત એવો યોગોનો નિગ્રહ તે ગુપ્તિ.

કાયિક, વાચિક અને માનસિક ક્રિયા–યોગનો બધી જાતનો નિગ્રહ એ ગુપ્તિ નથી; પણ જે નિગ્રહ પ્રશસ્ત હોય તે જ ગુપ્તિ હોઇ સંવરનો ઉપાય બને છે. પ્રશસ્ત-નિગ્રહ એટલે જે સમજી શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય છે તે અર્થાત્ બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક મન, વચન, કાયાને ઉન્માર્ગથી રોકવાં અને સન્માર્ગે પ્રવર્તાવવા તે. યોગના ટૂંકમાં ત્રણ ભેદ હોવાથી નિગ્રહરૂપ ગુપ્તિના પણ ત્રણ ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે–

૧ કાંઇ પણ ચીજ લેવામૂકવામાં કે બેસવા ઊઠવા ફરવા આદિમાં કર્તવ્ય અકર્તવ્યનો વિવેક હોય તેવું શારીરિક વ્યાપારનું નિયમન કરવું તે કાયગુપ્તિ. ૨ બોલવાના દરેક પ્રસંગે કાંતો વચનનું નિયમન કરવું અને કાંતો પ્રસંગ જોઇ મૌન રહેવું એ વચનગુપ્તિ. ૩ દુષ્ટ સંકલ્પનો તેમજ સારાનરસા મિશ્રિત સંકલ્પનો ત્યાગ કરવો અને સારા સંકલ્પને સેવવો એ મનોગુપ્તિ. ૪

સમિતિના ભેદો—

ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः । ५ ।

સમ્યક્–નિર્દોષ ઈર્યા, સમ્યક્ભાષા, સમ્યક્એષણા, સમ્યક્આદાનનિક્ષેપ અને સમ્યક્ઉત્સર્ગ એ પાંચ સમિતિઓ છે.

બધી સમિતિઓ વિવેકયુક્ત પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી સંવરનો ઉપાય બને છે. પાંચે સમિતિઓ આ પ્રમાણે છે—

૧ કોઈ પણ જંતુને ક્લેશ ન થાય તે માટે સાવધા-

નતાપૂર્વક ચાલવું તે ઈર્યાસમિતિ. ૨ સત્ય હિતકારી, પરિમિત અને સંદેહ વિનાનું બોલવું તે ભાષાસમિતિ. ૩ જીવનયાત્રામાં આવશ્યક હોય તેવાં નિર્દોષ સાધનોને મેળવવા માટે સાવધાનતાપૂર્વક પ્રવર્તવું તે એષણાસમિતિ. ૪ વસ્તુ માત્રને બરાબર જોઈ પ્રમાર્જીને લેવી કે મૂકવી તે આદાનનિક્ષેપસમિતિ. ૫ જ્યાં જંતુઓ ન હોય તેવા પ્રદેશમાં બરાબર જોઇ પ્રમાર્જીને જ અનુપયોગી વસ્તુઓ નાંખવી તે ઉત્સર્ગસમિતિ.

પ્ર૦–ગુપ્તિ અને સમિતિમાં અંતર શું?

ઉ૦–ગુપ્તિમાં અસત્ક્રિયાનો નિષેધ મુખ્ય છે; અને સમિતિમાં સત્ક્રિયાનું પ્રવર્તન મુખ્ય છે. **૫**

ધર્મના ભેદો—

उत्तमः क्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः । ६ ।

ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, શૌચ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, આકિંચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય એ દશપ્રકારનો ઉત્તમ ધર્મ છે.

ક્ષમા આદિ ગુણો જીવનમાં ઉતરવાથી જ ક્રોધ આદિ દોષોનો અભાવ સધાઈ શકે છે, તેથી એ ગુણોને સંવરના ઉપાય કહેલ છે. ક્ષમા આદિ દશ પ્રકારનો ધર્મ જ્યારે અહિંસા, સત્ય આદિ મૂલગુણો અને સ્થાન, આહારની શુદ્ધિ આદિ ઉત્તરગુણોના પ્રકર્ષથી યુક્ત હોય ત્યારે યતિધર્મ બને છે; અન્યથા નહિ. અર્થાત્ અહિંસા આદિ મૂલગુણો

કે તેના ઉત્તરગુણોના પ્રકર્ષ વિનાના જો ક્ષમા આદિ ગુણો હોય તો તે સામાન્યધર્મ ભલે કહેવાય; પણ યતિધર્મની કોટિમાં ન મૂકી શકાય. એ દશ ધર્મ નીચે પ્રમાણેઃ—

૧ ક્ષમા એટલે સહનશીલતા રાખવી અર્થાત ગુસ્સાને ઉત્પન્ન થવા ન દેવો અને ઉત્પન્ન થાય તો તેને વિવેકબળથી નકામો કરી નાંખવો તે. ક્ષમા કેળવવાની પાંચ રીતો બતાવવામાં આવી છે; જેમકે–પોતામાં ક્રોધના નિમિત્તનું હોવું કે ન હોવું ચિંતવીને, ક્રોધવૃત્તિના દોષો વિચારીને, બાલસ્વભાવ વિચારીને, પોતાનાં કરેલ કર્મનું પરિણામ વિચારીને અને ક્ષમાના ગુણો ચિંતવીને.

(क) કોઇ ગુસ્સો કરે ત્યારે તેનાં કારણની પોતામાં શોધ કરવી, જો સામાના ગુસ્સાનું કારણ પોતામાં નજરે પડે તો એમ વિચારવું કે ભૂલ તો મારી જ છે એમાં સામો જુઠું શું કહે છે, અને જો પોતામાં સામાના ક્રોધનું કારણ નજરે ન પડે તો એમ ચિંતવવું કે આ બિચારો અણુસમજથી મારી ભૂલ કાઢે છે; તે પોતામાં ક્રોધના નિમિત્તનું હોવા ન હોવાપણાનું ચિંતન. (ख) જેને ગુસ્સો આવે છે તે સ્મૃતિભ્રંશ થવાથી આવેશમાં સામા પ્રત્યે શત્રુતા બાંધે છે, વખતે તેને મારે છે કે નુકસાન પહોંચાડે છે અને તેમ કરતાં પોતાના અહિંસા વ્રતનો લોપ કરે છે ઇત્યાદિ અનર્થપરંપરાનું ચિંતન તે ક્રોધવૃત્તિના દોષોનું ચિંતન. (ग) કોઈ પોતાની પાછળ કડવું કહે તો એમ ચિંતવવું જે બાલ

—અણસમજુ લોકોનો એવો સ્વભાવ જ હોય છે, આમાં તે શું ? ઉલટો લાભ છે કે એ બિચારો પાછળ ભાંડે છે. સામે નથી આવતો એ જ ખુશીની વાત છે; જ્યારે કોઇ સામે આવીને જ ભાંડે ત્યારે એમ ચિંતવવું જે બાલ લોકોમાં તો એમ હોવાનું જ; એ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કરે છે, વિશેષ કાંઈ નથી કરતો; સામે આવી ભાંડે છે, પણ પ્રહાર નથી કરતો એ લાભમાં જ લેખું છે; એ જ પ્રમાણે જો કોઈ પ્રહાર કરતો હોય તો પ્રાણમુક્ત ન કરવા બદલ તેનો ઉપકાર માનવો અને જો કોઇ પ્રાણમુક્ત કરતો હોય તો ધર્મભ્રષ્ટ ન કરી શકવા ખાતર લાભ માની તેની દયા ચિંતવવી. એ પ્રમાણે જેમ જેમ વધારે મુશ્કેલી ઉભી થાય તેમ તેમ વિશેષ ઉદારતા અને વિવેકવૃત્તિ વિકસાવી ઉપસ્થિત મુશ્કેલીને નજીવી ગણવી તે બાલસ્વભાવનું ચિંતન. (घ) કોઇ ગુસ્સો કરે ત્યારે એમ ચિંતવવું જે આ પ્રસંગમાં સામો તો માત્ર નિમિત્ત છે, ખરી રીતે એ પ્રસંગ મારા પોતાના જ પૂર્વકૃત કર્મનું પરિણામ છે તે પોતાનાં કરેલાં કર્મનું ચિંતન. (ङ) કોઇ ગુસ્સો કરે ત્યારે એમ ચિંતવવું જે ક્ષમા ધારણ કરવાથી ચિત્તમાં સ્વસ્થતા રહે છે, બદલો લેવા કે સામા થવામાં ખર્ચાતી શક્તિ સચવાઇ તેનો ઉપયોગ સન્માર્ગે શક્ય બને છે; તે ક્ષમાના ગુણોનું ચિંતન.

૨ ચિત્તમાં મૃદુતા અને બાહ્ય વ્યવહારમાં પણ નમ્ર વૃત્તિ તે માર્દવ. આ ગુણ કેળવવા માટે જાતિ, કુલ, રૂપ, ઐશ્વર્ય–મોટાઇ, વિજ્ઞાન–બુદ્ધિ, શ્રુત–શાસ્ત્ર, લાભ–પ્રાપ્તિ,

વીર્ય–તાકાતની બાબતમાં પોતાના ચડીયાતાપણાથી ન મલકાવું અને ઉલટું એ વસ્તુઓની વિનશ્વરતા વિચારી ચિત્તમાંથી અભિમાનનો કાંટો કાઢી નાંખવો. ૩ ભાવની વિશુદ્ધિ અર્થાત્ વિચાર, ભાષણ અને વર્તનની એકતા તે આર્જવ; એને કેળવવા માટે કુટિલતાના દોષો વિચારવા. ૪ ધર્મનાં સાધનો અને શરીર સુદ્ધામાં આસક્તિ ન રાખવી એવી નિર્લોભતા તે શૌચ. ૫ સત્પુરુષોને હિતકારી હોય એવું યથાર્થ વચન તે સત્ય. ભાષાસમિતિ અને આ સત્ય વિષે થોડો તફાવત બતાવવામાં આવ્યો છે; અને તે એ કે દરેક માણસ સાથેના સંભાષણવ્યવહારમાં વિવેક રાખવો તે ભાષાસમિતિ અને પોતાના સમશીલ સાધુ પુરુષો સાથેના સંભાષણવ્યવહારમાં હિત, મિત અને યથાર્થ વચનનો ઉપયોગ કરવો તે સત્યનામક યતિધર્મ. ૬ મન, વચન અને દેહનું નિયમન રાખવું અર્થાત્ વિચાર, વાણી અને ગતિ, સ્થિતિ આદિમાં યતના કેળવવી તે [1]સંયમ. ૭ મલિન વૃત્તિઓને નિર્મૂળ કરવા માટે જોઇતું બળ કેળવવા કાજે જે આત્મદમન કરવામાં આવે છે તે [2]તપ. ૮ પાત્રને જ્ઞાનાદિ સદ્ગુણો આપવા તે

---

૧ સંયમના સત્તર પ્રકાર પ્રસિદ્ધ છે, તે પણ જુદી જુદી રીતે મળે છે. પાંચ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ, પાંચ અવ્રતનો ત્યાગ, ચાર કષાયનો જય અને મન, વચન અને કાયાની વિરતિ એ સત્તર. તેમજ પાંચ સ્થાવર અને ચાર ત્રસ એ નવના વિષયમાં નવ સંયમ, પ્રેક્ષ્યસંયમ, ઉપેક્ષ્યસંયમ, અપહૃત્યસંયમ, પ્રમૃજ્યસંયમ, કાયસંયમ, વાક્સંયમ, મનઃસંયમ અને ઉપકરણસંયમ એ કુલ સત્તર.

૨ આનું વિશેષ વર્ણન આ અધ્યાયના સૂત્ર **૧૯–૨૦** માં છે.

ત્યાગ. ૯ કોઈ પણ વસ્તુમાં મમત્વબુદ્ધિ ન રાખવી તે આકિંચન્ય. ૧૦ ખામીઓ ટાળવા જ્ઞાન આદિ સદ્‌ગુણો કેળવવા તેમજ [1]ગુરુની અધીનતા સેવવા માટે બ્રહ્મ–ગુરુકુળમાં ચર્ય–વસવું તે બ્રહ્મચર્ય. એના પરિપાલન માટે અતિશય ઉપકારક કેટલાક ગુણો છે તે આ–આકર્ષક સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ, શબ્દ, અને શરીરસંસ્કાર વગેરેમાં ન તણાવું તેમજ સાતમા અધ્યાયના સૂત્ર ૩ જામાં ચતુર્થ મહાવ્રતની જે પાંચ ભાવનાઓ ગણાવી છે તે ખાસ કેળવવી. ૬

અનુપ્રેક્ષાના ભેદો—

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुचित्वास्रवसंवर-निर्जरालोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्याततत्त्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ।७।

એ ઉપરાંત અનેક તપસ્વીઓદ્વારા જુદીજુદી રીતે આચરવામાં આવતાં અનેક તપો જૈન પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ છે; જેમકે-યવમધ્ય અને વજ્રમધ્ય એ બે; ચાંદ્રાયણ; કનકાવલી, રત્નાવલી અને મુક્તાવલી એ ત્રણ; ક્ષુલ્લક અને મહા એ બે સિંહવિક્રીડિત; સપ્તસપ્તમિકા, અષ્ટઅષ્ટમિકા, નવનવમિકા, દશદશમિકા એ ચાર પ્રતિમાઓ; ક્ષુદ્ર અને મહા એ બે સર્વતોભદ્ર; ભદ્રોત્તર, આચામ્લ, વર્ધમાન; તેમજ બાર ભિક્ષુપ્રતિમા વગેરે. આના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ આત્માનંદ સભાનું શ્રીતપોરત્નમહોદધિ.

૧ ગુરુ–આચાર્યો પાંચ પ્રકારના વર્ણવવામાં આવ્યા છે. પ્રવ્રાજક, દિગાચાર્ય, શ્રુતોદ્દેષ્ટા, શ્રુતસમુદ્દેષ્ટા, આમ્નાયાર્થવાચક. જે પ્રવ્રજ્યા આપનાર હોય તે પ્રવ્રાજક. જે વસ્તુ માત્રની અનુજ્ઞા આપે તે દિગાચાર્ય. જે આગમનો પ્રથમ પાઠ આપે તે શ્રુતોદ્દેષ્ટા. જે સ્થિર પરિચય કરાવવા આગમનું વિશેષ પ્રવચન કરે તે શ્રુતસમુદ્દેષ્ટા અને જે આમ્નાયના ઉત્સર્ગ અને અપવાદનું રહસ્ય જણાવે તે આમ્નાયાર્થવાચક.

અનિત્યનું, અશરણનું, સંસારનું, એકત્વનું, અન્યત્વનું, અશુચિનું, આસ્રવનું, સંવરનું, નિર્જરાનું, લોકનું, બોધિદુર્લભત્વનું અને ધર્મના સ્વાખ્યાતત્વનું જે અનુચિંતન તે અનુપ્રેક્ષા.

અનુપ્રેક્ષા એટલે ઊંડું ચિંતન. જો ચિંતન તાત્ત્વિક અને ઊંડું હોય તો તે દ્વારા રાગદ્વેષ આદિ વૃત્તિઓ થતી અટકે છે, તેથી એવા ચિંતનને સંવરના ઉપાય તરીકે વર્ણવેલ છે.

જે વિષયોનું ચિંતન જીવનશુદ્ધિમાં વિશેષ ઉપયોગી થવાનો સંભવ છે તેવા બાર વિષયો પસંદ કરી તેના ચિંતનોને બાર અનુપ્રેક્ષા તરીકે ગણાવેલાં છે. અનુપ્રેક્ષાને ભાવના પણ કહેવામાં આવે છે. એ અનુપ્રેક્ષાઓ નીચે પ્રમાણે–

૧ કોઈ પણ મળેલી વસ્તુનો વિયોગ થવાથી દુઃખ ન થાય તે માટે તેવી વસ્તુ માત્રમાંથી આસક્તિ ઘટાડવી આવશ્યક છે અને એ ઘટાડવા જ શરીર અને ઘરબાર આદિ વસ્તુઓ તેમજ તેના સંબંધો એ બધું નિત્ય–સ્થિર નથી એવું ચિંતન કરવું તે અનિત્યાનુપ્રેક્ષા. ૨ માત્ર શુદ્ધ ધર્મને જ જીવનના શરણ તરીકે સ્વીકારવા માટે તે સિવાયની બીજી બધી વસ્તુઓમાંથી મમત્વ ખસેડવું આવશ્યક છે તે ખસેડવા માટે એમ ચિંતવવું જે જેમ સિંહના પંજામાં પડેલ હરણને કાંઈ શરણ નથી તેમ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી ગ્રસ્ત એવો હું પણ હમેશને માટે અશરણ છું તે અશરણાનુપ્રેક્ષા. ૩ સંસારતૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવા માટે સાંસારિક વસ્તુ-

ઓમાં નિર્વેદ–ઉદાસીનપણું કેળવવો જરૂરી છે અને તે માટે એવી વસ્તુઓમાંથી મન હઠાવવા એમ ચિંતવવું જે આ અનાદિ જન્મ મરણની ઘટમાળમાં ખરી રીતે કોઇ સ્વજન કે પરજન નથી; કારણ કે દરેકની સાથે દરેક જાતના સંબંધો જન્મ જન્માંતરે થએલા છે, તેમજ રાગદ્વેષ અને મોહથી સંતપ્ત પ્રાણિઓ વિષયતૃષ્ણાને લીધે એક બીજાને ભરખવાની નીતિમાં અસહ્ય દુઃખો અનુભવે છે. ખરી રીતે આ સંસાર હર્ષવિષાદ; સુખદુઃખ આદિ દ્વન્દ્વોનું ઉપવન છે અને સાચે જ કષ્ટમય છે તે સંસારાનુપ્રેક્ષા. ૪ મોક્ષ મેળવવા માટે રાગદ્વેષના પ્રસંગોમાં નિર્લેપપણું કેળવવું જરૂરી છે તે માટે સ્વજન તરીકે માની લીધેલ ઉપર બંધાતો રાગ અને પરજન તરીકે માની લીધેલ ઉપર બંધાતો દ્વેષ ફેંકી દેવા એમ ચિંતવવું જે હું એકલો જ જન્મું છું, મરું છું અને એકલો જ પોતાના વાવેલાં કર્મ-બીજોનાં સુખદુઃખ આદિ ફળો અનુભવું છું. ખરી રીતે કોઇ મારા સુખદુઃખનો કર્તા કે હર્તા નથી તે એકત્વાનુપ્રેક્ષા. ૫ મનુષ્ય મોહાવેશથી શરીર અને બીજી વસ્તુઓની ચડતી પડતીમાં પોતાની ચડતી પડતી માનવાની ભૂલ કરી ખરા કર્તવ્યનું ભાન ભૂલી જાય છે તે સ્થિતિ ટાળવા માટે શરીર આદિ અન્ય વસ્તુઓમાં પોતાપણાનો અધ્યાસ દૂર કરવો આવશ્યક છે તે માટે એ બંનેના ગુણ–ધર્મોની ભિન્નતાનું ચિંતન કરવું જે શરીર એ તો સ્થૂળ, આદિ અને અંતવાળું તેમજ જડ છે અને હું પોતે તો સૂક્ષ્મ, આદિ

અને અંત વિનાનો તેમજ ચેતન છું તે અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા. ૬ સૌથી વધારે તૃષ્ણાસ્પદ શરીર હોવાથી તેમાંથી મૂર્છા ઘટાડવા એમ ચિંતવવું જે શરીર જાતે અશુચિ છે, અશુચિમાંથી ઉત્પન્ન થએલું છે, અશુચિ વસ્તુઓથી પોષાયેલું છે, અશુચિનું સ્થાન છે અને અશુચિપરંપરાનું કારણ છે તે અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા.૭ ઇંદ્રિયોના ભોગોની આસક્તિ ઘટાડવા એક એક ઇંદ્રિયના ભોગના રાગમાંથી ઉત્પન્ન થતાં અનિષ્ટ પરિણામોનું ચિંતન કરવું તે આસ્રવાનુપ્રેક્ષા. ૮ દુર્વૃત્તિનાં દ્વારો બંધ કરવા માટે સદ્‌વૃત્તિના ગુણોનું ચિંતન કરવું તે સંવરાનુપ્રેક્ષા. ૯ કર્મના બંધનોને ખંખેરી નાંખવાની વૃત્તિ દૃઢ કરવા માટે તેના વિવિધ વિપાકોનું ચિંતન કરવું જે ‘ દુઃખના પ્રસંગો બે પ્રકારના હોય છે, એક તો ઇચ્છા અને સજ્ઞાન પ્રયત્ન વિના જ પ્રાપ્ત થયેલા; જેમકે–પશુ, પક્ષી અને બ્હેરા, મૂંગા આદિનાં દુઃખપ્રધાન જન્મો તથા વારસામાં મળેલી ગરીબી; બીજા સદુદ્દેશથી સજ્ઞાન પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરાયેલા; જેમકે–તપ અને ત્યાગને લીધે પ્રાપ્ત થયેલ ગરીબી અને શારીરિક કૃશતા આદિ. પહેલામાં વૃત્તિનું સમાધાન ન હોવાથી તે કંટાળાનું કારણ બની અકુશલ પરિણામદાયક નીવડે છે; અને બીજા તો સદ્‌વૃત્તિજનિત હોવાથી તેનું પરિણામ કુશલ જ આવે છે. માટે અણધાર્યા પ્રાપ્ત થયેલ કટુક વિપાકોમાં સમાધાનવૃત્તિ કેળવવી અને જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં તપ અને ત્યાગ દ્વારા કુશલ પરિણામ આવે તેવી રીતે સંચિત કર્મોને ભોગવી લેવાં એ જ શ્રેયસ્કર

છે' તે ચિંતન એ નિર્જરાનુપ્રેક્ષા. ૧૦ તત્ત્વજ્ઞાનની વિશુદ્ધિ માટે વિશ્વનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ચિંતવવું તે લોકાનુપ્રેક્ષા. ૧૧ પ્રાપ્ત થયેલ મોક્ષમાર્ગમાં અપ્રમત્તપણું કેળવવા એમ ચિંતવું જે 'અનાદિ પ્રપંચજાળમાં, વિવિધ દુઃખોના પ્રવાહમાં વહેતા અને મોહ આદિ કર્મોના તીવ્ર આઘાતો સહન કરતા જીવને શુદ્ધ દૃષ્ટિ અને શુદ્ધ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થવાં દુર્લભ છે' તે બોધિદુર્લભત્વાનુપ્રેક્ષા. ૧૨ ધર્મમાર્ગથી ચ્યુત ન થવા અને તેના અનુષ્ઠાનમાં સ્થિરતા લાવવા એમ ચિંતવવું જે 'જેનાવડે સંપૂર્ણ પ્રાણીઓનું કલ્યાણ સાધી શકાય તેવો સર્વગુણસંપન્ન ધર્મ સત્પુરુષોએ ઉપદેશ્યો છે તે કેટલું મોટું સદ્ભાગ્ય છે' એ ધર્મસ્વાખ્યાતત્વાનુપ્રેક્ષા. ૭

પરીષહનું વર્ણન—

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिषोढव्याः परीषहाः । ८ ।

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्री-
चर्यानिषद्याशय्याक्रोशवधयाचनालाभरोगतृण-
स्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानादर्शनानि । ९ ।

सूक्ष्मसंपरायच्छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश । १० ।

एकादश जिने । ११ ।

बादरसंपराये सर्वे । १२ ।

ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने । १३ ।

दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ । १४ ।

चारित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचना-
सत्कारपुरस्काराः ।१५।
वेदनीये शेषाः ।१६।
एकादयो भाज्या युगपदेकोनविंशतेः ।१७।

માર્ગથી ચ્યુત ન થવા અને કર્મ ખપાવવા માટે જે સહન કરવા યોગ્ય છે તે પરીષહ.

ક્ષુધાનો, તૃષાનો, શીતનો, ઉષ્ણનો, દંશમશકનો, નગ્નત્વનો, અરતિનો, સ્ત્રીનો, ચર્યાનો, નિષધાનો, શય્યાનો, આક્રોશનો, વધનો, યાચનનો, અલાભનો, રોગનો, તૃણસ્પર્શનો, મલનો, સત્કારપુરસ્કારનો, પ્રજ્ઞાનો, અજ્ઞાનનો અને અદર્શનનો પરીષહ એમ કુલ બાવીશ પરીષહ છે.

સૂક્ષ્મસંપરાય અને છદ્મસ્થવીતરાગમાં ચૌદ પરીષહો સંભવે છે.

જિનમાં અગિયાર સંભવે છે.

બાદરસંપરાયમાં બધા અર્થાત્ બાવીશે સંભવે છે.

જ્ઞાનાવરણરૂપ નિમિત્તથી પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન પરીષહ થાય છે.

દર્શનમોહ અને અંતરાયકર્મથી અનુક્રમે અદર્શન અને અલાભ પરીષહ થાય છે.

ચારિત્રમોહથી નગ્નત્વ, અરતિ, સ્ત્રી, નિષધા, આક્રોશ, યાચન અને સત્કારપુરસ્કાર પરીષહ થાય છે.

બાકીના બધા વેદનીયથી થાય છે.

એક સાથે એક આત્મામાં એકથી માંડી ૧૯ સુધી પરીષહો વિકલ્પે સંભવે છે.

સંવરના ઉપાય તરીકે પરીષહનું વર્ણન કરતાં સૂત્રકારે જે પાંચ મુદ્દાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે તે આ છે:–પરીષહનું લક્ષણ, તેની સંખ્યા, અધિકારી પરત્વે તેનો વિભાગ, તેના કારણોનો નિર્દેશ, અને એક સાથે એક જીવમાં સંભવતા પરીષહોની સંખ્યા. દરેક મુદ્દાઓનો વિશેષ વિચાર અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે.

લક્ષણ સ્વીકારેલ ધર્મમાર્ગમાં ટકી રહેવા અને કર્મબંધનોને ખંખેરી નાંખવા માટે જે જે સ્થિતિ સમભાવપૂર્વક સહન કરવી ઘટે છે તે પરીષહ કહેવાય છે.

સંખ્યા જો કે પરીષહો ટૂંકમાં ઓછા અને લંબાણુથી વધારે પણ કલ્પી તેમજ ગણાવી શકાય; છતાં ત્યાગને વિકસાવવા જે ખાસ આવશ્યક છે તે જ બાવીશ શાસ્ત્રમાં ગણાવેલા છે. તે આ પ્રમાણે—

૧–૨ ગમે તેવી ક્ષુધા અને તૃષાની વેદના છતાં સ્વીકારેલ મર્યાદા વિરુદ્ધ આહાર પાણી ન લેતાં સમભાવપૂર્વક એવી વેદનાઓ સહન કરવી તે અનુક્રમે ક્ષુધા અને પિપાસા પરી૦ ૩–૪ ગમે તેટલી ટાઢ અને ગરમીની મુશ્કેલી છતાં તેને દૂર કરવા અકલ્પ્ય કોઈ પણ વસ્તુનું સેવન કર્યા વિના જ સમભાવપૂર્વક એ વેદનાઓ સહી લેવી તે અનુક્રમે શીત અને ઉષ્ણ પરી૦ ૫ ડાંસ મચ્છર વગેરે જંતુઓના આવી પડેલ ઉપદ્રવમાં ખિન્ન ન થતાં તેને સમભાવપૂર્વક સહી લેવો તે

દંશમશકપરી૦ ૬ [1]નગ્નપણાને સમભાવપૂર્વક સહન કરવું તે નગ્નપરી૦ ૭ સ્વીકારેલ માર્ગમાં અનેક મુશ્કેલીઓને લીધે કંટાળાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે કંટાળો ન લાવતાં ધૈર્યપૂર્વક તેમાં રસ લેવો તે અરતિપરી૦ ૮ સાધક પુરુષ કે સ્ત્રીએ પોતાની સાધનામાં વિજાતીય આકર્ષણથી ન લલચાવું તે સ્ત્રીપરી૦ ૯ સ્વીકારેલ ધર્મજીવનને પુષ્ટ રાખવા અસંગપણે જુદાજુદા સ્થાનોમાં વિહાર કરવો અને કોઈ પણ એક સ્થાનમાં નિયતવાસ ન સ્વીકારવો તે ચર્યાપરી૦ ૧૦ સાધનાને અનુકૂલ એકાંત જગ્યામાં મર્યાદિત વખત માટે આસન બાંધી બેસતાં આવી પડતા ભયોને અડોળપણે જીતવા અને આસનથી ચ્યુત ન થવું તે નિષદ્યાપરી૦ ૧૧ કોમળ કે કઠિન, ઉંચી કે નીચી જેવી સહજ ભાવે

૧ આ પરીષહના વિષયમાં શ્વેતાંબર, દિગંબર બંને સંપ્રદાયોમાં ખાસ મતભેદ છે; એ જ મતભેદને લીધે શ્વેતાંબર અને દિગંબર એવાં નામો પડેલાં છે. શ્વેતાંબર શાસ્ત્રો વિશિષ્ટ સાધકો માટે સર્વથા નગ્નપણું સ્વીકારતા હોવા છતાં અન્ય સાધકો માટે મર્યાદિત વસ્ત્રપાત્રની આજ્ઞા આપે છે, અને તેવી આજ્ઞા પ્રમાણે અમૂર્છિતભાવથી વસ્ત્રપાત્ર સ્વીકારનારને પણ તેઓ સાધુ તરીકે માને છે. જ્યારે દિગંબર શાસ્ત્રો મુનિનામધારક બધા સાધકો માટે એક સરખું ઐકાંતિક નગ્નત્વનું વિધાન કરે છે. નગ્નત્વને અચેલક પરીષહ પણ કહે છે. આધુનિક શોધક વિદ્વાનો વસ્ત્રપાત્ર ધારણ કરવાની શ્વેતાંબરીય મતની પરંપરામાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની સવસ્ત્ર પરંપરાનું મૂળ જુએ છે, અને સર્વથા નગ્નપણું રાખવાની દિગંબરીય મતની પરંપરામાં ભગવાન મહાવીરની અવસ્ત્ર પરંપરાનું મૂળ જુએ છે.

મળે તેવી જગ્યામાં સમભાવપૂર્વક શયન કરવું તે શય્યાપરી૦ ૧૨ કોઇ આવી કઠોર કે અણગમતું કહે તેને સત્કાર જેટલું વધાવી લેવું તે આક્રોશપરી૦ ૧૩ કોઇ તાડન તર્જન કરે ત્યારે તેને સેવા ગણવી તે વધપરી૦ ૧૪ દીનપણું કે અભિમાન રાખ્યા સિવાય માત્ર ધર્મયાત્રાના નિર્વાહ અર્થે યાચકવૃત્તિ સ્વીકારવી તે યાચનાપરી૦ ૧૫ યાચના કર્યા છતાં જોઇતું ન મળે ત્યારે પ્રાપ્તિ કરતાં અપ્રાપ્તિને ખરૂં તપ ગણી તેમાં સંતોષ રાખવો તે અલાભપરી૦ ૧૬ કોઇ પણ રોગમાં વ્યાકુળ ન થતાં સમભાવપૂર્વક તેને સહવો તે રોગપરી૦ ૧૭ સંથારામાં કે અન્યત્ર તૃણ આદિની તીક્ષ્ણતાનો કે કઠોરતાનો અનુભવ થાય ત્યારે મૃદુ શય્યામાં રહે તેવો ઉલ્લાસ રાખવો એ તૃણસ્પર્શપરી૦ ૧૮ ગમે તેટલો શારીરિક મળ થાય છતાં તેમાં ઉદ્વેગ ન પામવો અને સ્નાન આદિ સંસ્કારો ન ઇચ્છવા તે મલપરી૦ ૧૯ ગમે તેટલો સત્કાર મળ્યા છતાં તેમાં ન ફુલાવું અને સત્કાર ન મળે તો ખિન્ન ન થવું તે સત્કારપુરસ્કારપરી૦ ૨૦ પ્રજ્ઞા—ચમત્કારી બુદ્ધિ હોય તો તેનો ગર્વ ન કરવો અને ન હોય તો ખેદ ન ધારણ કરવો તે પ્રજ્ઞાપરી૦ ૨૧ વિશિષ્ટ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી ગર્વિત ન થવું અને તેના અભાવમાં આત્માવમાનના ન રાખવી તે જ્ઞાનપરી૦ અથવા અજ્ઞાન પરી૦ ૨૨ સૂક્ષ્મ અને અતીંદ્રિય પદાર્થોનું દર્શન ન થવાથી સ્વીકારેલ ત્યાગ નકામો ભાસે ત્યારે વિવેકી શ્રદ્ધા કેળવી તે સ્થિતિમાં પ્રસન્ન રહેવું તે અદર્શનપરીષહ.

અધિકારીપરત્વે વિભાગ જેમાં સંપરાય-લાભ કષાયના બહુ જ ઓછો સંભવ છે તેવા સૂક્ષ્મસંપરાય નામક ગુણસ્થાનમાં અને ઉપશાંતમોહ તથા ક્ષીણમોહ નામક ગુણ-સ્થાનમાં ચૌદ જ પરીષહ સંભવે છે તે આ:-ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, ચર્યા, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન, અલાભ, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, મલ; બાકીના આઠ નથી સંભવતા. તેનું કારણ એ છે કે તે મોહજન્ય છે; અને અગિયારમા બારમા ગુણસ્થાનમાં મોહોદયનો અભાવ છે, જો કે દશમા ગુણસ્થા-નમાં મોહ છે ખરો પણ તે એટલો બધો અલ્પ છે કે હોવા છતાં ન જેવો જ છે; તેથી તે ગુણસ્થાનમાં પણ મોહજન્ય આઠ પરીષહોનો સંભવ ન લેખી ફક્ત ચૌદનો જ સંભવ લેખવામાં આવ્યો છે.

[1]તેરમા ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં ફક્ત અગિયાર જ પરીષહ સંભવે છે તે આ છે:-ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, ચર્યા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, મલ. બાકીના અગિયાર ઘાતિકર્મજન્ય હોવાથી તે કર્મના અભાવને લીધે તે ગુણ-સ્થાનોમાં નથી સંભવતા.

---

૧ આ બે ગુણસ્થાનોમાં પરીષહની બાબતમાં દિગંબર અને શ્વેતાંબર પરંપરા વચ્ચે મતભેદ છે. એ મતભેદ સર્વજ્ઞમાં કવલાહાર માનવા અને ન માનવાના મતભેદને આભારી છે, તેથી દિગંબરીય વ્યાખ્યા ગ્રંથો '**एकादश जिने**' એવું જ સૂત્ર માનવા છતાં તેની વ્યાખ્યા મરડીને કરતા હોય તેમ લાગે છે. વ્યાખ્યા પણ એક જ નથી, એની બે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે અને તે બન્ને સંપ્રદાયના

જેમાં સંપરાય–કષાયનો બાદર એટલે વિશેષપણે સંભવ હોય તે [1]બાદરસંપરાયનામક નવમા ગુણસ્થાનમાં બાવીશે પરીષહો સંભવે છે, કારણ કે પરીષહોનાં કારણભૂત બધાંએ કર્મો ત્યાં હોય છે. નવમા ગુણસ્થાનમાં બાવીશનો સંભવ કહેવાથી તેના પહેલાના છઠ્ઠા આદિ ગુણસ્થાનોમાં તેટલા જ પરીષહોનો સંભવ છે એ સ્વતઃ ફલિત થાય છે.

કારણોનો નિર્દેશ પરીષહોનાં કારણ કુલ ચાર કર્મો માનવામાં આવ્યાં છે. તેમાંથી જ્ઞાનાવરણ એ [2]પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન પરીષહનું નિમિત્ત છે; અંતરાય કર્મ અલાભ પરીષહનું કારણ છે; મોહમાંથી દર્શનમોહ એ અદર્શનનું અને ચારિત્રમોહ

તીવ્ર મતભેદ પછીની હોય એમ ચોખ્ખું લાગે છે. પહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે અર્થ એવો છે કે જિન–સર્વજ્ઞમાં ક્ષુધા આદિ અગિયાર પરીષહો (વેદનીય કર્મજન્ય) છે. પણ મોહ ન હોવાથી તે ક્ષુધા આદિ વેદનારૂપ ન થવાને લીધે માત્ર ઉપચારથી દ્રવ્ય પરીષહ છે. બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે ન શબ્દનો અધ્યાહાર કરી અર્થ એવો કરવામાં આવ્યો છે કે જિનમાં વેદનીય કર્મ હોવા છતાં તદાશ્રિત ક્ષુધા આદિ અગિયાર પરીષહો મોહના અભાવને લીધે બાધારૂપ ન થતા હોવાથી નથી જ.

૧ દિગંબર વ્યાખ્યાગ્રંથો આ સ્થળે બાદરસંપરાય શબ્દને સંજ્ઞારૂપ ન રાખતાં વિશેષણરૂપ રાખીને તેના ઉપરથી છઠ્ઠા આદિ ચાર ગુણસ્થાનોનો અર્થ ફલિત કરે છે.

૨ ચમત્કારી બુદ્ધિ ગમે તેટલી હોય છતાં તે પરિમિત હોવાથી જ્ઞાનાવરણને આભારી છે, માટે પ્રજ્ઞા પરીષહને જ્ઞાનાવરણજન્ય સમજવો.

એ નગ્નત્વ, અરતિ, સ્ત્રી, નિષદ્યા, આક્રોશ, યાચના, સત્કાર એ સાત પરીષહનું કારણ છે; વેદનીય કર્મ એ ઉપર ગણાવેલ સર્વજ્ઞમાં સંભવતા અગિયાર પરીષહોનું કારણ છે.

એક સાથે એક જીવમાં સંભવતા પરીષહોની સંખ્યા બાવીશ પરીષહોમાં એક સમયે પરસ્પર વિરોધી કેટલાક પરીષહો છે, જેમકે–શીત, ઉષ્ણ, ચર્યા, શય્યા, અને નિષદ્યા; તેથી પહેલા બે અને પાછલા ત્રણેનો એક સાથે સંભવ જ નથી. શીત હોય ત્યારે ઉષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય ત્યારે શીત ન સંભવે; એ જ પ્રમાણે ચર્યા, શય્યા અને નિષદ્યામાંથી એક વખતે એક જ સંભવે. માટે જ ઉક્ત પાંચમાંથી એક વખતે કોઇ પણ બેનો સંભવ અને ત્રણનો અસંભવ માની એક આત્મામાં એક સાથે વધારેમાં વધારે ૧૯ પરીષહનો સંભવ જણાવવામાં આવ્યો છે. ૮–૧૭

ચારિત્રના ભેદો—

सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसंपरायययथाख्यातानि चारित्रम् ।१८।

સામાયિક, છેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત એ પાંચ પ્રકારનું ચારિત્ર છે.

આત્મિક શુદ્ધદશામાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરવો તે ચારિત્ર. પરિણામશુદ્ધિના તરતમભાવની અપેક્ષાએ ચારિત્રના સામાયિક આદિ ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે:–૧ સમભાવમાં રહેવા માટે બધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ

ઓનો ત્યાગ કરવો તે સામાયિક ચારિત્ર. છેદોપસ્થાપન આદિ બાકીનાં ચારે ચારિત્રો સામાયિક રૂપ તો છે જ; તેમ છતાં કેટલીક આચાર અને ગુણની વિશેષતાને લીધે એ ચારને સામાયિકથી જુદાં પાડી વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. ઇત્વરિક–થોડા વખત માટે કે યાવત્કથિક–આખી જિંદગી માટે જે પહેલ વહેલી મુનિદીક્ષા લેવામાં આવે છે તે સામાયિક. ૨ પ્રથમ દીક્ષા લીધા બાદ વિશિષ્ટ શ્રુતનો અભ્યાસ કરીને વિશેષ શુદ્ધિ ખાતર જે જીવન પર્યંતની ફરી દીક્ષા લેવામાં આવે છે તે તેમજ પ્રથમ લીધેલ દીક્ષામાં દોષાપત્તિ આવવાથી તેનો છેદ કરી ફરી નવેસર દીક્ષાનું જે આરોપણ કરવામાં આવે છે તે છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર. પહેલું નિરતિચાર અને બીજું સાતિચાર છેદોપસ્થાપન કહેવાય છે. ૩ જેમાં ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારના તપપ્રધાન આચાર પાળવામાં આવે છે તે [1]પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર. ૪ જેમાં ક્રોધ આદિ કષાયો તો ઉદયમાન નથી હોતા; ફક્ત લોભનો અંશ અતિ સૂક્ષ્મપણે હોય છે તે સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર. ૫ જેમાં કોઇ પણ કષાય ઉદયમાન નથી જ હોતો તે [2]યથાખ્યાત અર્થાત્ વીતરાગ ચારિત્ર. ૧૮

તપનું વર્ણન—

अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासन-कायक्लेशा बाह्यं तपः । १९ ।

---

૧ જુઓ હિંદી ચોથો કર્મગ્રંથ પૃ. ૫૯–૬૧.

૨ આના અથાખ્યાત અને તથાખ્યાત એવાં નામો પણ મળે છે.

प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्त्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् । २० ।

અનશન, અવમૌદર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ, વિવિક્ત શય્યાસન અને કાયક્લેશ એ બાહ્ય તપ છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ત્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ અને ધ્યાન એ આભ્યંતર તપ છે.

વાસનાઓને ક્ષીણ કરવા વાસ્તે જોઇતું આધ્યાત્મિક બળ કેળવવા માટે શરીર, ઇંદ્રિય અને મનને જે જે તાપણીમાં તપાવાય છે તે તે બધું તપ છે. તપના બાહ્ય અને આભ્યંતર એવા બે ભેદ પાડેલા છે. જેમાં શારીરિક ક્રિયાની પ્રધાનતા હોય અને જે બાહ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષાવાળું હોવાથી બીજાઓવડે દેખી શકાય તે બાહ્ય તપ; તેથી ઉલટું જેમાં માનસિક ક્રિયાની પ્રધાનતા હોય અને જે મુખ્યપણે બાહ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષા ન રાખતું હોવાથી બીજાઓવડે પણ ન દેખી શકાય તે આભ્યંતર તપ. બાહ્ય તપ એ સ્થૂળ અને લૌકિક જણાવા છતાં તેનું મહત્ત્વ આભ્યંતર તપની પુષ્ટિમાં ઉપયોગી થવાની દૃષ્ટિએ જ મનાયેલું છે. આ બાહ્ય અને આભ્યંતર તપના વર્ગીકરણમાં સમગ્ર સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ધાર્મિક નિયમોનો સમાવેશ થઇ જાય છે.

બાહ્ય તપ ૧ મર્યાદિત વખત માટે કે જીવનના અંત સુધી સર્વ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો તે અનશન. આમાં પહેલું ઇત્વરિક અને બીજું યાવત્કથિક સમજવું. ૨ પોતાની ક્ષુધા માગે તે કરતાં ઓછો આહાર લેવો તે અવમૌદર્ય

—ઊણોદરી. ૩ વિવિધ વસ્તુઓની લાલચને ટૂંકાવવી તે વૃત્તિ-સંક્ષેપ. ૪ ઘી, દૂધ આદિ તથા દારુ, મધ, માખણ આદિ વિકારકારક રસનો ત્યાગ કરવો તે રસપરિત્યાગ. ૫ બાધા વિનાના એકાંત સ્થાનમાં વસવું તે વિવિક્ત શય્યાસનસંલીનતા. ૬ ટાઢમાં, તડકામાં કે વિવિધ આસન આદિવડે શરીરને કસવું તે કાયક્લેશ.

આભ્યંતર તપ ૧ લીધેલ વ્રતમાં થયેલ પ્રમાદ-જનિત દોષોનું જેનાવડે શોધન કરી શકાય તે પ્રાયશ્ચિત્ત. ૨ જ્ઞાન આદિ સદ્‌ગુણો વિષે બહુ માન રાખવું તે વિનય. ૩ યોગ્ય સાધનો પૂરાં પાડીને કે પોતાની જાતને કામમાં લાવીને સેવા શુશ્રૂષા કરવી તે વૈયાવૃત્ત્ય. વિનય અને વૈયા-વૃત્ત્ય વચ્ચે અંતર એ છે કે વિનય એ માનસિક ધર્મ છે અને વૈયાવૃત્ત્ય એ શારીરિક ધર્મ છે. ૪ જ્ઞાન મેળવવા માટે વિવિધ પ્રકારનો અભ્યાસ કરવો તે સ્વાધ્યાય. ૫ અહંત્વ અને મમત્વનો ત્યાગ કરવો તે વ્યુત્સર્ગ. ૬ ચિત્તના વિક્ષેપોનો ત્યાગ કરવો તે ધ્યાન. ૧૯—૨૦

પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ તપોના ભેદોની સંખ્યા—

नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदं यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ।२१।

ધ્યાન પહેલાંના આભ્યંતર તપના અનુક્રમે નવ, ચાર, દશ, પાંચ અને બે ભેદ છે.

ધ્યાનનો વિચાર વિસ્તૃત હોવાથી તેને છેવટે રાખી તેના પહેલાંના પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ પાંચ આભ્યંતર તપોના ભેદોની સંખ્યા માત્ર અહીં દર્શાવવામાં આવી છે. ૨૧

પ્રાયશ્ચિત્તના ભેદો—

आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेद-परिहारोपस्थापनानि । २२ ।

આલોચન, પ્રતિક્રમણ, તદુભય, વિવેક, વ્યુત્સર્ગ, તપ, છેદ, પરિહાર અને ઉપસ્થાપન એ નવ પ્રકાર પ્રાયશ્ચિતના છે.

દોષ–ભૂલનું શોધન કરવાના અનેક પ્રકારો છે, તે બધા પ્રાયશ્ચિત છે. એના અહીં ટૂંકમાં નવ ભેદ આ પ્રમાણે છે:– ૧ ગુરુ સમક્ષ નિખાલસભાવે પોતાની ભૂલ પ્રકટ કરવી તે આલોચન. ૨ થયેલ ભૂલનો અનુતાપ કરી તેથી નિવૃત્ત થવું અને નવી ભૂલ ન કરવા માટે સાવધાન થવું તે પ્રતિક્રમણ. ૩ ઉક્ત આલોચન અને પ્રતિક્રમણ બન્ને સાથે કરવામાં આવે ત્યારે તદુભય–અર્થાત્ મિશ્ર. ૪ ખાનપાન આદિ વસ્તુ જો અકલ્પનીય આવી જાય અને પછી માલૂમ પડે તો તેનો ત્યાગ કરવો તે વિવેક. ૫ એકાગ્રતાપૂર્વક શરીર અને વચનના વ્યાપારો છોડી દેવા તે વ્યુત્સર્ગ. ૬ અનશન આદિ બાહ્ય તપ કરવું તે તપ. ૭ દોષ પ્રમાણે દિવસ, પક્ષ, માસ કે વર્ષની પ્રવ્રજ્યા ઘટાડવી તે છેદ. ૮ દોષપાત્ર વ્યક્તિને તેના દોષના પ્રમાણમાં પક્ષ, માસ આદિ પર્યંત કોઈ જાતનો સંસર્ગ રાખ્યા વિના જ દૂરથી પરિહરવી તે [1]પરિહાર. ૯ અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય આદિ

[1] પરિહાર અને ઉપસ્થાન એ બેની જગ્યાએ મૂળ, અનવસ્થાપ્ય, પારાંચિક એ ત્રણ પ્રાયશ્ચિત્ત હોવાથી ઘણા ગ્રંથોમાં દશ પ્રાય-

મહાવ્રતોનો ભંગ થવાને લીધે ફરી પ્રથમથી જ જે મહાવ્રતોનું આરોપણ કરવું તે ઉપસ્થાપન. ૨૨

વિનયના ભેદો—

ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः ।२३।

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને ઉપચાર એ ચાર પ્રકાર વિનયના છે.

વિનય એ વસ્તુતઃ ગુણરૂપે એક જ છે, છતાં અહીં તેના જે ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે; ત માત્ર વિષયની દૃષ્ટિએ. વિનયના વિષયને મુખ્યપણે ચાર ભાગમાં અહીં વ્હેંચવામાં આવ્યો છે. જેમકે–૧ જ્ઞાન મેળવવું, તનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો અને ભૂલવું નહિ એ જ્ઞાનનો ખરો વિનય છે. ૨ તત્ત્વની યથાર્થ પ્રતીતિરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી ચલિત ન થવું, તેમાં આવતી શંકાઓનું સંશોધન કરી નિઃશંકપણું કેળવવું તે દર્શનવિનય. ૩ સામાયિક આદિ પૂર્વોક્ત કોઇ પણ ચારિત્રમાં ચિત્તનું સમાધાન રાખવું તે ચારિત્રવિનય. ૪ કોઇ પણ સદ્ગુણવડે પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ હોય તેના પ્રત્યે અનેક પ્રકારનો યોગ્ય વ્યવહાર સાચવવો જેમકે–તેમની સામે જવું, તે આવે ત્યારે ઉઠી ઉભા થવું, આસન આપવું, વંદન કરવું વગેરે તે ઉપચારવિનય. ૨૩

વૈયાવૃત્યના ભેદો—

आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षकग्लानगणकुलसङ्घसाधुसमनोज्ञानाम् ।२४।

શ્ચિત્તોનું વર્ણન છે. આ પ્રત્યેક પ્રાયશ્ચિત્ત કયા કયા અને કેવી કેવી જાતના દોષને લાગુ પડે છે તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ વ્યવહાર, જીતકલ્પસૂત્ર આદિ પ્રાયશ્ચિત્તપ્રધાન ગ્રંથોથી જાણી લેવું.

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી, શૈક્ષ, ગ્લાન, ગણ, કુલ, સંઘ, સાધુ અને સમનોજ્ઞ એમ દશ પ્રકારે વૈયાવૃત્ત્ય છે.

વૈયાવૃત્ત્ય એ સેવારૂપ હોવાથી સેવાયોગ્ય હોય એવા દશ પ્રકારના સેવ્ય-સેવાયોગ્ય પાત્રને લીધે તેના પણ દશ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે:- ૧ મુખ્યપણે જેનું કાર્ય વ્રત અને આચાર ગ્રહણ કરાવવાનું હોય તે આચાર્ય. ૨ મુખ્યપણે જેનું કાર્ય શ્રુતાભ્યાસ કરાવવાનું હોય તે ઉપાધ્યાય. ૩ મોટાં અને ઉગ્ર તપ કરનાર હોય તે તપસ્વી. ૪ જે નવદીક્ષિત હોઇ શિક્ષણ મેળવવાને ઉમેદવાર હોય તે શૈક્ષ. ૫ રોગ વગેરેથી ક્ષીણ હોય તે ગ્લાન. ૬ જુદાજુદા આચાર્યોના શિષ્યરૂપ સાધુઓ જે પરસ્પર સહાધ્યાયી હોવાથી સમાન વાચનાવાળા હોય તેનો સમુદાય તે ગણ. ૭ એક જ દીક્ષાચાર્યનો શિષ્યપરિવાર તે કુલ. ૮ ધર્મના અનુયાયીઓ તે સંઘ; એના સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચાર ભેદ છે. ૯ પ્રવ્રજ્યાવાન હોય તે સાધુ. ૧૦ જ્ઞાન આદિ ગુણોવડે સમાન હોય તે સમનોજ્ઞ -સમાનશીલ. ૨૪

સ્વાધ્યાયના ભેદો—

वाचनाप्रच्छनानुप्रेक्षाम्नायधर्मोपदेशाः । २५ ।

વાચના, પ્રચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આમ્નાય અને ધર્મોપદેશ એ પાંચ સ્વાધ્યાયના ભેદો છે.

જ્ઞાન મેળવવાનો, તેને નિશંક, વિશદ અને પરિપક્વ કરવાનો તેમજ તેના પ્રચારનો પ્રયત્ન એ બધું સ્વાધ્યાયમાં આવી જતું હોવાથી તેના અહીં પાંચ ભેદો અભ્યાસશૈલીના ક્રમપ્રમાણે જ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે:- ૧ શબ્દ કે અર્થનો પ્રથમ પાઠ લેવો તે વાચના. ૨ શંકા દૂર કરવા કે વિશેષ ખાતરી કરવા પૃચ્છા કરવી તે પ્રચ્છના. ૩ શબ્દપાઠ કે તેના અર્થનું મનથી ચિંતન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા. ૪ શીખેલ વસ્તુના ઉચ્ચારનું શુદ્ધિપૂર્વક પુનરાવર્તન કરવું તે આમ્નાય-પરાવર્તન. ૫ જાણેલ વસ્તુનું રહસ્ય સમજાવવું તે ધર્મોપદેશ અથવા ધર્મનું કથન કરવું તે ધર્મોપદેશ. ૨૫

વ્યુત્સર્ગના ભેદો—

बाह्याभ्यन्तरोपध्योः । २६ ।

બાહ્ય અને આભ્યંતર ઉપધિનો ત્યાગ એમ બે પ્રકારનો વ્યુત્સર્ગ છે.

ખરી રીતે અહંત્વ-મમત્વની નિવૃત્તિરૂપ ત્યાગ એક જ છે; છતાં ત્યાગવાની વસ્તુ બાહ્ય અને આભ્યંતર એમ બે પ્રકારની હોવાથી તેના-વ્યુત્સર્ગ કે ત્યાગના બે પ્રકાર માનવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે:-૧-૨ ધન, ધાન્ય, મકાન, ક્ષેત્ર આદિ બાહ્ય વસ્તુઓમાંથી મમતા ઉઠાવી લેવી તે બાહ્યોપધિવ્યુત્સર્ગ અને શરીર ઉપરથી મમતા ઉઠાવવી તેમજ કાષાયિક વિકારોમાંથી તન્મયપણાનો ત્યાગ કરવો તે આભ્યંતરોપધિવ્યુત્સર્ગ. ૨૬

ધ્યાનનું વર્ણન—

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम् । २७ ।

आमुहूर्तात् । २८ ।

ઉત્તમ સંહનનવાળાનું જે એક વિષયમાં અંતઃકરણની વૃત્તિનું સ્થાપન તે ધ્યાન.

તે મુહૂર્ત સુધી એટલે અંતર્મુહૂર્ત પર્યંત રહે છે.

અહીં ધ્યાનને લગતી અધિકારી, સ્વરૂપ અને કાલનું પરિમાણ એ ત્રણ વાતો બતાવવામાં આવી છે.

અધિકારી છ પ્રકારના [1]સંહનનો—શારીરિક બંધારણોમાં [2]વજ્રર્ષભનારાચ, અર્ધવજ્રર્ષભનારાચ અને નારાચ એ ત્રણ ઉત્તમ ગણાય છે; જે ઉત્તમ સંહનનવાળો હોય તે જ ધ્યાનનો અધિકારી છે. કારણ કે ધ્યાન કરવામાં જોઇતા માનસિક બળ માટે જે શારીરિક બળ જોઇએ તેનો સંભવ ઉક્ત ત્રણ સંહનનવાળા શરીરમાં છે; બાકીના બીજા ત્રણ સંહનનવાળામાં નહિ. એ તો જાણીતું જ છે કે માનસિક બળનો એક–મુખ્ય આધાર શરીર છે જ; અને શરીરબળ તે શારીરિક બંધારણ ઉપર નિર્ભર છે, તેથી ઉત્તમ સિવા-

---

૧ દિગંબરીય ગ્રંથોમાં ત્રણે ઉત્તમ સંહનનવાળાને ધ્યાનના અધિકારી માન્યા છે; ભાષ્ય અને તેની વૃત્તિ પ્રથમના બે સંહનનવાળાને ધ્યાનના સ્વામી માનવાનો પક્ષ કરે છે.

૨ આની સમજુતી માટે જુઓ અ० ૮ સૂ० ૧૨.

યના સંહનનવાળા ધ્યાનના અધિકારી નથી. જેટલે અંશે શારીરિક બંધારણ નબળું તેટલે અંશે મનોબળ ઓછું; જેટલે અંશે મનોબળ ઓછું એટલે અંશે ચિત્તની સ્થિરતા ઓછી, તેથી નબળા શારીરિક બંધારણ–અનુત્તમ સંહનનવાળા પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત કોઈપણ વિષયમાં જે એકાગ્રતા સાધી શકે છે તે એટલી બધી ઓછી હોય છે કે તેની ગણના ધ્યાનમાં થઈ શકતી નથી.

સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે ક્ષણમાં એક, ક્ષણમાં બીજા અને ક્ષણમાં ત્રીજા એમ અનેક વિષયોને અવલંબી ચાલતી જ્ઞાનધારા એ ભિન્ન ભિન્ન દિશામાંથી વ્હેતી હવાની વચ્ચે રહેલ દીપશિખાની પેઠે અસ્થિર હોય છે. તેવી જ્ઞાનધારા –ચિંતાને વિશેષ પ્રયત્નવડે બાકીના બધા વિષયોથી હઠાવી કોઈપણ એક જ ઇષ્ટ વિષયમાં સ્થિર કરવી અર્થાત્ જ્ઞાન-ધારાને અનેક વિષયગામિની બનતી અકટાવી એક વિષય-ગામિની બનાવી દેવી તે ધ્યાન છે. ધ્યાનનું એ સ્વરૂપ અસર્વજ્ઞ–છદ્મસ્થમાં જ સંભવે છે, તેથી એવું ધ્યાન બારમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.

સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી અર્થાત્ તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં ધ્યાન સ્વીકારવામાં આવ્યું છે ખરું; પણ તેનું સ્વરૂપ જુદા પ્રકારનું છે. તેરમા ગુણસ્થાનના અંતમાં જ્યારે માનસિક, વાચિક અને કાયિક યોગવ્યાપારના નિરોધનો ક્રમ શરૂ થાય છે ત્યારે સ્થૂલ કાયિક વ્યાપારના નિરોધ પછી

સૂક્ષ્મ કાયિક વ્યાપારના અસ્તિત્વ વખતે સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ નામનું ત્રીજું શુક્લધ્યાન માનવામાં આવ્યું છે, અને ચૌદમા ગુણસ્થાનની સંપૂર્ણ અયોગિપણાની દશામાં શૈલેશીકરણ વખતે સમુચ્છિન્નક્રિયાનિવૃત્તિ નામનું ચોથું શુક્લધ્યાન માનવામાં આવ્યું છે. આ બંને ધ્યાનો તે તે દશામાં ચિત્તવ્યાપાર ન હોવાથી છદ્મસ્થની પેઠે એકાગ્ર ચિંતાનિરોધરૂપ તો નથી જ; તેથી તે બન્ને દશામાં ધ્યાન ઘટાવવા માટે સૂત્રમાં કહેલ પ્રસિદ્ધ અર્થ ઉપરાંત ધ્યાન શબ્દનો અર્થ વિશેષ વિસ્તારવામાં આવ્યો છે અને તે એ કે માત્ર કાયિક સ્થૂલવ્યાપારને રોકવાનો પ્રયત્ન તે પણ ધ્યાન છે અને આત્મપ્રદેશોની નિષ્પ્રકંપતા એ પણ ધ્યાન છે. હજી ધ્યાનની બાબતમાં એક પ્રશ્ન રહે છે અને તે એ કે તેરમા ગુણસ્થાનના પ્રારંભથી માંડી યોગનિરોધનો ક્રમ શરૂ થાય ત્યાં સુધીની અવસ્થામાં અર્થાત્ સર્વજ્ઞપણે જીવન વ્યતીત કરવાની સ્થિતિમાં કોઇ ધ્યાન હોય છે ખરૂં ? અને હોય તો તે કયું ? આનો ઉત્તર બે રીતે મળી આવે છે. ૧ એ વિહરમાણ સર્વજ્ઞની દશાને ધ્યાનાંતરિકા કહી તેમાં અધ્યાનિપણું જ કબુલ રાખી કોઇ ધ્યાન સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી. ૨ એ દશામાં મન, વચન અને શરીરના વ્યાપારસંબંધી સુદૃઢ પ્રયત્નને જ ધ્યાન તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે.

કાલનું પરિમાણ ઉપર્યુક્ત એક ધ્યાન વધારેમાં વધારે અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ ટકી શકે છે; તેથી આગળ તેને

ટકાવવું કઠણ હોવાથી તેનું કાલપરિમાણ અંતર્મુહૂર્ત માનવામાં આવ્યું છે.

શ્વાસ ઉચ્છ્વાસને બિલકુલ રોકવો એને કેટલાક ધ્યાન માને છે; વળી બીજા કેટલાક [1]માત્રાથી કાલની ગણના કરવાને ધ્યાન માને છે, પણ જૈનપરંપરા એ કથન નથી સ્વીકારતી. કારણમાં તે કહે છે કે જો સંપૂર્ણપણે શ્વાસ ઉચ્છ્વાસ બંધ જ કરવામાં આવે તો છેવટે શરીર ટકે જ નહિ એટલે મંદ કે મંદતમ પણ શ્વાસનો સંચાર ધ્યાન અવસ્થામાં હોય છે જ; તેવી રીતે જ્યારે કોઈ માત્રાવડે કાલનું માપ કરે ત્યારે તો તેનું મન ગણતરીના કામમાં અનેક ક્રિયાઓ કરવામાં રોકાયલું હોઈ એકાગ્રતાને બદલે વ્યગ્રતાવાળું જ સંભવે છે. તેવી જ રીતે દિવસ, માસ અને તેથી વધારે વખત સુધી ધ્યાન ટકવાની લોકમાન્યતા પણ જૈનપરંપરાને ગ્રાહ્ય નથી; તેનું કારણ તે એમ બતાવે છે કે વધારે વખત ધ્યાનને લંબાવતાં ઈંદ્રિયનો ઉપઘાત સંભવતો હોવાથી તે અંતર્મુહૂર્તથી વધારે લંબાવવું કઠણ છે. એક દિવસ, એક અહોરાત્ર કે તેથી વધારે

---

૧ ‘ अ इ ’ આદિ એક એક હ્રસ્વ સ્વર બોલવામાં જેટલો વખત લાગે છે તેટલા વખતને એક માત્રા કહેવામાં આવે છે. વ્યંજન જ્યારે સ્વરહીન બોલાય છે ત્યારે તેમાં અર્ધમાત્રા જેટલો વખત લાગે છે. માત્રા કે અર્ધમાત્રાપ્રમાણ વખતને જાણી લેવાનો અભ્યાસ કરી કોઇ તે ઉપરથી બીજી ક્રિયાનો વખત માપે કે અમુક કામમાં આટલી માત્રાઓ થઇ, તે માત્રાવડે કાલની ગણના કહેવાય છે.

વખત સુધી ધ્યાન કર્યું એમ કહેવાનો અર્થ એટલો જ છે કે તેટલા વખત સુધી ધ્યાનનો પ્રવાહ લંબાયો અર્થાત્ કોઇ-પણ એક આલંબનમાં એક વાર ધ્યાન કરી ફરી તે જ આલંબનનું કાંઇક રૂપાંતરથી કે બીજા આલંબનનું ધ્યાન કરવામાં આવે, અને વળી એ જ રીતે આગળ ધ્યાન કર-વામાં આવે ત્યારે તે ધ્યાનપ્રવાહ લંબાય છે. આ અંતર્મુહૂર્ત કાલપરિમાણ છાદ્મસ્થિક ધ્યાનનું સમજવું. સર્વજ્ઞમાં ઘટાવાતા ધ્યાનનું કાલપરિમાણ તો વધારે પણ સંભવે; કારણ કે મન, વચન અને શરીરની પ્રવૃત્તિ વિષેના સુદૃઢ પ્રયત્નને વધારે વખત સુધી પણ સર્વજ્ઞ લંબાવી શકે. જે આલંબન ઉપર ધ્યાન ચાલે તે આલંબન સંપૂર્ણ દ્રવ્યરૂપ ન હોતાં તેનો એક દેશ–કોઇ પર્યાય હોય છે; કારણ કે દ્રવ્યનું ચિંતન એ તેના કોઇને કોઈ પર્યાય દ્વારા જ શક્ય બને છે. **૨૭–૨૮**

ધ્યાનના ભેદો—

आर्तरौद्रधर्मशुक्लानि । २९ ।

परे मोक्षहेतू । ३० ।

આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ એ ચાર પ્રકાર ધ્યાનના છે.

તેમાંથી પર–પછીનાં બે મોક્ષનાં કારણ છે.

ઉક્ત ચાર ધ્યાનોમાં આર્ત અને રૌદ્ર એ બે સંસા-

રનાં કારણ હોવાથી દુર્ધ્યાન હોઇ હેય–ત્યાજ્ય છે; ધર્મ અને શુક્લ એ બે મોક્ષનાં કારણ હોવાથી સુધ્યાન હોઇ ઉપાદેય –ગ્રહણ કરવા યોગ્ય મનાય છે. ૨૯–૩૦

આર્તધ્યાનનું નિરૂપણ—

आर्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ।३१।

वेदनायाश्च ।३२।

विपरीतं मनोज्ञानाम् ।३३।

निदानं च ।३४।

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् ।३५।

અપ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના વિયોગ માટે જે ચિંતાનું સાતત્ય તે પ્રથમ આર્તધ્યાન.

દુઃખ આવ્યે તેને દૂર કરવાની જે સતત ચિંતા તે બીજું આર્તધ્યાન.

પ્રિયવસ્તુનો વિયોગ થાય ત્યારે તેને મેળવવા માટે જે સતત ચિંતા થાય તે ત્રીજું આર્તધ્યાન.

નહિ પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે સંકલ્પ કરવો કે સતત ચિંતા કરવી તે ચોથું આર્તધ્યાન.

તે આર્તધ્યાન અવિરત, દેશસંયત અને પ્રમત્તસંયત એ ગુણસ્થાનોમાં જ સંભવે છે.

અહીં આર્તધ્યાનના ભેદો અને તેના સ્વામીઓ એમ બે બાબતોનું નિરૂપણ છે. અર્તિ–પીડા કે દુઃખ જેમાંથી ઉદ્ભવે તે આર્ત. દુઃખની ઉત્પત્તિનાં મુખ્ય ચાર કારણો છે. અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ, ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ, પ્રતિકૂલ વેદના અને ભોગની લાલચ; એ કારણો ઉપરથી આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. ૧ જ્યારે અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ થાય છે ત્યારે તદ્ભવ દુઃખથી વ્યાકુળ થયેલો આત્મા તેને દૂર કરવા તે વસ્તુ ક્યારે પોતાની પાસેથી ખસે તે માટે જે સતત ચિંતા કર્યા કરે છે તે અનિષ્ટસંયોગ-આર્તધ્યાન. ૨ એ જ રીતે કોઈ ઇષ્ટ વસ્તુ ચાલી જાય ત્યારે તેની પ્રાપ્તિ માટેની સતત ચિંતા તે ઇષ્ટવિયોગઆર્તધ્યાન. ૩ તેમજ શારીરિક કે માનસિક પીડા થાય ત્યારે તેને દૂર કરવાની વ્યાકુળતામાં જે ચિંતા તે રોગચિંતાઆર્તધ્યાન; અને ૪ ભોગની લાલચની ઉત્કટતાને લીધે અપ્રાપ્ત વસ્તુને મેળવવાનો જે તીવ્ર સંકલ્પ તે નિદાનઆર્તધ્યાન.

પ્રથમનાં ચાર ગુણસ્થાન, દેશવિરત અને પ્રમત્તસંયત મળી કુલ છ ગુણસ્થાનોમાં ઉક્ત ધ્યાન સંભવે છે; તેમાં વિશેષતા એટલી કે પ્રમત્તસંયતગુણસ્થાનમાં નિદાન સિવાયનાં ત્રણ જ આર્તધ્યાનો સંભવે છે. **૩૧–૩૫**

રૌદ્રધ્યાનનું નિરૂપણ—

हिंसानृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ।३६।

હિંસા, અસત્ય, ચોરી અને વિષયરક્ષણ માટે જે સતત ચિંતા તે રૌદ્રધ્યાન છે; તે અવિરત અને દેશવિરતમાં સંભવે છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં રૌદ્રધ્યાનના ભેદો અને તેના સ્વામી-ઓનું વર્ણન છે. રૌદ્રધ્યાનના ચાર ભેદો તેનાં કારણો ઉપરથી આર્તધ્યાનની પેઠે પાડવામાં આવ્યા છે. જેનું ચિત્ત ક્રૂર કે કઠોર હોય તે રુદ્ર અને તેવા આત્માનું જે ધ્યાન તે રૌદ્ર. હિંસા કરવાની, જુઠું બોલવાની, ચોરી કરવાની અને પ્રાપ્ત વિષયોને સાચવી રાખવાની વૃત્તિમાંથી ક્રૂરતા કે કઠોરતા આવે છે; એને લીધે જે જે સતત ચિંતા થયા કરે છે તે અનુક્રમે હિંસાનુબંધી, અનૃતાનુબંધી, સ્તેયાનુબંધી અને વિષયસંરક્ષણાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે. પહેલા પાંચ ગુણસ્થાનવાળા એ ધ્યાનના સ્વામીઓ છે. ૩૬

ધર્મધ્યાનનું નિરૂપણ—

आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्ममप्रमत्तसंयतस्य ।३७।

उपशान्तक्षीणकषाययोश्च ।३८।

આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનની વિચારણા માટે જે એકાગ્ર મનોવૃત્તિ કરવી તે ધર્મધ્યાન છે; એ અપ્રમત્ત-સંયતને સંભવે છે.

વળી તે ધર્મધ્યાન ઉપશાંતમોહ અને ક્ષીણમોહ ગુણ-સ્થાનમાં સંભવે છે.

ધર્મધ્યાનના ભેદો અને તેના સ્વામીઓનો અહીં નિર્દેશ છે.

ભેદો વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ પુરુષની આજ્ઞા શી છે ? કેવી હોવી જોઇએ ? એની પરીક્ષા કરી તેવી આજ્ઞા શોધી કાઢવા માટે મનોયોગ આપવો તે આજ્ઞાવિચયધર્મધ્યાન. દોષના સ્વરૂપનો અને તેમાંથી કેમ છુટાય એનો વિચાર કરવા માટે જે મનોયોગ આપવો તે અપાયવિચયધર્મધ્યાન. અનુભવમાં આવતા વિપાકોમાંથી કયો કયો વિપાક કયા કયા કર્મને આભારી છે તેનો, તથા અમુક કર્મનો અમુક વિપાક સંભવે તેનો વિચાર કરવા મનોયોગ આપવો તે વિપાકવિચયધર્મધ્યાન. લોકના સ્વરૂપનો વિચાર કરવા મનોયોગ આપવો તે સંસ્થાનવિચયધર્મધ્યાન.

સ્વામીઓ ધર્મધ્યાનના સ્વામિપરત્વે શ્વેતાંબરીય અને દિગંબરીય મતની પરંપરા એક નથી. શ્વેતાંબરીય માન્યતા પ્રમાણે ઉપર સૂત્રમાં કહેલ સાતમા, અગિયારમા અને બારમા ગુણસ્થાનમાં તેમજ એ કથન ઉપરથી સૂચવાતા આઠમા વગેરે વચલાં ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં એટલે કે એકંદર સાતમાથી બારમા સુધીનાં છ ગુણસ્થાનમાં ધર્મધ્યાન સંભવે છે. દિગંબરીય પરંપરા ચોથાથી સાતમા સુધીનાં ચાર ગુણસ્થાનોમાં જ ધર્મધ્યાનનો સંભવ સ્વીકારે છે. તેની દલીલ એવી છે કે સમ્યગ્દષ્ટિને શ્રેણિના આરંભ પહેલાં જ ધર્મધ્યાન સંભવે છે અને શ્રેણિનો આરંભ તો આઠમા ગુણસ્થાનથી થતો હોવાને લીધે આઠમા આદિમાં એ ધ્યાન નથી જ સંભવતું. ૩૭-૩૮

શુક્લધ્યાનનું નિરૂપણ—

शुक्ले चाद्ये [1]पूर्वविदः ।३९।

परे केवलिनः ।४०।

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियाऽ-निवृत्तीनि ।४१।

तत्र्येककाययोगायोगानाम् ।४२।

एकाश्रये सवितर्के पूर्वे ।४३।

[2]अविचारं द्वितीयम् ।४४।

वितर्कः श्रुतम् ।४५।

विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः ।४६।

ઉપશાંતઅનેક્ષીણમોહમાં પહેલાં બે શુક્લધ્યાન સંભવે છે; બંને પહેલાં શુક્લધ્યાન પૂર્વધરને હોય છે.

પછીનાં બે કેવલીને હોય છે.

---

૧ '**પૂર્વવિદઃ**' એ અંશ પ્રસ્તુત સૂત્રનો જ છે અને તેટલું સૂત્ર જુદું નથી એવું ભાષ્યના ટીકાકારો જણાવે છે. દિગંબરીય પરંપરામાં પણ એ અંશનું જુદા સૂત્રરૂપે સ્થાન નથી, તેથી અહીં પણ તેમજ રાખ્યું છે. છતાં ભાષ્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે '**પૂર્વવિદઃ**' એ જુદું જ સૂત્ર છે.

૨ પ્રસ્તુત સ્થળમાં '**વીચાર**' એવું પણ રૂપ પુષ્કળ દેખાય છે છતાં અહીં સૂત્રમાં અને વિવેચનમાં હ્રસ્વ 'વિ' વાપરી એકતા સાચવી છે.

પૃથક્ત્વવિતર્ક, એકત્વવિતર્ક, સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ અને વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ એ ચાર શુક્લધ્યાન છે.

તે શુક્લધ્યાન અનુક્રમે ત્રણ યોગવાળા, કોઈ પણ એક યોગવાળા, કાયયોગવાળા અને યોગ વિનાનાને હોય છે.

પહેલાં બે, એક આશ્રયવાળાં તેમજ સવિતર્ક છે.

એમાંથી બીજું અવિચાર છે, અર્થાત્ પહેલું સવિચારછે.

વિતર્ક એટલે શ્રુત.

વિચાર એટલે અર્થ, વ્યંજન અને યોગની સંક્રાંતિ.

પ્રસ્તુત વર્ણનમાં શુક્લધ્યાનને લગતા સ્વામી, ભેદો અને સ્વરૂપ એ ત્રણ મુદ્દાઓ છે.

સ્વામીઓ સ્વામીનું કથન અહીં બે પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે. એક તો ગુણસ્થાનની દૃષ્ટિએ અને બીજું યોગની દૃષ્ટિએ. ગુણસ્થાનને હિસાબે શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદોમાંથી પહેલા બે ભેદના સ્વામી અગિયારમા બારમા ગુણસ્થાનવાળા અને તે પણ પૂર્વધર હોય તે હોય છે. પૂર્વધર એ વિશેષણથી સામાન્ય રીતે એટલું સમજવાનું કે જે પૂર્વધર ન હોય અને અગિયાર આદિ અંગોના ધારક હોય તેને તો અગિયારમા બારમા ગુણસ્થાન વખતે શુક્લ નહિ પણ ધર્મધ્યાન હોય છે. આ સામાન્ય વિભાગનો એક અપવાદ પણ છે અને તે એ કે પૂર્વધર ન હોય તેવા આત્માઓને જેમકે—માષતુષ, મરુદેવી વગેરેને પણ શુક્લધ્યાન સંભવે છે. શુક્લધ્યાનના છેલ્લા બે ભેદોના સ્વામી ફક્ત કેવલી

અર્થાત્ તેરમા ચૌદમા ગુણસ્થાનવાળા છે. યોગને હિસાબે ત્રણ યોગવાળા હોય તે જ ચારમાંથી પહેલા શુક્લધ્યાનના સ્વામી છે. મન, વચન અને કાયમાંથી કોઈ પણ એક જ યોગવાળા હોય તે શુક્લધ્યાનના બીજા ભેદના સ્વામી છે. એના ત્રીજા ભેદના સ્વામી માત્ર કાય-યોગવાળા અને ચોથા ભેદના સ્વામી માત્ર અયોગી જ હોય છે.

ભેદો શુક્લધ્યાનના પણ અન્ય ધ્યાનોની પેઠે ચાર ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે; જે તેના ચાર પાયા પણ કહેવાય છે. તેનાં ચાર નામ આ પ્રમાણે–૧ પૃથકત્વવિતર્ક-સવિચાર ૨ એકત્વવિતર્કનિર્વિચાર ૩ સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ ૪ વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ–સમુચ્છિન્નક્રિયાનિવૃત્તિ.

સ્વરૂપ પ્રથમનાં બે શુક્લધ્યાનોનો આશ્રય એક છે અર્થાત્ એ બન્ને પૂર્વજ્ઞાનધારી આત્માવડે આરંભાય છે તેથી જ એ બન્ને ધ્યાન વિતર્ક–શ્રુતજ્ઞાન સહિત છે. બન્નેમાં વિતર્કનું સામ્ય હોવા છતાં બીજું વૈષમ્ય પણ છે, અને તે એ કે પહેલામાં પૃથક્ત્વ–ભેદ છે; જ્યારે બીજામાં એકત્વ–અભેદ છે. એ જ રીતે પહેલામાં વિચાર–સંક્રમ છે જ્યારે બીજામાં વિચાર નથી. આને લીધે એ બન્ને ધ્યાનનાં નામ અનુક્રમે પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર અને એકત્વવિતર્કઅવિચાર એવાં રાખવામાં આવ્યાં છે. જ્યારે કોઈ ધ્યાન કરનાર પૂર્વધર હોય ત્યારે પૂર્વગત શ્રુતને આધારે અને પૂર્વધર ન હોય ત્યારે પોતામાં સંભવિત શ્રુતને આધારે કોઈ પણ પરમાણુ આદિ જડ કે

આત્મરૂપ ચેતન એવા એક દ્રવ્યમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, નાશ, મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ આદિ અનેક પર્યાયોનું દ્રવ્યાસ્તિક, પર્યાયાસ્તિક આદિ વિવિધ નયોવડે ભેદપ્રધાન ચિંતન કરે અને યથાસંભવિત શ્રુતજ્ઞાનને આધારે કોઇ એક દ્રવ્યરૂપ અર્થ ઉપરથી બીજા દ્રવ્યરૂપ અર્થ ઉપર કે એક દ્રવ્ય ઉપરથી પર્યાયરૂપ અન્ય અર્થ ઉપર કે એક પર્યાયરૂપ અર્થ ઉપરથી અન્ય પર્યાયરૂપ અર્થ ઉપર ચિંતન માટે પ્રવૃત્ત થાય, તેવી જ રીતે અર્થ ઉપરથી શબ્દ ઉપર અને શબ્દ ઉપરથી અર્થ ઉપર ચિંતન માટે પ્રવર્તે, તેમજ મન આદિ કોઇ પણ એક યોગ છોડી અન્ય યોગને અવલંબે ત્યારે તે ધ્યાન પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર કહેવાય છે. કારણ કે એમાં વિતર્ક—શ્રુતજ્ઞાનને અવલંબી કોઈ પણ એક દ્રવ્યમાં તેના પર્યાયોનો ભેદ—પૃથક્ત્વ વિવિધ દૃષ્ટિએ ચિંતવાય છે અને શ્રુતજ્ઞાનને જ અવલંબી એક અર્થ ઉપરથી બીજા અર્થ ઉપર, એક શબ્દ ઉપરથી બીજા શબ્દ ઉપર, અર્થ ઉપરથી શબ્દ ઉપર, શબ્દ ઉપરથી અર્થ ઉપર અને એક યોગ ઉપરથી બીજા યોગ ઉપર સંક્રમ—સંચાર કરવાનો હોય છે. તેથી ઉલટું જ્યારે કોઈ ધ્યાન કરનાર પોતામાં સંભવિત શ્રુતને આધારે કોઈ પણ એક જ પર્યાયરૂપ અર્થને લઇ તેમાં એકત્વ—અભેદપ્રધાન ચિંતન કરે અને મન આદિ ત્રણ યોગમાંથી કોઇપણ એક જ યોગ ઉપર અટળ રહી શબ્દ અને અર્થના ચિંતનનું તેમજ ભિન્ન ભિન્ન યોગોમાં સંચરવાનું પરિવર્તન ન કરે ત્યારે તે ધ્યાન એકત્વવિત-

ર્કઅવિચાર કહેવાય છે. કારણ કે તેમાં વિતર્ક–શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન હોવા છતાં એકત્વ–અભેદ પ્રધાનપણે ચિંતવાય છે અને અર્થ, શબ્દ કે યોગોનું પરિવર્તન નથી હોતું; ઉક્ત બેમાંથી પહેલા ભેદપ્રધાનનો અભ્યાસ દૃઢ થયા પછી જ બીજા અભેદપ્રધાન ધ્યાનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ આખા શરીરમાં વ્યાપેલા સર્પ આદિના ઝેરને મંત્ર આદિ ઉપાયોવડે ફક્ત ડંખની જગોએ લાવી મૂકવામાં આવે છે, તેમજ આખા જગતના ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમાં અસ્થિરપણે ભટકતા મનને ધ્યાનવડે કોઇ પણ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરવામાં આવે છે. એ સ્થિરતા દૃઢ થતાં જેમ ઘણાં ઈંધણો કાઢી લેવાથી અને બચેલાં થોડાં ઈંધણો સળગાવી દેવાથી અગર તમામ ઇંધણો લઇ લેવાથી અગ્નિ ઓલવાઈ જાય છે, તેમ ઉપર્યુક્ત ક્રમે એક વિષય ઉપર સ્થિરતા આવતાં છેવટે મન પણ તદ્દન શાંત થઈ જાય છે. અર્થાત્ તેનું ચંચલપણું દૂર થઇ તે નિષ્પ્રકંપ બની જાય છે અને પરિણામે જ્ઞાનનાં બધાં આવરણો વિલય પામી સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે. જ્યારે સર્વજ્ઞ ભગવાન [1]યોગનિરોધના ક્રમમાં છેવટે સૂક્ષ્મ શરીરયોગનો આશ્રય લઇ બીજા બાકીના યોગોને

૧ આ ક્રમ આ પ્રમાણે માનવામાં આવે છે. સ્થૂલ કાય યોગના આશ્રયથી વચન અને મનના સ્થૂલ યોગને સૂક્ષ્મ બનાવવામાં આવે છે, ત્યાર બાદ વચન અને મનના સૂક્ષ્મ યોગને અવલંબી શરીરનો સ્થૂલ યોગ સૂક્ષ્મ બનાવાય છે. પછી શરીરના સૂક્ષ્મ યોગને અવલંબી વચન અને મનના સૂક્ષ્મ યોગનો નિરોધ કરવામાં આવે છે અને અંતે સૂક્ષ્મ શરીર યોગનો પણ નિરોધ કરવામાં આવે છે.

રોકે છે. ત્યારે તે સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિધ્યાન કહેવાય છે; કારણ કે તેમાં શ્વાસ ઉચ્છવાસ જેવી સૂક્ષ્મ જ શરીરક્રિયા બાકી રહેલી હોય છે અને તેમાંથી પતન પણ થવાનો સંભવ નથી. જ્યારે શરીરની શ્વાસ-પ્રશ્વાસ આદિ સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ પણ અટકી જાય અને આત્મપ્રદેશનું સર્વથા અકંપપણું પ્રકટે ત્યારે તે સમુચ્છિન્નક્રિયાનિવૃત્તિધ્યાન કહેવાય છે; કારણ કે એમાં સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ કોઈ પણ જાતની માનસિક, વાચિક, કાયિક ક્રિયા હોતી જ નથી અને તે સ્થિતિ પાછી જતી પણ નથી. આ ચતુર્થ ધ્યાનને પ્રભાવે સર્વ આસ્રવ અને બંધનો નિરોધ થઇ શેષ સર્વ કર્મ ક્ષીણ થઇ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રીજા અને ચોથા શુક્લ ધ્યાનમાં કોઇ પણ જાતના શ્રુતજ્ઞાનનું આલંબન નથી હોતું, તેથી તે બન્ને અનાલંબન પણ કહેવાય છે. ૩૯–૪૬

સમ્યગ્દૃષ્ટિઓની કર્મનિર્જરાનો તરતમભાવ–

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः । ४७ ।

સમ્યગ્દૃષ્ટિ, શ્રાવક, વિરત, અનંતાનુબંધીવિયોજક, દર્શનમોહક્ષપક, ઉપશમક, ઉપશાંતમોહ, ક્ષપક, ક્ષીણમોહ અને જિન એ દશ અનુક્રમે અસંખ્યેયગુણ નિર્જરાવાળા હોય છે.

સર્વ કર્મબંધનોનો સર્વથા ક્ષય તે મોક્ષ અને તેનો

અંશથી ક્ષય તે નિર્જરા. આ રીતે બન્નેનું લક્ષણ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે નિર્જરા એ મોક્ષનું પૂર્વગામી અંગ છે. પ્રસ્તુત શાસ્ત્રમાં મોક્ષતત્ત્વનું પ્રતિપાદન મુખ્ય હોવાથી તેની અંગભૂત જ નિર્જરાનો વિચાર અહીં કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જો કે સંસારી સમગ્ર આત્માઓમાં કર્મ-નિર્જરાનો ક્રમ ચાલુ હોય છે જ, છતાં અહીં ફક્ત વિશિષ્ટ આત્માઓની જ કર્મનિર્જરાનો ક્રમ વિચારવામાં આવ્યો છે. તે વિશિષ્ટ આત્માઓ એટલે મોક્ષાભિમુખ આત્માઓ. ખરી મોક્ષાભિમુખતા સમ્યગ્દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિથી શરૂ થાય છે અને તે જિન-સર્વજ્ઞ અવસ્થામાં પુરી થાય છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિએ સમ્યગ્દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિથી માંડી સર્વજ્ઞદશા સુધીમાં મોક્ષા-ભિમુખતાના દશ વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે; એમાં પૂર્વ પૂર્વથી ઉત્તરઉત્તર વિભાગમાં પરિણામની વિશુદ્ધિ સવિશેષ હોય છે. પરિણામની વિશુદ્ધિ જેટલી વધારે તેટલી કર્મનિર્જરા પણ વિશેષ; તેથી પ્રથમપ્રથમની અવસ્થામાં જેટલી કર્મનિર્જરા થાય છે તે કરતાં ઉપરઉપરની અવસ્થામાં પરિણામ વિશુ-દ્ધિની વિશેષતાને લીધે અસંખ્યાતગણી કર્મનિર્જરા વધતી જ જાય છે, આ રીતે વધતાં વધતાં છેવટે સર્વજ્ઞઅવસ્થામાં નિર્જરાનું પ્રમાણ સૌથી વધારે થઇ જાય છે. કર્મનિર્જરાના પ્રસ્તુત તરતમભાવમાં સૌથી ઓછી નિર્જરા સમ્યગ્દૃષ્ટિની અને સૌથી વધારે સર્વજ્ઞની છે. એ દશ અવસ્થાઓનું સ્વ-રૂપ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ જે અવસ્થામાં મિથ્યાદૃષ્ટિ ટળી સમ્યક્ત્વ પ્રકટે છે તે

સમ્યગ્દૃષ્ટિ. ૨ જેમાં અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ક્ષયોપશમથી અલ્પાંશે વિરતિ–ત્યાગ પ્રકટે છે તે શ્રાવક. ૩ જેમાં પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ક્ષયોપશમથી સર્વાંશે વિરતિ પ્રગટે છે તે વિરત. ૪ જેમાં અનંતાનુબંધી કષાયનો ક્ષય કરવા જેટલી વિશુદ્ધિ પ્રકટે છે તે અનંતવિયોજક. ૫ જેમાં દર્શનમોહનો ક્ષય કરવાની વિશુદ્ધિ પ્રકટે છે તે દર્શનમોહક્ષપક. ૬ જે અવસ્થામાં મોહની શેષ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ ચાલતો હોય તે ઉપશમક. ૭ જેમાં એ ઉપશમ પૂર્ણ થયો હોય તે ઉપશાંતમોહ. ૮ જેમાં મોહની શેષ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય ચાલતો હોય તે ક્ષપક. ૯ જેમાં એ ક્ષય પૂર્ણ સિદ્ધ થયો હોય તે ક્ષીણમોહ. ૧૦ જેમાં સર્વજ્ઞપણું પ્રગટ્યું હોય તે જિન. ૪૭

નિર્ગ્રંથના ભેદો—

पुलाकबकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः ।४८।

પુલાક, બકુશ, કુશીલ, નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતક એ પાંચ પ્રકારના નિર્ગ્રંથ છે.

નિર્ગ્રંથ શબ્દનો તાત્ત્વિક–નિશ્ચયનયસિદ્ધ અર્થ જુદો છે અને વ્યાવહારિક–સાંપ્રદાયિક અર્થ જુદો છે. આ બન્ને અર્થના એકીકરણને જ અહીં નિર્ગ્રંથ સામાન્ય માની તેના જ પાંચ વર્ગો પાડી પાંચ ભેદો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. જેમાં રાગદ્વેષની ગાંઠ બિલકુલ ન જ હોય તે નિર્ગ્રંથ; આ નિર્ગ્રંથ શબ્દનો તાત્ત્વિક અર્થ છે અને જે અપૂર્ણ હોવા છતાં ઉક્ત તાત્ત્વિક નિર્ગ્રંથપણાનો ઉમેદવાર હોય અર્થાત્ ભવિષ્યમાં એવી સ્થિતિ મેળવવા ઇચ્છતો હોય

તે વ્યાવહારિક નિર્ગ્રંથ. પાંચ ભેદોમાંથી પ્રથમના ત્રણ વ્યાવહારિક અને પછીના બે તાત્ત્વિક છે. એ પાંચ ભેદોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—૧ મૂલ ગુણ અને ઉત્તર ગુણમાં પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન કર્યા છતાં વીતરાગપ્રણીત આગમથી કદી પણ ચલિત ન થાય તે પુલાક નિર્ગ્રંથ. ૨ જેઓ શરીર અને ઉપકરણના સંસ્કારોને અનુસરતા હોય, ઋદ્ધિ અને કીર્તિ ચાહતા હોય; સુખશીલ હોય; અવિવિક્ત—સસંગપરિવારવાળા હોય અને છેદ—ચારિત્રપર્યાયની હાનિથી તથા શબલ—અતિચાર દોષોથી યુક્ત હોય તે બકુશ. ૩ કુશીલના બે ભેદમાંથી જેઓ ઇંદ્રિયોને વશવર્તી હોવાથી કોઇ પ્રકારની ઉત્તર ગુણોની વિરાધના કરવા પૂર્વક પ્રવર્તે તે પ્રતિસેવના-કુશીલ અને જેઓ તીવ્ર કષાયને કદી વશ ન થતાં માત્ર મંદ કષાયને ક્યારેક વશ થાય તે કષાયકુશીલ. ૪ જેમાં સર્વજ્ઞપણું ન હોવા છતાં રાગદ્વેષનો અત્યંત અભાવ હોય અને અંતર્મુહૂર્ત જેટલા વખત પછી જ સર્વજ્ઞત્વ પ્રગટ થવાનું હોય તે નિર્ગ્રંથ. ૫ જેમાં સર્વજ્ઞપણું પ્રગટ્યું હોય તે સ્નાતક. ૪૮

આઠ બાબતોમાં નિર્ગ્રંથોની વિશેષ વિચારણા—

**संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपातस्थान-
विकल्पतः साध्याः । ४९ ।**

સંયમ, શ્રુત, પ્રતિસેવના, તીર્થ, લિંગ, લેશ્યા, ઉપપાત અને સ્થાનના ભેદવડે એ નિર્ગ્રંથો વિચારવા યોગ્ય છે.

પહેલાં જે પાંચ નિર્ગ્રંથોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેમનું વિશેષ સ્વરૂપ જાણવા માટે અહીં આઠ વસ્તુઓ લઇ દરેકનો પાંચ નિર્ગ્રંથો સાથે કેટકેટલો સંબંધ છે તે વિચારવામાં આવ્યું છે. જેમકે-સંયમ-સામાયિક આદિ પાંચ સંયમોમાંથી સામાયિક અને છેદોપસ્થાપનીય એ બે સંયમમાં પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલ એ ત્રણ નિર્ગ્રંથ વર્તે; કષાયકુશીલ ઉક્ત બે અને પરિહારવિશુદ્ધિ તથા સૂક્ષ્મસંપરાય એ ચાર સંયમમાં વર્તે, નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતક બન્ને માત્ર યથાખ્યાત સંયમમાં વર્તે. શ્રુત-પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલ એ ત્રણેનું ઉત્કૃષ્ટ શ્રુત પૂર્ણ દશપૂર્વ અને કષાયકુશીલ તેમજ નિર્ગ્રંથનું ઉત્કૃષ્ટ શ્રુત ચૌદપૂર્વ હોય છે; જઘન્યશ્રુત પુલાકનું [1]આચારવસ્તુ અને બકુશ, કુશીલ તેમજ નિર્ગ્રંથનું અષ્ટપ્રવચનમાતા (પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ) હોય છે.સ્નાતક સર્વજ્ઞ હોવાથી શ્રુતરહિત જ છે. પ્રતિસેવના-વિરાધના-પુલાક એ પાંચ મહાવ્રત અને રાત્રિભોજનવિરમણ એ છમાંથી કોઈ પણ વ્રતનો બીજાના દબાણથી બલાત્કારે ખંડન કરનાર હોય છે; કેટલાક આચાર્યો પુલાકને ચતુર્થ વ્રતના જ વિરાધક તરીકે માને છે. બકુશ બે પ્રકારના હોય છે કોઇ ઉપકરણબકુશ અને કોઇ શરીરબકુશ. જેઓ ઉપકરણમાં આસક્ત હોવાથી જાત જાતનાં, કિંમતી અને અનેક વિશેષતાવાળાં ઉપકરણો ઇચ્છે તેમજ સંગ્રહે છે અને નિત્ય તેના સંસ્કારો-ટાપટીપ કર્યા કરે

---

૧ આ નામનું એક નવમા પૂર્વમાં ત્રીજું પ્રકરણ છે તે જ અહીં લેવાનું છે.

છે તે ઉપકરણબકુશ. જેઓ શરીરમાં આસક્ત હોવાથી તેની શોભા માટે તેના સંસ્કારો કર્યા કરે છે તે શરીરબકુશ. પ્રતિસેવનાકુશીલ મૂળ ગુણોની વિરાધના કર્યા વિના જ ઉત્તર ગુણોની કાંઈક વિરાધના કરે છે. કષાયકુશીલ, નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતકને તો વિરાધના હોતી જ નથી. તીર્થ–શાસન–પાંચે નિર્ગ્રંથો બધા તીર્થંકરોનાં શાસનમાં મળી આવે છે. કેટલાકનું એવું માનવું છે કે પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલ એ ત્રણ તીર્થમાં નિત્ય હોય છે અને બાકીના–કષાયકુશીલ આદિ તીર્થમાં પણ હોય છે અને અતીર્થમાં પણ હોય છે. લિંગ–ચિન્હ એ દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારનું છે. ચારિત્રગુણ એ ભાવલિંગ અને વિશિષ્ટ વેષ આદિ બાહ્ય સ્વરૂપ તે દ્રવ્યલિંગ. પાંચે નિર્ગ્રંથોમાં ભાવલિંગ અવશ્ય હોય છે; પરંતુ દ્રવ્યલિંગ તો એ બધામાં હોયે ખરૂં અને ન પણ હોય. લેશ્યા–પુલાકને પાછલી તેજો, પદ્મ અને શુક્લ એ ત્રણ લેશ્યા હોય. બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલને છએ લેશ્યા હોય. કષાયકુશીલ જો પરિહારવિશુદ્ધિચારિત્રવાળો હોય તો તેને આદિ ઉક્ત [1]ત્રણ લેશ્યા હોય અને જો સૂક્ષ્મસંપરાય-વાળો હોય તો શુક્લ જ હોય. નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતકને શુક્લ જ લેશ્યા હોય છે; પણ સ્નાતકમાં જે અયોગી હોય તે અલેશ્ય હોય છે. ઉપપાત–ઉત્પત્તિસ્થાન–પુલાક આદિ ચાર નિર્ગ્રંથોનો જઘન્ય ઉપપાત સૌધર્મકલ્પમાં [2]પલ્યોપમ પૃથકૃત્વ સ્થિ-

---

૧ દિગંબરીય ગ્રંથો ચાર લેશ્યા વર્ણવે છે.

૨ દિગંબરીય ગ્રંથો બે સાગરોપમની સ્થિતિ વર્ણવે છે.

તિવાળા દેવોમાં છે; ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત પુલાકનો સહસ્રાર કલ્પમાં વીશ સાગરોપમની સ્થિતિમાં છે, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત આરણ અને અચ્યુત કલ્પમાં બાવીશ સાગરોપમની સ્થિતિમાં છે, કષાયકુશીલ અને નિર્ગ્રંથનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનમાં તેત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિમાં છે. સ્નાતકનો ઉપપાત નિર્વાણ છે. **સ્થાન**–સંયમનાં સ્થાનો–પ્રકારો–કષાયનો નિગ્રહ અને યોગનો નિગ્રહ એ સંયમ છે. સંયમ બધાનો બધી વખતે એક સરખો હોઇ ન શકે, કષાય અને યોગના નિગ્રહવિષયક તારતમ્ય પ્રમાણે જ સંયમમાં પણ તરતમભાવ હોય છે. જે ઓછામાં ઓછો નિગ્રહ સંયમકોટિમાં આવે છે ત્યાંથી માંડી સંપૂર્ણ નિગ્રહરૂપ સંયમ સુધીમાં નિગ્રહની તીવ્રતા મંદતાની વિવિધતાને લીધે સંયમના અસંખ્યાત પ્રકારો સંભવે છે; એ બધા પ્રકારો સંયમસ્થાન કહેવાય છે એમાં જ્યાં સુધી કષાયનો લેશ પણ સંબંધ હોય ત્યાં સુધીનાં સંયમસ્થાનો કષાયનિમિત્તક અને ત્યાર પછીનાં માત્ર યોગનિમિત્તક સમજવાં. યોગનો સર્વથા નિરોધ થવાથી જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે છેલ્લું સંયમસ્થાન સમજવું. જેમજેમ પૂર્વપૂર્વવર્તી સંયમસ્થાન તેમતેમ કાષાયિક પરિણતિ વિશેષ અને જેમજેમ ઉપરનું સંયમસ્થાન તેમ તેમ કાષાયિકભાવ ઓછો; તેથી ઉપરઉપરનાં સંયમસ્થાનો એટલે વધારેને વધારે વિશુદ્ધિવાળાં સ્થાનો એમ સમજવું. અને માત્ર યોગનિમિત્તક સંયમસ્થાનોમાં નિષ્કષાયત્વરૂપ

વિશુદ્ધિ સમાન હોવા છતાં જેમજેમ યોગનિરોધ ઓછો વધતો તેમતેમ સ્થિરતા ઓછી વધતી; યોગનિરોધની વિવિધતાને લીધે સ્થિરતા પણ વિવિધ પ્રકારની હોય છે એટલે માત્રયોગનિમિત્તક સંયમસ્થાનો પણ અસંખ્યાત પ્રકારનાં બને છે. છેલ્લું સંયમસ્થાન જેમાં પરમપ્રકૃષ્ટ વિશુદ્ધિ અને પરમપ્રકૃષ્ટ સ્થિરતા હોય છે તે તેવું એક જ હોઈ શકે. ઉક્ત પ્રકારનાં સંયમસ્થાનોમાંથી સૌથી જઘન્યસ્થાનો પુલાક અને કષાયકુશીલનાં હોય છે, એ બન્ને અસંખ્યાત સંયમસ્થાન સુધી સાથે જ વધે જાય છે; ત્યારબાદ પુલાક અટકે છે, પરંતુ કષાયકુશીલ એકલો ત્યારબાદ અસંખ્યાત સ્થાનો સુધી ચડ્યે જાય છે. ત્યાર પછી અસંખ્યાત સંયમ-સ્થાનો સુધી કષાયકુશીલ, પ્રતિસેવનાકુશીલ અને બકુશ એક સાથે વધે જાય છે; ત્યારબાદ બકુશ અટકે છે, ત્યાર-બાદ અસંખ્યાત સ્થાન સુધી ચડી પ્રતિસેવનાકુશીલ અટકે છે અને ત્યારપછી અસંખ્યાત સ્થાન સુધી ચડી કષાયકુશીલ અટકે છે. ત્યારપછી અકષાય અર્થાત્ માત્ર યોગનિમિત્તક સંયમસ્થાનો આવે છે જેને નિર્ગ્રંથ પ્રાપ્ત કરે છે, તે પણ તેવાં અસંખ્યાત સ્થાનો સેવી અટકે છે. ત્યારપછી એક જ છેલ્લું સર્વોપરી, વિશુદ્ધ અને સ્થિર સંયમસ્થાન આવે છે જેને સેવી સ્નાતક નિર્વાણ મેળવે છે. ઉક્ત સ્થાનો અસંખ્યાત હોવા છતાં તે દરેકમાં પૂર્વ કરતાં પછીનાં સ્થાનની શુદ્ધિ અનંતાનંતગુણી માનવામાં આવી છે. ૪૯

નવમા અધ્યાયમાં સંવર અને નિર્જરાનું નિરૂપણ થઇ જવાથી છેવટે બાકી રહેલ મોક્ષતત્ત્વનું જ નિરૂપણ આ અધ્યાયમાં ક્રમપ્રાપ્ત છે.

કૈવલ્યની ઉત્પત્તિના હેતુઓ—

मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ।१।

મોહના ક્ષયથી અને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ તથા અંતરાયના ક્ષયથી કેવલ પ્રગટે છે.

મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં કેવલ ઉપયોગ (સર્વજ્ઞત્વ, સર્વદર્શિત્વ) ની ઉત્પત્તિ જૈનશાસ્ત્રમાં અનિવાર્ય મનાઈ છે; તેથી જ મોક્ષના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કેવલ ઉપયોગ કયા કારણોથી ઉદ્ભવે છે એ અહીં પ્રથમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. પ્રતિબંધક કર્મ નાશ પામવાથી સહજ ચેતના નિરાવરણ થવાને લીધે કેવલ ઉપયોગ આવિર્ભાવ પામે છે. એ પ્રતિબંધક કર્મો ચાર છે, જેમાંથી પ્રથમ મોહ જ ક્ષીણ થાય છે અને ત્યાર પછી અંતર્મુહૂર્ત બાદ બાકીનાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય એ ત્રણ કર્મો ક્ષય પામે છે. મોહ એ સૌથી વધારે બળવાન હોવાને લીધે તેના નાશ પછી જ અન્ય કર્મોનો નાશ શક્ય બને છે. કેવલ ઉપયોગ એટલે સામાન્ય અને વિશેષ બંને પ્રકારનો સંપૂર્ણ બોધ. આ સ્થિતિ જ સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વદર્શિત્વની છે. ૧

કર્મના આત્યંતિક ક્ષયનાં કારણો અને મોક્ષનું સ્વરૂપ—

बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्याम् ।२।

कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः ।३।

બંધહેતુઓના અભાવથી અને નિર્જરાથી કર્મનો આત્યંતિક ક્ષય થાય છે.

સંપૂર્ણ કર્મનો ક્ષય થવો એ મોક્ષ છે.

એકવાર બંધાયેલું કર્મ ક્યારેક ક્ષય તો પામે છે જ; પણ તે જાતનું કર્મ ફરી બંધાવાનો સંભવ હોય અગર તે જાતનું કોઇ કર્મ હજી શેષ હોય ત્યાં સુધી તેનો આત્યંતિક ક્ષય થયો છે એમ ન કહેવાય. આત્યંતિક ક્ષય એટલે પૂર્વબદ્ધ કર્મનો અને નવા કર્મને બાંધવાની યોગ્યતાનો અભાવ. મોક્ષની સ્થિતિ કર્મના આત્યંતિક ક્ષય વિના નથી જ સંભવતી. તેથી એવાં આત્યંતિક ક્ષયનાં કારણો અહીં બતાવ્યાં છે. તે બે છે. બંધહેતુઓનો અભાવ અને નિર્જરા. બંધહેતુઓનો અભાવ થવાથી નવાં કર્મ બંધાતાં અટકે છે અને નિર્જરાથી પ્રથમ બંધાયેલાં કર્મોનો અભાવ થાય છે. બંધહેતુઓ મિથ્યાદર્શન આદિ પાંચ છે, જેનું કથન પહેલાં થયેલું છે. તેનો યથાયોગ્ય સંવરદ્વારા અભાવ થઈ શકે છે અને તપ ધ્યાન આદિ દ્વારા નિર્જરા પણ સધાય છે.

મોહનીય આદિ પૂર્વોક્ત ચાર કર્મોનો આત્યંતિક ક્ષય થવાથી વીતરાગત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ પ્રગટે છે, તેમ છતાં તે વખતે વેદનીય આદિ ચાર કર્મો બહુ જ વિરલ રૂપમાં શેષ

હોવાથી મોક્ષ નથી હોતો તે માટે તો એ શેષ રહેલ વિરલ કર્મોનો ક્ષય પણ આવશ્યક છે. જ્યારે એ ક્ષય થાય છે ત્યારે જ સંપૂર્ણ કર્મોનો અભાવ થઈ જન્મમરણનું ચક્ર બંધ-પડે છે એ જ મોક્ષ છે. ૨-૩

અન્ય કારણનું કથન—

औपशमिकादिभव्यत्वाभावाच्चान्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञान-दर्शनसिद्धत्वेभ्यः । ४ ।

ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, ક્ષાયિકજ્ઞાન, ક્ષાયિકદર્શન અને સિદ્ધત્વ સિવાયના ઔપશમિક આદિ ભાવોના તથા ભવ્યત્વના અભાવથી મોક્ષ પ્રગટે છે.

પૌદ્ગલિક કર્મના આત્યંતિક નાશની પેઠે તે કર્મ સાથે સાપેક્ષ એવા કેટલાક ભાવોનો નાશ પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ પહેલાં આવશ્યક હોય છે. તેથી જ અહીં તેવા ભાવોના નાશનું મોક્ષના કારણ તરીકે કથન છે. એવા ભાવો મુખ્ય ચાર છે. ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક અને પારિણામિક. આમાં ઔપશમિક આદિ પ્રથમ ત્રણ પ્રકારના તો દરેક ભાવો સર્વથા નાશ પામે છે જ. પણ પારિણામિકભાવની બાબતમાં એવો એકાંત નથી. પારિણામિક ભાવોમાંથી ફક્ત ભવ્યત્વનો જ નાશ થાય છે; બીજાનો નહિ. કારણ કે જીવત્વ, અસ્તિત્વ આદિ બીજા બધા પારિણામિક ભાવો મોક્ષ અવસ્થામાં પણ હોય છે. ક્ષાયિકભાવ જો કે કર્મસાપેક્ષ છે છતાં તેનો અભાવ મોક્ષમાં નથી થતો. એ જ જણાવવા સૂત્રમાં ક્ષાયિક

સમ્યક્ત્વ આદિ ભાવો સિવાયના ભાવોના નાશને મોક્ષનું કારણ કહેલ છે. જો કે સૂત્રમાં ક્ષાયિક વીર્ય, ક્ષાયિક ચારિત્ર અને ક્ષાયિક સુખાદિ ભાવોનું વર્જન ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ આદિની પેઠે નથી કર્યું, છતાં સિદ્ધત્વના અર્થમાં એ બધા ભાવોનો સમાવેશ કરી લેવાનો હોવાથી એ ભાવોનું વર્જન પણ થઇ જાય છે. ૪

મુક્ત જીવનું મોક્ષ પછી લાગલું જ કાર્ય—

तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्या लोकान्तात् । ५ ।

સંપૂર્ણ કર્મનો ક્ષય થયા પછી તુરત જ મુક્તજીવ લોકના અંત સુધી ઉંચે જાય છે.

સંપૂર્ણ કર્મ અને તદાશ્રિત ઔપશમિક આદિ ભાવો નાશ પામ્યા કે તુરત જ એક સાથે એક સમયમાં ત્રણ કાર્ય થાય છે. શરીરનો વિયોગ, સિધ્યમાન ગતિ અને લોકાન્તપ્રાપ્તિ. ૫

સિધ્યમાન ગતિના હેતુઓ—

पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च [1]तद्गतिः ।६।

પૂર્વપ્રયોગથી, સંગના અભાવથી, બંધન તૂટવાથી અને તે પ્રકારના ગતિપરિણામથી મુક્ત જીવ ઉંચે જાય છે.

જીવ કર્મથી છુટયો કે તુરત જ ગતિ કરે છે સ્થિર રહેતો નથી. ગતિ પણ ઉંચી અને તે પણ લોકના અંત સુધી જ,

૧ આ સૂત્ર પછી સાતમા અને આઠમા નંબરવાળાં બે સૂત્રો દિગંબરીય પરંપરામાં છે. એ બંને સૂત્રોનો અર્થ અને શાબ્દિક વિન્યાસ પ્રસ્તુત સૂત્રના ભાષ્યમાં છે જ.

ત્યારપછી નહિ, આવી શાસ્ત્રીય માન્યતા છે. એમાં પ્રશ્ન થાય છે કે કર્મ કે શરીર આદિ પૌદ્ગલિક પદાર્થોની મદદ વિના અમૂર્ત જીવ ગતિ કેવી રીતે કરે? અને કરે તો ઊર્ધ્વગતિ જ કેમ અધોગતિ કે તીરછી ગતિ કેમ નહિ? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

જીવદ્રવ્ય એ સ્વભાવથી જ પુદ્ગલદ્રવ્યની પેઠે ગતિશીલ છે. બંનેમાં તફાવત એટલો જ છે કે પુદ્ગલ સ્વભાવથી અધોગતિશીલ અને જીવ સ્વભાવથી ઊર્ધ્વગતિશીલ છે. જીવ ગતિ ન કરે અથવા નીચી યા તીરછી દિશામાં ગતિ કરે છે તો તે અન્ય પ્રતિબંધક દ્રવ્યના સંગને લીધે યા બંધનને લીધે એમ સમજવું. એવું દ્રવ્ય તે કર્મ. જ્યારે કર્મનો સંગ છુટચો અને તેનું બંધન તુટયું ત્યારે કોઈ પ્રતિબંધક તો નથી જ રહેતું. એટલે મુક્ત જીવને પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ઊર્ધ્વગતિ કરવાનો પ્રસંગ આવે જ છે. આ પ્રસંગે પૂર્વપ્રયોગ નિમિત્ત બને છે એટલે એ નિમિત્તથી મુક્ત જીવ ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. પૂર્વપ્રયોગ એટલે પૂર્વબદ્ધ કર્મ છુટી ગયા પછી પણ તેથી આવેલો વેગ–આવેશ. જેમ કુંભારે લાકડીથી ફેરવેલો ચાક લાકડી અને હાથ ઉઠાવી લીધા પછી પણ પ્રથમ મળેલ વેગને બળે વેગના પ્રમાણમાં ફર્યા કરે છે, તેમ કર્મમુક્ત જીવ પણ પૂર્વકર્મથી આવેલ આવેશને લીધે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ઊર્ધ્વગતિ કરે જ છે. એની ઊર્ધ્વગતિ લોકના અંતથી આગળ નથી ચાલતી. તેનું કારણ ત્યાં ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ એ જ છે.

પ્રતિબંધક કર્મદ્રવ્ય ખસી જવાથી જીવની ઊર્ધ્વગતિ કેવી રીતે સુકર થાય છે તે સમજાવવા તુંબડાનો અને એરંડબીજનો દાખલો આપવામાં આવે છે. અનેક લેપવાળું તુંબડું પાણીમાં નીચે પડ્યું રહે છે પણ લેપો ખસી જતાં જ તે સ્વભાવથી જ પાણી ઉપર તરી આવે છે. કોશ (ફીંડવા) માં રહેલું એરંડબીજ કોશ તૂટતાં જ ઊડી બહાર નીકળે છે તેમ કર્મબંધન દૂર થતાં જ જીવ ઊર્ધ્વગામી બને છે. ૬

બાર બાબતોવડે સિદ્ધની વિશેષ વિચારણા–

क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधित-
ज्ञानावगाहनान्तरसंख्याल्पबहुत्वतः साध्याः ।७।

ક્ષેત્ર, કાલ, ગતિ, લિંગ, તીર્થ, ચારિત્ર, પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત, જ્ઞાન, અવગાહના, અંતર, સંખ્યા અને અલ્પબહુત્વ એ બાર બાબતોવડે સિદ્ધ જીવો ચિંતવવા.

સિદ્ધ જીવોનું સ્વરૂપ વિશેષપણે જાણવા માટે અહીં બાર બાબતોનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ દરેક બાબત પરત્વે સિદ્ધનું સ્વરૂપ વિચારવાનું છે. જો કે સિદ્ધ થએલ સમગ્ર જીવોમાં ગતિ, લિંગ આદિ સાંસારિક ભાવો ન હોવાથી કોઇ ખાસ પ્રકારનો ભેદ નથી જ હોતો, છતાં ભુતકાળની દૃષ્ટિએ તેઓમાં પણ ભેદ કલ્પી અને વિચારી શકાય. અહીં ક્ષેત્ર આદિ જે બાર બાબતોને લઈ વિચારણા કરવાની છે તે દરેક બાબતમાં યથાસંભવ ભૂત અને વર્તમાન દૃષ્ટિ લાગુ પાડીને જ વિચારણા કરવી તે નીચે પ્રમાણે–

ક્ષેત્ર–સ્થાન–જગ્યા–વર્ત્તમાન ભાવની દૃષ્ટિએ બધાને સિદ્ધ થવાનું સ્થાન એક જ સિદ્ધક્ષેત્ર અર્થાત્ આત્મપ્રદેશ અગર આકાશપ્રદેશ છે. ભૂતભાવની દૃષ્ટિએ એમનું સિદ્ધ થવાનું સ્થાન એક નથી કારણ કે જન્મદૃષ્ટિએ પંદરમાંથી જુદી જુદી કર્મભૂમિમાંથી કેટલાક સિદ્ધ થનાર હોય છે અને સંહરણદૃષ્ટિએ સમગ્ર માનુષક્ષેત્રમાંથી સિદ્ધિ મેળવી શકાય છે. કાલ–અવસર્પિણી આદિ લૌકિક કાળ–વર્તમાનદૃષ્ટિએ સિદ્ધ થવાનું કોઈ લૌકિક કાળચક્ર નથી અને એક જ સમયમાં સિદ્ધ થવાય છે. ભૂતદૃષ્ટિએ જન્મની અપેક્ષાએ અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી અને અનવસર્પિણી, અનુત્સર્પિણીમાં જન્મેલો સિદ્ધ થાય છે. એ જ રીતે સંહરણની અપેક્ષાએ ઉક્ત બધા કાલમાં સિદ્ધ થાય છે. ગતિ–વર્ત્તમાનદૃષ્ટિએ સિદ્ધગતિમાં જ સિદ્ધ થવાય છે. ભૂતદૃષ્ટિએ જો છેલ્લો ભવ લઇ વિચારીએ તો મનુષ્યગતિમાંથી અને છેલ્લાના પહેલાનો ભવ લઈ વિચારીએ તો ચારે ગતિમાંથી સિદ્ધ થાય છે. લિંગ–વેદ અને ચિહ્ન–પહેલા અર્થ પ્રમાણે વર્તમાન-દૃષ્ટિએ અવેદ જ સિદ્ધ થાય છે. ભૂતદૃષ્ટિએ સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક એ ત્રણે વેદમાંથી સિદ્ધ થાય છે. બીજા અર્થ પ્રમાણે વર્તમાનદૃષ્ટિએ અલિંગ જ સિદ્ધ થાય છે. ભૂત-દૃષ્ટિએ જો ભાવલિંગ–આંતરિક યોગ્યતા–લઇ વિચારીએ તો સ્વલિંગે–વીતરાગપણે જ સિદ્ધ થાય છે અને દ્રવ્ય-લિંગ–બાહ્યવેશ લઈ વિચારીએ તો સ્વલિંગ–જૈનલિંગ પરલિંગ–જૈનેતરપંથનું લિંગ અને ગૃહસ્થલિંગ એમ

ત્રણે લિંગે સિદ્ધ થાય છે. તીર્થ–કોઇ તીર્થંકરરૂપે અને કોઈ અતીર્થંકરરૂપે સિદ્ધ થાય છે. અતીર્થંકરમાં કોઇ તીર્થ ચાલુ હોય ત્યારે અને કોઇ તીર્થ ચાલુ ન હોય ત્યારે પણ સિદ્ધ થાય છે. ચારિત્ર–વર્તમાનદૃષ્ટિએ સિદ્ધ થનાર ચારિત્રી કે અચારિત્રી નથી હોતો. ભૂતદૃષ્ટિએ જો છેલ્લો સમય લઇએ તો યથાખ્યાતચારિત્રથી સિદ્ધ થાય છે. અને તે પહેલાનો સમય લઇએ તો ત્રણ, ચાર અને પાંચે ચારિત્રથી સિદ્ધ થાય છે. સામાયિક, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત એ ત્રણ તથા છેદોપસ્થાપનીય સૂક્ષ્મસં૦ તથા યથાખ્યા૦ એ ત્રણ, સામાયિક, પરિહારવિશુદ્ધિ સૂક્ષ્મસં૦ તથા યથાખ્યા૦ એ ચાર, તેમજ સામા૦ છેદોપસ્થા૦ પરિહારવિ૦ સૂક્ષ્મસં૦ યથાખ્યા૦ એ પાંચ ચારિત્ર સમજવાં. પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત–એટલે પ્રત્યેકબોધિત અને બુદ્ધબોધિત–પ્રત્યેકબોધિત અને બુદ્ધબોધિત બંને સિદ્ધ થાય છે. જે કોઇના ઉપદેશ વિના પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી જ બોધ પામી સિદ્ધ થાય તે સ્વયંબુદ્ધ બે પ્રકારના છે. એક અરિહંત અને બીજા અરિહંતથી ભિન્ન જેઓ કોઇ એકાદ બાહ્ય નિમિત્તથી વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન પામી સિદ્ધ થાય તે. આ બંને પ્રત્યેકબોધિત કહેવાય છે. જેઓ બીજા જ્ઞાની દ્વારા ઉપદેશ પામી સિદ્ધ થાય તે બુદ્ધબોધિત. એમાં વળી કોઇ બીજાને બોધ પમાડનાર પણ હોય છે અને કોઇ માત્ર આત્મ-કલ્યાણસાધક હોય છે. જ્ઞાન–વર્તમાનદૃષ્ટિએ ફક્ત કેવળ જ્ઞાન-વાળો જ સિદ્ધ થાય છે. ભૂતદૃષ્ટિએ બે, ત્રણ કે ચાર જ્ઞાનવાળો

સિદ્ધ થાય છે. બે એટલે મતિ, શ્રુત, ત્રણ એટલે મતિ, શ્રુત, અવધિ, કે મતિ, શ્રુત અને મનઃપર્યાય; ચાર એટલે મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યાય: અવગાહના-ઉંચાઈ—જઘન્ય અંગુલ-પૃથક્ત્વહીન સાત હાથ અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ ઉપર ધનુષ-પૃથક્ત્વ જેટલી અવગાહનામાંથી સિદ્ધ થાય છે આ તો ભૂતદૃષ્ટિએ કહ્યું. વર્તમાનદૃષ્ટિએ કહેવું હોય તો જે અવગાહના-માંથી સિદ્ધ થયો હોય તે જ બે તૃતીયાંશ અવગાહના કહેવી. અન્તર-વ્યવધાન—કોઈ એક સિદ્ધ થયા પછી લાગલા જ જ્યારે બીજા સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તે નિરંતરસિદ્ધ કહેવાય છે. જઘન્ય બે સમય અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધિ ચાલે છે. જ્યારે કોઈની સિદ્ધિ પછી અમુક વખત ગયા બાદ જ સિદ્ધ થાય ત્યારે તે સાંતરસિદ્ધ કહે-વાય છે. બંને વચ્ચેની સિદ્ધિનું અંતર જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનું હોય છે. સંખ્યા—એક સમયમાં જઘન્ય એક અને ઉત્કૃષ્ટ એકસો આઠ સિદ્ધ થાય છે. અલ્પબહુત્વ—ઓછાવધતાપણું—ક્ષેત્ર આદિ જે અગિયાર બાબતો લઈ ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તે દરેક બાબતમાં સંભવતા ભેદોનું અંદરોઅંદર ઓછાવધ-તાપણું વિચારવું તે અલ્પબહુત્વવિચારણા. જેમકે—ક્ષેત્રસિદ્ધમાં સંહરણસિદ્ધ કરતાં જન્મસિદ્ધ સંખ્યાતગુણા હોય છે. તેમજ ઊર્ધ્વલોકસિદ્ધ સૌથી થોડા હોય છે. અધો-લોકસિદ્ધ તેથી સંખ્યાતગુણા અને તિર્યગ્લોકસિદ્ધ તેથી સંખ્યાતગુણા હોય છે. સમુદ્રસિદ્ધ સૌથી થોડા હોય છે અને

દ્વીપસિદ્ધ તેથી સંખ્યાતગુણા હોય છે. આ રીતે કાલ આદિ દરેક બાબત લઈ અલ્પબહુત્વનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે જે વિશેષાર્થીએ મૂળ ગ્રંથોમાંથી જાણી લેવો. ૭

ગૂજરાતી વ્યાખ્યાસહિત

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

સમાપ્ત.

१

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનાં પુસ્તકોના વેચાણની

બુકસેલરો સાથેની શરતો

૧. વિદ્યાપીઠ પોતાનાં પ્રકાશનો ઉપર વેપારીઓ અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓને ૧૫ ટકા કમિશન આપે છે. સન્મતિતર્ક, ભગવતીસૂત્ર, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિકના બાંધેલા પુસ્તક ઉપર માત્ર ૬¼ ટકા કમિશન આપવામાં આવે છે.

૨. ગૂજરાત બહાર દૂરના વેપારીઓને ગુડ્સથી પુસ્તકો મોકલવામાં આવે તેનું નૂર વિદ્યાપીઠ ભરશે અને કમિશન ૧૫ ટકા આપવામાં આવશે. પારસલ નાનું હશે અને ટપાલ દ્વારા મોકલવામાં આવશે તો ટપાલખર્ચ પુસ્તક મંગાવનારને શિર રહેશે, જો કે કમિશન તો ૧૫ ટકા જ આપવામાં આવશે.

૩. પુસ્તકો ઉપર અથવા તો વિદ્યાપીઠની યાદીમાં પુસ્તકની જે કિંમત છાપેલી હશે તે જ કિંમતે બુકસેલરો પુસ્તકો વેચી શકશે.

૪. વિદ્યાપીઠના ગૂજરાતના આડતિયા તરીકે હાલમાં **મેસર્સ એસ૦ બી૦ શાહ, પાનકોર–નાકા, અમદાવાદ,** અને પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રંથાવલીના આડતિયા તરીકે **શ્રી૦ શંભુલાલ જગશી શાહ, માદલપુર, અમદાવાદ,** અનુક્રમે કામ કરે છે. પુસ્તકો મંગાવનારે પોતાના ઓર્ડર બારોબાર તેમને મોકલી આપવા વિનંતિ છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય
અમદાવાદ
સં૦ ૧૯૮૬ના માહ સુદ ૧૫

નરહરિ દ્વા૦ પરીખ.
મહામાત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત પુસ્તકો

પુરાતત્ત્વમન્દિર ગ્રન્થાવલી

વૈદિક પાઠાવલી	સં૦ શ્રી. રસિકલાલ છો૦ પરીખ	૩–૮–૦
ઉપનિષત્ પાઠાવલી સં૦ આ૦ દ૦ બા૦ કાલેલકર		૦-૧૨-૦
પાલી પાઠાવલી	સં૦ મુનિ જિનવિજયજી	૦-૧૪-૦
પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ	,,	૦-૧૨-૦
આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાલા (કપડાનું પુઠું)		૨–૦–૦
,,	(ચામડાનું પુઠું)	૨–૮–૦
પ્રાચીન સાહિત્ય(શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના પુસ્તકનો અનુવાદ		૦–૭–૦
અભિધમ્મત્થસંગહો (બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રારમ્ભિક ગ્રંથ)	સં૦ અ૦ ધર્માનન્દ કોસમ્બી	૨–૦–૦
(આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ) લે૦ ઋગ્વેદી		૩–૮–૦
અભિધાનપ્પદીપિકા (પાલી શબ્દકોષ) સં૦ મુનિ	જિનવિજયજી	૫–૦–૦
કાવ્યપ્રકાશ (૧થી ૬ ઉલ્લાસ) અનુવાદક શ્રી રા૦ વિ૦	પાઠક, અને શ્રી૦ ર૦ છો૦ પરીખ	૧–૮–૦
ધમ્મપદ	સં૦ અ૦ ધર્માનન્દ કોસમ્બી	૧–૦–૦
સમાધિમાર્ગ	લેખક ,,	૦–૮–૦
બૌદ્ધસંઘનો પરિચય	,,	૨–૦–૦
પ્રાકૃત વ્યાકરણ	લે૦ પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ	૪–૦–૦
સન્મતિતર્ક ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪ સં૦ પં૦ સુખલાલજી	તથા પં૦ બેચરદાસ (પ્રત્યેકના)	૧૦–૦–૦
,, ,, ૫	,,	(છપાય છે)
ભગવતીસૂત્ર ભાગ ૧, ૨ (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ)	અનુ૦ પં૦ બેચરદાસ (પ્રત્યેકના)	૯–૦–૦
,, ,, ૩	અનુ૦ પં૦ ભગવાનદાસ	૧૦–૦–૦

તત્ત્વાર્થસૂત્ર ભાગ ૧ (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ)
વિવેચક પં૦ સુખલાલજી ૦-૧૨-૦
" " ૨ " " ૧-૪-૦
" (બંને ભાગ પાકા પૂઠામાં ભેગા બાંધેલા) ૨-૪-૦
સુત્તનિપાત (ગુજરાતી અનુવાદ) અનુ૦ અ૦ ધર્માનન્દ
કોસમ્બી (છપાય છે)
મજ્ઝિમનિકાય " "
પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસન્દર્ભ સં૦ મુનિ જિનવિજયજી "
પ્રબન્ધચિન્તામણિ " "

બાલસાહિત્ય

ચાલણગાડી (નાની) (સચિત્ર) ૦-૧-૩
" (મોટી) ૦-૧-૬
ચણીબોર (બાલકવિતાઓનો સંગ્રહ) ભા૦ ૧-૨-૩ ૦-૫-૦
રાયણ (ચણીબોરથી આગળના અભ્યાસ માટે) " ૧ ૦-૩-૦
" " " ૨ ૦-૩-૦
ગુજરાતી પહેલી ચોપડી ૦-૨-૦
ગુજરાતી બીજી ચોપડી ૦-૨-૯

વિનયમન્દિર માટે ઉપયોગી

પૂર્વરંગ (પ્રાચીન ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ) લે૦ આ૦ દ૦
બા૦ કાલેલકર અને શ્રી૦ નરહરિ પરીખ ૧-૦-૦
ઐતિહાસિક વાર્તામાલા (મુગલ વંશ) લે૦ શ્રી૦
નાજુકલાલ ચોકસી ૦-૧૨-૦
હિન્દી તવારીખ(તુર્ક અને પઠાણ રાજ્ય)નાજુકલાલ ચોકસી ૦-૧૦-૦
બ્રિટિશ રાજ્યતન્ત્ર અને આપણી મહાસભા ૦-૧૦-૦
કરંડિયો સંયોજક શ્રી નરહરિ દ્વા૦ પરીખ ૦-૧૦-૦
સંક્ષિપ્ત કરણઘેલો ૦-૧૦-૦
કાવ્ય પરિચય, ભાગ ૧ તથા ૨ સંગ્રાહક શ્રી. રા.
વિ૦ પાઠક અને શ્રી. ન૦ ના૦ પારેખ ૧-૪-૦

Poetical Selections (વિનીત વર્ગ માટે) ૦–૮–૦
નક્ષત્રમાલા ૦–૧–૦
સદ્બોધશતક (છપાય છે)

મહાવિદ્યાલયના ઉપયોગ માટે

સમ્પત્તિશાસ્ત્ર ભાગ ૧ ૦–૩–૦
" " ૨ ૦–૮–૦
" " ૩–૪ ૧–૪–૦
" " ૫–૬ ૦–૫–૦
હિન્દી રાષ્ટ્રીય ખર્ચ અ૦ ખુશાલ ત૦ શાહ ૦–૮–૦
વ્યાપારી ભૂગોળ ભાગ ૧ લે૦ શ્રી. ચન્દુલાલ ભ૦ દલાલ ૨–૮–૦
પ્રાકૃતિક ભૂગોળ લે. શ્રી. છોટાલાલ બા૦ પુરાણી ૦-૧૨-૦
આંકડાશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો લે. શ્રી. ચન્દુલાલ ભ૦ દલાલ ૧–૪–૦
Readings in English Prose ૧–૪–૦
Poetical Selections (પ્રથમા માટે) ૦–૮–૦
પ્રમાણશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા લે. શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક ૨–૦–
મન્તાખે બાતે ઉર્દૂ સંગ્રાહક મૌ૦ અબૂ ઝફર નદવી ૦–૪–૦
ગોવિન્દગમન સંગ્રાહક શ્રી રા૦ વિ૦ પાઠક, અને
શ્રી૦ ન૦ ના૦ પરિખ ૦–૫–૬

સામાન્ય ઉપયો_યોગ

શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાલા ૦-૧૦-૦
બાલવાર્તા (વ્યાખ્યાન) ૦–૪–૦
ગણિતની પરિભાષા ૦–૪–૦
Education for Life (By General Armstrong) ૦–૩–૦
A Preparation for Science (R. B. Gregg) ૦-૧૨-૦
'પુરાતત્ત્વ' ત્રૈમાસિકના અંકોની વાર્ષિક ફાઈલ-પ્રત્યેકના ૫–૧૨–૦
'સાબરમતી' દ્વૈમાસિકના અંક–ભિન્ન ભિન્ન વર્ષોના અંક ૨–૦–૦